

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden

Ridder, J.M. den

Citation

Ridder, J. M. den. (2014, November 12). *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/29715>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/29715>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/29715> holds various files of this Leiden University dissertation.

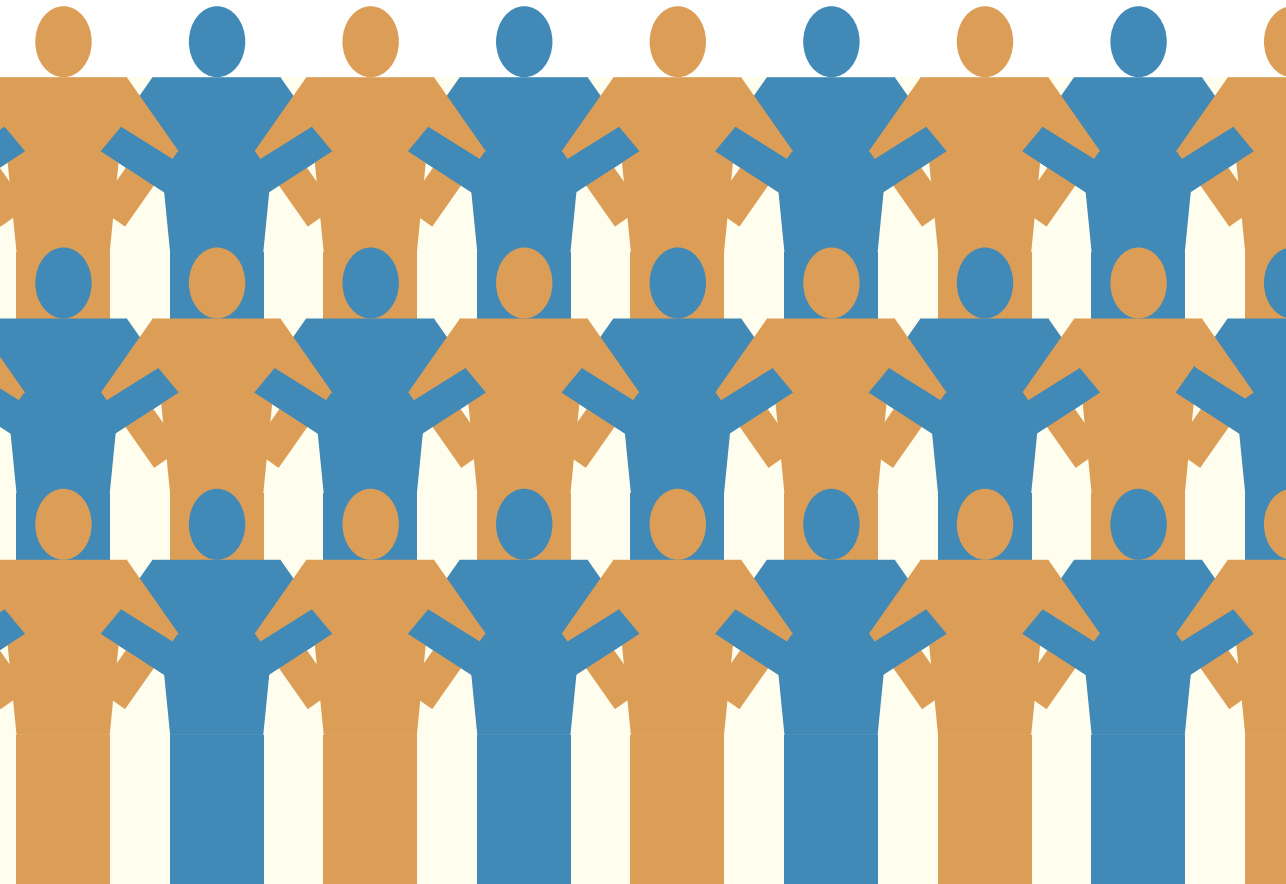
Author: Ridder, Jozefina Maria (Josje) den

Title: Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden

Issue Date: 2014-11-12

Schakels of obstakels?

Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid,
verdeeldheid en representativiteit van partijleden

Josje den Ridder

SCHAKELS OF OBSTAKELS?

ISBN 978-90-9028543-6

NUR 754

© 2014, J.M. den Ridder

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Omslag en omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Opmaak: Textcetera, Den Haag

Vertaling samenvatting: Jessica Kroezen

Print: Wöhrmann Print Service

Schakels of obstakels?

Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en
representativiteit van partijleden

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op
woensdag 12 november 2014
klokke 13.45 uur

door

Jozefina Maria den Ridder

geboren te Leidschendam
in 1982

Promotiecommissie

Promotores: prof. dr. J.J.M. van Holsteyn
prof. dr. R.A. Koole

Overige leden: prof. dr. R.B. Andeweg
prof. dr. P. Dekker (Universiteit van Tilburg)
prof. dr. E. van Haute (Université Libre de Bruxelles)
prof. dr. G. Voerman (Rijksuniversiteit Groningen)

Inhoudsopgave

1	Partijleden in een representatieve democratie	1
1.1	Leveren partijleden een bijdrage aan de democratie?	1
1.2	Partijen en partijleden	6
1.2.1	Definities, vormen en functies van politieke partijen	6
1.2.2	Partijleden en de representatieve democratie	13
1.2.3	Discussie over het principe en de praktijk van partijleden	20
1.3	Deze studie: leden als schakels of obstakels?	25
1.3.1	Plaatsbepaling van dit onderzoek	25
1.3.2	Het Leidse partijledenonderzoek 1986-2008	29
1.4	Opbouw van dit boek	34
2	Partijen en partijleden in Nederland	37
2.1	Politieke partijen in Nederland	37
2.1.1	Nederlandse politieke partijen in de wet	37
2.1.2	Partijsysteem	39
2.1.3	Nederlandse politieke partijen in 2008	40
2.2	Rechten en plichten van Nederlandse partijleden	46
2.3	Wie zijn er lid van een politieke partij?	54
2.3.1	Dalende ledentallen	54
2.3.2	Achtergrondkenmerken van Nederlandse partijleden	59
2.4	Lidmaatschapsmotieven: waarom worden mensen partijlid?	65
2.5	Activisme: wat doen partijleden?	72
2.6	Slot: inhoud telt	86
3	Eensgezindheid en verdeeldheid binnen partijen	89
3.1	Vragen over eensgezindheid en verdeeldheid binnen partijen	89
3.1.1	Eensgezindheid vanuit electoraal, organisatorisch en bestuurlijk perspectief	90
3.1.2	Vragen over de eensgezindheid in hedendaagse politieke partijen	91
3.1.3	Opvattingen van leden geven inzicht in dynamiek binnen partijen	95
3.1.4	Onderzoeksvragen en methode	96
3.2	Polarisatie, verdeeldheid of eensgezindheid?	99
3.2.1	Hoe eensgezind zijn Nederlandse politieke partijen?	100
3.2.2	Welke partijen zijn minder eensgezind?	108
3.2.3	Onenigheid waarover?	113
3.2.4	Toegenomen of afgenomen eensgezindheid?	116
3.2.5	Vraagstukken met conflictpotentieel	119

3.3	Interne verdeeldheid: achtergronden en samenhang	120
3.3.1	Meningsverschillen en tegenstellingen in achtergronden, activisme en motieven	121
3.3.2	Groepen binnen partijen	130
3.4	Interne meningsverschillen in de ogen van partijleden	141
3.5	Slot: verdeeldheid binnen partijen	152
4	Verdeeldheid tussen partijen	155
4.1	Leveren leden een bijdrage aan inhoudelijke partijencompetitie?	155
4.1.1	Nederland één-partijstaat en de links-liberale consensus	157
4.1.2	Verschillen tussen partijen en hun leden	158
4.1.3	Onderzoeksvragen en methode	161
4.2	Eén pot nat?	162
4.2.1	Verschillen in opvattingen	163
4.2.2	Verschillen in <i>issue saliency</i> : partijdoelen en urgente vraagstukken	174
4.2.3	Welke partijen zijn één pot nat?	178
4.3	Convergentie of divergentie?	186
4.3.1	Consensus onder Paars, polarisatie na 'Fortuyn'?	186
4.3.2	Ontwikkelingen in de opvattingen van leden	189
4.3.3	Ontwikkelingen in <i>issue saliency</i> : belangrijke vraagstukken	196
4.3.4	Convergentie of divergentie?	198
4.4	Verschillen volgens partijleden	199
4.5	Slot: verschillen en overeenkomsten tussen ledenbestanden	204
5	Partijleden in de representatieve keten	207
5.1	Leden als schakels tussen kiezers en gekozenen	208
5.1.1	Het belang van inzicht in gelijkenis en congruentie	208
5.1.2	Verwachtingen over gelijkenis en congruentie van leden, kiezers en Kamerleden	214
5.2	Gelijkenis	220
5.2.1	Het demografisch profiel van leden, kiezers en Kamerleden	221
5.2.2	Afwijkende leden of afwijkende Kamerleden?	230
5.3	Congruentie	232
5.3.1	Opvattingen van leden, kiezers en Kamerleden	234
5.3.2	Congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden	255
5.4	De positie van partijleden volgens partijleden	265
5.5	Slot: partijleden als intermediair	268
6	Slotbeschouwing: de rol en toekomst van ledenpartijen in de representatieve democratie	275
6.1	Partijleden: schakels of obstakels in de representatieve democratie?	276
6.2	Een herwaardering van partijleden en ledenpartijen	283
6.3	Bijdrage van deze studie	287
6.4	Aanknopingspunten voor toekomstig onderzoek	290

Bijlagen	293	
Bijlage 1.1	Overzicht van partijledenonderzoek in Nederland	294
Bijlage 1.2	Weging	297
Bijlage 2.1	Verkiezingsuitslagen en samenstelling kabinetten 1981-2012	299
Bijlage 2.2	De organisatiestructuur van partijen	300
Bijlage 2.3	Overzicht van ledenrechten per partij in 2008	302
Bijlage 3.1	Vraagformuleringen issuevragen en links-rechtszelfplaatsing in 2008, 1999 en 1986	308
Bijlage 3.2	Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken in 2008	310
Bijlage 3.3	Bijlage bij paragraaf 3.2.2	313
Bijlage 3.4	Bijlage bij paragraaf 3.2.3	316
Bijlage 3.5	Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken in 1999 en 1986	321
Bijlage 3.6	Verschillen in achtergronden, activisme en lidmaatschapsmotieven	322
Bijlage 4.1	Uitkomsten post-hoc test 2008	331
Bijlage 4.2	Uitkomsten post-hoc test 1999 en 1986	334
Bijlage 4.3	Gestandaardiseerde canonische distriminantfunctie coëfficiënten	336
Bijlage 4.4	Gepercipieerde afstand en coalitievoorkeur	337
Bijlage 5.1	Respondentaantallen in PDC en PO	339
Bijlage 5.2	Opiniedistributies van kiezers, leden en Kamerleden	340
Bijlage 5.3	Overzicht opiniestructuur per partij, jaar en vraagstuk	366
Literatuurlijst	371	
Literatuur	371	
Statuten, reglementen en stukken van politieke partijen	396	
Websites	397	
Wetten en Kamerstukken	397	
Summary	399	
Links or Obstacles? Dutch political parties and the cohesion, division and representativeness of party members		
Dankwoord	409	
Curriculum Vitae	411	

1 Partijleden in een representatieve democratie

1.1 Leveren partijleden een bijdrage aan de democratie?

Hedendaagse westerse democratieën benaderen het beeld van wat Dahl een polyarchie noemt. Er is een hoge mate van inclusiviteit in de vorm van algemeen kiesrecht en concurrentie tussen partijen (Dahl 1971: 8). Westerse democratieën zijn in de terminologie van Dahl (1982: 5) pluralistische democratieën, waarin elites met elkaar concurreren om de stem van de kiezer. Deze concurrentie tussen elites krijgt in de overgrote meerderheid van de representatieve democratieën vorm via politieke partijen. In de praktijk zijn het partijen die tegen elkaar strijden bij verkiezingen en op die manier kiezers verbinden met de regering en het regeringsbeleid. “In Western European parliamentary democracies (...) political parties are *the* central mechanism to make the constitutional chain of political delegation and accountability work in practice” (Müller 2000: 330; cursivering in origineel). De representatieve democratie is in de regel een partijendemocratie.

Politieke partijen maken de representatieve democratie mogelijk door uiteenlopende (schakel)functies te vervullen (zie o.a. King 1969, Lawson 1980a, Dalton en Wattenberg 2000a, Dalton et al. 2011). Zo verbinden ze kiezers met het overheidsbeleid door ten eerste bij verkiezingen competitie aan te gaan met andere partijen en ten tweede de opvattingen en wensen van kiezers tot uitdrukking te brengen (Dalton 1985: 292-293; Hix et al. 2005: 209 Crotty 2006: 499). Geredeneerd vanuit deze kernfuncties¹ van competitie en representatie moet er ten minste aan drie voorwaarden worden voldaan om de representatieve partijendemocratie te laten functioneren.

¹ Natuurlijk vervullen partijen ook andere functies (zie verderop in dit hoofdstuk), maar de meeste van die functies hangen samen met deze kernfuncties. De functies van competitie en representatie nemen in een democratie waarin representatie vorm krijgt via de competitie tussen partijen een centrale plaats in (Dalton 1985: 292-293) aan de inputkant van het systeem (zie Dalton en Wattenberg 2000b: 5). Aan de outputkant kan eventueel een derde centrale functie worden onderscheiden: het organiseren van de overheid.

De eerste voorwaarde is dat het voor kiezers helder moet zijn waar partijen voor staan (Kitschelt en Smyth 2002: 1229). Dat is het geval als standpunten duidelijk worden verwoord en enigszins stabiel zijn; standpunten moeten tot op zekere hoogte voorspelbaar zijn. Dit vereist een aanzienlijke mate van eensgezindheid of eenheid binnen partijen, zodat een partij over een bepaald thema met één standpunt naar buiten komt en kiezers geen strijdige signalen opvangen over de positie van een partij (zie o.a. APSA 1950: 18, Downs 1957: 142; Dalton 1985: 294; Hix et al. 2005: 209; White 2006: 10).

Een tweede vereiste voor een goede werking van de partijdemocratie is dat kiezers iets te kiezen hebben. Alleen als partijen voldoende van elkaar verschillen, hebben kiesgerechtigden uiteenlopende opties om uit te kiezen en kan er een reële wisseling van elites en ideeën plaatsvinden (zie o.a. Downs 1957: 142; Bartolini 2002: 95; Hix et al. 2005: 209). Als partijen niet of nauwelijks van elkaar verschillen, is het voor kiezers moeilijker om de politiek te begrijpen, te interpreteren en een keuze te maken bij verkiezingen (zie Downs 1957: 137). Als partijen duidelijk van elkaar verschillen, zijn er spannende competitieve verkiezingen mogelijk met duidelijke keuzes en een hogere opkomst (zie o.a. Dalton et al. 2011: 73). Een gebrek aan verschil zorgt er bovendien voor dat na verkiezingen het beleid niet wezenlijk verandert. Politiek filosofen beschouwen verschillen of politieke strijd (tussen partijen) overigens als een wezenlijk kenmerk van de democratie (vgl. Mouffe 2005: 36).

Naast het presenteren van duidelijke en van elkaar verschillende opties is er een derde voorwaarde: de electorale competitie tussen partijen moet inhoudelijk passen bij de wensen en de verlangens van kiezers. Met andere woorden: er moet een zekere mate van congruentie zijn tussen de opvattingen van kiezers en de standpunten van partijen. Als er betekenisvolle competitie is tussen partijen, maar de posities van die partijen liggen ver verwijderd van die van de kiezers, dan worden de opvattingen van kiezers niet vertegenwoordigd in de politiek en fungeren partijen niet als schakels tussen kiezers en beleid. Het aspect van congruentie is daarmee wellicht een centrale voorwaarde voor het functioneren van de partijdemocratie (zie Dalton 1985; Esaiasson en Holmberg 1996; Dalton et al. 2011; Rohrschneider en Whitefield 2012).

Partijen structureren de competitie en representeren kiezers. Dat doen ze onder andere door kandidaten voor publieke functies te rekruteren en te selecteren, de wensen en verlangens van hun achterban te aggregeren, verkiezingsprogramma's op te stellen, kiezers te informeren over het programma en hen te mobiliseren bij onder meer verkiezingen. Het vervullen van deze en andere functies vraagt organisatie. "In essence, democracy in modern society may be viewed as involving the conflict of *organized* groups competing for support" (Lipset et al. 1956: 36, cursivering JdR). "Democracy works because groups of elites with competing policies *organize* to secure these goals" (Hix et al 2005: 209, cursivering JdR).

Voor verreweg de meeste partijen in Westerse democratieën geldt dat die organisatie mede een ledenstructuur behelst (Mair 1997: 151-152; Müller 2000: 317). Politieke partijen zijn ledenpartijen, die ernaar streven om burgers formeel lid te maken van hun partij en die een stabiele buitenparlementaire organisatie hebben waarin vrijwilligers (een deel van) de werkzaamheden uitvoeren

(Scarrows 1996: 19-20; zie ook Koole 2001a). Met uitzondering van de PVV zijn na de meest recente verkiezingen van september 2012 alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde Nederlandse partijen ledenpartijen.²

Leden hebben rechten en plichten en dragen eraan bij dat partijen hun functies in de representatieve democratie vervullen (Poguntke 2005: 44; Van Haute 2011a: 8). Partijleden zijn de ‘ambassadeurs’ (Scarrows 1994: 47; Scarrows 2007: 650) en de ‘sensoren’ (Poguntke 2005: 50) van de partij in de samenleving. Met hun lidmaatschap laten ze zien dat hun partij geworteld is in de maatschappij (Mair 1997: 148; Scarrows 2000: 84). Leden vormen tevens het reservoir waaruit kandidaten worden gerekruteerd en zij hebben zeggenschap over de selectie van kandidaten en over het beleid van hun partij (zie o.a. Hillebrand en Zielonka-Goei 1990: 93-94; Scarrows 1996: 40-46; Scarrows 2007: 650-651). Door lid te zijn, met mensen in de eigen omgeving over politiek te praten en door namens en binnen hun partij actief te zijn, kunnen partijleden invloed uitoefenen op het publieke gezicht en de koers van de partij. In veel representatieve democratieën hebben partijleden sinds eind jaren negentig meer formele zeggenschap binnen de partij gekregen door de (verdere) invoering van vormen van directe ledendemocratie (Scarrows 2007: 650; zie voor Nederland: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011). Leden leveren aldus een cruciale bijdrage aan de schakelfuncties van politieke partijen. Zo luidt althans de veronderstelling in de literatuur over partijen als ledenorganisaties (zie o.a. Heidar 1994a; Scarrows 1996; Heidar 2006; Scarrows 2007; Van Haute 2011a).

Eenzoged is er in het wetenschappelijke en maatschappelijke debat voortdurend discussie over de vraag of en in hoeverre partijleden daadwerkelijk een rol spelen bij het tot stand brengen van representatie door partijen. De achtergrond van die vraag is enerzijds kwantitatief van aard. Als gevolg van dalende ledentallen vragen auteurs zich af of er nog voldoende (actieve) partijleden zijn om de hun toegeschreven bijdrage te leveren (zie o.a. Seyd en Whiteley 2004; Van Biezen et al. 2012). Anderzijds is er de meer kwalitatieve vraag of leden gezien hun achtergronden en opvattingen in staat zijn bij te dragen aan representatie door partijen. Sommige auteurs, zoals in een vroeg stadium al Ostrogorski (1970 [1902]), denken dat leden het functioneren van partijen eerder bemoeilijken dan bevorderen. Die bedenkingen zijn gebaseerd op enkele, soms tegengestelde veronderstellingen over partijleden en hebben onder andere betrekking op de beschreven drie voorwaarden voor een pluralistische partijendemocratie.

In de eerste plaats bestaat de indruk dat leden er extremere opvattingen op na houden dan de kiezers of de top van hun partij (o.a. Duverger 1965 [1954]: 101; May 1973; Van Biezen et al. 2012: 38), waardoor invloed van leden binnen partijen de kloof tussen kiezers en partijen zal vergroten. Dit beeld is “almost as old as organized parties themselves” (Scarrows 2007: 644). Als de achtergronden en opvattingen

2 De PVV heeft één natuurlijk persoon als lid (partijleider Geert Wilders) en streeft er niet naar om meer mensen lid te maken van de partij. Wel kunnen mensen donateur worden of helpen bij verkiezingscampagnes. Deze donateurs of vrijwilligers zijn echter geen leden met formele rechten en plichten, evenmin als namens de partij verkozen vertegenwoordigers dat zijn.

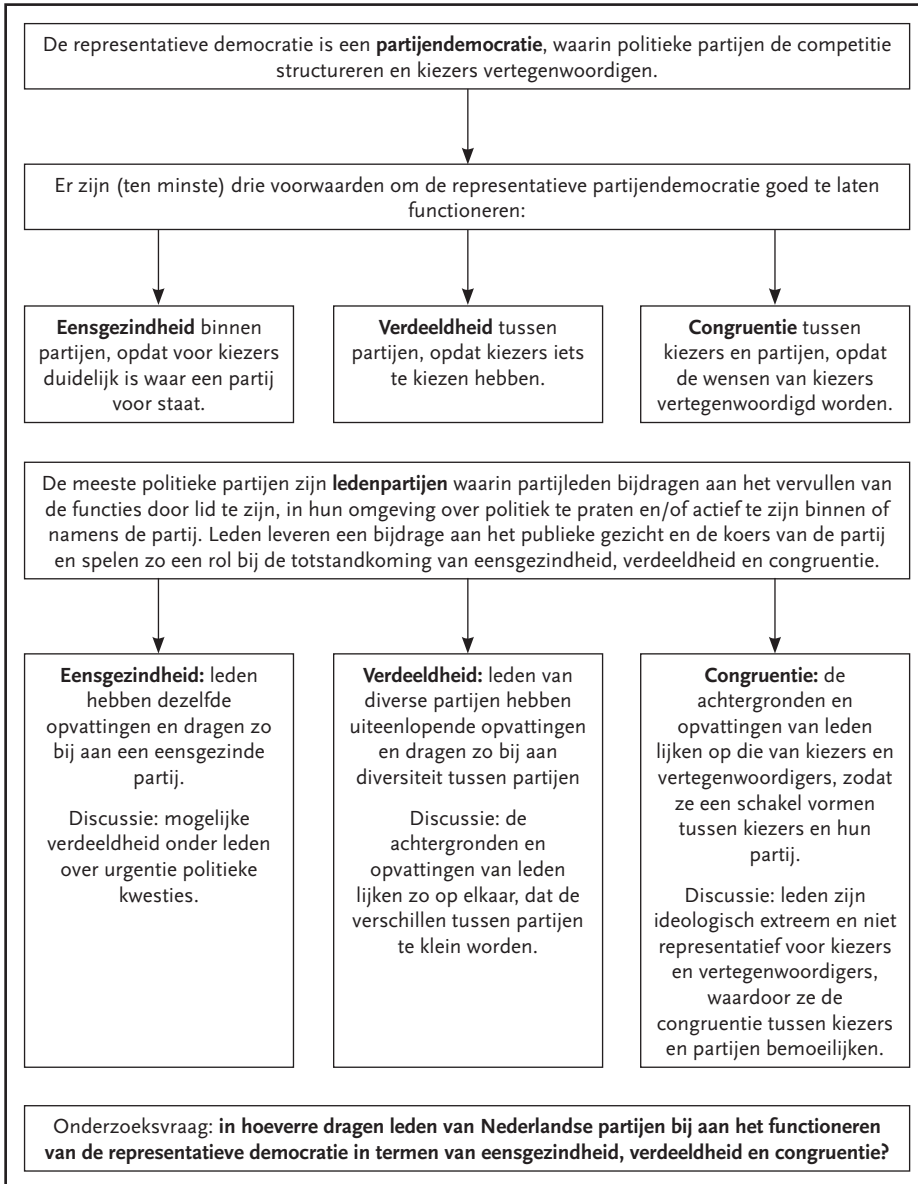
van partijleden afwijken van die van kiezers en gekozen volksvertegenwoordigers, zullen leden enerzijds kiezers een verkeerde indruk geven van waar de partij voor staat en anderzijds de partij een verkeerde indruk geven van wat kiezers willen. Als de opvattingen van leden afwijken van die van kiezers, kan invloed van leden op de kandidaten en de koers van de partij er bovendien voor zorgen dat de partij zich van haar kiezers vervreemdt. Leden staan in dat geval congruentie tussen kiezers en partijen in de weg en zorgen ervoor dat partijen niet representatief en responsief zijn voor de wensen van kiezers (zie o.a. Scarrow 1996: 40-41; Stokes 1999: 256; Lehrer 2012: 1295).

In de tweede plaats is er de vrees dat er weinig inhoudelijke verschillen zijn tussen de opvattingen van leden van verschillende partijen. Die kritiek sluit aan bij bredere discussies over de ontwikkeling van politieke partijen, waarin wordt verondersteld dat partijen als gevolg van diverse maatschappelijke ontwikkelingen inhoudelijk op elkaar zijn gaan lijken (o.a. Mair 1997, 2001; Ankersmit 2001). Dat verschijnsel zou zich ook voordoen op het niveau van partijleden, omdat het partijlidmaatschap als relatief verstrekkende vorm van politieke participatie (vgl. Whiteley en Seyd 2002) vooral mannen, ouderen en hogeropgeleiden aantrekt. Wanneer alle leden vergelijkbare achtergronden hebben, dan zal deze politieke 'kaste' ook dezelfde opvattingen hebben, zo is de veronderstelling. In Nederland is die kritiek het scherpst verwoord door de historicus Oerlemans (1990), die in een opiniestuk stelde dat de Nederlandse democratie is verworden tot een gesloten systeem van partijleden die er nauwelijks uiteenlopende standpunten op na houden (vgl. ook Fortuyn 2002; Bosma 2010a). Als dat het geval is, dan zal invloed van partijleden op de koers en het gezicht van de partij de verschillen tussen partijen verkleinen en daarmee de kans op betekenisvolle competitie.

In de derde plaats hebben sommige auteurs het idee dat de coherentie *binnen* partijen onder druk staat, omdat leden van dezelfde partij er *niet* altijd dezelfde opvattingen op na houden. Als gevolg van het verminderde belang van een overkoepelende ideologie of de opkomst van nieuwe politieke strijdpunten, zouden partijleden intern verdeeld zijn over belangrijke politieke vraagstukken (zie o.a. Kriesi et al. 2006: 927, 2008: 15). Als gevolg van de toegenomen interne democratie (Voerman 2005) en de nadruk die media leggen op interne conflicten (Brants en Van Praag 2005: 9), zien we in de politieke praktijk steeds meer voorbeelden van verdeeldheid onder partijleden van dezelfde partij.³ Als er inderdaad sprake is van verdeeldheid onder leden, dan dragen zij niet bij aan een eensgezind en coherent beeld van hun partij. Dat zou de herkenbaarheid van partijen in de ogen van kiezers niet ten goede komen. Ook op deze wijze kunnen partijleden herkenbare competitie tussen partijen compliceren.

3 In hoofdstuk 3 zullen we uitvoeriger ingaan op deze ontwikkelingen en een aantal recente voorbeelden van verdeeldheid onder leden binnen diverse partijen presenteren.

Figuur 1.1 De probleemstelling in kort bestek

Partijleden worden, kortom, enerzijds geacht door en met hun lidmaatschap een bijdrage te leveren aan het functioneren van partijen in een representatieve democratie. Anderzijds is er de kritiek dat partijleden, gezien hun achtergronden en opvattingen, de representatie door politieke partijen bemoeilijken. Dat roept de vraag op of leden *schakels* zijn die bijdragen aan goede representatie of *obstakels* die het tot stand komen van competitie en representatie frustreren.

De empirische vraag die in deze studie centraal staat is: **in hoeverre dragen leden van Nederlandse partijen bij aan het functioneren van de representatieve democratie in termen van eensgezindheid, verdeeldheid en congruentie** (zie ook figuur 1.1).⁴ Hierbij staan drie vragen centraal:

- 1) In hoeverre is er sprake van eensgezindheid onder partijleden *binnen* Nederlandse politieke partijen?
- 2) In hoeverre is er sprake van verdeeldheid *tussen* partijleden van verschillende Nederlandse politieke partijen?
- 3) In hoeverre lijken de opvattingen en achtergronden van partijleden op die van de kiezers en Kamerleden van hun partij?

Deze vragen zullen primair worden beantwoord op basis van het Leidse Partijledenonderzoek (LPO), een enquêteonderzoek onder leden van Nederlandse politieke partijen.⁵

1.2 Partijen en partijleden

Vragen over de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden zijn niet los te zien van discussies over de rol en het functioneren van partijen. Om de onderzoeksvraag van context te voorzien en de gepresenteerde onderzoeksvraag verder uit te werken, gaan we hier kort in op de rol van partijen en partijleden in een representatieve democratie. Dit literatuuroverzicht beperkt zich tot een aantal centrale elementen en begrippen en poogt niet alomvattend en uitputtend te zijn.

1.2.1 Definities, vormen en functies van politieke partijen

Alle Westerse representatieve democratieën zijn partijdemocratieën (Müller 2000: 330). Hoewel er kritiek is op de aanwezigheid en het functioneren van partijen, is de wetenschappelijke consensus dat “as yet they seem to have faced no real *alternative*” (Bartolini en Mair 2001: 342, cursief in origineel; zie ook Linz 2002: 291; Van Biezen 2004: 1; Dalton et al. 2011: 3).⁶ Maar wat is een ‘partij’ eigenlijk?

4 De definitie en operationalisering van (interne) eensgezindheid, (externe) verdeeldheid en congruentie worden uitgewerkt in de hoofdstukken waarin ze centraal staan (resp. hoofdstuk 3, 4 en 5).

5 Het Leidse Partijledenonderzoek is mede mogelijk gemaakt door de financiële ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Dit geldt ook voor de andere grootschalige onderzoeken die in deze studie worden gebruikt: het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) en het Parlementsonderzoek (PO).

6 Er zijn auteurs die proberen te schetsen hoe een representatieve democratie eruit zou kunnen zien zonder partijen (zie o.a. Bovens en Michels 2002; Schmitter 2009). Zie Lucardie 2001 voor een overzicht van manieren waarop representatie tot stand kan komen zonder partijen.

De politieke partij: een groep die kandidaten stelt voor openbare functies

Diverse auteurs hebben geprobeerd te definiëren wat een politieke partij is. Sommige definities beperken zich tot één kernaspect, andere zijn uitgebreider. Ook zijn er verschillen in de aspecten die auteurs benadrukken (White 2006: 6). De wellicht meest gebruikte definitie is die van Sartori (2002 [1976]: 56-57): “a party is any political group (identified by an official label) that presents at elections and is capable of placing through elections (free or not free), candidates for public office”. Deze definitie geeft aan waar een partij minimaal aan moet voldoen om een partij te zijn en waarin partijen zich onderscheiden van facties, sociale bewegingen en belangengroepen (Sartori 2002 [1976]: 57). Partijen stellen kandidaten “voor de verkiezing van openbare functies” (Koole 1992:18; vgl. Epstein 1980 [1967]: 9). Het is een minimumdefinitie (Sartori 1976: 57). Partijen zijn en doen vaak meer.

Veel auteurs geven dan ook definities die ook andere kenmerkende elementen van partijen bevatten. Ze benadrukken dat partijen een ‘groep’ mensen zijn (King 1969: 114) met gedeelde opvattingen of een gedeelde ideologie. Downs (1957: 137) beschrijft een partij als “a team of men (...)”. A ‘team’ is a coalition whose members have identical goals. A ‘coalition’ is a group of men who co-operate to achieve some common end”. Schattschneider vraagt aandacht voor het organisatorische aspect van partijen, wanneer hij partijen definieert als een georganiseerde poging om macht, dat wil zeggen controle over de regering, te verkrijgen (Schattschneider 2004 [1942]: 35).⁷

Deze definities volgend, is een partij minimaal een groep mensen die kandidaten stelt voor publieke functies. De meeste partijen kenmerken zich daarnaast door een zekere mate van organisatie en een gedeelde ideologie. Er is echter grote diversiteit in de mate en vorm van partijorganisaties en in de rol die de ideologie speelt binnen specifieke partijen (vgl. Duverger 1965 [1954]: 1). In de literatuur over partijen is geprobeerd die diversiteit te vatten in partijtypen of partijmodellen. In zulke modellen wordt een aantal kenmerken van een partijtipe beschreven, vanuit het idee dat deze kenmerken breed toepasbaar zijn en gelden voor diverse partijen in verschillende landen.

Partijmodellen: partijen in uiteenlopende gedaantes

Bij partijmodellen gaat het om ideaaltypen (Gunther en Diamond 2003: 172). Geen enkele ‘echte’ partij zal aan alle criteria van een bepaald model voldoen en partijen kunnen elementen van verschillende modellen bezitten.⁸ Partijmodellen zijn desalniettemin nuttig om inzicht te krijgen in de diversiteit die achter het begrip ‘partij’ schuil kan gaan en zijn behulpzaam om het debat te begrijpen over de ontwikkeling en verandering van politieke partijen (vgl. Gunther en Diamond 2003: 172). Er is een aantal partijtypen of -modellen die in dat debat stevast

7 Voor een overzicht van definities van politieke partijen, zie o.a. White 2006: 6.

8 Kritiek op deze partijmodellen is dat ze alleen toepasbaar zijn in een Westerse context op een specifiek punt in de tijd, dat ze gebaseerd zijn op ongelijksoortige criteria en dat ze een padafhankelijke ontwikkeling door de tijd suggereren (Montero en Gunther 2002: 10-11, Gunther en Diamond 2003: 168; Krouwel 2006: 249).

terugkomen en kennis van de partijmodellen is nodig om discussies over het functioneren van partijen te plaatsen.

De eerste vorm die Krouwel (2006) in zijn vijf basisvormen⁹ onderscheidt, is de kader- of elitepartij. In de West-Europese traditie is dit een vorm die ontstaat vanuit politieke samenwerking van individuele volksvertegenwoordigers in het parlement en vooral voorkwam vóór de invoering van het algemeen kiesrecht (Koole 1992: 24). De 'partij' wordt gevormd door een klein kader of een elite, meestal een groep notabelen, en heeft een losse structuur en een minimale buitenparlementaire partijorganisatie (Wolinetz 2002: 140; Krouwel 2006: 254). Partijleden spelen geen of nauwelijks een rol (Duverger 1965 [1954]: 62, 67; Gunther en Diamond 2001: 12). De partij bestaat uit persoonlijke netwerken van een kleine groep, meestal in een bepaald geografisch gebied (Gunther en Diamond 2003: 175). In Nederland kan de Liberale Unie, die in 1885 is opgericht, tot de kaderpartijen worden gerekend (Koole 1992: 48).

De tweede partijvorm is de massapartij, die populair wordt rond de uitbreiding van het algemeen kiesrecht. Deze partij ontstaat niet in het parlement maar in de samenleving en treedt op als belangenbehartiger van een (tot dan toe) onvertegenwoordigd deel van de electorale massa (Koole 1992: 24; Krouwel 2006: 254).¹⁰ Een kenmerk van de massapartij is dat ze voort- en opkomt vanuit een specifieke sociale groepering (de *classe gardée*), een grote en gecentraliseerde partijorganisatie heeft en ideologisch of levensbeschouwelijk georiënteerd is (Krouwel 2006: 250, 254-255). Massapartijen zijn geworteld in de maatschappij en hebben nauwe banden met andere maatschappelijke organisaties (Gunther en Diamond 2003: 178). Partijleden zijn belangrijk voor een massapartij: als legitimatie voor het bestaan, als vrijwilligers en als bron van inkomsten (Katz en Mair 1995: 10; Gunther en Diamond 2001: 16). Nationale congressen van ledenafgevaardigden hebben formele macht. Nog steeds wordt het beeld van hoe een politieke partij eruit zou moeten zien sterk bepaald door de massapartij (Koole 2001b: 48). In Nederland kunnen de Anti Revolutionaire Partij (ARP) en de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) gecategoriseerd worden als massapartij. Ook de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) vertoonde kenmerken van een massapartij (Koole 1992: 38, 54, 59).

De *catch-all* partij is een derde partijvorm.¹¹ Het idee van de *catch-all* partij is van Kirchheimer (1966), die zag dat partijen hun ideologie minder centraal stelden

9 Diverse auteurs hebben getracht het scala van ontwikkelde modellen in één overzicht te gieten, waarbij modellen die erg op elkaar lijken zijn onderbracht in hoofdvormen of -soorten (zie Gunther en Diamond 2001, 2003; Katz en Mair 2002; Wolinetz 2002; Krouwel 2006). Hier sluiten we aan bij de indeling van Krouwel die partijmodellen heeft geclusterd in vijf basisvormen (*basic species*) op basis van overeenkomsten in focus en centrale kenmerken (Krouwel 2006: 250).

10 Auteurs als Duverger en Neumann onderscheiden soorten massapartijen, die van elkaar afwijken in ideologische of levensbeschouwelijke richting, organisatievorm en democratische gezindte (Krouwel 2006: 255, Gunther en Diamond 2001: 16).

11 Hoewel deze term het meest gebruikt wordt, vallen onder deze partijvorm ook de 'electoraal-professionele partij' van Panebianco (1988) en het *rational efficient party model* van Wright (1971) (Krouwel 2006: 250).

en dat hun banden met specifieke kiezersgroepen zwakker werden als gevolg van maatschappelijke en politieke ontwikkelingen (Gunther en Diamond 2001: 26). *Catch-all partijen* leggen minder nadruk op de *classe gardée*, hun eigen specifieke sociale groep, maar verbreden hun electorale aantrekkingskracht door zich op diverse kiezersgroepen te richten ongeacht de aard en afkomst van die groepen (Koole 1992: 381; Gunther en Diamond 2001: 26, Krouwel 2006: 250). Daarnaast worden *catch-all* partijen gekenmerkt door een relatief geringe ideologische bagage (Kirchheimer 1966: 190), ten gunste van overwegingen op de korte termijn. Het gevolg is volgens Kirchheimer dat partijen ideologisch minder van elkaar verschillen en de nadruk op dezelfde issues leggen, onder andere omdat oude politieke tegenstellingen zijn verdwenen (Krouwel 2006: 257). Op het niveau van de partijorganisatie versterkt de politieke top zijn macht, terwijl individuele partijleden een minder belangrijke rol krijgen (Kirchheimer 1966: 190; Koole 1992: 378, Manin 1997: 219, Van Biezen 2004: 7). Leden krijgen minder invloed op de selectie van kandidaten, minder mogelijkheden om actief te zijn binnen de partij en een kleinere rol in campagnes, dit allemaal ten gunste van professionals (Krouwel 2006: 257).

Een vierde vorm van een politieke partij is de kartelpartij (Katz en Mair 1995, 2009), een partijvorm met een professionele partijorganisatie die in hoge mate afhankelijk is van de staat en waarvan regeren de belangrijkste functie is (Krouwel 2006: 252).¹² Katz en Mair (1995: 13) zien kartelvorming vooral als een verschuiving van partijen van het domein van de *civil society* naar het domein van de staat als gevolg van de toegenomen staatsfinanciering van partijen en de toegenomen staatsregulering (zie ook Van Biezen en Borz 2012). Partijen vormen een kartel, waardoor echte oppositie verandert in symbolische competitie en nieuwkomers formeel en informeel worden buitengesloten (Katz en Mair 1995: 19-20; Koole 1996: 508). Een kartelpartij is niet langer een schakel tussen maatschappij en staat, maar veeleer een vertegenwoordiger van de staat (Van Biezen 2004: 7). Het verplaatsen naar de staat en de kartelvorming zijn de belangrijkste indicatoren van dit type partij; de organisatorische en electorale dimensie zijn minder uitgewerkt (Krouwel 2006: 260). Katz en Mair (1995: 21) stellen dat de kartelpartij leden heeft, maar dat ledenrechten directer en individueler zijn en ook niet-leden worden uitgenodigd om deel te nemen aan de besluitvorming. Het gevolg daarvan is dat leden minder invloed hebben, omdat ze minder georganiseerd zijn en een georganiseerde elite tegenover zich weten (Mair 1997: 146-152, maar zie ook Koole 1996: 518 en Kitschelt 2000a: 158-159).

Krouwel voegt aan zijn categorisering van partijvormen een vijfde vorm toe, de *business-firm* partij (zie o.a. Hopkin en Paolucci 1999). Dit is een partij die uit een bestaande onderneming of rond een politieke entrepreneur ontstaat. De financiering van deze partij komt uit de private sector; de ideologische oriëntatie is flexibel en wordt vastgesteld met behulp van marktonderzoek; de partijleider

12 Hoewel de kartelpartij vooral in verband wordt gebracht met Katz en Mair, wordt het bestaan van verschillende vormen van politieke kartelvorming al in 1954 beschreven door Kirchheimer (Krouwel 2006: 258) en schrijft Lijphart in 1968 over de karteldemocratie (Lijphart 1986 [1968]: 202).

speelt een belangrijke rol. De *business-firm* partij heeft geen gestructureerde partijorganisatie en geen partijleden (Krouwel 2006: 260-261).¹³

Naast deze vijf veel voorkomende partijvormen zijn er diverse andere partijmodellen. Zo ziet Koole (1992, 1996) in het Nederlandse partijsysteem de opkomst van de 'moderne kaderpartij'. Die partij verschilt van de *catch-all* partij, omdat, hoewel er minder partijleden zijn, de leden belangrijk blijven en er een sterke nadruk ligt op interne democratie.¹⁴ Kitschelt (1989a, 2006) beschrijft *movement parties*, een tussenvorm tussen een partij en een sociale beweging, die geen vaste ideologie heeft en waarin alle burgers mogen participeren, waardoor er een losse en tamelijk chaotische organisatiestructuur ontstaat (Gunther en Diamond 2003: 189). Kitschelt beschrijft vooral de linkse variant van deze partijvorm, maar er is ook de rechtse variant van Ignazi (1996), waarin leiderschap centraal staat en de inhoudelijke nadruk ligt op traditie, identiteit en veiligheid (Gunther en Diamond 2003: 188-189). Carty (2004) voert het idee van een losse organisatiestructuur verder door en ziet de opkomst van een partij als *franchise* systeem waarin leden, afdelingen en facties relatief autonoom optreden.

Uit literatuur over partijmodellen blijkt, kortom, dat er diversiteit is in vormen en gedaantes van politieke partijen, waarbij er verschillen zijn in de doelen die een partij kan hebben, in de manier waarop de organisatie is ingericht en de rol die partijleden binnen die organisaties spelen.

De schakelfuncties van politieke partijen

Om de rol van partijen in de representatieve democratie te begrijpen, moeten we niet alleen kijken naar wat partijen zijn en welke kenmerken ze hebben, maar moeten we ook kijken naar wat ze *doen*. Het startpunt om de betekenis van partijen voor de representatieve democratie in kaart te brengen, is te kijken welke functies partijen vervullen (Dalton en Wattenberg 2000b: 5).¹⁵ Deze functies laten niet alleen zien

13 Deze partijmodellen of -vormen zijn overigens niet onomstreden. Over de kaderpartij en de massapartij bestaat de nodige overeenstemming, al hanteren auteurs verschillende omschrijvingen en indelingen. Ook de termen *catch-all* partij en kartelpartij worden in veel wetenschappelijke literatuur aangehaald (Williams 2009: 539, Katz en Mair 2009: 755), hoewel er debat is over de vraag in hoeverre deze modellen een adequate beschrijving zijn van hedendaagse partijen (zie onder andere Koole 1996, Kitschelt 2000a, Wolinetz 2002, Carty 2004, Detterbeck 2005). De vorm van de *business-firm* partij is minder algemeen geaccepteerd en wordt in de literatuur minder vaak genoemd dan de vier andere vormen.

14 De moderne kaderpartij heeft vijf kenmerken (Koole 1992: 407-408). De partijtopy (fractie) domineert de partij, maar heeft een duidelijke verantwoordingsplicht jegens het partijkader. Er is een lage organisatiegraad, maar leden blijken belangrijk (voor inkomsten, rekrutering en de organisatie van het partijapparaat) en de organisatiestructuur van de massapartij blijft behouden. De moderne kaderpartij is sterk gericht op kiezers en richt zich daarbij op de groep kiezers die is aan te spreken rond concrete vraagstukken en de politieke leider van de partij (zonder zich daarbij tot een specifieke sociale groepering te richten). Financieel is de moderne kaderpartij afhankelijk van de leden en de overheid.

15 Om te beschrijven hoe partijen de competitie structureren, kiezers representeren en de overheid organiseren, gebruiken sommige auteurs de term *linkages* (zie bijvoorbeeld Lawson 1980a; Lawson en Merkl 1988; Kitschelt 2000b; Römmele et al. 2005; Dalton et al. 2011) en andere de term functies (zie bijvoorbeeld King 1969; Dalton en Wattenberg 2000b; Gunther en Diamond 2001; Klein en

hoe partijen de representatieve partijdemocratie mogelijk maken, maar geven ook aan op welke manier ze een intermediaire rol spelen, of geacht worden te spelen, tussen kiezers en de overheid (Lawson 1988: 15; Koole 1992: 396; Gallagher en Marsh 2002: 3; Cross 2004: 14; Poguntke 2005: 43; Binnema 2009: 24).¹⁶

In het begin van dit hoofdstuk kwamen de functies van partijen al ter sprake, toen we schreven over de intermediaire rol die partijen spelen door de politieke competitie te structureren en kiezers te representeren. Aan deze twee kernfuncties wordt op diverse manieren invulling gegeven en partijen vervullen daarnaast een rol in het organiseren van de overheid en in het verkeer tussen overheid en parlement. Hoewel er onder wetenschappers consensus is over welke functies partijen zoal vervullen (King 1969: 18), verschillen de precieze invulling en uitwerking ervan. Sommigen brengen de deels overlappende functies onder in vier of vijf kernfuncties (zie bijvoorbeeld Koole 1992: 396 e.v.; Schmitter 2001, 2009; Dalton et al. 2011), anderen onderscheiden niet minder dan 15 'losse' functies (zie bijvoorbeeld Dalton en Wattenberg 2000b: 5-10). Om de kernfuncties van partijen gedetailleerder in kaart te brengen (en ze later in dit hoofdstuk te kunnen koppelen aan de bijdrage die leden leveren), sluiten we hier aan bij de gedetailleerde indeling van Dalton en Wattenberg (2000b: 5-10), die de functies van partijen naar voorbeeld van V.O. Key (1964) onderverdelen in drie groepen: wat partijen doen in het electoraat, binnen de partijorganisatie en in de regering (zie het linker gedeelte van figuur 1.2).¹⁷

Een eerste set functies heeft betrekking op het verbinden van het electoraat met het politieke proces. Partijen doen dat op een aantal manieren. In de eerste plaats vervullen ze een communicatiefunctie. Partijen bieden het publiek informatie over de politiek en dragen daarmee bij aan politieke socialisatie (Dalton en Wattenberg 2000b: 6). Het is een functie die vooral in het begin van de 20^e eeuw belangrijk was, toen partijen hun achterban informeerden met eigen kranten en pamfletten. Door de toegankelijkheid van het onderwijs is de socialisatiefunctie van partijen minder belangrijk geworden en door (de opkomst van) de massamedia is de informatievoorziening voor een groot deel overgenomen (Koole 1992: 403-404). De opkomst van nieuwe technologieën, zoals internet en sociale media, zorgt ervoor dat partijen tegenwoordig nieuwe middelen hebben om in contact te komen met hun kiezers (Dalton et al. 2011: 226). Mogelijk kunnen ze hiermee

Alemann 2011). Vanwege de overeenkomst tussen beide benaderingen (zie Dalton et al. 2011: 6) hebben we het hier over de (schakel)functies van politieke partijen.

16 In de literatuur is er discussie over de betekenis en waarde van deze functies. In de eerste plaats is er de vraag in hoeverre deze functies definiëren wat partijen zijn. In veel definities van partijen zitten namelijk enkele functies van partijen besloten, zoals het stellen van kandidaten of het organiseren van de regering. Sommige auteurs vinden echter dat er een verschil is tussen wat een partij is en wat zij doet (King 1969: 116; Bartolini en Mair 2001: 331, zie ook Binnema 2009: 21-22). In de tweede plaats wijzen diverse auteurs erop dat deze functies niet intrinsiek bij partijen horen, maar dat ze sterk historisch bepaald zijn en op een bepaald moment in de tijd, voornamelijk in de tijd van massapartijen, werden vervuld (Koole 2001b: 42; Bartolini en Mair 2001: 331; Dalton et al. 2011: 13). Het gaat hier en in de literatuur in wezen dus om functies die aan partijen worden toegeschreven.

17 De functies van partijen in het electoraat en in de partijorganisatie geven in feite vorm aan de kernfuncties van competitie en representatie.

hun communicatiefunctie versterken, maar eigentijdse kiezers zijn voor hun informatie over de politiek niet meer afhankelijk van partijen.

Een volgende functie is de mobilisatiefunctie, die belangrijk was en blijft. Hierbij gaat het om het mobiliseren van burgers om te participeren in de politiek, vooral bij verkiezingen. Politieke partijen zijn een vehikel voor participatie. Burgers kunnen stemmen op, lid worden van, of actief worden in een partij en daarmee deelnemen aan de democratie (Lawson 1988: 16; Gunther en Diamond 2001: 8; Klein en Alemann 2011: 12). Partijen mobiliseren kiezers direct, door hen op te roepen te gaan stemmen bij verkiezingen, en indirect, door duidelijke keuzes aan te bieden zodat het voor kiesgerechtigden gemakkelijk en aantrekkelijk wordt om te gaan stemmen (Dalton en Wattenberg 2000b: 7).

Dat brengt ons bij een andere functie van de partij in het electoraat: het overzichtelijk maken en structureren van de keuze bij verkiezingen (zie ook Schattschneider 1942: 50; Gunther en Diamond 2001: 8; Gallagher en Marsh 2002: 2; Whiteley en Seyd 2002: 6). Dit doen partijen onder andere door duidelijke en consistente beleidsposities in te nemen, zodat kiezers weten waar de partij voor staat (Dalton en Wattenberg 2000b: 6). Voor het functioneren van de partijdemocratie is dit een kernfunctie (zie ook paragraaf 1.1).

Tot slot kunnen partijen symbolen van identificatie zijn en bijdragen aan de stabiliteit van het politieke systeem (Dalton en Wattenberg 2000b: 6; Klein en Alemann 2011: 13). De betrokkenheid van burgers bij (langer bestaande) partijen zorgt voor enige continuïteit in verkiezingsuitslagen en partijen kunnen zo een stabiliserende rol hebben.

Een tweede set functies van partijen richt zich op wat er binnen partijen gebeurt op het gebied van kandidaatstelling en politieke gedachtevorming. Om met de kandidaten te beginnen: de belangrijkste functie binnen partijen is misschien wel het selecteren of nomineren van kandidaten voor publieke functies. Dit wordt zoals gezegd gezien als de functie die partijen onderscheidt van andere groeperingen (Koole 1992: 397; Gunther en Diamond 2001: 7). Een functie die voorafgaat aan deze selectie is het rekruteren en socialiseren van kandidaten. Partijen zoeken naar mensen die zich kandidaat willen stellen, vooral binnen hun eigen achterban van leden. Daarnaast socialiseren ze de elite van de partij in de principes van de partij en de normen van het democratische proces (Dalton en Wattenberg 2000b: 7; Gallagher en Marsh 2002: 3).

Naast het rekruteren, socialiseren en selecteren van kandidaten, zorgen partijen voor de aggregatie en articulatie van belangen. Met de aggregatiefunctie onderscheiden ze zich van belangengroepen (Dalton en Wattenberg 2000b: 8; Gallagher en Marsh 2002: 3). Partijen luisteren naar de (soms tegengestelde) wensen en verlangens van hun achterban, wegen deze tegen elkaar af en brengen deze uiteindelijk samen in een beginsel- of verkiezingsprogramma (Gunther en Diamond 2001: 8; Schmitter 2009: 7). Daarmee geven ze hun achterban een stem en articuleren ze hun belangen (King 1969: 135).

De hierboven beschreven functies van partijen hebben vooral betrekking op de *inputkant* van de democratie en zijn gericht op het structureren van de competitie en

het representeren van kiezers. Naast deze functies van de ‘partij in het electoraat’ en ‘de partij als organisatie’, hebben partijen ook een rol bij het organiseren van de overheid en in het verkeer tussen regering en parlement (Dalton en Wattenberg 2000b: 8). Dat doen ze in de eerste plaats door na de verkiezingen een regering te vormen, wat wel wordt aangeduid met de term *party government* (o.a. Keman 2006: 160). Partijen of hun fracties organiseren (een deel van) het wetgevings- en beleidsproces door beleidsvoorstellen te doen, coalities te vormen en te zorgen dat individuele vertegenwoordigers zich houden aan gemaakte afspraken (Dalton en Wattenberg 2000b: 9; Schmitter 2009: 6; King 1969: 37). Partijen die niet in de regering zitten, organiseren de oppositie. In sommige landen, zoals voorheen in België, organiseren partijen ook de overheidsbureaucratie, doordat ambtenaren aan politieke partijen zijn verbonden (Van der Weyden en Abts 2010: 107). Partijen zorgen voor enigszins voorspelbare politieke verhoudingen en daarmee voor stabiliteit en continuïteit in het landsbestuur. Aangezien de meeste partijen lange tijd deelnemen aan het politieke proces, maken ze het mogelijk dat kiezers partijen beoordelen op het gevoerde beleid. Hiermee komt een mechanisme van politieke verantwoording tot stand (Whiteley en Seyd 2002: 6).

De genoemde functies benadrukken de positieve rol van partijen in een representatieve democratie. Behalve dat er discussie is over de vraag in hoeverre partijen deze functies naar behoren vervullen,¹⁸ is er de kritiek dat de rol van partijen niet altijd positief is. Lawson (1980b: 13-19) beschrijft naast de *participatory* en *policy responsive linkages* waaronder de besproken functies vallen, twee minder positieve manieren waarop partijen een schakel vormen tussen burgers en overheid. De eerste is *clientalistic linkage* of *linkage by reward*, waarbij partijen kanalen zijn waarin stemmen worden uitgewisseld voor beloningen. Het gaat om vormen van cliëntalisme of patronage, waarbij individuen of groepen een partij steunen in ruil voor een beloning, bescherming, specifieke beloftes of functies. De tweede is *directive linkage*, waarbij een partij of partijen door de overheid worden gebruikt als een kanaal om controle uit te oefenen op burgers. Partijen kunnen zo, bijvoorbeeld in totalitaire systemen, een instrument zijn om burgers te onderdrukken. Lawson (2005: 163) stelt dat *linkage by reward* en *directive linkage* vooral bijdragen aan machtsbehoud en een democratie kunnen ondergraven.

1.2.2 Partijleden en de representatieve democratie

In de praktijk zijn de meeste Westerse politieke partijen organisaties met leden (Scarrow 1996: 1; Müller 2000: 317). Een ledenstructuur is de norm geworden door het succes van massapartijen in het begin van de 20^e eeuw (Scarrow 1996: 1), de

18 Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de vraag of partijen bepaalde functies überhaupt nog vervullen en in hoeverre ze deze functies goed vervullen. De discussie gaat onder meer over de vraag of partijen keuzes wel echt versimpelen, of ze nog in staat zijn burgers te mobiliseren, of om ideeën om te zetten naar beleid en of er sprake is van echte competitie (zie o.a. Dalton en Wattenberg 2000a; Gunther et al. 2002; Webb et al. 2002; Schmitter 2009; Dalton et al. 2011).

democratiseringsgolf van de jaren zestig (Koole 1992: 411) en omdat wetgevers partijen die vorm ‘opdringen’ in wet- en regelgeving (Van Biezen en Borz 2012: 348).

Scarrows (1996: 19-20) definieert ledenpartijen als partijen die ernaar streven burgers lid te maken van hun partij, een stabiele buitenparlementaire organisatie hebben en waarin leden op zijn minst een deel van de functies binnen de partij vervullen. Scarrows gebruikt de term ledenpartij en niet de term ‘massapartij’ om aan te geven dat het om de intentie gaat leden te hebben en niet om de hoeveelheid leden en ook omdat deze partijen niet altijd voldoen aan de overige kenmerken van een massapartij (zie ook Koole 2001a: 588).¹⁹

Definitie van partijleden in Nederland

Partijleden staan centraal in deze studie. Daarbij gaat het om het partijlid in formele zin. We sluiten aan bij Heidar's (2006: 301) definitie van partijlidmaatschap als “an organizational affiliation by an individual to a political party, assigning obligations and privileges to an individual”.²⁰ Het gaat bij het partijlidmaatschap om:

- Een geformaliseerde relatie (vgl. Duverger 1964 [1954]: 64). In de Nederlandse context is het vanzelfsprekend dat een ‘lid’ iemand is die bij een partij ingeschreven staat en waarbij de partij die inschrijving heeft geaccepteerd, maar in de internationale literatuur wordt het partijlidmaatschap ook opgevat als een bredere vorm van betrokkenheid of nabijheid bij een partij die los kan staan van het formele lidmaatschap (vgl. Scarrows 1994: 57). Een formeel partijlid onderscheidt zich, door deze formele relatie, van een donateur die geld geeft, van een activist die tijdens de verkiezingen actief is, van een niet-lid dat meestemt in open voorverkiezingen en van de aanhanger die altijd op de partij stemt en zich met die partij verbonden voelt (Scarrows 1996: 16).
- Een directe individuele relatie tussen lid en partij. Het gaat niet om groeps-lidmaatschappen of indirecte lidmaatschappen, zoals die bijvoorbeeld in het begin van de 20e eeuw in Engeland bestonden. Daar betekende het lidmaatschap van de vakbond automatisch het lidmaatschap van Labour (Duverger 1965 [1954]: 61; Widfeldt 1995: 137, Scarrows 1996: 18-19). Het lidmaatschap als

19 De PVV is formeel een vereniging, maar heeft slechts één natuurlijk lid. Belangrijk is dat zowel partijleider Geert Wilders als campagneleider en parlamentslid Martin Bosma herhaaldelijk hebben aangegeven geen intentie te hebben om leden te werven (zie o.a. Dohmen 2007; Hankel 2009; Bosma 2010a: 207-217). Een andere (tijdelijke) uitzondering was de Nederlandse partij Trots op Nederland (TON) van Rita Verdonk, die in 2008 werd opgericht en geen leden had. In 2009 besloot TON leden toe te laten tot de partij (Voerman en Van Schuur 2011: 205).

20 “Organizational affiliation” wordt hier bedoeld in de zin van het ingeschreven staan bij een politieke partij, waarmee een formele relatie met die partij wordt aangegaan. Deze definitie is anders dan die van Koole (1992: 148): “Een partijlid is iemand die het recht heeft deel te nemen aan interne besluitvorming van politieke partijen door stem- en spreekrecht op ten minste het laagste partijniveau”. In de definitie van Koole ontbreekt het element van de organisatorische (formele) band en het element dat leden naast rechten ook plichten hebben, zoals het betalen van contributie. Wat een formeel lid onderscheidt van een niet-lid dat in open voorverkiezingen kan stemmen over kandidaten, is dat het formele lid rechten en plichten krijgt ten aanzien van de hele organisatie, terwijl een *primary*-stemmer zich aan de partij verbindt voor één specifieke gebeurtenis en alleen rechten en plichten heeft aangaande die gebeurtenis en niet ten aanzien van de rest van de partij (organisatie).

formele en individuele relatie wordt in de memorie van toelichting van de Wet financiering politieke partijen (Wfpp, TK 2010/2011: 23) beschreven in termen van een 'wilsverklaring': er is alleen dan sprake van een partijlidmaatschap als iemand met het lidmaatschap heeft ingestemd. Wanneer iemand door een ander is ingeschreven of lid is zonder het zelf te weten, is er volgens deze opvatting geen sprake van partijlidmaatschap.

- Een relatie waarin individuele leden bepaalde rechten en plichten hebben. Naast de plicht van het lidmaatschapsgeld²¹, omvatten ledenrechten minimaal stem- en vergaderrecht; in de meeste Nederlandse partijen hebben leden meer rechten (zie hoofdstuk 2). Het vergader- en stemrecht onderscheidt leden van bij de partij geregistreerde 'vrienden' of 'belangenstellenden', die met hun registratie een formele relatie met een partij hebben en soms bepaalde privileges krijgen, zoals toegang tot een bepaald stuk van de website, maar geen vergader- en stemrecht hebben.²²

Functies van leden in een representatieve democratie

Voor de meeste van de functies die partijen in een representatieve democratie vervullen, geldt dat partijleden bijdragen aan het vervullen ervan. Leden maken zowel onderdeel uit van de partij als van de maatschappij en brengen een relatie tot stand tussen kiezers en hun partij (Ignazi et al. 2005: 27; Poguntke 2005: 44). Dat doen ze op een aantal manieren (zie de rechterkant van figuur 1.2).

Partijleden hebben een communicatiefunctie (Epstein 1980 [1967]: 113). Leden communiceren enerzijds met kiezers en zijn de ambassadeurs van de partij in de samenleving (Scarrow 1996: 43; 2007: 650). Als leden in hun sociale omgeving over hun partij of over politieke kwesties praten, zijn ze het gezicht van de partij (Gallagher en Marsh 2002: 142), kunnen ze informatie geven over de standpunten van de partij, of als opinieleiders de meningen van mensen in hun omgeving beïnvloeden (Scarrow 1996: 43). Anderzijds communiceren leden met hun partij: ze zijn sensoren (Poguntke 2005: 50) van de partij in de samenleving. Partijleden praten met burgers en horen hoe zij over de politiek en de partij denken, over welke vraagstukken zij zich zorgen maken en hoe ze politieke kwesties beoordelen. Daarmee krijgen leden een indruk van de zorgen en wensen van burgers, die ze weer door kunnen geven aan hun partij. Leden zijn voor een partij een kanaal om voeling te houden met burgers en kiezers (Scarrow 1994: 49; 1996: 44). Ze hebben

21 Op de plicht van het betalen van contributie zijn overigens uitzonderingen. Zo kennen sommige partijen ereleden die niet hoeven te betalen en zijn er voorzieningen voor mensen die het lidmaatschapsgeld niet kunnen opbrengen. Deze mensen worden door partijen beschouwd als leden, maar tellen niet mee voor de telling in het kader van de Wfpp. Ook mensen met een lange contributieachterstand tellen voor de wet niet mee, maar kunnen door partijen als lid worden beschouwd.

22 In de Nederlandse subsidiewetgeving worden alleen diegenen die een bepaald contributiebedrag betalen en vergader- en stemrecht hebben tot de partijleden gerekend (zie Wspp art.1, lid c en Wfpp, art. 7, lid 1).

een “brandalarm-functie” (Koole 2001a: 592): onrust onder leden betekent vaak dat er ook onder kiezers van de partij weerstand bestaat tegen een bepaald plan (vgl. Depla 1997: 198).

Figuur 1.2 Functies van politieke partijen en partijleden

Functies van partijen		Functies van partijleden
Communicatie en socialisatie Mobilisatie Keuzes voor kiezers versimpelen Symbolen voor identificatie en loyaliteit	in het electoraat	Communicatie: ambassadeurs en sensoren Mobilisatie: campagnevoeren en werven Symboliek en legitimiteit
Rekrutering en selectie Kandidaten nomineren voor publieke functies Socialisatie van politieke elite Articuleren van publieke belangen Aggregeren van publieke belangen	in de partij- organisatie	Reservoir waaruit wordt geselecteerd Selecteren kandidaten en partijleider Houden partijorganisatie draaiende Invloed uitoefenen op beleid Geven geld
Vormen van (coalitie)regering Zorgen dat beleid tot stand komt Organiseren van oppositie Verantwoordelijkheid dragen Controle van de overheid (bureaucratie) Zorgen voor stabiliteit en continuïteit van bestuur	in het overheids- bestuur	Invloed op coalitievorming Controle van partij Vervullen vertegenwoordigende en politiek-bestuurlijke functies

Bron: Dalton en Wattenberg 2000b:5 (met eigen aanvullingen)

In het verlengde van de communicatiefunctie ligt de mobilisatiefunctie: leden kunnen bijdragen aan het mobiliseren van kiesgerechtigden om te stemmen bij verkiezingen (Scarrow 2000: 84). Tijdens verkiezingscampagnes kunnen leden mensen in hun eigen omgeving overtuigen om op hun partij te stemmen, of campagne voeren voor de partij door folders te verspreiden op de markt of deur aan deur bij kiezers langs te gaan. Leden zijn “vote-multipliers” (Scarrow 1994: 47; Seyd en Whiteley 2004: 362). Leden zijn voor partijen uiteraard niet de enige manier om kiezers te mobiliseren, maar uit onderzoek in onder andere Noorwegen, Canada, de Verenigde Staten, Ierland en Groot-Brittannië blijkt dat leden op lokaal of regionaal niveau een bijdrage kunnen leveren aan een goede verkiezingsuitslag (Epstein 1980 [1967]: 115-116; Mair 1997: 148, Seyd en Whiteley 2002: 17; Fisher et al. 2006; Scarrow 2007: 648, Van Aelst et al. 2012). Leden kunnen ook buiten

verkiezingstijd kiezers mobiliseren, bijvoorbeeld door anderen over te halen om partijlid te worden. Onderzoek naar partijleden van 18 tot 25 jaar laat zien dat diegenen die lid zijn geworden dat vaak deden omdat familie of vrienden lid waren en hun vroegen om mee te doen (Cross en Young 2008: 354; Bruter en Harrison 2009: 41-55). Partijleden kunnen zo een mobiliserend effect in hun omgeving hebben.²³

Leden hebben daarnaast een symbolische functie (Scarrows 1996: 42). Partijleden geven kiezers de indruk dat de partij brede steun geniet en wordt gevormd door 'gewone' mensen in plaats van door slechts een professionele elite (Scarrows 2000: 84). Zo geven leden de partij het imago van brede maatschappelijke steun en daarmee legitimiteit (Mair 1997: 148; Koole 2001a: 592; Katz en Mair 2002: 128; Whiteley en Seyd 2002: 17). Een stijging van het aantal leden zorgt voor positieve aandacht in de pers, een daling leidt tot negatieve aandacht en een beeld van een partij met slinkende steun in de maatschappij (Scarrows 2000: 84). Uit onderzoek in Duitsland en Groot-Brittannië blijkt dat in ieder geval partijen zelf deze symbolische functie van leden van groot belang achten (Scarrows 1996: 208).

Leden vervullen niet alleen functies in relatie tot kiezers, maar spelen ook een rol binnen hun partij. In de eerste plaats zijn ze het reservoir waaruit partijen kandidaten selecteren en rekruteren (Zielonka-Goei en Hillebrand 1988: 116; Koole 1992: 179). Het ledenbestand vormt een "greenhouse for cultivating new generations of political talent" (Scarrows 1996: 45). Hoewel in de regel de mogelijkheid bestaat om kandidaten voor publieke functies van buiten de partij te zoeken, worden de meeste vertegenwoordigende en politiek-bestuurlijke functies door partijleden gevuld. Ook om in aanmerking te komen voor (hoge) ambtelijke functies is het in sommige landen noodzakelijk om partijlid te zijn. In Nederland is het partijlidmaatschap voor de meeste 'lage' ambtelijke functies niet van belang, maar wordt er bij de benoeming van topambtenaren wel rekening gehouden met iemands politieke kleur en partijlidmaatschap (Baakman 2004; Van Thiel 2011: 270; Kopecký en Mair 2011: 370). Waar partijen greep houden op de benoeming van kandidaten in het openbaar bestuur, blijven leden belangrijk om die plaatsen te vullen, ook in tijden van dalende ledentallen (Koole 1992: 409; Mair 1997: 147).

Daarnaast spelen leden een rol bij de selectie van kandidaten en de partijleider. Ze bepalen indirect, via lokale afdelingen en een vertegenwoordigend congres, of direct, via een ledencongres of ledenraadpleging, wie er namens de partij vertegenwoordigende functies kunnen innemen. Partijen hanteren hierbij uiteenlopende selectieprocedures. De rol die leden hebben in die procedures is belangrijk, omdat de manier waarop dit 'selectoraat' is samengesteld, invloed heeft op de personen die uiteindelijk worden gekozen (Hazan en Rahat 2010: 3). Leden hebben in Nederland en de meeste andere West-Europese landen meer

23 Leden zorgen ook zelf voor electorale steun voor 'hun' partij. Ze vormen een vaste achterban bij verkiezingen, al stemmen niet alle leden op hun partij. Vooral in een districtenstelsel kan een kleine, maar stabiele achterban een belangrijke rol spelen (Scarrows 1996: 43). In Nederland is het aantal leden echter te laag en het district te groot om partijleden van grote electorale betekenis te laten zijn.

directe zeggenschap gekregen over de selectie van kandidaten en de partijleider (zie o.a. Scarrow 2007: 636; Voerman 2005; Hazan en Rahat 2010). Hoewel de partijelite vaak (nog) een stevige vinger in de pap heeft, spelen gewone leden zeker in het begin van de 21e eeuw een belangrijke rol bij het selecteren van kandidaten (Scarrow et al. 2000: 149, zie hoofdstuk 2).

Behalve zeggenschap over de kandidatenlijst hebben leden zeggenschap over beleidsvoorstellen van de partij. Via lokale afdelingen, congressen of inhoudelijke referenda kunnen ze invloed uitoefenen op het beginselprogramma en verkiezingsprogramma. Leden kunnen zorgen voor nieuwe ideeën en perspectieven in het debat binnen partijen (Scarrow 1996: 45; Koole 2001a: 592). Ook op dit vlak hebben 'gewone' leden meer dan voorheen de mogelijkheid om mee te praten en te stemmen over de besluitvorming, bijvoorbeeld op ledencongressen of via ledenraadplegingen (Scarrow 2007: 650-651).

Naast het uitoefenen van invloed op kandidaten en beoogd beleid hebben leden een organisatorische functie: ze houden de partij als organisatie draaiende (zie Hillebrand en Zielonka-Goei 1990: 94; Koole 1992: 179; Scarrow 1996: 44). Binnen een partij moeten vele functies worden vervuld op lokaal, regionaal of landelijk niveau. Er worden vergaderingen georganiseerd, besturen en commissies gevuld, kandidatenlijsten en verkiezingsprogramma's opgesteld, campagnes georganiseerd enzovoort, en dat komt vooral op vrijwilligers neer. Op het landelijke 'partijbureau' werken weliswaar betaalde medewerkers, maar zowel op landelijk als op lokaal niveau blijven partijen afhankelijk van het vrijwilligerswerk van eerst en vooral leden.

Leden dragen ook bij door hun partij geld te geven (zie o.a. Koole 1992: 179; Scarrow 1994: 48; Whiteley en Seyd 2002: 18). Dat doen ze door contributie te betalen en door, eventueel, extra geld te geven wanneer dat nodig is voor bijvoorbeeld verkiezingscampagnes. Hoewel de inkomsten van partijen in Nederland voor een steeds groter deel uit overheidssubsidie bestaan, krijgen de meeste partijen hun inkomsten nog altijd voor een groot deel uit de contributies van hun leden (Koole 2011: 226-227). Gemiddeld zorgen leden voor bijna de helft van de inkomsten van de partij (Andeweg en Irwin 2009: 78),²⁴ waardoor ze belangrijk blijven als inkomstenbron (Koole 1992: 409; Mair 1997: 146). Ook zonder *zelf* geld te geven, dragen leden bij aan de financiële positie van hun partij. Dat is althans in Nederland het geval, omdat de hoogte van de overheidssubsidie van partijen mede afhankelijk is van het aantal leden (Wfpp art. 8, lid 1a; voorheen Wssp, art. 6, lid 1a; zie hoofdstuk 2).

24 Het aandeel dat leden bijdragen verschilt per partij. In 2008 bestond 74% van de inkomsten van D66 uit contributies; bij de PvdA (60%), het CDA (55%), de ChristenUnie (47%), de VVD (45%) en GroenLinks (42%) lag dat aandeel lager. Bij de SGP (26%), de PvdD (21%) en de SP (10%) is het aandeel dat leden bijdragen het kleinst (Koole 2011: 227). Overigens is het aandeel dat leden bijdragen ook afhankelijk van het electorale succes van de partij. Als een partij veel Tweede Kamerzetels heeft, is het aandeel dat leden bijdragen lager. Als een partij zetels verliest, daalt de overheidssubsidie en wordt het (relatieve) aandeel dat leden bijdragen aan de inkomsten hoger.

Wanneer de Tweede Kamerverkiezingen achter de rug zijn, kunnen leden op twee manieren een rol spelen.²⁵ In de eerste plaats hebben leden in sommige partijen zeggenschap over de coalitievorming (Kennedy et al. 2006: 786). Leden mogen zich in die partijen uitspreken over regeringsdeelname, voordat de partij zich verbindt aan een bepaalde coalitie. Voorbeelden hiervan in Nederland zijn het PvdA-congres dat in oktober 2012 werd gehouden ter goedkeuring van deelname aan het kabinet Rutte II (van de PvdA en de VVD), het CDA-congres in oktober 2010 waarin werd besloten over deelname aan het kabinet Rutte I (van het CDA en de VVD met gedoogsteun van de PVV) en het congres van D66 in april 2005 waarin men discussieerde over voortzetting van deelname aan Balkenende II (met het CDA en de VVD). In de tweede plaats kunnen leden hun partij(top) controleren. De partijtop legt op congressen of speciale partijvergaderingen²⁶ verantwoording af over het optreden in de regering en/of het parlement. Leden hebben daar (direct of via hun afdeling) de mogelijkheid om te debatteren over actuele politieke kwesties en daarover advies uit te brengen aan de volksvertegenwoordigers van de partij. Ook tussen die congressen door controleren leden hun partij, hetzij door van zich te laten horen als er iets gebeurt waarmee zij het niet eens zijn, hetzij door hun lidmaatschap op te zeggen (Gallagher en Marsh 2002: 142-143).

Leden kunnen dus uiteenlopende functies vervullen, waarbij de manier *waarop* een functie wordt vervuld, verschilt. Voor sommige functies, zoals het verlenen van legitimiteit en steun, is het genoeg om lid te zijn. Sommigen zien ook de keuze om partijlid te blijven of het lidmaatschap op te zeggen als een manier om invloed uit te oefenen. De dreiging de partij te verlaten “is a powerful resource to shape a party’s strategy and keep leaders in line with activist’ preferences” (Kitschelt 2000a: 154). Als veel leden opzeggen, wordt dat door partijen (en media) gezien als kritiek op de koers. Een voorbeeld hiervan is de aandacht voor de opzeggingen van VVD-leden in oktober 2012, toen bleek dat de VVD in coalitieonderhandelingen met de PvdA had ingestemd met een inkomensafhankelijke zorgpremie (o.a. *NRC Handelsblad*, 7 november 2012). Volgens het ANP zegden zeshonderd VVD-leden hun lidmaatschap op (*ANP*, 10 november 2012).

Andere functies, zoals het over politiek praten met mensen in de eigen omgeving, het mobiliseren van kiezers, het meepraten en –stemmen over beleid en kandidaten en het controleren van de partij, vereisen een zekere mate van activisme. Leden moeten dan in contact treden met burgers in hun eigen omgeving, met andere leden of met de partij om hun mening te laten horen en informatie uit te wisselen (in hoofdstuk 2 gaan we dieper in op het vraagstuk van activisme van partijleden).

25 Of op drie manieren: want leden zijn in veel gevallen het reservoir waaruit bewindspersonen en bestuurders worden gerekruteerd.

26 Op reguliere partijcongressen kunnen leden of afdelingen actuele politieke thema’s agenderen of het optreden van volksvertegenwoordigers ter discussie stellen. Bij de PvdA debatteert ook de politieke ledenraad over de “uitvoering van het programma en de politieke koers” en brengt ze daarover advies uit aan onder meer de volksvertegenwoordigers in Eerste en Tweede Kamer (PvdA 2012).

Als leden hun partij willen laten weten hoe ze over bepaalde kwesties denken, kan dat in direct contact met de partij. Bijvoorbeeld door bijeenkomsten te bezoeken, te stemmen bij interne verkiezingen of een brief of e-mail te sturen. De mening van leden kan ook via een indirecte weg, namelijk via de massamedia, bij de partij komen. Dat is bijvoorbeeld het geval als een lid via de opiniepagina's van een krant laat weten wat hij van de partijkoers vindt. In dat geval gaat het om een mening van een individueel lid. De mening van meer leden dringt door, als media verslag doen van de opvattingen van partijleden. Media zijn geïnteresseerd in de opvattingen van leden over de koers van hun partij en peilen hun mening als er iets 'speelt', zoals de verkiezing van een lijsttrekker, een nieuw te vormen coalitie of onenigheid in de politieke top. Media benaderen dan niet zelden leden met bestuurlijke of vertegenwoordigende functies²⁷ of houden een peiling onder 'gewone' leden. Grote onderzoekpanels als die van TNS-NIPO of EenVandaag bevatten aanzienlijke aantallen partijleden en berichten vaak over hun opvattingen.²⁸

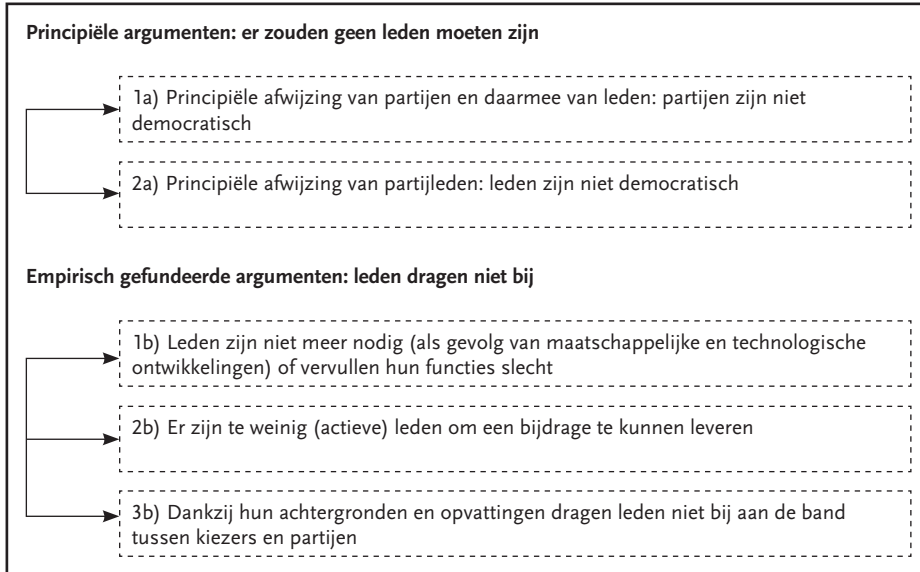
1.2.3 Discussie over het principe en de praktijk van partijleden

Hierboven schetsten we een overwegend positief beeld van partijleden als actoren binnen de representatieve democratie. In het wetenschappelijke en maatschappelijke debat bestaat echter ook een visie op partijleden, waarin hun positieve bijdrage ter discussie wordt gesteld. Sommigen hebben principiële argumenten en vinden dat leden geen bijdrage zouden moeten leveren. Anderen hebben argumenten die eerder zijn ingegeven door de (veronderstelde) praktijk van partijleden en leveren kritiek op de aanname dat leden een positieve bijdrage leveren (zie figuur 1.3). Deze principiële en praktische argumenten liggen soms in elkaars verlengde en worden veelal in combinatie met elkaar gebruikt.

27 Zie bijvoorbeeld een onderzoek van NRC en OverheidinNederland.nl onder regionale en lokale VVD'ers over het coalitieakkoord dat de PvdA en de VVD in oktober 2012 sloten (*NRC Handelsblad*, 7 november 2012).

28 Zo publiceerde het EenVandaag opiniepanel op 11 maart 2009 over onderzoek onder leden van de PvdA, het CDA en de ChristenUnie over de aankoop van de Joint Strike Fighter; hield EenVandaag in 2012 peilingen onder leden van de PvdA, het CDA en GroenLinks over de lijsttrekkersverkiezingen binnen die partijen en werden in mei 2013 PvdA-leden gepeild over de strafbaarstelling van illegaliteit (zie opiniepanel.1vandaag.nl voor deze en andere voorbeelden van peilingen onder partijleden). Onderzoeksbureau TNS-NIPO peilde in 2010 de mening van CDA-leden over de formatie (zie http://blog.tomlouwse.nl/2010-08-01_archive.html).

Figuur 1.3 Argumenten tegen de stelling dat partijleden een positieve bijdrage leveren aan de representatieve democratie

Een eerste reden om leden kritisch te bejegenen, komt voort uit een principiële afwijzing van partijen. Partijleden leveren vanuit dit perspectief geen bijdrage aan de democratie, omdat ‘echte’ democratie geen partijendemocratie is.²⁹ Sommige auteurs keren zich tegen het bestaan van partijen, omdat ze voorstander zijn van directe democratie: de tussenkomst van intermediaire organisaties is niet democratisch. Partijen zijn een obstakel voor het bereiken van ‘echte’ democratie (zie Van Biezen 2004: 9 voor een overzicht). Anderen wantrouwen partijen, omdat ze ‘partijdig’ zijn. Partijen komen op voor specifieke belangen in plaats van voor het ondeelbare, algemene belang: ze verdelen wat één zou moeten zijn (zie Rosenblum 2008: 26-29). Daalder (2002: 39) duidt deze kritiek op partijen, die in feite kritiek is op de representatieve, pluralistische democratie, aan met de term *“the denial of party”*. Een dergelijke negatieve houding jegens partijen heeft invloed op de houding ten opzichte van partijleden (Van Haute 2011a: 14). Mensen die zich tegen de representatieve partijendemocratie keren, zijn logischerwijs ook geen voorstander van partijleden.

Een tweede argument tegen de stelling dat leden een positieve bijdrage leveren, betreft niet de afwijzing van partijen of van de representatieve democratie,³⁰ maar de principiële afwijzing van *leden*partijen. Het centrale argument is dat het hebben

29 Voor een overzicht van de kritiek op politieke partijen in heden en verleden, zie o.a. Poguntke 1996, Daalder 2002 en Rosenblum 2008.

30 Dat is althans niet het kenmerkende aspect van de kritiek, al sluit deze kritiek aan bij het idee dat democratie zo direct mogelijk moet zijn.

van leden niet democratisch is. De principiële afwijzing van leden sluit aan bij een debat over de vraag of partijen als ‘hoeders van de democratie’ zelf democratisch georganiseerd moeten zijn en een ledenstructuur moeten hebben (Rahat et al. 2008: 664; zie ook Carty 2013). Veel West-Europese wetgevers en partijen beantwoorden deze vraag bevestigend. Een ledenstructuur is norm geworden dankzij het succes van massapartijen in het begin van de 20^e eeuw (Scarow 1996: 1), maar ook omdat men sinds de jaren zestig grote waarde hecht aan interne democratie (Koole 1992: 411). Die waardering heeft haar weerslag gekregen in wetgeving waarin is opgenomen dat partijen een verenigingsstructuur moeten hebben om mee te mogen doen aan verkiezingen of subsidie te kunnen ontvangen (Van Biezen en Borz 2012: 348). De gedachte is dat partijen de democratie alleen dan kunnen verdedigen, als hun gedrag en hun interne structuur democratisch en transparant zijn (Koole 2011: 230-231; Pettitt 2011: 202; Van Biezen en Borz 2012: 348).

Toch woedt er al sinds de opkomst van partijen als ledenorganisaties een ‘kleine oorlog’ over de vraag of het voor partijen inderdaad wenselijk of noodzakelijk is om leden te hebben om democratische functies uit te voeren (Katz 2006: 35). Zo vindt Schattschneider (2004 [1942]: 60) dat democratie draait om competitie *tussen* en niet *binnen* partijen. Bij te veel intern debat komt de cohesie van partijen onder druk te staan en wordt het voor kiezers onduidelijk waar partijen voor staan. Bovendien zou interne democratie ervoor zorgen dat partijen zich gaan richten op de wensen en belangen van hun leden, terwijl ze zich op kiezers zouden moeten richten (Katz 2006: 36).³¹ Sommigen vragen zich af op grond waarvan partijleden meer zeggenschap over koers en kandidaten zouden moeten hebben dan kiezers (zie o.a. Denters 2001: 580; vgl. Becker en Cuperus 2003: 37). Dit laatste punt sluit aan bij de visie op partijencompetitie die stelt dat partijen het electoraat als geheel moeten vertegenwoordigen en niet alleen de eigen kiezersachterban, laat staan slechts de eigen leden (zie Pettitt 2011: 188). In het verlengde van dit standpunt vinden sommige politici en commentatoren het onjuist dat het vooral partijleden zijn die toegang hebben tot functies in het openbaar bestuur, terwijl die voor alle burgers zouden moeten openstaan.³²

Er zijn ook critici die geen principieel bezwaar tegen partijen of partijleden hebben, maar die zich op basis van de praktijk afvragen of leden bijdragen aan het vervullen van de functies van partijen. Zo zijn er auteurs die stellen dat leden in de praktijk nauwelijks een bijdrage leveren aan het vervullen van die functies.

31 Die kritiek is bijvoorbeeld verwoord door Rita Verdonk, in 2008 leider van Trots op Nederland, die stelt dat het onterecht is dat de “98 procent van de Nederlanders” die geen partijlid is, wordt uitgesloten van de democratie, terwijl “een handvol verzuurde partijleden en beroeps politici” bepaalt wat er in dit land gebeurt (in Heerma van Voss 2008). PVV-Kamerlid Martin Bosma noemt een ledenstructuur “een belemmering van de democratie” en schrijft “De Fortuyn-revolte is onder andere hieruit te verklaren (...) politieke partijen waren autistisch geworden, ze luisterden naar hun leden, niet naar hun kiezers” (Bosma 2010b: 1). De PVV heeft “maar één baas, de Nederlandse kiezer. Die beslist of hij het eens is met ons programma en met onze lijst. Niet die vreemde, ongekozen tussenlaag die samenklit op partijbijeenkomsten en in partijbunkers” (Bosma 2010a: 216).

32 We zien deze kritiek bijvoorbeeld bij Oerlemans (1990), die zich erover beklaagt dat slechts een select gezelschap van partijleden bepaalt wat er in de politiek gebeurt, en bij Fortuyn (2002: 79) die stelt dat je in Rotterdam en Amsterdam geen ambtenaar kunt worden zonder PvdA-lid te zijn.

Zij vragen zich af of partijen leden nodig hebben om hun functies te vervullen of vinden dat leden hun functies slecht vervullen (zie voor een overzicht Scarrow 1996: 1; 2000: 82). We schreven al dat leden niet (meer) de enige of belangrijkste manier zijn om bepaalde functies te vervullen. Voor de communicatie met en mobilisatie van kiezers maken partijen gebruik van massamedia of internet; het organiseren van de partijorganisatie en de campagne zou deels overgenomen zijn door een selecte groep van betaalde professionals (zie Krouwel 2006: 257; Panebianco 1988: 264; Whiteley en Seyd 2002: 94). Voor hun financiën zouden partijen minder afhankelijk zijn van leden (Katz en Mair 2002: 127). Ook ten aanzien van de kandidaatstelling en de beleidsvorming zouden leden geen echte bijdrage leveren. Ze hebben weliswaar formele rechten om invloed uit te oefenen, maar omdat de zeggenschap steeds directer en individueler is en de organisatorische macht van het partijtop is afgebroken, zouden leden een speelbal zijn in de handen van de partijtop en geen 'tegenmacht' (vgl. Van de Velde et al. 2013: 143) met werkelijke democratische invloed (Mair 1997: 149). Volgens Katz en Mair (1995: 20) zijn partijleden tegenwoordig weinig meer dan "*cheerleaders*"; Katz (1990: 143) spreekt over het partijlidmaatschap als een "*vestigial function*". Leden zijn er alleen om af en toe te juichen voor hun partij, ze dienen geen enkel doel. Het bestaan van partijen zonder leden, zoals de PVV, ondersteunt het argument van diegenen die zeggen dat leden niet nodig zijn. De PVV maakt immers duidelijk dat een partij electoraal succesvol kan zijn en kiezers kan vertegenwoordigen zonder leden (Lucardie en Voerman 2011: 186).

Een ander argument om de bijdrage van partijleden in twijfel te trekken betreft de vraag of er, gezien de teruglopende ledentallen, nog genoeg (actieve) leden zijn om een bijdrage te leveren (zie o.a. Heidar en Saglie 2003; Whiteley 2009; Van Biezen et al. 2012).³³ De redenering is dat er in de meeste West-Europese democratieën zo weinig leden zijn, dat het bijna onmogelijk is om alle kiezers te informeren en te mobiliseren, dat ze niet genoeg geld opbrengen voor hun partij en dat het moeilijk wordt om voldoende kandidaten te vinden voor functies binnen en namens partijen. Voerman en Boogers (2008: 182) laten zien dat partijen problemen hebben om voldoende geschikte kandidaten te vinden voor gemeenteraadsverkiezingen.

Dat de ledentallen van partijen sinds 1960 in alle West-Europese landen gedaald zijn, valt moeilijk te ontkennen (zie bijvoorbeeld Mair en Van Biezen 2001; Van Biezen et al. 2012; Thomassen et al. 2014). Toch is nuancering mogelijk. Verscheidene auteurs wijzen erop dat de *golden era of party membership* nooit bestaan heeft en dat er vraagtekens geplaatst kunnen worden bij de hoge lidmaatschapscijfers van partijen voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog

33 Merk overigens op dat de genoemde punten van kritiek onderling tegenstrijdig zijn. Waar Katz en Mair, in navolging van o.a. Kirchheimer en Panebianco, beweren dat partijleden gemarginaliseerd zijn en nauwelijks iets te zeggen hebben binnen partijen (vgl. ook Fortuyn 2002: 135-136), gaan diegenen die de bijdragen van leden negatief beoordelen omdat er te weinig leden zijn, leden niet meer nodig zijn of de leden partijen van hun kiezers vervreemden er juist vanuit dat leden wel invloed hebben binnen partijen.

(zie o.a. Koole 1992: 150; Heidar 2006: 303). Het aantal leden werd vaak overschat vanwege familielidmaatschappen, indirecte lidmaatschappen en de gebrekkige ledenadministratie van partijen.

Een daling van het aantal (actieve) leden zorgt wel voor problemen binnen partijen (zie Hillebrand en Zielonka-Goei 1990: 94-95), maar er blijven nog steeds leden over die functies vervullen. Voor sommige functies betekent een daling van het aantal leden inderdaad dat de potentie van leden als schakels tussen kiezers en gekozenen afneemt. Hoe minder leden, des te minder het bereik van die leden bij het communiceren met en mobiliseren van kiezers. Wat echter blijft, is dat de leden, hoe weinig het er ook zijn, nog steeds de *pool* zijn waaruit kandidaten worden gerekruteerd; leden blijven ook formeel zeggenschap houden over de kandidaten en het beleid van hun partij. Daarom is het volgens Mair en Van Biezen (2001: 14) “crucial that we learn more about precisely who is remaining within the parties, since it is this now much reduced constituency that will do much to define party identities in the future”.

Die vaststelling brengt ons bij een laatste punt van kritiek op de aanname dat leden een positieve bijdrage leveren aan de democratie. Daarbij gaat het niet zozeer om de vraag of leden ertoe doen of dat ze met genoeg zijn om een bijdrage te leveren, maar is de invalshoek meer kwalitatief: *wie* zijn de overgebleven leden (zie Scarrow en Gezgor 2010: 824)? De cruciale vraag is dan of leden, gezien hun achtergronden en opvattingen, in staat zijn om op te treden als schakels tussen kiezers en gekozenen. Anders dan bij de principiële afwijzing van leden gaat het hier niet om de kritiek dat het *principiële onjuist* is dat leden een rol spelen, maar om de kritiek dat hun rol in de *praktijk* eerder onwenselijke dan wenselijke effecten heeft. Partijleden zouden vanwege hun specifieke achtergronden en opvattingen niet bijdragen aan de schakelfuncties van partijen.

Een eerste oorzaak van het onwenselijke effect van leden op de representatieve democratie, is, zoals we in het begin van dit hoofdstuk schetsten, dat leden heel andere opvattingen en achtergronden zouden hebben dan kiezers en vertegenwoordigers van hun partij. De veronderstelling is dat leden niet representatief zijn voor kiezers en gekozenen en daardoor geen goede schakels zijn tussen kiezers en gekozenen (zie Widfeldt 1995: 136; Van Haute 2011a: 8). Partijleden zijn ideologisch extreem (o.a. May 1973) en partijen die leden zeggenschap geven staan responsieve politiek in de weg (Stokes 1999: 243). Dit argument komt veelvuldig voor in het debat over partijleden: “there is little doubt that perceptions of grass-roots radicalism are widespread among politicians, journalist en political commentators alike” (Scarrow 2000: 132).

De tweede oorzaak waarom leden goede representatie in de weg zouden staan, is dat de achtergronden en opvattingen van leden van verschillende partijen te sterk op elkaar lijken (o.a. Oerlemans 1990). Daardoor zou invloed van leden op de koers en de kandidaten van de partij er uiteindelijk toe leiden dat er een één-partij-staat ontstaat, waarin partijen voor kiezers nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn.

Een derde oorzaak voor een gebrekkige bijdrage van leden is dat partijleden van dezelfde partij onderling verdeeld zouden zijn (zie o.a. Kriesi et al. 2008: 15). Die verdeeldheid zou een fundamenteel verschil van inzicht betreffen over de te volgen

koers in voorname politieke kwesties. Wanneer dergelijke verdeeldheid openbaar wordt, en die kans is groot in tijden dat individuele leden meer zeggenschap hebben over koers en kandidaten en media de nadruk leggen op conflicten, kan dat bij kiezers onduidelijkheid scheppen over de vraag waar de partij voor staat. Verdeeldheid binnen de partij, onder leden, betekent dan obstructie van de voorwaarde van eensgezind optredende partijen.

1.3 Deze studie: leden als schakels of obstakels?

De werkelijkheid van de politieke praktijk is dat alle Westerse democratieën representatieve partijendemocratieën zijn en dat verreweg de meeste West-Europese politieke partijen leden hebben. Het kan zijn dat leden in die representatieve democratie een minder grote rol spelen dan ze ooit deden of ze zouden kunnen doen, maar dat neemt niet weg dat de meeste partijen leden hebben die door lid te zijn en/of door actief bij te dragen aan het tot stand komen van beleid en de keuze van kandidaten, een zekere invloed kunnen hebben op het gezicht en de koers van de partij. De vraag die resteert, is dan of leden hun partij helpen bij het structureren van de electorale competitie en bij het representeren van kiezers of dat zij de representatieve functies van partijen in de weg staan. Dat is de achterliggende vraag van deze studie. Zijn partijleden *schakels* tussen kiezers en gekozenen of zijn het *obstakels*?

1.3.1 Plaatsbepaling van dit onderzoek

De discussie over nut en noodzaak van partijleden in de representatieve democratie is niet nieuw, zo zagen we. Niet alleen zijn er sinds de opkomst van ledenpartijen aan het eind van de 19^e eeuw principiële vragen over de wenselijkheid van leden, ook is er steeds weer het vermoeden dat leden in de praktijk representatie frustreren. De toegenomen formele zeggenschap van leden op kandidaten en beleid, de dalende ledentallen, de opkomst van nieuwe politieke vraagstukken en het feit dat de aloude kritiek op partijleden als gesloten kaste met ‘extreme’ opvattingen hardnekkig blijft terugkomen, houden vragen over achtergronden en opvattingen van partijleden actueel. Deze studie levert een empirische bijdrage aan deze discussie door te onderzoeken hoe eensgezind, verdeeld en representatief partijleden in Nederland zijn.

Binnen de politieke wetenschap bestaat inmiddels veel (grootschalig) empirisch onderzoek naar politieke partijen (zie o.a. Stokes 1999 en Reiter 2006 voor overzichten) en hun functioneren (zie o.a. Dalton en Wattenberg 2000a; Gunther et al. 2002; Webb et al. 2002; Dalton et al. 2011). Binnen dat onderzoek is er aandacht voor dalende ledentallen als indicator voor de maatschappelijke binding van partijen, maar beduidend minder voor de kwalitatieve bijdrage van partijleden (zie echter Scarrow 2000; Scarrow et al. 2000). Wat zich binnen partijen afspeelt, blijft vaak onduidelijk. Veel wetenschappers “*treat life inside a political party as a black box*” (Laver en Shepsle 1999: 23). Dat is riskant: “*The danger of the unitary actor assumption (...) is that it may encourage us to take a quite unwarranted*

anthropomorphic view of how parties decide. (...) we need a model on intraparty politics before we can develop a realistic model of interparty competition” (Laver en Shepsle 1999: 23-24).

De rol van partijleden komt wel naar voren in de sinds de jaren negentig in omvang groeiende literatuur specifiek over leden (zie Van Haute 2011a voor een overzicht). Hierin is aandacht voor de vraag wie leden van politieke partijen zijn, voor motieven om lid te worden, en voor hun activisme en opvattingen (zie o.a. het werk van Seyd, Whiteley, Scarrow, Heidar, Gallagher en Marsh). Inmiddels is er in veel West-Europese landen, evenals in Canada en Australië, grootschalig empirisch onderzoek naar leden of afgevaardigden³⁴ van politieke partijen. Op enkele uitzonderingen na (o.a. Scarrow 1996) gaat het om studies waarin één land, één punt in de tijd en in sommige gevallen slechts één partij centraal staan (zie o.a. Seyd en Whiteley 1992; Whiteley et al. 1994; Gallagher en Marsh 2002; Van der Weyden en Abts 2010).

Ook in Nederland vormen partijleden geen groot onderzoeksgebied (zie bijlage 1.1 voor een overzicht van Nederlands partijledenonderzoek). Het meeste onderzoek richt zich op leden of afgevaardigden van één partij. Onderzoek dat zich richt op meer partijen is vooral gebaseerd op het LPO (waarover in de volgende paragraaf meer; zie Van Schuur et al. 2009 voor ander onderzoek onder meer partijen). Onder andere op basis van onderzoek onder leden van het CDA, D66, de PvdA en de VVD in 1986 verschenen grote studies over de totstandkoming van verkiezingsprogramma's (Zielonka-Goei 1989) en de selectie van kandidaten (Hillebrand 1992). Op basis van ledenonderzoek uit 1999 onder dezelfde vier partijen verschenen studies over de representativiteit van partijleden (Koole et al. 2000a; 2000b). In 2008 is de (tot op heden) meest recente editie van het LPO uitgevoerd onder leden van CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks, PvdA, SGP en VVD.

Deze studie past in de traditie van het Leidse partijledenonderzoek en kiest een functionalistische benadering (Van Haute 2011a: 12), waarin partijen en partijleden worden gezien als actoren in een representatieve democratie. Door te onderzoeken in hoeverre leden gezien hun achtergronden en opvattingen bijdragen aan de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijen, poogt deze studie een empirische bijdrage te leveren aan het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over de rol van partijleden in een representatieve democratie. Het uitgangspunt van de studie is dat enige interne eensgezindheid, externe verdeeldheid en congruentie noodzakelijk is voor het functioneren van de representatieve partijendemocratie, een uitgangspunt dat – zo zagen we in de inleiding – in een aanzienlijk deel van de literatuur naar voren wordt gebracht en ten aanzien waarvan ledenpartijen met enige regelmaat het verwijt krijgen dat zij er niet aan voldoen. Dit gezegd hebbende, moeten we wel direct als relativerende kanttekening

34 In sommige landen, zoals Spanje, richt het onderzoek zich vooral op *party delegates*, diegenen die deelnemen aan afgevaardigdencongressen (zie <http://www.projectmapp.eu/>). Ook in Nederland zijn er studies gedaan naar afgevaardigden (zie o.a. Middel en Van Schuur 1981; Lucardie en Van Schuur 2010).

opmerken dat er discussie mogelijk is over de vraag of interne eensgezindheid, externe verdeeldheid en congruentie onder alle omstandigheden even goed is en wanneer precies een gebrek eraan problematisch wordt. Zo is externe verdeeldheid goed vanuit het perspectief van verschillen tussen partijen, maar kunnen *te grote* verschillen ervoor zorgen dat het bijvoorbeeld niet meer mogelijk is om coalities te vormen (zie hoofdstuk 4), wat vooral in meerpartijstelsel van belang is. Dat enige mate van verdeeldheid tussen partijen van belang is voor de (electorale) competitie, is evenwel zowel in tweepartijstelsel als in meerpartijstelsel een in de literatuur breed gedragen uitgangspunt. Er is geen harde, objectief vaststelbare grens te trekken over de vraag wanneer een gebrek aan interne eensgezindheid, externe verdeeldheid en congruentie problematisch is; die grens zullen we in deze studie dan ook niet aanbrengen. De vraag of iets eventueel problematisch is, hangt trouwens sterk af van de context (over welke kwesties verschilt men al dan niet van mening en wie verschilt van mening?), en die context zullen we in deze studie dan ook in beeld brengen.

Deze studie maakt vooral gebruik van gegevens van het LPO uit 2008. Dat onderzoek is niet uitgevoerd met het oog op deze studie en de centrale onderzoeksvraag ervan. Wat volgt, is een secundaire analyse. Dit betekent dat er in het LPO met name ten aanzien van de centrale vragen over eensgezindheid en verdeeldheid geen specifieke enquêtevragen zijn opgenomen die volgen uit de theoretische context en ambitie van deze studie. Dat brengt beperkingen met zich mee, bijvoorbeeld omdat de opvattingen van leden alleen in kaart kunnen worden gebracht met de opgenomen issue-vragen en andere of meer concrete twistpunten buiten beschouwing blijven. Over het algemeen geldt echter, dat het LPO de meest uitgebreide bron is voor gegevens over Nederlandse partijleden.

De gegevens van het LPO uit 2008 maken het mogelijk een indruk te geven van de stand van zaken van Nederlandse ledenpartijen in het begin van de 21^e eeuw. Dankzij de vergelijkbaarheid met de onderzoeken uit 1986 en 1999 kunnen we tevens een beeld schetsen van eventuele veranderingen. Die schets van veranderingen is niet alleen interessant vanwege de vraag hoe de ledenbestanden van partijen zich ontwikkelen in een tijd van dalende ledentallen (vgl. Scarrow en Gezgor 2010: 824), maar ook omdat het een indruk geeft van partijleden en ledenpartijen in een veranderende partijpolitieke context. Sinds het ledenonderzoek van 1986 is er ten minste twee keer gesproken over een 'keerpunt' in de Nederlandse politiek. De eerste keer was na 1994, toen er bij de Tweede Kamerverkiezingen in dat jaar grote electorale verschuivingen plaatsvonden, het CDA veel zetels verloor en voor het eerst sinds 1918 geen confessionele partij zitting nam in het kabinet. Het tweede keerpunt was "het lange jaar 2002" (o.a. Brants en Van Praag 2005). Het jaar 2002 staat bekend als het jaar waarin, dankzij Pim Fortuyn, politieke thema's rond kwesties van cultuur en identiteit duidelijker dan voorheen zichtbaar werden op het politieke speelveld en kiezers de 'gevestigde' politiek de rug toekeerden ten gunste van een nieuwe politieke partij (Bovens en Hendriks 2008; Andeweg en Irwin 2009: 23-24). Dat laatste had onder andere als gevolg dat deze gevestigde partijen hun interne democratische structuur tegen het licht hielden (Voerman 2005; 2014). Tussen de ledenonderzoeken van 1986 en 1999 bevindt zich dus het keerpunt van 1994, tussen dat van 1999 en 2008 bevindt zich het lange jaar 2002.

Een voordeel van het ledenonderzoek van 2008 (vergeleken met dat van 1999 en 1986) is dat er niet vier maar zeven partijen hebben deelgenomen. Door de grotere verscheidenheid van partijen, krijgen we een breder beeld van het Nederlandse partijenlandschap.³⁵ Aangezien diverse vragen uit het LPO equivalent zijn aan vragen die zijn gesteld in het Nationaal Kiesersonderzoek (NKO) en Parlementsonderzoek (PO), is het daarnaast mogelijk om partijleden te vergelijken met kiezers en vertegenwoordigers van hun partij. Ook deze vergelijkingsmogelijkheid is eerder uitzondering dan regel in het internationale partijledenonderzoek. Nog uitzonderijker is, dat ook op dit punt een vergelijking door de tijd mogelijk is.

Anders dan in veel internationale ledenonderzoeken komen in dit onderzoek meer jaren en meer dan één partij aan bod. Een belangrijke overeenkomst is, dat ook deze studie zich op één land richt. Dat is wellicht jammer, omdat vragen over de achtergronden en opvattingen van partijleden in alle West-Europese landen actueel zijn en het in een studie met meerdere landen mogelijk zou zijn om in te gaan op bijvoorbeeld verschillen tussen typen partijen en partijsystemen.³⁶ Anderzijds kan een focus op één land juist ook een sterk punt zijn. Niet alleen omdat dan een meer diepgaande verkenning mogelijk is en er meer ruimte is om alle onderzochte partijen aan bod te laten komen, maar ook omdat de Nederlandse casus bij uitstek geschikt is om de voorliggende vragen over de bijdrage van partijleden te onderzoeken. In een meerpartijenstelsel en een coalitieland zoals het Nederlandse zijn vragen over eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van ledenpartijen relevant voor de bestudering van de competitie en samenwerking tussen partijen. Hierbij zijn overigens niet alleen in electoraal opzicht grote partijen van belang, maar ook steeds vaker kleine partijen. In het Nederlandse stelsel is er bovendien een grote diversiteit van partijen (in termen van ontstaansgeschiedenis, organisatiestructuur en grootte) waardoor de Nederlandse casus zich goed leent voor het vergelijken van diverse type partijen binnen hetzelfde bestel.

De populatie van deze studie omvat alle leden van Nederlandse politieke partijen, althans van die partijen die aan het onderzoek wilden deelnemen. Het gaat dus in beginsel niet alleen om actieve leden, maar om iedereen die formeel bij een partij als lid staat ingeschreven, vanuit de gedachte dat alle leden samen een schakel vormen tussen kiezers en gekozenen. Leden dragen daarenboven niet alleen bij aan het vervullen van de functies van partijen door (soms) actief betrokken te zijn bij de besluitvorming, campagne te voeren of functies te vervullen, maar ook door, minder intensief, in de eigen omgeving over politiek te praten, een verkiezingsposter op te hangen, te stemmen in een ledenraadpleging, of door simpelweg lid te zijn. Door de toenemende formele mogelijkheden voor individuele leden om direct hun mening te laten horen, wordt het tevens steeds

35 In dat verband is het extra spijtig dat de SP en de PvdD niet aan het onderzoek van 2008 hebben deelgenomen (zie paragraaf 1.3.2).

36 Partijledenonderzoekers in diverse landen proberen sinds 2010 hun onderzoeken op elkaar af te stemmen om het beter mogelijk te maken om landen te vergelijken. Daarnaast exploreren ze de mogelijkheden om internationaal onderzoek naar partijleden op te zetten (zie www.projectmapp.eu).

relevanter om de opvattingen van *alle* leden in beschouwing te nemen en niet alleen die van actieve leden of afgevaardigden (Van Haute en Carty 2012: 886).

1.3.2 Het Leidse partijledenonderzoek 1986-2008

Het LPO is een grootschalig enquêteonderzoek onder leden van Nederlandse partijen en werd gehouden in 1986, 1999 en 2008. In die jaren zijn gegevens verzameld door middel van een schriftelijke enquête die per post werd verstuurd naar een aselechte steekproef van partijleden, getrokken uit de ledenbestanden van de deelnemende partijen (zie tabel 1.1).

Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen beperkt deze studie zich noodzakelijkerwijs tot de periode en de partijen waarover enquêtegegevens beschikbaar zijn. In 1986 en 1999 werd het onderzoek gehouden onder leden van D66, CDA, PvdA en VVD. In 2008 deden ook ChristenUnie, GroenLinks en SGP mee. De gegevens van dit meest recente en uitgebreide onderzoek van 2008 vormen de kern van deze studie. De gegevens van 1999 en 1986 worden gebruikt om de uitkomsten uit 2008 in perspectief te plaatsen en ontwikkelingen door de tijd te analyseren. Om leden te kunnen vergelijken met kiezers en Kamerleden wordt (in hoofdstuk 5) gebruik gemaakt van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), het Parlementsonderzoek (PO) en gegevens van het Parlementaire Documentatiecentrum (PDC).

Tabel 1.1 Veldwerkgegevens van LPO 1986, 1999 en 2008

jaar	veldwerk- periode	type survey	deelnemende partijen	steekproeffrekking
1986	april	schriftelijke enquête	CDA, D66, PvdA, VVD	bij CDA, D66, VVD: aselechte steekproef uit ledenbestand partijen bij PvdA: gestratificeerde steekproef
1999	mei-juni	schriftelijke enquête	CDA, D66, PvdA, VVD	aselechte steekproef uit ledenbestand partijen
2008	juni-juli	schriftelijke enquête	CDA, CU, D66, GL, PvdA, VVD, SGP	aselechte steekproef uit ledenbestand partijen

Bron: Zielonka-Goei 1989: 8-12; Hillebrand 1992: 26; Koole et al. 2000a: 18; Van Holsteyn en Koole, 2009: 7

LPO 1986

Het partijledenonderzoek van 1986 is onderdeel van het onderzoeksproject 'Participatie en besluitvorming in politieke partijen', waarin naast 'gewone' leden afdelingssecretarissen, nationale bestuurders en kandidaten zijn ondervraagd (zie Zielonka-Goei 1989: 8-12 en Hillebrand 1992: 26-28 voor informatie over dit onderzoek).³⁷

In de voorliggende studie maken we alleen gebruik van de enquête onder gewone leden. Leden van D66, CDA en VVD zijn geselecteerd via een aselechte

37 Met dank aan Wouter van der Brug voor het beschikbaar stellen van de dataset van het partijledenonderzoek van 1986.

steekproef uit het ledenbestand. Bij de PvdA is een gestratificeerde steekproef getrokken; de helft van de adressen is afkomstig uit het abonneebestand van het partijblad *Voorwaarts*, de andere helft van de aangeschreven leden is niet op dat blad geabonneerd (Zielonka-Goei 1989: 9; Hillebrand 1992: 27).³⁸ De geselecteerde leden kregen in april 1986 een schriftelijke enquête toegestuurd met daarin vragen over hun achtergronden, activisme, lidmaatschapsmotieven en inhoudelijke opvattingen.³⁹ De vragenlijst telt 22 pagina's. In totaal zijn er 2.019 vragenlijsten verstuurd, waarvan er 1.243 bruikbaar en compleet ingevuld zijn teruggestuurd. De respons bedraagt daarmee 61% (zie tabel 1.2).⁴⁰

LPO 1999

Het partijledenonderzoek van 1999 is onderdeel van het NWO-onderzoeksproject 'Partijleden: rekrutering en motivering' en heeft als belangrijkste doel het verwerven van inzicht in de motieven van burgers om lid te worden en te blijven van een politieke partij en het activisme binnen partijen (Koole et al. 2000a: 18, zie Koole et al. 2000a voor meer informatie over dit onderzoek).

Evenals in 1986 is het onderzoek gehouden onder leden van D66, CDA, PvdA en VVD. Binnen elk van deze partijen is een aselechte steekproef van bruto 1.500 leden

38 Hillebrand en Zielonka-Goei gebruiken in hun studies een weging om te zorgen dat de resultaten van de gewone partijleden "overeenkomen met die van de aselechte steekproef" (Zielonka-Goei 1989: 9, zie ook Hillebrand 1992: 27). Deze weging corrigeert voor vertekeningen in de respons (de respons onder *Voorwaarts*abonnees ligt iets hoger dan onder niet-abonnees, Hillebrand 1992: 26) en zorgt ervoor dat het aandeel (actievare) abonnees op *Voorwaarts* in verhouding is met het aandeel (minder actieve) niet-abonnees. Ook in dit onderzoek zullen we die correctie toepassen en de gegevens van de PvdA wegen met de in het databestand aanwezige weefactor, waarbij de *Voorwaarts*abonnees waarde 0,487 krijgen en de niet-abonnees waarde 1,6355.

39 Aangezien dit onderzoek primair betrekking heeft op de totstandkoming van kandidatenlijsten en het verkiezingsprogramma, is het ledenonderzoek vlak voor verkiezingen gehouden. De enquêtes zijn verstuurd in april, de Kamerverkiezingen zijn gehouden op 21 mei 1986. Het tijdstip van onderzoek verschilt daarmee van de onderzoeken uit 1999 en 2008, die niet plaatsvonden tijdens de campagneperiode voor de Tweede Kamer- (of gemeenteraads)verkiezingen. Het LPO 1999 vond ongeveer een jaar na de verkiezingen van 1998 en iets minder dan 3 jaar voor de verkiezingen van 2002 plaats (dat was wel in de aanloop naar de verkiezingen van het Europees Parlement). Het LPO van 2008 is ongeveer anderhalf jaar na de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 en 2 jaar voor de verkiezingen van 2010 gehouden.

40 Zielonka-Goei en Hillebrand vermelden dat de gewone leden zijn geselecteerd op basis van een aselechte steekproef uit het ledenbestand. Dat zou betekenen dat er zich onder de 'gewone' leden secretarissen, bestuurders en kandidaten bevinden. Tegelijkertijd meldt Hillebrand (1992: 253-254) dat deze laatste drie groepen een aparte vragenlijst kregen en niet zijn opgenomen in het bestand van 'gewone' leden. Dat zou problematisch kunnen zijn voor de vergelijking met 1999 en 2008, omdat in die jaren alle leden (inclusief secretarissen, bestuurders en kandidaten) de kans hadden om in de steekproef te vallen. Omdat Hillebrand zelf ook geïnteresseerd is in alle leden, zegt hij hiervoor te corrigeren door de groepen bestuurders te wegen op hun "relatieve aandeel in de partij" en toe te voegen aan het bestand met 'gewone' leden (Hillebrand 1992: 254). Hij geeft echter aan dat het om zo weinig mensen gaat, dat de effecten op de resultaten zeer gering zijn en de uitkomsten met en zonder weging nauwelijks verschillen (Hillebrand 1992: 254). Bij een vergelijking tussen de door hem gepresenteerde gewogen gegevens over achtergronden en opvattingen van leden en de gegevens uit de beschikbare dataset blijken de verschillen inderdaad 1% of kleiner te zijn. Daarom worden hier alleen cijfers van gewone leden gepresenteerd, zonder inbegrip van secretarissen, bestuurders en kandidaten.

getrokken uit het ledenbestand. De geselecteerde leden kregen eind april of begin mei 1999 een (vrijwel identieke) vragenlijst opgestuurd, met daarin vragen over lidmaatschapsmotieven, mate van activisme, politiek-inhoudelijke opvattingen en opvattingen over partijen. Een deel van de gestelde vragen is afkomstig uit het partijledenonderzoek van 1986, andere vragen zijn geïnspireerd door vragen uit het NKO of het internationaal ledenonderzoek. De vragenlijst bestaat uit 28 pagina's (inclusief voor- en achterblad).

Om de respons te bevorderen is de enquête vergezeld gegaan van brieven van de onderzoekers en van de voorzitter van de betreffende partij, waarin zij het belang van het onderzoek benadrukken en waaruit blijkt dat het onderzoek met medeweten van de partij plaatsvindt. Ook kregen de respondenten een herinnering. Om de respons te stimuleren zijn respondenten in de gelegenheid gesteld om als dank voor hun deelname een bedrag aan een goed doel te doen schenken.

In totaal zijn er 5.974 enquêtes verstuurd, waarvan er na retournering en data-cleaning 2.900 bruikbaar waren. De respons bedraagt daarmee 49% (zie tabel 1.2). Er is verschil in respons tussen de partijen: bij D66 is de respons met 62% het hoogst, bij het CDA met 41% het laagst.

LPO 2008

Het partijledenonderzoek van 2008 is een vervolg op dat van 1999 en is daarom (en vanwege het beperkte onderzoeksbudget) op een vergelijkbare manier uitgevoerd door middel van een schriftelijke enquête (Van Holsteyn en Koole 2009: 6). Een verschil met 1999 en 1986 is dat in 2008 is getracht zoveel mogelijk partijen in het onderzoek te betrekken. Alle tien partijen die bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 in de Tweede Kamer werden gekozen, zijn aangeschreven om deel te nemen. De PVV, die geen leden heeft, is aangeschreven met als aanbod om onderzoek te doen naar sympathisanten of mensen die de partij anderszins steun geven. Uiteindelijk hebben ChristenUnie, CDA, D66, GroenLinks, PvdA, VVD en SGP toegezegd deel te nemen aan het onderzoek. De PVV antwoordde niet op het (herhaalde) verzoek; SP en PvdD besloten af te zien van deelname (Van Holsteyn en Koole 2009: 7).

Alle deelnemende partijen kregen het verzoek, met uitleg, om mee te werken aan het trekken van een aselecte steeproef van 1.500 leden uit het ledenbestand. In totaal zijn er in mei, juni en juli 2008 10.413 enquêtes verstuurd. Er kwamen 4.251 bruikbare enquêtes retour, een respons van 41% (zie tabel 1.2). De respons bij D66 was met 62% hoger dan die bij de andere partijen, waar tussen de 32% en 39% van de geselecteerden aan de enquête heeft deelgenomen. Bij de enquête zat een brief van de partijvoorzitter waarin leden werd gevraagd om mee te doen, alsmede een brief van de onderzoekers Van Holsteyn en Koole. De vragenlijst bestaat uit 27 of 28 pagina's (inclusief voorblad met uitleg). Er zijn kleine verschillen in lengte van de vragenlijst als gevolg van de mogelijkheid per partij om enkele eigen vragen toe te voegen aan de overigens voor alle partijen gelijke vragenlijsten. De vragenlijst is sterk vergelijkbaar met die uit 1999 en bevat vragen die vergelijkbaar zijn met het NKO en het internationaal ledenonderzoek.

Tabel 1.2 Achtergrondinformatie over het LPO van 1986, 1999 en 2008

partij	jaar	grootte van random steekproef ^a	respons ^b	
			aantal bruikbaar retour	percentage
	1986	508	278	55
CDA	1999	1.500	609	41
	2008	1.486	470	32
CU	2008	1.482	524	35
	1986	510	365	72
D66	1999	1.484	907	62
	2008	1.488	921	62
GL	2008	1.493	676	45
	1986	501	295	59
PvdA	1999	1.497	743	50
	2008	1.481	555	39
	1986	500	305	61
VVD	1999	1.493	641	43
	2008	1.493	552	37
SGP	2008	1.490	553	37
	1986	2.019	1.243	62
totaal	1999	5.974	2.900	49
	2008	10.413	4.251	41

a. De bruto-steekproeven in 1999 en 2008 telden 1.500 leden. Er kwamen echter vragenlijsten terug als gevolg van foutieve adressen of mensen die (vooral vanwege hoge leeftijd) lieten weten niet te kunnen of te willen deelnemen.

b. Respons is het totaal aantal partijleden die de hele vragenlijst invulden. In een aantal gevallen werd de vragenlijst niet afgemaakt; die respondenten zijn verwijderd.

Bron: Zielonka-Goei 1989: 11, Hillebrand 1992: 26; Koole et al. 2000a: 19; Van Holsteyn en Koole, 2009: 7

Respons en weging

In 1986 vult 62% een vragenlijst in, in 1999 is dat 49% en in 2008 41%. De respons is niet binnen alle partijen hetzelfde. Voor alle drie de onderzoeksjaren geldt dat leden van D66 meer geneigd zijn dan leden van andere partijen om de vragenlijst ingevuld terug te sturen.⁴¹ Als we het LPO vergelijken met ledenonderzoek in het

41 We hebben geen sluitende verklaring voor de hogere respons onder leden van D66. Men zou vermoeden dat er een verband is met leeftijd: leden van D66 zijn gemiddeld jonger (zie hoofdstuk 2) en misschien beter in staat de lange vragenlijst in te vullen dan de oudere leden van het CDA. Bij de SGP en de VVD, twee partijen die gemiddeld ook jonger zijn, is de respons echter minder hoog dan bij D66. Ook de verklaring dat er samenhang is met opleidingsniveau blijkt niet afdoende, want de respons onder leden van GroenLinks, die eveneens een hoger opleidingsniveau hebben, ligt lager. Wellicht dat leden van de "onderwijspartij" D66 meer affiniteit hebben met wetenschappelijk onderzoek en daarom vaker bereid zijn om mee te doen?

buitenland dat per post is verstuurd, zien we dat de respons van die buitenlandse onderzoeken vergelijkbaar is en dat ook daar de respons per partij verschilt (zie www.projectmapp.eu).

Vragen over de respons hebben niet alleen betrekking op de omvang, maar bovenal op de kwaliteit van de respons. In hoeverre zijn de leden die hebben meegedaan representatief voor 'de leden'? Die vraag kunnen we niet definitief beantwoorden, omdat we geen informatie hebben over de samenstelling van de ledenbestanden van partijen op het moment dat de steekproef is getrokken. We weten bijvoorbeeld niet wat in 2008 de gemiddelde leeftijd van alle leden in het ledenbestand was, noch welk aandeel man of hogeropgeleid was. Het is dus niet mogelijk om de respons in de steekproef te vergelijken met de populatie. Evenmin hebben we informatie over de achtergrondgegevens van de leden in de oorspronkelijke steekproef. We kunnen niet nagaan of er verschillen zijn tussen de mensen die wel en die niet meededen aan de enquête.

Het is bekend dat actieve leden vergeleken met minder actieve leden vaker mee doen aan onder meer dit type enquêteonderzoek. De actieve partijleden zijn nu eenmaal per definitie mensen die er vaker blij van geven 'iets' voor de partij te willen doen, en uit de begeleidende brief blijkt dat het invullen van de vragenlijst voor de partij belangrijk wordt geacht door een prominent partijlid als de voorzitter. Maar de overschatting in vertekening in respons naar activisme van leden lijkt gering: er is onder meer veel spreiding onder de respondenten in de mate van activisme en het overgrote deel van de responderende leden bevindt zich – zoals ook mag worden verwacht op basis van andere schattingen van het aantal actieve leden (zie Boogers en Voerman 2008, 2011)⁴² - in de categorie 'weinig actief' of 'niet' actief. Bovendien blijkt in deze en eerder studies op basis van het partijledenonderzoek (Den Ridder et al. 2011) dat het inhoudelijke verschil tussen actieve en minder actieve leden niet groot is, waardoor een eventuele oververtegenwoordiging van actieve leden voor de invalshoek van deze studie vermoedelijk geen wezenlijke gevolgen heeft. Verder blijkt er onder deelnemende partijleden behoorlijke spreiding te bestaan in lidmaatschapsovertuiging, tevredenheid met de partij en achtergrondkenmerken zoals opleidingsniveau. Aan het onderzoek deden zowel overtuigde en tevreden als minder overtuigde en ontevreden leden mee. De respons van de SGP laat bovendien zien dat ook lageropgeleiden de vragenlijst hebben ingevuld (zie hoofdstuk 2). Het is kortom niet zo dat het partijledenonderzoek uitsluitend of zelfs maar overwegend actieve, tevreden of hogeropgeleide leden bevat. Overigens is het aantal actieve partijleden in het LPO vergelijkbaar met dat in ledenonderzoek in ander landen (zie o.a. Heidar 1994a: 84; Whiteley et al. 2006: 43).

42 Boogers en Voerman (2011) laten zien dat afdelingssecretarissen het aantal actieve leden schatten op 18% in 2006 en 17% in 2010. Afdelingssecretarissen zullen het vooral hebben over het aantal *in de afdeling* actieve leden en leden die in de landelijke partij of op afstand van de partij iets doen, mogelijk niet in hun schatting meenemen. Op basis van gegevens die in hoofdstuk 2 gepresenteerd worden (zie tabel 2.19 en tabel 2.20) schatten we hier dat rond de 25% van de leden actief is. Ongeveer 75% zegt niet of niet zo actief te zijn, ongeveer 70% zegt geen enkele tijd aan de partij te besteden.

De gegevens uit de partijledenonderzoeken worden zoveel mogelijk per partij gepresenteerd en niet voor alle politieke partijen samen, omdat in dat laatste geval snel de indruk kan ontstaan dat we uitspraken doen over ‘de Nederlandse partijleden’, terwijl dat alleen al vanwege het ontbreken van leden van SP en PvdD niet het geval is en kan zijn. Behalve de in noot 41 genoemde weging voor de PvdA in 1986 worden de gegevens van de partijledenonderzoeken niet gewogen wanneer we cijfers per partij presenteren. Als het om meer algemene mechanismen gaat, presenteren we in enkele gevallen wel cijfers voor *alle partijleden samen* (verstaan als alle leden van de onderzochte partijen). In dat geval worden de gegevens gewogen, omdat de respondent aantallen per partij verschillen. Afhankelijk van de onderzoeksvraag wegen we om te zorgen dat het aandeel leden per partij overeenkomt met het daadwerkelijke (relatieve) aandeel partijleden op 1 januari van het betreffende jaar, of om te zorgen dat alle partijen in het ledenbestand even groot zijn (zie bijlage 1.2 voor een overzicht van de weegfactoren).

1.4 Opbouw van dit boek

Na deze inleiding, waarin de aanleiding en onderzoeksvragen zijn gepresenteerd en de wetenschappelijke literatuur over partijen en partijleden is geschetst, gaan we in hoofdstuk 2 in op de specifieke context in Nederland en beschrijven we de Nederlandse politieke partijen en hun leden. We geven informatie over de tien partijen die na de verkiezingen van 2006 zitting namen in de Tweede Kamer, laten zien welke rechten en plichten Nederlandse partijleden hebben en hoe de ledentallen in Nederland zich ontwikkelen. Op basis van het partijledenonderzoek kijken we wie er lid zijn van een partij, waarom zij lid zijn geworden en in hoeverre deze leden actief invulling geven aan hun ‘schakelfuncties’.

Hoofdstuk 3, 4 en 5 vormen vervolgens de kern van het boek. In elk hoofdstuk wordt een van de drie aspecten van de hoofdvraag behandeld. In hoofdstuk 3 staat de eensgezindheid binnen partijen centraal. We kijken in hoeverre leden van dezelfde partij het inhoudelijk eens zijn. Voordat we dat doen, gaan we nogmaals in op het belang van interne eensgezindheid voor politieke partijen en presenteren we enkele min of meer actuele aanleidingen om onderzoek te doen naar eensgezindheid onder partijleden. Daarna kijken we naar de mate van eensgezindheid onder partijleden met betrekking tot diverse politieke kwesties, gaan we na of eventuele verdeeldheid zich vaker voordoet bij specifieke partijen of ten aanzien van specifieke vraagstukken en bekijken we de ontwikkeling van eensgezindheid door de tijd. Vervolgens beperken we ons tot de vraagstukken waarbij leden relatief weinig eensgezind zijn, om na te gaan of er binnen partijen bepaalde groepen tegenover elkaar staan. Ook kijken we of er binnen partijen inhoudelijke subgroepen of tendenties te onderscheiden zijn. Tot slot verschuiven we het perspectief en kijken we door de ogen van partijleden. In hoeverre hebben zij het idee dat hun mening afwijkt van de mening van de rest van de partij, en hangt die perceptie samen met hun tevredenheid en activisme? We sluiten het hoofdstuk af met een beschouwing over de gevolgen van de aangetroffen mate van eensgezindheid voor partijen en de representatieve democratie.

In hoofdstuk 4 richten we ons niet op eensgezindheid *binnen* maar op verdeeldheid *tussen* partijen. Zijn leden van diverse partijen één pot nat, omdat ze allemaal dezelfde opvattingen hebben, of verschillen ze van elkaar? We beginnen met opnieuw aandacht voor het belang van verdeeldheid tussen partijleden en een beschrijving van het wetenschappelijke en maatschappelijke debat hieromtrent. Vervolgens gaan we na in hoeverre leden van uiteenlopende partijen op elkaar lijken wat betreft hun opvattingen over en het belang van bepaalde politieke kwesties, en hoe die verdeeldheid zich de laatste twee decennia heeft ontwikkeld. Daarna bekijken we hoe leden zelf aankijken tegen verdeeldheid tussen partijen. Hebben zij de indruk dat partijen één pot nat zijn? Tussen welke partijen zien zij welk verschil? Vervolgens reflecteren we op de uitkomsten van deze analyses in het licht van de rol die partijleden spelen in de representatieve democratie.

In hoofdstuk 5 verbreden we het perspectief en betrekken we naast de leden, kiezers en Kamerleden in de analyse. De vraag die centraal staat, is in hoeverre de achtergronden en opvattingen van leden lijken op die van kiezers en Kamerleden. Als er sprake is van gelijkenis en congruentie, dan moeten leden in staat worden geacht om een schakel te vormen tussen kiezers en gekozenen. Wanneer die congruentie ontbreekt, is het mogelijk dat leden aan kiezers verkeerde signalen geven over wat de partij wil en aan de partij verkeerde signalen geven over wat kiezers willen. Bovendien zouden leden, zeker wanneer ze meer te zeggen krijgen binnen partijen, Kamerleden van kiezers kunnen vervreemden. In dit hoofdstuk vergelijken we de achtergronden van kiezers, leden en Kamerleden en kijken we vervolgens naar de mate van congruentie van opvattingen. In een slotbeschouwing duiden we het antwoord op deze vraag in het licht van de representatieve democratie.

In slothoofdstuk 6 komen we terug op de centrale vraag van deze studie. Zijn partijleden in staat om een schakel te vormen tussen kiezers en gekozenen of zijn zij een obstakel voor een goede werking van de representatieve partijendemocratie? We kijken in hoeverre zij op de drie onderzochte voorwaarden (eensgezindheid, verdeeldheid en congruentie) partijen in staat stellen om representatie mogelijk te maken. Vervolgens gaan we na hoe we deze bevindingen moeten waarderen in het licht van discussies over de werking van de representatieve democratie en de toekomst van ledenpartijen. We sluiten af met enkele opmerkingen over de relevantie van deze studie en aanknopingspunten voor verder onderzoek.

Voordat we de onderzoeksvragen behandelen, eerst enkele praktische opmerkingen. In het hele boek zullen partijnamen worden afgekort. We spreken over CDA, D66, PvdA, PvdD, PVV, SGP, SP en VVD. Alleen de namen van de ChristenUnie en GroenLinks zullen voluit worden geschreven; in de tabellen en figuren zullen we deze partijnamen afkorten tot CU en GL. Bij de ordening van partijen in tabellen en figuren houden we in hoofdstuk 2 de alfabetische volgorde aan, omdat in dit hoofdstuk alle tien partijen die in 2006 in de Tweede Kamer zijn gekozen worden besproken. Vanaf hoofdstuk 3 concentreren we ons op de partijen die hebben deelgenomen aan het ledenonderzoek en worden de partijen geordend in de volgorde van de gemiddelde links-rechtszelfplaatsing van de partijleden in 2008: GroenLinks, PvdA, D66, ChristenUnie, CDA, VVD en SGP. Voor de namen

van politici geldt dat de eerste keer dat een persoon in een hoofdstuk voorkomt we zowel de voor- als achternaam zullen vermelden. Bij een tweede en volgende keer vermelden we alleen de achternaam. Bij auteurs vermelden we alleen de achternaam.

2 Partijen en partijleden in Nederland

2.1 Politieke partijen in Nederland

In Nederland zijn er landelijke politieke partijen sinds 1879, toen de Anti Revolutionaire Partij (ARP) werd opgericht. Daarvoor waren er politieke banden tussen individuele vertegenwoordigers, maar een landelijk verband bestond niet (Koole 1995a: 17). Na de oprichting van de ARP volgde in 1882 de oprichting van de Sociaal Democratische Bond (SDB) en in 1885 verenigden de liberalen zich in de Liberale Unie (LU). Met de uitbreiding van het kiesrecht in 1917 en 1919 en de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 werden nationaal georganiseerde ledenpartijen de regel. In deze paragraaf gaan we in op de plek die politieke partijen in de wet hebben (paragraaf 2.1.1), op het Nederlandse partijsysteem (paragraaf 2.1.2), en op afzonderlijke partijen (paragraaf 2.1.3).

2.1.1 Nederlandse politieke partijen in de wet

Hoewel politieke partijen in Nederland sinds het einde van de 19^e eeuw een centrale rol spelen in het parlement en bij de vertegenwoordiging van burgers, wordt er in de grondwet met geen woord over hen gerept.¹ In het begin van de 20^e eeuw was dat niet uitzonderlijk. De Nederlandse grondwet kwam immers tot stand in een tijd waarin er nog nauwelijks partijen waren en partijen bovendien vooral werden gezien als een bedreiging van de democratie. Anno 2013 zijn Nederland, België, Denemarken en Ierland echter de enige Europese landen waar politieke partijen niet in de grondwet voorkomen (Van Biezen en Borz 2012: 330). Toch heeft in Nederland, net als in andere landen, een ontwikkeling plaatsgevonden naar grotere bemoeienis van de overheid met partijen via wet- en regelgeving (Koole 1995b: 162;

¹ Bij de opdrachtverlening van de Staatscommissie Grondwet in 2008 was er enige discussie over het opnemen van partijen in de grondwet (TK 2008/2009 31570, nr. 6). De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gaf in januari 2009 aan dat de constitutionele positie van politieke partijen niet in de taakopdracht van de staatscommissie zou worden opgenomen (TK 2008/2009 31570, nr. 8). Het kabinet kon zich in 2011 vinden in een advies van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) om politieke partijen niet grondwettelijk te verankeren. De motivatie is dat het afbreuk zou doen aan partijen als particuliere organisaties. Bovendien geldt voor partijen de vrijheid van vereniging en de vrijheid van meningsuiting die in de Grondwet is opgenomen (BZK 2011: 3).

Van Biezen 2010: 3). Vier wetten zijn van groot gewicht voor partijen: de Kieswet, de Wet financiering politieke partijen, de Mediawet en het Burgerlijk Wetboek (vgl. Elzinga 2004).

Partijen mogen in beginsel de rechtsvorm kiezen die zij willen, maar in de Kieswet (KW) is sinds 1989 opgenomen dat politieke groeperingen verenigingen moeten zijn met volledige rechtsbevoegdheid om onder eigen naam mee te mogen doen aan verkiezingen (KW, art. G1, lid 1).² Het doel hiervan is om niet-serieuze partijen te weren (TK 1987/1988, 20264, nr. 3: 27; Kiesraad 2011: 6). De Wet financiering politieke partijen (Wfpp), van kracht sinds 1 mei 2013, en haar voorloper de Wet subsidiëring politieke partijen (Wsp) uit 1999³, stelt eisen aan partijen die in aanmerkingen willen komen voor overheidssubsidie. Hier geldt eveneens de eis dat partijen verenigingen met volledige rechtsbevoegdheid moeten zijn. Daarnaast is er de voorwaarde dat een partij beschikt over “1.000 leden die vergader- en stemrechten hebben in de politieke partij en elk per jaar minimaal € 12 contributie betalen.” (Wfpp, art. 7, lid 1).⁴ Het idee hierachter is dat partijen in een democratie democratisch georganiseerd moeten zijn (Koole 2011: 230-231; TK 2010/2011, 32 752, nr. 3: 6) en dat er minimaal 1.000 leden nodig zijn om een partijorganisatie in stand te houden (BZK 2011: 5). Partijen met minder dan 1.000 leden, zoals de PVV, komen daardoor niet in aanmerking voor subsidie.⁵ De hoogte van de subsidie is onder andere afhankelijk van het aantal zetels dat een partij in de Tweede Kamer heeft en het aantal partijleden (Wfpp art. 8, lid 1a; Wssp, art. 6, lid 1a).

In de Mediawet is geregeld dat partijen die in alle kieskringen⁶ deelnemen aan de verkiezingen van de Tweede Kamer of aan de verkiezingen van het Europees parlement, zendtijd krijgen op de publieke omroep (afdeling 6.1 van de Mediawet, zie Dragstra 2008: 249-275). Aangezien partijen verenigingen zijn, zijn daarnaast de voorschriften uit het algemene verenigingsrecht uit het Burgerlijk Wetboek op hen van toepassing (Elzinga 2004).

Met de eisen die de wetgever aan partijen stelt, geeft ze aan het wenselijk te vinden dat partijen verenigingen met leden zijn. Alleen dan mogen partijen

2 De term ‘politieke partijen’ komt in de Kieswet niet voor. Daar wordt de term ‘politieke groeperingen’ gebruikt. Politieke groeperingen die geen vereniging met volledige rechtsbevoegdheid zijn, kunnen als ‘blanco lijst’ meedoen aan de verkiezingen (zie BZK 2011: 4).

3 Hoewel partijen sinds begin jaren zestig in verschillende vormen subsidie kregen, kwam het pas in 1999 tot een wet (Dragstra 2008: 513).

4 Deze eisen waren reeds opgenomen in de tot 2013 geldende Wsp (Wssp art. 2, lid 3; art. 1, lid c).

5 Bij de totstandkoming van de Wfpp is er discussie geweest over het criterium van 1.000 leden. Zo stelde de ROB (2009: 9) voor om in de nieuwe wet op te nemen dat voor de hoogte van de subsidie niet alleen het aantal leden, maar ook het aantal geregistreerde donateurs met invloed zou worden meegeteld. Ook in beide Kamers kwam het onderwerp ter sprake. In de uiteindelijke wet is de 1.000-ledeneis gehandhaafd.

6 Nederland wordt bij de Tweede Kamerverkiezingen verdeeld in 19 kieskringen. In 2012 is Bonaire als twintigste kieskring toegevoegd. Deze kieskringen hebben een primair administratieve functie bij de organisatie van landelijke verkiezingen (bron: www.parlement.com, geraadpleegd op 6 februari 2013).

immers onder hun eigen naam meedoen aan verkiezingen en komen ze in aanmerking voor subsidie.⁷

2.1.2 Partijsysteem

Het Nederlandse partijsysteem is gemeten naar internationale maatstaven open en gefragmenteerd. Naast partijen die lange tijd het politieke veld bespelen, zijn er kleine partijen (zie o.a. Vossen 2003), partijen die ophouden te bestaan, partijen die fuseren en komen er nieuwe partijen bij (zie o.a. Lucardie 2008a; Otjes 2012). Er is niets nieuws aan deze dynamiek: al voor de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging is er een meerpartijenstelsel met katholieke, protestante, liberale en socialistische partijen (Koole 1995a: 23) en zijn er regelmatig afsplitsingen binnen partijen. Overzichten van (de ontstaansgeschiedenis van) Nederlandse politieke partijen laten zien, dat na 1917 het partijsysteem in beweging blijft. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in één district en de lage kiesdrempel houden een meerpartijenstelsel mede in stand, doordat veel partijen een kans krijgen en nieuwe partijen relatief gemakkelijk kunnen toetreden. In de Tweede Kamer zijn vanaf 1922 tot 2013 steeds tussen de 9 en 14 partijen vertegenwoordigd.⁸ Sinds 1994 gaat deze fragmentatie gepaard met een ook in vergelijking met andere Europese landen grotere mate van electorale volatiliteit (Mair 2008: 238). Sinds dat jaar wisselen bij verkiezingen grote aantallen zetels van partij en zijn er getalsmatig meer partijen die ‘er toe doen’ (Andeweg en Irwin 2009: 54-55).

Vanaf het ontstaan van landelijke partijen zijn er twee dominante scheidslijnen in de Nederlandse politiek die zowel de maatschappij als de politiek verdelen: een godsdienstige waarin christelijke partijen tegenover seculiere partijen staan en een sociaaleconomische waarin partijen die voorstander zijn van meer overheidsingrijpen op sociaaleconomisch en financieel terrein, staan tegenover partijen die marktwerking prefereren. In het begin van de 20^e eeuw is de religieuze scheidslijn dominant. Vanaf de jaren dertig krijgt de sociaaleconomische scheidslijn de overhand (Koole 1995a: 32) en deze blijft de rest van de 20^e eeuw de Nederlandse politiek domineren. Vanaf het begin van de 21^e eeuw, vooral sinds de opkomst en het succes van Pim Fortuyn en de LPF, wordt er veelvuldig gesproken over een nieuwe conflictdimensie (of een nieuwe invulling van de zogenoemde links-rechts tegenstelling). Kriesi et al. (2008: 11) noemen dit de culturele dimensie of het conflict tussen integratie en demarcatie, waarbij aan de ene kant partijen en kiezers staan met een internationale oriëntatie, die voorstander zijn van economische en culturele integratie, en aan de andere kant partijen en kiezers met een protectionistische inslag, die de nationale cultuur willen bewaren. Deze

7 Deze bemoeienis van de overheid met partijen is overigens niet onomstreden. Er is discussie over de vraag of partijen geheel vrij zouden moeten zijn om zich te organiseren zoals zij willen of dat de overheid moet zorgen dat partijen intern democratisch zijn om zo de democratie te beschermen (zie o.a. Van Biezen 2010: 9, zie ook hoofdstuk 1).

8 In 1918 was de kiesdrempel nog 0,5% en zaten er 17 partijen in het parlement (Andeweg en Irwin 2009: 53). In 1956 werd het aantal Kamerzetels uitgebreid van 100 naar 150 en ging de kiesdrempel de facto van 1% naar 0,67%.

conflict-dimensie hangt samen met vraagstukken over Europese integratie, de integratie van minderheden en immigratie (zie o.a. Pellikaan et al. 2003, 2007; Aarts et al. 2007: 239; Aarts en Thomassen 2008: 230).⁹

2.1.3 Nederlandse politieke partijen in 2008

In 2006 doen er 24 partijen mee aan de Tweede Kamerverkiezingen; tien worden in de Kamer gekozen. Zeven van die partijen deden in 2008 mee aan het partijledenonderzoek dat in deze studie centraal staat (zie paragraaf 1.3). We lopen deze zeven partijen en de drie die niet aan het onderzoek meededen hieronder kort langs om een indruk te geven van hun ontstaansgeschiedenis en doel.¹⁰ In de tabellen 2.1 en 2.2 zijn enkele kerngegevens over die partijen opgenomen. In bijlage 2.1 staat aanvullende informatie over de verkiezingsuitslagen en de samenstelling van kabinetten in de periode 1981-2012.

Tabel 2.1 Oprichtingsdatum, ontstaansgeschiedenis en ideologische aanduiding van politieke partijen die in 2006 in de Tweede Kamer zijn gekozen

	vereniging opgericht op:	voortgekomen uit:	inhoudelijke aanduiding ^a :
CDA	15 april 1975	ARP, KVP, CHU	christendemocratisch
CU	22 januari 2000	RPF, GPV	christelijk -sociaal
D66	14 oktober 1966		sociaalliberaal
GL	24 november 1990	PPR, PSP, CPN, EVP	groene waarden en sociale rechtvaardigheid
PvdA	9 februari 1946	SDAP, CDU, VDB	sociaaldemocratisch
PvdD	28 oktober 2002		dierenwelzijn
PVV	22 februari 2006	afgesplitst van VVD	liberaal (vrijheid)
SGP	24 april 1918		staatkundig Gereformeerd
SP	22 oktober 1972	KPN/ML	socialistisch
VVD	24 januari 1948	PvdV, groep Oud	liberaal

a. Het gaat hier om de aanduiding die partijen zelf gebruiken. De aanduidingen zijn afkomstig uit statuten, reglementen, beginselprogramma's en partijprogramma's.

Bron: Statuten van de betreffende partijen; www.parlement.com

9 Overigens schrijft met name Middendorp al eerder over een vergelijkbare scheidslijn (zie Middendorp 1978, 1991).

10 Voor uitgebreide informatie over de geschiedenis en achtergronden van de individuele partijen, zie o.a. Voerman 2011a, Verkuil 1992 en Ten Napel 1992 (over het CDA), Hippe en Voerman 2010 (over de ChristenUnie), Van der Land 2003, 2012 (over D66), Lucardie et al. 1999, Lucardie en Voerman 2010 (over GroenLinks), Becker en Voerman nog te verschijnen (over de PvdA); Vossen 2013 (over de PVV); Slager 2001; Voerman en Lucardie 2007 (over de SP), Koole et al. 1988, Van Schie et al. 2008 (over de VVD). Overige belangrijke bronnen voor de geschiedenis van Nederlandse partijen zijn Koole 1995a, www.parlement.com, de jaarboeken van het Documentatiecentrum voor Nederlandse politieke partijen (DNPP) en www.dnpp.nl.

De vereniging Christen-Democratisch Appèl (CDA) wordt in 1975 opgericht als samenwerkingsverband van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP, de na-oorlogse opvolger van de RKSP). In 1980 fuseren de drie partijen en worden de moederpartijen opgeheven (Koole 1995a: 194; Voerman 2011b:12). Het CDA noemt in de statuten de “Heilige Schrift als richtsnoer voor het politiek handelen”, maar voegt daaraan toe dat zij de hele samenleving probeert aan te spreken en is in die zin breed georiënteerd. In het beginselprogramma uit 1993 (en de ‘hertaling’ ervan uit 2012) staan publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap centraal. Vanuit deze uitgangspunten pleit het CDA ervoor dat mensen en organisaties hun eigen verantwoordelijkheid nemen en de overheid mensen helpt om dat te doen, Nederland solidair is met mensen in andere landen, en economische groei duurzaam moet zijn (CDA 2003). Het CDA wordt gezien als een “centrumpartij” (Kennedy en Ten Napel 2011: 130) die op sociaaleconomische kwesties tussen PvdA en VVD staat en pleit voor “een evenwichtige verdeling van verantwoordelijkheden tussen maatschappij, staat en markt” (Ten Hooven 2011: 71).

De ChristenUnie ontstaat in 2000 als fusie van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF). Vanaf 1994 zoeken RPF en GPV toenadering tot elkaar. De eenwording verloopt moeizaam, maar er blijken uiteindelijk zowel ideologisch als programmatisch genoeg overeenkomsten voor een fusie (Hippe 2010: 89). De christelijke grondslag van de ChristenUnie blijkt uit de Uniefundering, waarin staat dat de overheid door God is gegeven en de partij haar politieke overtuiging baseert op de Bijbel (ChristenUnie 2000). De partij ziet zichzelf als christelijk-sociaal (Voerman 2010a: 93).

Democraten '66 (D66) wordt op 14 oktober 1966 opgericht als initiatief van een groep mensen die de Nederlandse politiek willen vernieuwen. De oprichters formuleren drie doelstellingen: radicale democratisering van politiek en samenleving, het doorbreken van partijpolitieke verhoudingen en pragmatische, niet-ideologische politiek (Van der Land 2003: 16). Pas in 1998 krijgt D66, dat zich in 1966 fel verzette tegen ideologische etiketten, op initiatief van de interne groep Opschudding een ideologisch label: ‘sociaal-liberaal’ (Van der Land 2003: 328). De partij zet zich vanaf haar oprichting in om burgers meer bij politieke besluitvorming te betrekken en meer inspraak te geven. D66 pleit voor de directe verkiezing van burgemeesters en de minister-president en de (her)invoering van het districtenstelsel (Koole 1995a: 312). Vanaf de jaren tachtig komt daar het streven naar een referendum bij.¹¹ In haar statuten zegt D66 te steven naar ‘radicale democratisering van de samenleving’. Een ander belangrijk uitgangspunt is de nadruk op individuele verantwoordelijkheid. D66 stelt “de mens centraal” (D66 2006).

11 Bij haar oprichting streefde D66 nog niet naar een referendum. De steun voor dat idee kwam pas in de jaren tachtig.

Tabel 2.2 Doel en grondslag van Nederlandse politieke partijen, 2008^a

Doel van partijen volgens hun statuten (en, indien vermeld, de grondslag^b)	
CDA	<p>Doel: “De partij streeft naar een maatschappij waarin de bijbelse gerechtigheid gestalte krijgt, de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid kan beleven en waarin het welzijn van allen wordt gediend; zij legt haar politieke overtuiging vast in een Program van Uitgangspunten en haar concrete doeleinden in een verkiezingsprogramma, waarmee zij zich uitdrukkelijk richt tot de gehele Nederlandse samenleving zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering” (art. 3, statuten CDA 2003,2008).</p> <p>Grondslag: “De partij aanvaardt de Heilige Schrift als richtsnoer voor het politiek handelen.” (art. 2, statuten CDA, 2003, 2008).</p>
CU	<p>Doel: “De ChristenUnie heeft tot doel een politiek te bevorderen als door beide oprichters is vastgesteld in de gezamenlijke Unieverklaring” (art. 2.1, statuten kiesvereniging/CU, 2004, 2008).</p> <p>Grondslag (“Uniefundering”): “De ChristenUnie erkent Gods heerschappij over het staatkundige leven, dat de overheid door God is gegeven en in zijn dienst staat en dat christenen de verantwoordelijkheid hebben actief te zijn in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en gezaghebbende Woord van God, die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken en die ook voor het staatkundig leven wijsheid bevat.” (art. 3, kiesvereniging/CU, 2004, 2008).</p>
D66	<p>Doel: “De partij stelt zich als sociaal-liberale partij ten doel een politiek te bedrijven waarin zij de mens centraal stelt: vrij, betrokken, gelijkwaardig en mondig en streeft naar een democratische, duurzame en open samenleving. Deze uitgangspunten worden nader omschreven in een door het congres vastgesteld programma houdende de Uitgangspunten. In het bijzonder streeft de partij naar radicale democratisering van de samenleving en het politieke bestel” (art.2.1 statuten D66 2006, 2008a, 2012). In de statuten van 2001 stond alleen de radicale democratisering van de samenleving en het politieke bestel als doel vermeld (art. 3.1, statuten D66 2001).</p>
GL	<p>Doel: “De Vereniging heeft als doelstelling het bedrijven van GroenLinkse politiek. In haar programma’s wordt omschreven wat onder GroenLinkse politiek wordt verstaan.” (Art. 3, statuten GroenLinks, 2007, 2010, 2012). “Uitgangspunten van die politiek zijn een groene wereld, een sociaal land, een open cultuur, een democratische samenleving en een grote wereld”, aldus het beginselprogramma uit 2008 (GroenLinks 2008: 3).</p>
PvdA	<p>Doel: “De Partij van de Arbeid is een sociaaldemocratische partij, die zich inspant om haar beginselen te verwezenlijken zoals deze nader zijn omschreven in het door het congres vastgestelde beginselprogram’ (Art. 2, statuten PvdA 2008, 2009, 2012). In het beginselmanifest van 2005 staat het recht op een fatsoenlijk bestaan centraal. Daarnaast formuleert de partij vijf idealen: vrijheid, democratie, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit (PvdA 2005).</p>
PvdD	<p>Doel: “De partij stelt zich ten doel op te komen voor de belangen van dieren als levende wezens met gevoel en bewustzijn. Direct hiermee verbonden zet de partij zich in voor het behoud en bescherming van natuur en milieu. Hierbij gelden als leidraad: mededogen, duurzaamheid, persoonlijke vrijheid en persoonlijke verantwoordelijkheid.” (Art. 2.1, statuten PvdD, 2010, 2012)</p>
PVV	<p>Doel: “De nieuwe politieke beweging zal het herwinnen van onze vrijheid centraal stellen omdat het met onze politieke, culturele en economische vrijheid en onafhankelijkheid slecht is gesteld.” (Wilders 2005)</p>
SGP	<p>Doel: “De partij stelt zich tot doel de beginselen van Gods Woord op staatkundig terrein tot meerdere erkenning te brengen in den lande (...). Derhalve is haar streven erop gericht dat Gods Woord als norm aanvaard wordt voor het politieke en maatschappelijke leven. Haar streven is niet zozeer gericht op een meerderheid van de kiezers, als wel op de handhaving en doorwerking van de beginselen door haar beleden.”(art 3, Statuten SGP 2007).</p>

Doel van partijen volgens hun statuten (en, indien vermeld, de grondslag^b)	
	Grondslag: “De partij stelt zich op de grondslag van Gods Woord, zoals daarvan belijdenis gedaan wordt in de artikelen 2 tot en met 7 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Zij onderschrijft geheel en onvoorwaardelijk de Drie Formulieren van Enigheid, zoals deze zijn vastgesteld in de Nationale Synode, gehouden in Dordrecht in de jaren zestienhonderd achttien en zestienhonderd negentien. Zij belijdt mitsdien het absolute gezag van Gods Woord (naar de zuivere Statenvertaling) over alle terreinen van het leven en derhalve mede over het terrein van het staatkundige en maatschappelijke leven zoals nader uitgewerkt in het Program van Beginselen” (art. 2, statuten SGP, 2007)
SP	Doel: “De vereniging stelt zich ten doel het verwezenlijken van een socialistische maatschappij in Nederland, een maatschappij waarin de menselijke waardigheid, de gelijkwaardigheid van mensen en de solidariteit tussen mensen daadwerkelijk gestalte krijgen”. (Art 3, statuten SP, 2003, 2009)
VVD	Doel : “De VVD stelt zich ten doel de toepassing te bevorderen van de liberale beginselen. De beginselen worden nader omschreven in een door de algemene vergadering vastgestelde beginselverklaring” (Art. 6.1-2, statuten VVD, 2007). In het beginselverklaring van 2008 noemt de partij individuele vrijheid en verantwoordelijkheid als belangrijkste uitgangspunten. De liberale beginselen van gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid vloeien daaruit voort (VVD 2008).

- a. Uitgangspunt in dit overzicht is de situatie in 2008. Wanneer er direct daarvoor of daarna (2006 en 2010) verandering is opgetreden, is dat vermeld.
- b. Als partijen in hun statuten naast een doelstelling ook een grondslag noemen, is dat hier vermeld. Als partijen in hun doelstelling verwijzen naar (beginsel)programma's is daaruit een korte passage opgenomen.

Bron: statuten, reglementen en beginselverklaringen van de betreffende partijen

GroenLinks wordt in 1990 opgericht, nadat de Communistische Partij van Nederland (CPN), de Pacifistische Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP) in 1989 al waren gekomen tot een Groen Links Akkoord en electoraal samenwerkingsverband (Voerman 2010b: 60). De doelstelling van GroenLinks is het voeren van ‘GroenLinkse’ politiek. Uitgangspunten van die politiek zijn een groene wereld, een sociaal land, een open cultuur, een democratische samenleving en een grote wereld (GroenLinks 2008: 3). GroenLinks streeft naar sociale gerechtigheid en inkomenshervreiding en legt nadruk op milieu en duurzaamheid. Volgens het beginselprogramma uit 2008 is het hart van de partij “groen en klopt het links”.

De Partij van de Arbeid (PvdA) wordt op 9 februari 1946 opgericht als doorbraakpartij en is een fusie van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), plus enkele voormalige verzetsgroepen. Deze partijen willen het vooroorlogse stelsel doorbreken en vinden dat het partijstelsel niet geordend dient te zijn op basis van godsdienstige grondslagen, maar op basis van politieke tegenstellingen. De PvdA is in organisatorisch opzicht vooral een voortzetting van de SDAP, hoewel er ruimte is voor liberale elementen en gelovige of humanistisch leden (Koole 1995a: 224). De PvdA is een sociaaldemocratische partij, die in haar beginselmanifest van 2005 het recht op een fatsoenlijk bestaan centraal stelt.

Een fatsoenlijk bestaan behelst (onder meer) gelijke kansen, spreiding van macht en inkomen en het investeren in kennis (PvdA 2005). Daarnaast formuleert de partij vijf kernwaarden: vrijheid, democratie, rechtvaardigheid, duurzaamheid en solidariteit (PvdA 2005). De PvdA is voorstander van overheidsingrijpen en herverdeling van inkomen. Dat laatste thema is bij herhaling speerpunt tijdens verkiezingscampagnes: de partij pleit voor een inkomensverdeling waarbij de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen.

Op 28 oktober 2002 wordt de Partij voor de Dieren (PvdD) opgericht door bestuursleden en medewerkers van Bont voor de Dieren als reactie op het vermeende dierenvriendelijke beleid van het eerste kabinet Balkenende en de politiek van de in het parlement vertegenwoordigde partijen. In de beginselverklaring (2005) worden drie verklaringen genoemd als uitgangspunt voor de manier waarop mensen met elkaar, met dieren en met de natuur zouden moeten omgaan: de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de Universele Verklaring van de Rechten van het Dier en het Handvest van de Aarde. In de Tweede Kamer richt de PvdD zich vooral op dierenvraagstukken. Zo wil de partij intensieve veeteelt afschaffen en keert ze zich tegen dierproeven, megastallen en de jacht. In 2006 haalt de PvdD onder leiding van oprichting en lijsttrekker Marianne Thieme twee zetels en komt voor het eerst in de Tweede Kamer.

De Partij voor de Vrijheid (PVV) wordt op 22 februari 2006 bij de Kiesraad geregistreerd. Het is de partij van Geert Wilders, die in september 2004 de VVD-fractie in de Tweede Kamer verlaten heeft. Zijn positie is daar onhoudbaar geworden, nadat hij (samen met collega-Kamerlid Gert-Jan Oplaat) een manifest publiceert waarin hij pleit voor een rechtsere koers van de VVD en weigert in te stemmen met de fractieopinie dat Turkije lid van de Europese Unie kan worden als het land aan bepaalde volwaarden voldoet (Vossen 2013: 34). Vanaf 2004 neemt Wilders als eenmansfractie (Groep Wilders) zitting in de Tweede Kamer en in 2005 richt hij de vereniging Groep Wilders op, waarvan alleen hij lid is. De partijnaam is een verwijzing naar de Partij van de Vrijheid, een voorganger van de VVD die volgens Wilders echt liberaal was (Lucardie 2008a: 160). Het hoofddoel van de PVV is geformuleerd in termen van vrijheid. In de 'Onafhankelijkheidsverklaring' uit 2005 staat dat de PVV het "herwinnen van onze vrijheid centraal [zal] stellen omdat het met onze politieke, culturele en economische vrijheid en onafhankelijkheid slecht is gesteld" (Wilders 2005: 1). De vrijheid staat vooral onder druk door de islamisering van de maatschappij. In de eerste twee jaar na Wilders' vertrek uit de VVD kan de grondslag van de PVV worden beschouwd als een mix van economisch liberalisme en cultureel conservatisme (Lucardie 2008a: 160; Vossen 2013: 41-64). Vossen (2013: 65-110) beschrijft de ideologie van de PVV vanaf 2006 met de termen "islam-alarmsisme, populisme, nationalisme en tucht-en-ordedenken".

De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) wordt in 1918 opgericht en zit sinds 1922 onafgebroken in het Nederlandse parlement. De oprichters van de SGP verzetten zich onder meer tegen de invloed van Kuyper in de gereformeerde wereld, zijn opstelling tegenover katholieken en de inkorting van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (Koole 1995a: 127). In haar beginselprogramma (art. 2) stelt de SGP dat "haar streven niet zozeer gericht [is] op een meerderheid van de kiezers, als wel op de handhaving en doorwerking van de beginselen" (SGP 2000, 2003).

Kenmerkend voor het ideologische profiel van de SGP is de theocratische grondslag. Deze grondslag vinden we terug in het Program van Beginselen (uit 2000, zie artikel 1, 3 en 4) waarin staat dat de overheid regeert bij de gratie Gods en zijn gezag niet ontleent aan het volk: de SGP verwerpt de volksovereïneit (in artikel 3 en 8 van het Program van Beginselen). De overheid oefent haar ambt uit onder medewerking van het volk, waarbij het parlement wordt gezien als een soort adviesorgaan aan de regering.

De naam SP (Socialistische Partij) bestaat sinds 1972, als nieuwe naam van de Kommunistiese Partij Nederland/Marxisties Leninisties (KPN/ML). Het is een partij die voortkomt uit verschillende kleine communistische partijen. De SP heeft zowel marxistisch-leninistische als maoïstische wortels (Koole 1995a: 269-270). In de loop der jaren is de SP gematigder en pragmatischer geworden. Na 1976 worden de maoïstische elementen losgelaten en in 1991 verdwijnt het etiket marxistisch-leninistisch. De partij noemt zich dan socialistisch (Voerman en Lucardie 2007: 147). Wanneer eind jaren negentig opnieuw een ideologische herijking plaatsvindt, wordt ook het socialisme als blauwdruk losgelaten en is er in de woorden van Voerman en Lucardie (2007: 140) sprake van 'sociaaldemocratisering' van de SP. De partij streeft niet langer naar nationalisatie van de productiemiddelen, maar naar versterking van de sociale verzorgingsstaat en regulering van de markt. Het hoofddoel van de SP is het formuleren van fundamentele kritiek op de kapitalistische wereldorde en het verwezenlijken van alternatieven daarvoor (SP 1999: 9). De partij verzet zich tegen marktwerking, privatisering in de publieke sector en verdere Europese integratie. In haar beginselprogramma uit 1999 pleit zij voor het waarborgen van menselijke waardigheid, gelijkwaardigheid en solidariteit en stelt ze dat de samenleving verder moet worden gedemocratiseerd om dat te bewerkstelligen. Hoewel de SP sinds 1977 meedoet aan Tweede Kamerverkiezingen, komt ze pas in 1994 in de Tweede Kamer.

De VVD wordt in 1948 opgericht. De partij is in organisatorisch opzicht een voortzetting van de vooroorlogse Liberale Staatspartij (LSP) en de Partij van de Vrijheid (PvdV) die in 1946 is opgericht. Ook Pieter Oud, afkomstig uit de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), sluit zich bij de VVD aan. De VDB was opgegaan in de PvdA, maar Oud en enkele geestverwanten voelden zich daar niet op hun plek (Koole 1995a: 292; Voerman en Van Dijk 2008: 97). De VVD is een liberale partij die in haar beginselprogramma van 2008 individuele vrijheid en verantwoordelijkheid als belangrijke beginselen noemt. Individuele vrijheid is het hoogste goed, verantwoordelijkheid "het fundament onder de samenleving van vrije mensen". Uit deze twee beginselen vloeien de beginselen van gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid voort (VVD 2008). De VVD zet zich in voor een vrije marktorde, waarbij de staat de rol van marktmeester op zich neemt. De partij streeft naar een kleine staat met een zo laag mogelijke belastingdruk, waarin de vrijheid van mensen wordt gewaarborgd (VVD 2008). Internationaal gezien hoort de VVD tot het soort liberale partijen dat in het politieke spectrum een positie rechts van het midden inneemt en een belangrijke rol speelt in centrumrechtse regeringscoalities (Lucardie 2008b: 21).

2.2 Rechten en plichten van Nederlandse partijleden

Negen van de tien hierboven beschreven partijen zijn ledenpartijen, waarin leden formeel vastgelegde rechten en plichten hebben. Wat houden die rechten en plichten in? En: kan iedereen zich aanmelden als lid?¹²

Partijen stellen eisen aan diegenen die zich als lid willen aanmelden: vaak is er een minimumleeftijd, moet iemand Nederlander zijn of in Nederland wonen, en de doelen van de partij onderschrijven (zie Koole 1992: 154-160 voor de historische ontwikkeling van deze vereisten).¹³ De invulling van die eisen verschilt van partij tot partij (zie tabel 2.3).

Bij ChristenUnie, SGP en VVD is de minimumleeftijd 18 jaar, bij GroenLinks, PvdA, PvdD en SP 16 en bij het CDA 14. D66 vermeldt in haar statuten geen minimumleeftijd. Tot in de jaren zestig mochten alleen Nederlanders lid worden van een politieke partij (Koole en Voerman 1986: 120), maar inmiddels hebben de meeste partijen die eis versoepeld. Bij CDA, PvdA en SP kunnen Nederlanders en mensen die in Nederland wonen lid worden. Bij ChristenUnie en SGP moeten de leden wonen in de werkring van de plaatselijke kiesvereniging, maar het hoofdbestuur is gemachtigd uitzonderingen te maken. D66, GroenLinks en VVD stellen geen eisen aan nationaliteit of woonplaats: ieder natuurlijk persoon kan lid worden. De VVD stelt aan leden de eis dat ze het passief kiesrecht niet verloren mogen hebben.

Alle partijen verlangen dat leden de doelen, grondslag of beginselen van de partij onderschrijven. Bij ChristenUnie en SGP is de grondslag uitgebreid opgeschreven, terwijl bij GroenLinks het doel niet anders is omschreven dan het 'bedrijven van GroenLinkse politiek'. D66 verlangt van haar leden dat 'redelijkerwijs kan worden verondersteld' dat ze instemmen met het doel. De PvdD vraagt van leden niet alleen in te stemmen met het doel van de partij, maar ook om "zich te onthouden van vormen van omgang met dieren die indruisen tegen de geest van de partij" (PvdD 2010). Bij de PvdA moeten leden sinds 2012 naast het doel ook de erecode van de partij onderschrijven. In die code is vastgelegd hoe partijleden in politieke en bestuurlijke functies dienen te handelen (PvdA 2013). Dubbellidmaatschappen

12 In de overzichten die volgen is de situatie in 2008 het uitgangspunt. Wanneer de rechten of plichten na die datum zijn gewijzigd, is dat vermeld. Wijzingen die na 1 januari 2013 hebben plaatsgevonden, zijn niet opgenomen.

13 Tussen 1996 en 2006 stelde de SGP nog een andere eis aan haar leden, namelijk dat zij man moesten zijn. Dit is een gevolg van de afwijzing van het vrouwenkiesrecht door de SGP. Omdat het lidmaatschap van vrouwen voor de SGP geen kwestie was, was hierover in 1918 in de statuten echter niets opgenomen. In 1996 werd, na een lange discussie, in de statuten opgenomen dat alleen mannen lid konden worden van de SGP. Vrouwen konden een 'buitengewoon lidmaatschap' aanvragen. Zo'n lidmaatschap hield in dat iemand wel lid of actief mocht worden, maar geen stemrecht had, zich niet verkiesbaar mocht stellen en geen afgevaardigde mocht zijn (Lucardie et al. 2008: 85). Het gerechtshof in Den Haag besloot in 2005 dat de overheidssubsidie voor de SGP moest worden stopgezet vanwege de discriminatie van vrouwen (Andeweg en Irwin 2009: 58). Als reactie daarop wijzigde de SGP haar statuten om lidmaatschap van vrouwen mogelijk te maken. In 2006 werd de zinsnede "leden van de partij zijn mannen die..." vervangen door "leden van de partij zijn personen die..." (SGP 1997, 2007).

zijn in de regel toegestaan (behalve bij de SP), maar partijen staan niet toe dat een lid tevens kandidaat of vertegenwoordiger is van een andere partij.¹⁴

De plichten van Nederlandse partijleden bestaan naast het voldoen aan de vereisten van het lidmaatschap uit het betalen van contributie. De hoogte van de contributie verschilt per partij: GroenLinks vraagt in 2009 een minimale bijdrage van €12, de VVD vraagt 'reguliere leden' €88,20.¹⁵ De contributie van GroenLinks, PvdA en D66 is (op vrijwillige basis) inkomensafhankelijk; leden die meer verdienen, worden geacht meer contributie te betalen. Wel stellen deze partijen een minimumcontributie vast. De overige partijen vragen een standaardbedrag, maar hebben een gereduceerd tarief als meerdere gezinsleden lid worden (CDA en ChristenUnie), voor mensen met een laag inkomen (ChristenUnie) of jongeren (VVD).

Tegenover de vereisten aan het lidmaatschap en de contributieplicht staan rechten op bepaalde diensten en invloedsmogelijkheden waartoe niet-leden geen toegang hebben. Nederlandse partijen geven overigens, anders dan partijen in het buitenland, geen kortingen in de aanschaf van goederen en diensten, zoals goedkope reizen of levensverzekeringen (Koole en Voerman 1986: 118), noch is het zo dat iemand lid moet zijn van een politieke partij om in aanmerking te komen voor ambtelijke functies, zoals voorheen in België het geval was.¹⁶ Wat hebben partijen hun leden wel te bieden? In de eerste plaats geeft het lidmaatschap vaak recht op het partijblad¹⁷ of een digitale nieuwsbrief. In de tweede plaats bieden veel partijen leden toegang tot een afgeschermd stuk van de partijwebsite, waarop gediscussieerd kan worden en interne informatie wordt verspreid. Leden van de SP hebben zelfs recht op een speciale e-mailservice ("Tomaatnet"). In de derde plaats biedt het lidmaatschap toegang tot door de partij georganiseerde cursussen en opleidingen. Er zijn opleidingen om de partij beter te leren kennen, campagnetrainingen waarin leden leren hoe ze campagnes moeten voeren, en cursussen gericht op het aanleren van het politieke handwerk op lokaal, regionaal of landelijk niveau. In de vierde plaats hebben leden toegang tot 'gezellige' partijbijeenkomsten. Hoewel de meeste bijeenkomsten en vergaderingen toegankelijk zijn voor niet-leden, organiseren

14 Hierop zijn uitzonderingen, bijvoorbeeld wanneer de eigen partij niet op lokaal niveau vertegenwoordigd is.

15 De cijfers uit 2008 zijn niet meer te achterhalen, daarom presenteren we hier de cijfers uit 2009 (afkomstig van www.parlement.com, geraadpleegd op 9 februari 2012). De jaarlijkse contributies in 2009 waren: CDA €48 (met korting voor gezinsleden); CU €45 (met korting voor gezinsleden en mensen met AOW of bijstand); D66 minimaal €60; GroenLinks minimaal €12; PvdA minimaal €24; PvdD €20; SGP ± €22,50; SP €20; VVD €88,20. Voor de SGP geldt dat mensen lid zijn van een kiesvereniging. De nationale partij vraagt per lid een bedrag van de lokale kiesvereniging. Kiesverenigingen bepalen zelf hoeveel contributie ze heffen en die bedragen kunnen per vereniging verschillen.

16 Sommigen stellen echter dat ook in Nederland een partijlidmaatschap vereist is om in aanmerking te komen voor (hoge) ambtelijke functies en functies in de semi-publieke sector (zie Baakman 2004).

17 De SGP vormde hierop tot 1 januari 2013 een uitzondering. Leden moesten zich bij de partij apart abonneren op het partijblad, *De Banier*. Sinds 1 januari 2013 verschijnt het partijblad standaard 10 keer per jaar voor alle leden (bron: persoonlijke communicatie met V. Smit, partijsecretaris van de SGP, februari 2014).

Tabel 2.3 Eisen aan het lidmaatschap van Nederlandse politieke partijen, 2008^a

Wie mogen lid worden?	
CDA	“Iedere Nederlander alsmede iedere niet-Nederlander die Nederlands ingezetene is, die de leeftijd van veertien jaar heeft bereikt en die instemt met de grondslag en het doel van de partij” (art. 5.1, Statuten CDA 2008, 2003).
CU	“Een kiesvereniging mag uitsluitend als haar leden toelaten: personen die de Unieverklaring en de Uniefundering onderschrijven en die woonachtig zijn in het werkgebied van de kiesvereniging” (art. 4.3, statuten CU, 2008). In de statuten van de kiesvereniging staat daarnaast dat alleen natuurlijke personen die de leeftijd van 18 jaar hebben bereikt lid mogen worden en leden het doel van de kiesvereniging moeten onderschrijven (art. 4.1, statuten kiesvereniging CU, 2004).
D66	“Natuurlijke personen die redelijkerwijs geacht worden in te stemmen met de uitgangspunten van de partij kunnen gewoon lid worden. Afdelingen kunnen op basis van huishoudelijk reglement lokaal lidmaatschap voor natuurlijke personen openstellen” (art 5.1, statuten D66, 2008a, 2012). Het lidmaatschap is onverenigbaar met kandidaatstelling voor een andere partij op een niveau waar ook D66 vertegenwoordigd is (art. 7, statuten D66, 2008a, 2012).
GL	“Lid van de Vereniging kan zijn iedere natuurlijke persoon die instemt met het doel en die de leeftijd van zestien jaar heeft bereikt” (art. 7.1, GL 2007, 2010, 2012).
PvdA	“Leden van de partij kunnen zijn: ingezetenen van Nederland en Nederlanders verblijvend buiten Nederland. Om het lidmaatschap te kunnen verkrijgen moet een persoon de leeftijd van zestien jaar hebben bereikt en de doelstellingen van de partij onderschrijven” (PvdA 2008, 2012). In 2012 wordt hieraan toegevoegd dat een partijlid de erecode moet onderschrijven (PvdA 2012). Die erecode gaat over het optreden van partijleden in het publieke domein. Iemand die namens een andere politieke groepering zitting heeft in een vertegenwoordigend lichaam, op een andere kandidatenlijst staat of op eigen titel zitting heeft in een vertegenwoordigend lichaam kan geen lid worden (art. 4.1-4, PvdA 2008).
PvdD	“Natuurlijke personen die de leeftijd van 16 jaar hebben bereikt en die de doelstellingen van de partij onderschrijven” (art. 4.1, PvdD 2010, 2012). “Leden van de partij zijn verplicht: de statuten, reglementen en besluiten van organen van de partij na te leven; de belangen van de partij en/of van een afdeling niet te schaden (...), zich te onthouden van vormen van omgang met dieren die indruisen tegen de geest van de partij, zoals verwoord in de beginselverklaring en in de verkiezingsprogramma’s” (art 5.2, PvdD 2010, 2012).
PVV	De ‘vereniging groep Wilders’ is een vereniging met een besloten karakter die is opgericht door Wilders en de Stichting Groep Wilders. Wilders is bestuurslid en tevens enig lid. Mensen kunnen zich bij de PVV aanmelden als vrijwilliger of donateur, maar niet als lid (bron: www.dnpp.nl).
SGP	“Leden zijn personen die de grondslag en de doelstelling van de partij onderschrijven, de leeftijd van 18 jaar hebben bereikt, zich bij een plaatselijke kiesvereniging hebben aangemeld en zijn toegelaten” (art. 4.1, SGP 2007).
SP	“Iedereen die in Nederland woont en iedere Nederlander in het buitenland woont en zestien jaar of ouder is; geen lid van andere politieke partij; het doel, de beginselen en de statuten van de vereniging onderschrijft; (...) kan lid worden” (art.5.1, SP 2003, 2009).
VVD	“Slechts natuurlijke personen kunnen gewone leden van de VVD zijn. Als gewoon lid van de VVD kan worden toegelaten degene die: a. de liberale beginselen is toegedaan, b. doel en middelen van de VVD daadwerkelijk onderschrijft, c. de leeftijd van achttien jaren heeft bereikt of in het kalenderjaar van toelating bereikt en d. niet ten gevolge van een in kracht van gewijsde gegaan vonnis het passief kiesrecht heeft verloren” (art. 10.1-2, VVD 2007).

a. Uitgangspunt in dit overzicht is de situatie in 2008. Wanneer er direct daarvoor of daarna veranderingen zijn opgetreden, is dat vermeld (bijgewerkt tot 1 januari 2013).

Bron: statuten van de betreffende partijen

sommige partijen sociale bijeenkomsten (met een politiek tintje) voor hun leden. Zo organiseert het CDA jaarlijks een familiedag, houdt de SP elk jaar een ledendag in een pretpark en organiseert de ChristenUnie een 'vriendendag' in de Tweede Kamer. Ook andere partijen nodigen hun (nieuwe) leden uit voor een rondleiding in de Tweede Kamer.

Naast dergelijke attracties van het lidmaatschap hebben leden, in de vijfde plaats, formele rechten om zich kandidaat te stellen voor functies binnen en namens de partij en invloed uit te oefenen op de besluitvorming van hun partij. Om inzicht te kunnen geven in deze ledenrechten en de verschillen die er op dit punt zijn tussen partijen, maken we een kleine zijstap en gaan we in op de organisatiestructuur van de diverse partijen (zie bijlage 2.2 voor een standaardmodel van de interne organisatie van Nederlandse partijen).

Vrijwel alle partijen hebben lokale afdelingen, regionale afdelingen en een landelijk congres. Bij de ChristenUnie en de SGP is de formele status van lokale afdelingen ('kiesverenigingen') anders dan bij de overige partijen. De kiesverenigingen zijn autonoom en vormen de partij; zij zijn formeel de leden van de partij. Bij andere partijen zijn de lokale afdelingen onderdeel van de landelijke partij. De regionale afdelingen vallen bij alle partijen samen met de provincies, behalve bij de VVD, die 19 Kamercentrales onderscheidt die samenvallen met de kieskringen. Lokale en regionale afdelingen beslissen over het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijsten voor lokale respectievelijk provinciale verkiezingen. Bij de meeste partijen is het landelijke congres het hoogste orgaan, dat beslist over statuten, reglementen, beginselprogramma's, verkiezingsprogramma's en de kandidatenlijsten voor de Tweede Kamer, Eerste Kamer en het Europees Parlement. Bij de SP echter is het hoogste orgaan de partijraad, die bestaat uit voorzitters van afdelingsbesturen en leden van het partijbestuur. Overigens zijn er wel enige verschillen in de precieze bevoegdheid van de landelijke congressen (zie Lucardie en Voerman 2011 voor een overzicht). Sommige partijen kennen naast het landelijk congres andere centrale organen, zoals een ledenraad (voor discussie over de koers van de partij) of een partijraad, verenigingsraad of raad van advies (waarin afgevaardigden adviseren over de partijlijn). Verder zijn er werkgroepen, die meestal gegroepeerd zijn rond een bepaald thema of belang. De meeste partijen hebben onafhankelijke jongerenorganisaties, een wetenschappelijk bureau en een bestuurdersorganisatie. De partijorganisatie wordt ondersteund door het partijbureau of landelijk bureau. Daar werken mensen die in dienst zijn van de partij en zorgen voor de ledenadministratie, de financiële administratie, campagnes en ondersteuning van het dagelijks bestuur.

De organisatiestructuur van partijen verschilt dus en – daarmee samenhangend – zijn er verschillen in de precieze ledenrechten binnen partijen. Wat voor alle partijen gelijk is, is dat leden het recht hebben vergaderingen van lokale afdelingen of kiesverenigingen te bezoeken, daar te spreken, mee te stemmen en zich kandidaat te stellen voor functies. Partijen verschillen echter in de manier waarop leden invloed kunnen uitoefenen op de landelijke kandidatenlijst. In sommige partijen hebben individuele leden rechten op het landelijke congres, in andere partijen verloopt die invloed via afdelingen.

In het algemeen geldt dat de rechten van individuele leden sinds 2002 zijn uitgebreid. Individuele partijleden hebben sindsdien in meer gremia stem- en spreekrecht en kunnen zich ook in rechtstreekse verkiezingen uitspreken over kandidaten en issues (Voerman 2005; Lucardie en Voerman 2011, Voerman 2014). Deze ontwikkeling doet zich ook in andere Westerse democratieën voor (Scarrow 2007: 650; Cross en Blais 2012: 145). De uitbreiding van de directe zeggenschap verloopt niet bij alle partijen in hetzelfde tempo. Zo hebben leden van D66 al sinds hun oprichting veel directe zeggenschap. GroenLinks gaf leden bij de oprichting in 1990 directe zeggenschap, maar draaide dat terug om ze na 2000 weer toe te kennen (in 2001 werd het ledencongres heringevoerd, in 2005 de directe verkiezing van de lijsttrekker; zie Lucardie en Voerman 2011: 191). De grootste verschuivingen van indirecte naar directe zeggenschap hebben zich voorgedaan bij VVD, CDA en PvdA (Lucardie en Voerman 2011: 193). Deze partijen voerden na 2002 – in wisselend tempo – veranderingen door in de manier waarop de lijsttrekker en partijvoorzitter worden gekozen en vervingden een afgevaardigdencongres voor een combinatie van een afgevaardigden- en ledencongres. De VVD veranderde daarnaast de manier waarop kandidaten worden gekozen. ChristenUnie, SGP en SP hebben hun indirecte invloedsstructuur behouden. Individuele leden hebben in die partijen (vooralsnog) geen directe zeggenschap over de partijvoorzitter en de lijsttrekker. De besluitvorming op landelijk niveau verloopt in die partijen via een afgevaardigdencongres. De ChristenUnie heeft sinds 2003 wel een opiniërend ledencongres.

In tabel 2.4 staat per partij hoe de zeggenschap van leden op het congres geregeld is, of ze directe zeggenschap hebben over de keuze van de lijsttrekker, de kandidaten voor de Tweede Kamer en de partijvoorzitter, en of er een (inhoudelijk) ledenreferendum gehouden kan worden. Zoals gezegd hebben ChristenUnie, SGP en SP een afgevaardigdencongres. D66, GroenLinks en PvdD hebben een ledencongres. CDA, PvdA en VVD hebben een combinatie van een leden- en afgevaardigdencongres. Sinds 2003 bestaat de algemene vergadering van de VVD uit twee kamers, die gezamenlijk vergaderen: de algemene afdelingsvergadering en de algemene ledenvergadering, waaraan alle leden kunnen deelnemen. Leden hebben stem- en spreekrecht op het congres. De enige uitzondering is dat zij niet mogen meestemmen over statuten en reglementen (VVD 2007; Lucardie en Voerman 2011: 189). Het CDA heeft sinds 2003 een combinatie van een afgevaardigden- en ledencongres. Alle leden hebben toegang en stemrecht op het congres, maar er zijn ook afgevaardigden van provinciale afdelingen en van de jongeren- en vrouwenorganisatie. De PvdA heeft tot 2009 een afgevaardigdencongres; gevormd door afgevaardigden van afdelingen en het partijbestuur (PvdA 2008). Sinds 2009 heeft de PvdA een combinatie van een afgevaardigden- en ledencongres. Leden hebben stem- en spreekrecht over inhoudelijke onderwerpen op congressen. Stemmingen over kandidaten, statuten en reglementen blijven voorbehouden aan het afgevaardigdencongres (PvdA 2009).¹⁸

18 De besluitvorming over het al dan niet instellen van een ledencongres bij de PvdA laat zien dat de invoering van meer directe democratie binnen partijen niet zonder slag of stoot verloopt. Bij de

Over de lijsttrekker wordt in ChristenUnie, SGP en SP besloten door het afgevaardigdencongres. De andere partijen kiezen hun lijsttrekker op een ledencongres of door een ledenraadpleging. Bij het CDA wordt de lijsttrekker sinds 2003 gekozen door het congres, waar sinds dat jaar individuele leden stemrecht hebben. Voor die tijd wees het partijbestuur van het CDA de lijsttrekker aan. In 2012 besloot het partijbestuur om de lijsttrekker te laten kiezen door leden. Bij D66 kiest het ledencongres de lijsttrekker; sinds 2007 is een directe ledenraadpleging mogelijk. GroenLinks hield in 1994 een directe verkiezing, daarna besliste het congres over de lijsttrekker en sinds 2005 wordt de lijsttrekker weer via een directe ledenraadpleging gekozen. De PvdA kiest sinds eind 2002 lijsttrekkers via een directe ledenraadpleging,¹⁹ de VVD sinds 2003. De lijsttrekker van de PvdD wordt op het ledencongres gekozen; sinds 2013 is een directe ledenraadpleging mogelijk.

De kandidaatstelling van andere kandidaten dan de lijsttrekker was vanaf jaren tachtig tot begin 21^e eeuw vooral een centrale aangelegenheid. Partijleden hadden in sommige partijen zeggenschap over de kandidatenlijst, maar er was sterke sturing van partijbestuur en kandidaatstellingscommissie (Koole 1992: 303). Door de invoering van directe ledenraadplegingen en (gedeeltelijke) ledencongressen hebben leden in veel partijen (meer) directe zeggenschap gekregen over kandidatenlijsten, maar centrale sturing is er nog altijd. Ook als leden meer directe zeggenschap krijgen, is er in veel gevallen sprake van wat Hazan en Rahat (2010: 37) een *“multistage candidate selection method”* noemen. De kandidaten worden geselecteerd door een daartoe aangestelde selectiecommissie en partijleden mogen daarna over de voorgestelde kandidaten stemmen. In D66 en VVD hebben de leden de meeste formele zeggenschap over de samenstelling en volgorde van kandidatenlijsten (Lucardie en Voerman 2011: 194). Binnen D66 hadden leden altijd al directe zeggenschap over de volgorde van de kandidatenlijst en konden zij op ledencongressen of via de post stemmen over de volgorde van kandidatenlijsten. In 2004 is eenmalig geëxperimenteerd met regionale voorverkiezingen, waarin leden en sympathiserende niet-leden konden stemmen over de opstelling van de kandidatenlijst. Voorheen en daarna werd de lijst opgesteld door een adviescommissie (Lucardie en Voerman 2011: 190; Voerman 2014: 52). Sinds 2004 kunnen individuele VVD-leden zich via een poststemming uitspreken over de volgorde van kandidatenlijsten voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement.²⁰ In GroenLinks en PvdD kunnen leden op ledencongressen

PvdA was er weerstand tegen een ledencongres, omdat sommige afdelingen vreesden dat directe ledenrechten ten koste zouden gaan van de activisme in afdelingen. Ook was het partijbestuur bang dat leden die in de buurt van de plaats van het congres zouden wonen het congres zouden kunnen 'overnemen', met name bij stemmingen over kandidaten (Lucardie en Voerman 2011: 189). Kandidaten uit de regio waar het congres zou worden gehouden, zouden dan in het voordeel zijn. Om tegemoet te komen aan deze bezwaren krijgen alle aanwezige leden slechts 25% van de stemmen, de overige 75% is voorbehouden aan afdelingen. Daarnaast mogen individuele leden in die hoedanigheid niet stemmen of spreken over kandidaten.

19 Eind 2013 hield de PvdA voor het eerst open voorverkiezingen voor de lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen in Zoetermeer, Utrecht en Groningen. Hierin mochten niet-leden meestemmen (Voerman 2014).

20 Volgens een rapport van het wetenschappelijk bureau van de VVD (Van de Velde et al. 2013: 134)

stemmen over de kandidatenlijst. Binnen het CDA kunnen leden in afdelingen meepraten over de kandidatenlijst of hun stem laten horen op ledencongressen. Bij de PvdA blijft de zeggenschap van leden op de kandidatenlijst ook na de invoering van gedeeltelijke ledencongressen in 2009 lopen via afdelingen, omdat leden op congressen niet mogen meestemmen over kandidaten. Ook binnen ChristenUnie, SGP en SP verloopt de invloed van leden via lokale afdelingen.

De partijvoorzitter wordt in ChristenUnie, SGP en SP gekozen door het afgevaardigdencongres en in D66, GroenLinks en PvdD door het ledencongres. In CDA (sinds 1997), PvdA (sinds 2002) en VVD (sinds 2003) wordt de partijvoorzitter gekozen via een ledenraadpleging.

Leden kunnen ook invloed uitoefenen op het programma van de partij. Doorgaans zijn het de landelijke congressen die beginselprogramma's en verkiezingsprogramma's vaststellen. Vaak is dat het einde van een proces waarbij ook een partijcommissie en het hoofdbestuur een rol spelen en (niet-) leden worden betrokken. Leden hebben zeggenschap over het eindresultaat via afdelingen (in partijen met afgevaardigdencongressen) of door direct mee te praten en te stemmen op landelijke congressen (in partijen met ledencongressen). Partijen bepalen hun inhoudelijke posities echter niet voor eens en altijd in verkiezings- of beginselprogramma's: ook tussendoor worden opvattingen geformuleerd en beleidsmatige keuzes gemaakt. Sommige partijen hebben adviserende organen, zoals een politieke ledenraad in de PvdA of een opiniërend ledencongres in de ChristenUnie, waar afgevaardigden van leden of alle aanwezige leden hun mening kunnen laten horen. Vaak hebben deze gremia geen formele beslissingsbevoegdheid en blijft het bij advies aan fractie of partijtop. Binnen CDA, D66, GroenLinks, PvdA en VVD bestaat de mogelijkheid een ledenreferendum te houden waarbij leden zich mogen uitspreken over een inhoudelijke kwestie. Hoewel de statuten van meerdere partijen deze referenda formeel mogelijk maken, wordt het instrument zelden gebruikt. Het enige min of meer recente voorbeeld is het referendum in de PvdA in 2004 over de vraag of burgemeesters door de bevolking of door de gemeenteraad zouden moeten worden gekozen.

Een andere vorm van inhoudelijke zeggenschap zien we bij het proces van coalitievorming. Bij de PvdA is in de statuten opgenomen, dat er bij de vorming van een kabinet waaraan de PvdA wil deelnemen een formatiecongres moet worden georganiseerd, waarbij het congres zich uitspreekt over het onderhandelingsresultaat en beslist over het "wel of niet deelnemen aan het beoogde kabinet" (PvdA 2008, Statuten art. 16 lid 2e). In de statuten van de ChristenUnie is opgenomen dat het Uniecongres het onderhandelingsresultaat bespreekt. Bij de overige partijen staan in de statuten geen bepalingen over de rol van het congres of individuele leden bij de formatie. Dat betekent overigens niet dat deze partijen geen formatiecongressen organiseren. Ook in D66 en het CDA worden formatiecongressen georganiseerd. In de VVD is dat gebruik er niet, al pleiten sommigen ervoor om het te introduceren (zie Van de Velde et al. 2013: 13).

zijn de regels voor de vaststelling van de kandidatenlijst zo ingewikkeld dat er in de praktijk echter nauwelijks sprake is van reële invloed.

Tabel 2.4 Overzicht van ledenrechten in Nederlandse politieke partijen, 2008

partij	afgevaardigden (AC) of ledencongres (LC)	selectie van lijsttrekker	selectie van kandidaten voor de Tweede Kamer	selectie van partijvoorzitter	ledenreferendum
CDA	combinatie van LC en AC (sinds 2003)	LC (sinds 2003), in 2012 gesloten voorverkiezingen	invloed in lokale afdelingen en via congres	ledenraadpleging (sinds 1997)	sinds 1997
CU	AC	AC	invloed via lokale afdelingen, AC beslist	AC	-
D66	LC sinds oprichting	via LC of gesloten voorverkiezing (sinds 2007)	poststemming (sinds 2007), daarvoor LC of post	LC	sinds 1999
GL	LC sinds 2001 (en in 1990)	via LC (sinds 2001) of gesloten voorverkiezing (sinds 2005, ook in 1994)	LC beslist (sinds 2001)	LC	sinds 1990
PvdA	combinatie van LC en AC (sinds 2009), daarvoor AC	gesloten voorverkiezing (sinds 2002)	invloed via lokale afdelingen, AC beslist	ledenraadpleging (sinds 2002)	sinds 1992 (gehouden in 2004)
PvdD	LC sinds oprichting	LC	LC beslist	LC	-
SGP	AC	AC	kiesverenigingen adviseren over lijst	AC	-
SP	AC	AC	invloed via lokale afdelingen, AC beslist	AC	-
VVD	combinatie van LC en AC (sinds 2003)	gesloten voorverkiezing (sinds 2003)	gesloten voorverkiezing per post (sinds 2004)	ledenraadpleging (sinds 2003)	sinds 2003

a. Uitgangspunt in dit overzicht is de situatie in 2008. Wanneer er direct daarvoor of daarna verandering zijn opgetreden is dat vermeld (bijgewerkt tot 1 januari 2013). Zie bijlage 2.3 voor een uitgebreid overzicht van ledenrechten per partij.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, Voerman 2014, statuten en reglementen van partijen

Bij de meeste partijen moet iemand een bepaalde periode lid zijn, voordat hij volledige ledenrechten krijgt. De termijn daarvoor verschilt per partij. Bij de PvdA geldt een termijn van zes weken nadat de contributie is betaald, bij GroenLinks en PvdD is dat drie maanden na het begin van het lidmaatschap, bij het CDA geldt een termijn van acht weken. Bij de VVD krijgt een lid ledenrechten op de eerste peildatum (1 juli, 1 januari) na inschrijving. Bij D66 geldt deze termijn niet; leden krijgen rechten zodra zij hun contributie hebben betaald en zijn opgenomen in de officiële ledenlijst (D66 2008a).

Naast het ‘gewone’ lidmaatschap kennen sommige partijen andere lidmaatschapsvormen. Bij de VVD kan iemand die de liberale beginselen steunt maar nog geen 18 is, aspirant-lid worden. Een aspirant-lid heeft geen stemrecht en kan niet gekozen worden in bestuurlijke functies. Bij het bereiken van de kiesgerechtigde leeftijd gaat het aspirant-lidmaatschap automatisch over in het gewone lidmaatschap. Daarnaast kent de VVD ereleden (verleend door de algemene vergadering) en leden van verdienste (verleend door de ledenvergadering van een afdeling) (VVD 2007). Het CDA heeft ‘proefleden’, waarbij iemand voor maximaal een jaar tegen gereduceerd tarief lid kan worden en verder dezelfde rechten heeft als leden, en ‘meerpersoonlidmaatschappen’, waarbij een gereduceerd tarief geldt voor extra leden binnen één huishouden. Leden die zich verdienstelijk hebben gemaakt voor de partij kunnen door het congres worden benoemd tot erelid (CDA 2003, 2008). D66 kent ‘lokale leden’, die geen lid zijn van de landelijke partij maar wel van een lokale afdeling (D66 2008a, 2012).

Naast extra lidmaatschapsvormen die in de statuten zijn vastgelegd, zijn er andere manieren waarop burgers zich aan partijen kunnen verbinden. De meeste partijen kennen donateurs: mensen die geld geven aan de partij, maar niet formeel lid zijn en dus geen ledenrechten of -plichten hebben. Daarnaast kunnen geïnteresseerden zich online aanmelden voor een digitale nieuwsbrief of zich registreren als “vriend” (bij de ChristenUnie) of “belangstellende” (zoals bij de PvdA enige tijd het geval was). Dergelijke lossere lidmaatschapsvormen kunnen als een reactie worden gezien op dalende ledentallen en als een poging om kiezers op andere, minder formele manieren bij de partij te betrekken (zie o.a. Dalton et al. 2011: 226).

Aan een partijlidmaatschap kan op een aantal manieren een einde komen. Een lid kan overlijden of zijn lidmaatschap opzeggen, maar het lidmaatschap kan ook door de partij worden beëindigd. Dat kan door opzegging of door ontzetting. De partij kan het lidmaatschap opzeggen als een lid niet meer voldoet aan de vereisten van het lidmaatschap, wanneer hij zijn (financiële) verplichtingen niet nakomt of wanneer van de partij redelijkerwijs niet kan worden verwacht het lidmaatschap te laten voortduren, een formulering afkomstig uit het Burgerlijk Wetboek (BW Boek 2, art. 35, lid 2). Wanneer een lid handelt in strijd met de statuten, reglementen of besluiten van de partij of de partij op onredelijke wijze benadeelt, kan de partij het lid “uit het lidmaatschap ontzetten” of “royeren”. Leden kunnen tegen dit royement in beroep; de beroepsprocedures verschillen per partij.

2.3 Wie zijn er lid van een politieke partij?

Na dit overzicht van Nederlandse politieke partijen en de formele rechten en plichten van hun leden, gaan we in op de vraag wie er lid zijn van een politieke partij. Zowel in Nederland als elders in de Westerse wereld is het aantal partijleden sinds de Tweede Wereldoorlog aanzienlijk gedaald. Hoeveel partijleden zijn er nog? En wie zijn die leden?

2.3.1 Dalende ledentallen

Gegevens over ledentallen zijn afkomstig van partijen zelf of uit enquêtes (Koole 1992: 150; Heidar 2006: 303; Van den Berg en De Hart 2008). Beide bronnen zijn

niet altijd even nauwkeurig: ledenbestanden van partijen zijn niet altijd up-to-date²¹ en enquêtes zijn gevoelig voor het type respons en de sociale wenselijkheid van de antwoorden (Heidar 2006: 303). De ledenbestanden van partijen zijn tegenwoordig echter gedigitaliseerd en daarmee is hun betrouwbaarheid toegenomen (Koole 1992: 169). In Nederland verzamelt en publiceert het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) de ledentallen (zie www.dnpp.nl).

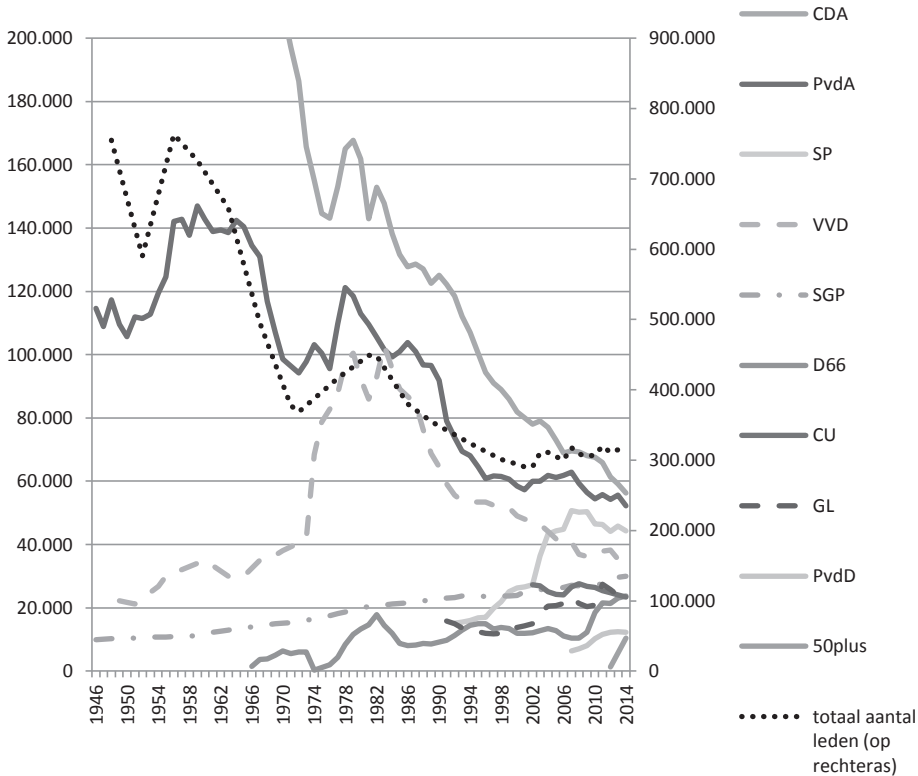
In figuur 2.1 staat de ontwikkeling van het absolute aantal leden per partij sinds 1946.²² Wat opvalt is dat het aantal leden in het begin van de 21^e eeuw aanzienlijk lager is dan na de Tweede Wereldoorlog. Vooral de ledentallen van CDA, PvdA en VVD zijn in de loop der tijd afgenomen. De ledentallen van de voorlopers van het CDA vallen deels buiten het bereik van deze figuur, vooral dankzij het – in vergelijking met andere en hedendaagse partijen – enorme ledental van de KVP.²³ Hoewel de schattingen uiteenlopen, was de KVP in de jaren vijftig verreweg de grootste ledenpartij met meer dan 300.000 leden. Vanaf de jaren zestig daalde het aantal leden van de KVP zeer fors: in 1975 was de KVP met 52.458 leden kleiner dan de ARP. De ARP zag het aantal partijleden dalen van 102.737 in 1950 tot 59.495 in 1975. Het ledental van het CHU daalde van 48.000 in 1960 tot 27.850 in 1975 (Koole 1992: 170). Net als de voorlopers van het CDA had de PvdA haar ledenhoogtepunt in de jaren vijftig en begin jaren zestig. Daarna daalde het aantal leden, een opleving begin jaren tachtig daargelaten. De liberale voorlopers van de VVD kenmerkten zich door een relatief zwakke organisatie (Voerman en Van Dijk 2008: 97) en dat is terug te zien bij de ontwikkeling van het aantal leden. In de eerste jaren na de oprichting had de VVD relatief weinig leden, zeker in vergelijking met de PvdA en de voorlopers van het CDA. Dat veranderde pas toen in de jaren zeventig de VVD haar partijorganisatie moderniseerde (Voerman en Dijk 2008: 105). In 1982 had de VVD de meeste leden in haar geschiedenis (102.888). Sindsdien is het aantal teruggelopen. Bij PvdA en VVD daalt het aantal leden sinds het begin van de 21^e eeuw minder snel dan daarvoor.

21 Dat was vooral voorheen het geval, omdat ledentallen schattingen waren en de ledenadministratie lokaal werd bijgehouden. Ook kan het voorkomen dat leden die hebben opgezegd, zijn overleden of hun contributie al enige jaren niet hebben betaald nog in het ledenbestand staan, terwijl ze formeel geen lid meer zijn (het betalen van de contributie is een vereiste voor het mogen uitoefenen van ledenrechten).

22 In figuur 2.1 staat ook het aantal leden van 50plus. Deze partij werd in november 2011 opgericht en bij de verkiezingen in 2012 met twee zetels in de Tweede Kamer gekozen.

23 De hoge ledentallen van de KVP zijn waarschijnlijk een overschatting van het daadwerkelijke aantal leden vanwege de “nogal uitbundige inschrijving van gezinsleden” en bijvoorbeeld ook de inschakeling van de pastoor bij de ledenwerving (Voerman en Van Schuur 2011: 211, zie ook Koole 1992: 172).

Figuur 2.1 Ledenaantallen Nederlandse partijen, 1946-2014 (op de linkeras het aantal partijleden per partij en op de rechteras het totaal aantal leden in die periode)

Bron: Koole en Voerman 1986: 131-132; Koole 1992: 170-172; Voerman en Van Schuur 2011: 210 en DNPP (www.dnpp.nl)

Hoewel het ledental van CDA, PvdA en VVD daalt en ook het totale aantal partijleden in Nederland sinds de jaren zestig daalt, doet deze ontwikkeling zich niet bij alle partijen voor (zie ook Kölln 2014: 92). Zo stijgt het ledental van de SGP sinds 1946 gestaag: in 1946 telde de partij 10.100 leden, op 1 januari 2013 zijn dat er 27.687.²⁴ Het ledental van D66 vertoont sinds 1966 een schommelende licht positieve lijn. Vooral na 2008 groeit de partij, van 10.370 leden op 1 januari 2008 tot 23.344 op 1 januari 2013. Het ledental van de SP groeit vanaf begin jaren negentig tot 2009; sindsdien is er een kleine afname. Ook GroenLinks, ChristenUnie en de nieuwe partijen PvdD en 50plus laten geen structurele ledendaling zien, maar hebben eerder een relatief stabiel of licht stijgend ledental.

²⁴ Overigens gaat het bij ontwikkelingen in de tijd steeds om de netto-ontwikkeling van het aantal leden. Elk jaar zijn er leden die de partij verlaten en melden zich nieuwe leden aan. Ook in jaren met een netto-daling worden er ook nieuwe mensen lid en vice versa (zie Voerman en Van Schuur 2011: 88).

De stippellijn in figuur 2.1 geeft het totale aantal leden weer. De daling van het totaal aantal partijleden die zich in de jaren zestig inzet, gaat door tot de jaren negentig. De afname is fors. Opmerkelijk is dat het aantal partijleden sinds januari 2003 niet verder terugloopt. Ook in de jaren daarna ligt het totale aantal partijleden hoger dan rond de eeuwwisseling. De oorzaak hiervan ligt vermoedelijk in de roerige periode in de Nederlandse politiek met hevige politieke tegenstellingen, die ervoor zorgen dat de politiek er (weer) toe doet (zie ook Den Ridder et al. 2011a). Uit onderzoek in Groot-Brittannië blijkt dat nieuwe politieke tegenstellingen en het geloof dat leden een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan grote beleidsveranderingen tot een stijging van het aantal leden kan leiden (Seyd en Whiteley 2004: 357; zie Koole 1992: 178 voor een vergelijkbare verklaring voor de stijging van het aantal partijleden in Nederland in de jaren zeventig). Het is goed voorstelbaar dat zich rond 2002 iets soortgelijks in Nederland voordoet.

Behalve naar het absolute aantal leden, kunnen we kijken naar het aantal partijleden als percentage van de kiesgerechtigde bevolking. Hiermee krijgen we zicht op de zogenoemde organisatiegraad van partijen (Van Biezen et al. 2012: 27; Voerman en Van Schuur 2011: 208). Omdat het aantal kiesgerechtigden stijgt terwijl het aantal partijleden daalt, is dit percentage sinds de jaren vijftig sterk gedaald: in 1956 is 12,5% van de kiesgerechtigde bevolking lid van een partij, op 1 januari 2012 is dat 2,5% (zie tabel 2.5).

De daling van het aantal partijleden in Nederland past in een ontwikkeling die zich in bijna alle Westerse democratieën voordoet (zie Mair en Van Biezen 2001, Scarrow en Gezgor 2010; Whiteley 2011, Van Biezen et al. 2012). Hoewel Nederland in vergelijking met andere landen nooit veel leden had (Koole 1992: 177), is de ledendaling tussen 1960 en 2000 sterker dan elders. In de jaren zestig nam Nederland wat betreft ledentallen een middenpositie in Europa in, eind jaren negentig stond Nederland ergens onderaan de lijst. Waar gemiddeld ongeveer 6% van de kiesgerechtigde West-Europeanen lid is van een politieke partij, is in Nederland op dat moment 2,5% van de kiesgerechtigde bevolking lid (Mair 2008: 236). Hoewel de organisatiegraad van Nederlandse politieke partijen ook in het begin van de 21^e eeuw nog relatief laag is in vergelijking met andere Europese landen, is de ontwikkeling van het ledental wel positiever dan elders. Tussen 2000 en 2009 steeg het absolute aantal leden, de organisatiegraad daalde slechts licht (Van Biezen et al. 2012: 32).

Hierboven is al een verklaring gesuggereerd voor de stabilisatie van de ontwikkeling in het aantal partijleden in Nederland kort na de millenniumwisseling. Maar hoe kunnen we de forse daling sinds de jaren zestig verklaren? In de literatuur zijn diverse verklaringen voor de ledendaling in West-Europese landen beschikbaar, hoewel het onder meer door een gebrek aan longitudinale data over partijleden moeilijk is om één sluitende verklaring te geven (Whiteley 2011: 23).

Tabel 2.5 Aantal partijleden, aantal kiesgerechtigden en organisatiegraad van politieke partijen per verkiezingsjaar (op 1 januari van dat jaar), 1948-2012

Jaar	leden	kiesgerechtigden	organisatiegraad (%)
1948	755.167	5.433.663	13,90
1952	590.336 ^a	5.792.679	10,19
1956	763.417	6.125.210	12,46
1959	725.756	6.427.864	11,29
1963	658.100	6.748.611	9,75
1967	495.468	7.452.776	6,65
1971	377.485	8.038.726	4,70
1972	368.689	8.916.947	4,13
1977	416.294	9.506.318	4,38
1981	449.286	10.040.121	4,47
1982	448.539	10.216.634	4,39
1986	380.029	10.727.701	3,54
1989	355.180	11.112.189	3,20
1994	323.634	11.455.924	2,83
1998	300.810	11.755.132	2,56
2002	290.488	12.035.935	2,41
2003	310.099	12.076.711	2,57
2006	300.195	12.264.503	2,45
2010	308.389	12.524.152	2,47
2012	311.311	12.532.127	2,48

a. Deze dip in het totaal aantal leden is het gevolg van een tijdelijke ledendaling van de KVP, zie Koole en Voerman 1986: 133 voor een toelichting en mogelijke verklaring.

Bron: Overgenomen van Voerman en Van Schuur 2011: 210 en aangevuld met cijfers uit 2012 (uit DNPP 2013)

De daling van het aantal leden wordt zowel verklaard door veranderingen aan de kant van burgers als aan de kant van politieke partijen. Bij veranderingen aan de kant van burgers wordt gewezen op processen van individualisering en ontzuiling, waardoor burgers zich minder vanzelfsprekend aansluiten bij een partij (Koole 1992: 178; Voerman en Van Schuur 2011: 211). De electorale volatiliteit is toegenomen, kiezers zijn gaan kiezen en een levenslang partijlidmaatschap lijkt zich niet met die ontwikkeling te verhouden. Een tweede verklaring is dat partijen meer concurrentie hebben gekregen van andere vormen van politieke participatie (Seyd en Whiteley 2004: 358; Whiteley 2011: 22). Een hypothese is bijvoorbeeld dat traditionele vormen van participatie, zoals het lid worden van een politieke partij, worden verdrongen door nieuwe, *ad hoc* vormen van participatie, waarbij mensen zich minder langdurig aan een bepaalde organisatie verbinden (Dekker et al. 2004: 196). Deze informalisering van participatie kan zowel het gevolg zijn van een daling

van het vertrouwen in traditionele organisaties als voortkomen uit de behoefte aan autonomie en zelforganisatie bij burgers (Van den Berg et al. 2011: 26). Seyd en Whiteley (2004: 358) noemen een derde, hierbij aansluitende verklaring. Er zou niet alleen meer concurrentie zijn van andere vormen van politieke participatie, ook de concurrentie van andere manieren van tijdsbesteding zou zijn toegenomen.

Aan de kant van politieke partijen wordt gewezen op veranderingen in de behoefte van de partijleiding aan leden (o.a. Seyd en Whiteley 2004: 358). Partijen kunnen via de massamedia direct communiceren met kiezers en hoeven daarom minder dan voorheen een beroep te doen op leden als intermediair (Koole 1992: 179). Daarnaast worden partijen in toenemende mate door de staat gesubsidieerd, waardoor zij leden niet meer zo dringend nodig hebben als bron van financiering (Whiteley 2011: 36). In Nederland is de overheidssubsidie weliswaar toegenomen, maar blijkt een aanzienlijk deel van de inkomsten van partijen nog steeds uit contributies en bijdragen van leden te bestaan (Dragstra 2008: 306). De overheidssubsidie voor politieke partijen is laag in vergelijking met andere Europese landen (Algemene Rekenkamer 2011: 28).

De daling van het partijlidmaatschap kan ook te maken hebben met veranderingen in de politieke cultuur. Zoals spanningen zorgen voor een toename van het aantal leden, kunnen verminderde tegenstellingen tussen partijen zorgen voor een afname (Voerman en Van Schuur 2011: 211). Hoewel de politiek in Nederland rond 2002 volop in de aandacht stond, werd er vanaf de jaren tachtig gesproken over het verdwijnen van grote tegenstellingen tussen partijen. De kleinere verschillen kunnen hebben geleid tot een daling van het aantal leden.

2.3.2 Achtergrondkenmerken van Nederlandse partijleden

Door de daling van het aantal leden verliezen partijen legitimiteit, hebben ze minder financiële middelen, is er een kleinere pool van mensen die alle functies moeten vervullen, zijn er minder vrijwilligers en minder mensen die kunnen dienen als schakel met de kiezers (Seyd en Whiteley 2004: 360-363). De mensen die nog lid zijn, zijn daardoor belangrijker geworden. Het is, in de woorden van Mair en Van Biezen (2001: 14) "crucial that we learn more about precisely who is remaining within the parties, since it is this now much reduced constituency that will do much to define party identities in the future". In deze paragraaf bekijken we wie er in Nederland lid zijn van politieke partijen. Voor vier partijen hebben we gegevens sinds 1986, waardoor het ook mogelijk is te zien of er veranderingen zijn opgetreden.²⁵

Het gemiddelde partijlid is een hogeropgeleide oudere man. Dat geldt in andere landen (zie o.a. Heidar 2006: 305; Scarrow 2007: 642) en dat geldt in Nederland. Wel zijn er verschillen tussen partijen. Hoewel bij alle partijen de meeste leden man zijn, is de verdeling tussen mannen en vrouwen bij PvdA, D66 en GroenLinks

25 We zijn nagegaan of verschillen tussen partijen in 2008 en verschillen binnen partijen door de tijd significant zijn. Hiermee is rekening gehouden bij de beschrijving van verschillen tussen partijen en verschillen tussen jaren.

evenwichtiger dan bij CDA, VVD en SGP (zie tabel 2.6). Bij GroenLinks is 43% van de leden vrouw. Bij D66 steeg het percentage vrouwelijke leden tussen 1986 en 1999 van 27% naar 48%, maar is dat percentage in 2008 gedaald naar 35%. De PvdA telt gedurende de hele periode ongeveer 63% mannen, 37% vrouwen. Bij de ChristenUnie zijn de vrouwen weliswaar in de minderheid, maar van de christelijke partijen heeft zij de meest evenwichtige verdeling (31% vrouw).²⁶ Bij het CDA is 25% vrouw. De SGP heeft nauwelijks vrouwelijke leden, maar dat is gezien de achtergrond van deze partij niet verwonderlijk. Bij de VVD is 24% van de leden vrouw.

Partijleden zijn relatief oud en worden ouder. De grootste veranderingen hebben zich voorgedaan bij D66: in 1986 was dit een partij met veel jonge leden (de gemiddelde leeftijd bedroeg 43), maar in 2008 is de partij behoorlijk vergrijsd en zijn er nauwelijks jonge mensen lid.²⁷ CDA-leden zijn met een gemiddelde leeftijd van 67 in 2008 het oudst, in 1986 lag dit gemiddelde tien jaar lager. In 2008 is 73% van de CDA'ers ouder dan 60, jonge leden zijn er relatief weinig. Ook bij de PvdA stijgt de gemiddelde leeftijd tussen 1986 en 2008 met 10 jaar (van 50 naar 60, niet in tabel). De VVD is een uitzondering: de gemiddelde leeftijd voor deze partij is in 2008 iets gedaald ten opzichte van 1999. De VVD heeft behoorlijk wat leden tussen de 31 en 40 jaar. De gemiddelde leeftijd van de leden van ChristenUnie, SGP en GroenLinks ligt, als bij de VVD, net boven de 50 en net als bij die partij zijn de leden van deze partijen meer verspreid over de leeftijds categorieën.²⁸

De meeste partijleden zijn hogeropgeleid (dat wil zeggen: volgden een universitaire of HBO-opleiding), maar de verschillen tussen partijen zijn aanzienlijk. Het aandeel hogeropgeleiden is bij de christelijke partijen lager dan bij de seculiere partijen: in 2008 is 27% van de SGP'ers, 41% van de CDA'ers en 52% van de leden van de ChristenUnie hogeropgeleid. D66, GroenLinks en de VVD bestaan uit respectievelijk 83%, 84% en 76% hogeropgeleiden. De PvdA telt in 2008 66% hogeropgeleiden. Het opleidingsniveau van partijleden is sinds 1986 aanzienlijk gestegen.²⁹ Voor CDA, D66, PvdA en VVD geldt dat ze in 2008 een groter aandeel hogeropgeleide leden hebben dan in 1986. De VVD heeft vooral tussen 1999 en 2008 een grote sprong gemaakt.³⁰

26 Dat is opmerkelijk, omdat RPF en GPV bekend stonden als mannenbolwerken (Jager-Vreugdenhil en Leyenaar 2008: 195).

27 Die situatie lijkt sinds 2008 overigens sterk veranderd, omdat de partij er vanaf dat jaar veel leden bij kreeg (Heerma van Voss 2008). In 2014 zou slechts 21% van de leden langer dan 10 jaar D66-lid zijn en het aandeel leden onder de 41 jaar boven de 40% liggen (Kas en Modderkolk 2014).

28 Uit onderzoek naar afgevaardigden van GroenLinks in 1992 en 2002 blijkt dat ook die partij de afgelopen decennia is verouderd (Lucardie en Van Schuur 2006: 145).

29 Ook het opleidingsniveau van het electoraat stijgt overigens in deze periode, zie hoofdstuk 5.

30 De SP heeft niet deelgenomen aan het LPO (zie paragraaf 1.3.1), maar voert wel intern ledenonderzoek uit en publiceert daarover op de website. De SP voerde in ieder geval in 2001 en 2005 ledenonderzoek uit. In 2005 deden er 15.000 leden aan mee (33% van het totale ledenbestand). Uit dit interne en online gepubliceerde onderzoek (zie www.sp.nl/partij/leden/profiel.stm; geraadpleegd op 17 juli 2008) blijkt dat 40% van de leden vrouw is (in 2001 was dat 37%). Het aandeel vrouwelijke leden komt daarmee in de buurt van dat van GroenLinks, PvdA en D66. Volgens deze gegevens van de SP is 13% van de leden jonger dan 30 (dat was 10% in 2001), terwijl 20% boven de 60 is (was 25%). Ook bij de SP stijgt het opleidingsniveau van de leden. In 2005 was 40% van de leden hoogopgeleid (28% in 2001) en 15% was lageropgeleid. Net als SGP-leden zijn SP-leden in vergelijking met leden van andere partijen minder vaak hogeropgeleid.

Tabel 2.6 Geslacht, leeftijd en opleidingsniveau van Nederlandse partijleden, 1986-2008 (in procenten)

	geslacht		leeftijd					opleidingsniveau ^a		
	man	vrouw	18-30	31-40	41-50	51-60	60+	lager onderwijs	midden	hbo/univ.
CDA 1986	80	20	3	11	18	27	40	15	54	32
CDA 1999	76	25	3	6	13	25	52	6	58	36
CDA 2008	76	24	2	3	6	17	73	2	56	41
D66 1986	73	27	16	32	27	17	9	1	26	73
D66 1999	52	48	13	20	26	25	17	0	17	82
D66 2008	65	35	1	4	8	30	57	0	17	83
PvdA 1986	62	38	6	34	15	16	29	12	47	41
PvdA 1999	64	36	6	12	25	27	30	4	37	58
PvdA 2008	63	37	4	7	11	29	49	2	33	66
VVD 1986	72	28	9	15	22	20	31	2	47	51
VVD 1999	69	31	5	9	19	24	43	1	45	55
VVD 2008	76	24	8	22	19	21	31	0	23	76
CU 2008	69	31	10	14	20	30	26	1	47	52
GL 2008	57	43	7	17	19	24	32	0	16	84
SGP 2008	95	5	9	18	16	17	39	8	65	27

a. Er is gevraagd naar de hoogst gevolgde opleiding. De middencategorie omvat alle schooltypen behalve lagere- of basisschool en hbo/universiteit.

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Gezien de leeftijd van de partijleden is het niet verwonderlijk dat velen in 2008 met pensioen zijn: het CDA heeft in 2008 met 59% de meeste gepensioneerden, GroenLinks (20%), VVD (22%), ChristenUnie (26%) en SGP (28%) de minste (zie tabel 2.7). Het aantal partijleden met pensioen is sinds 1986 aanzienlijk toegenomen. Tussen de 7% (CDA) en 21% (GroenLinks) van de leden werkt in overheidsdienst, maar een groter aandeel is elders in loondienst. Leden van VVD en SGP zijn vaker dan leden van andere partijen zelfstandig werkzaam. Was in 1986 nog een tiende van de partijleden huisvrouw of –man, in 2008 is dat aandeel gedaald.

Tabel 2.7 Werksituatie^a van Nederlandse partijleden, 1986-2008 (in procenten)

	werk- zaam in overheids dienst	elders in loon dienst	zelf- standig werk- zaam	werkloos / arbeids- onge- schikt	met pen- sioen	huis- vrouw /man	stude- rend	anders
CDA 1986	15	25	18	3	25	11	1	0
CDA 1999	11	20	13	5	40	6	1	5
CDA 2008	7	13	10	1	59	6	0	3
D66 1986	32	33	8	6	6	9	5	1
D66 1999	25	31	11	7	13	3	2	8
D66 2008	17	16	12	3	44	2	0	5
PvdA 1986	26	23	3	10	20	15	2	1
PvdA 1999	25	29	7	6	25	4	1	5
PvdA 2008	19	25	9	4	36	2	1	5
VVD 1986	10	32	16	2	25	13	3	0
VVD 1999	11	22	20	3	34	5	1	5
VVD 2008	14	33	23	1	22	1	1	5
CU 2008	14	37	10	4	26	3	1	5
GL 2008	21	30	14	6	20	1	4	4
SGP 2008	11	33	20	2	28	2	0	3

a. Vraagstelling: 'Kunt u aangeven wat u momenteel doet of welke situatie op u van toepassing is?'

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Naast werksituatie kan de maatschappelijke positie van mensen in kaart worden gebracht door hun te vragen tot welke sociale groep zij zichzelf rekenen, de zogenoemde 'subjectieve sociale klasse' (zie tabel 2.8). Er tekenen zich duidelijke verschillen tussen partijen af. In 2008 zijn er nauwelijks leden die zich tot de arbeidersklasse rekenen. Alleen bij de SGP rekt 22% van de leden zich tot de gewone arbeidersklasse. De grootste groep leden van CDA, ChristenUnie en SGP rekt zich tot de gewone middenklasse. Leden VVD en D66 rekenen zichzelf vaak tot de hogere middenklasse, en een klein deel van hen rekt zich tot de hogere klasse. Leden van GroenLinks en PvdA rekenen zich tot de gewone of hogere middenklasse.

Leden rekenen zich in 2008 tot een hogere sociale klasse dan leden in 1986 deden. Bij de PvdA hebben zich sinds 1986 grote verschuivingen voorgedaan. Terwijl in 1986 31% van de leden zich tot de gewone arbeidersklasse rekt, is dat in 2008 8%. De opmerking van SP-leider Marijnissen dat de PvdA vroeger een arbeiderspartij was maar weinig echte arbeiders meer telt, lijkt voor de leden van de partij te kloppen (Oranje 2008). De groep 'gewone middenklasse' is sinds 1986 ongeveer even groot gebleven en de grootste groep PvdA leden rekt zich in 2008 zelfs tot de hogere middenklasse.

Tabel 2.8 Subjectieve sociale klasse^a van Nederlandse partijleden, 1986-2008 (in procenten)

	hogere klasse	hogere middenklasse	gewone middenklasse	hogere arbeidersklasse	gewone arbeidersklasse
CDA 1986	4	25	60	4	7
CDA 1999	9	32	51	3	5
CDA 2008	9	33	53	2	4
D66 1986	10	45	41	2	3
D66 1999	14	55	28	2	1
D66 2008	14	60	25	1	0
PvdA 1986	2	20	39	9	31
PvdA 1999	10	33	36	8	14
PvdA 2008	9	40	36	7	8
VVD 1986	12	47	38	1	2
VVD 1999	22	48	29	1	0
VVD 2008	21	55	23	1	1
CU 2008	5	31	51	5	7
GL 2008	9	45	39	4	2
SGP 2008	3	19	49	7	22

a. Vraagstelling: 'Er wordt weleens gesproken over verschillende sociale groepen of klassen. Als u uzelf tot een bepaalde sociale klasse zou moeten rekenen, welke zou dat dan zijn?'

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Als we kijken naar de kerkelijke gezindte van partijleden (tabel 2.9), dan herkennen we het onderscheid tussen seculiere en confessionele partijen. Het grootste gedeelte van de leden van D66, PvdA, VVD en GroenLinks geeft in 2008 aan geen religieuze overtuiging te hebben. Van de seculiere partijen kent de VVD de meeste gelovigen: ongeveer een vijfde van hen is in 2008 katholiek, een even groot deel is protestant. Een (klein) deel van de leden van D66, PvdA, GroenLinks en VVD kiest in 2008 voor de optie 'anders'. De grootste groep in deze categorie geeft aan humanistisch te zijn. Enkele leden van D66 en VVD vermelden daarbij dat ze remonstrants of doopsgezind zijn, enkele D66'ers noemen zichzelf vrijzinnig en bij GroenLinks wordt het boeddhisme een paar keer genoemd.

Vrijwel alle leden van CDA, ChristenUnie en SGP geven aan een religieuze overtuiging te hebben. Hoewel het CDA volgens haar statuten alle geledingen van de maatschappij wil aanspreken, zijn er onder haar leden nauwelijks mensen die zichzelf niet tot een kerkelijk gezindte rekenen. Het aantal ongelovigen onder de kiezers mag dan misschien toenemen (Van Holsteyn en Irwin 2011: 159-161), voor de leden geldt die ontwikkeling niet. Wel zien we de balans tussen katholieke en protestante leden verschuiven. Terwijl in 1986 51% van de CDA-leden katholiek was, is dat in 2008 36%. Het aandeel protestanten in de partij stijgt (zie ook Koole en Van Holsteyn 2011: 133).

Op een enkele katholiek na zijn de leden van de ChristenUnie in 2008 protestant. In tabel 2.10 zien we welke protestantse stromingen binnen de ChristenUnie worden aangehangen: 61% van de leden rekent zich tot een van de kerken die bij de PKN horen, 10% noemt zichzelf orthodox gereformeerd en 25% is evangelisch of behoort tot de Pinkstergemeente. Leden van de SGP kregen op verzoek van de partij een aangepaste vraag voorgelegd over hun religieuze gezindte (zie tabel 2.10). De helft van de SGP'ers rekent zich tot de Gereformeerde Gemeenten. De overige leden zijn verdeeld over de Hersteld Hervormde Kerk (15%), de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (13%), de PKN (10%), de Oud Gereformeerde Gemeenten (6%) en de Christelijk Gereformeerde Kerken (5%).

Niet alleen geven leden van ChristenUnie en SGP aan religieus te zijn, het zijn tevens trouwe kerkbezoekers: 93% van de leden van de ChristenUnie en zelfs 99% van de SGP'ers gaat minimaal één keer per week naar de kerk. Leden van het CDA bezoeken de kerk minder frequent: 48% gaat elke week of vaker, 28% enkele keren per maand, 17% enkele keren per jaar en 7% komt praktisch nooit in de kerk. Dit is een forse daling ten opzichte van 1986, toen nog 78% van de CDA'ers elke week naar de kerk zei te gaan. Hoewel vrijwel alle CDA'ers in 2008 net als in 1986 aangeven religieus te zijn, zijn leden in 2008 minder trouwe kerkgangers dan in 1986. Bij de leden van de overige partijen ligt het kerkbezoek lager. In 2008 gaat meer dan 70% van hen praktisch nooit naar de kerk, tussen de 13% en 21% gaat een paar keer per jaar en slechts enkelen doen dit vaker (zie tabel 2.9).

Tabel 2.9 Kerkelijke gezindte^a en frequentie van het kerkbezoek^b van Nederlandse partijleden, 1986-2008 (in procenten)

	kerkelijk gezindte				frequentie van het kerkbezoek			
	RK	protestant	anders	geen	elke week of vaker	enkele keren per maand	enkele keren per jaar	(praktisch) nooit
CDA 1986	51	48	0	1	78	14	5	2
CDA 1999	45	52	3	1	54	26	14	6
CDA 2008	36	60	3	2	48	28	17	7
D66 1986	17	22	6	56	8	18	32	43
D66 1999	15	12	15	59	2	9	19	70
D66 2008	10	13	17	59	3	7	16	74
PvdA 1986	9	19	5	67	7	9	20	64
PvdA 1999	8	14	14	64	4	6	15	75
PvdA 2008	8	11	14	68	3	6	13	78
VVD 1986	20	34	2	45	8	16	29	48
VVD 1999	18	24	10	48	3	9	27	61
VVD 2008	20	20	6	54	3	6	21	70
CU 2008	1	96	4	1	93	5	2	1
GL 2008	8	15	11	66	6	9	15	70
SGP 2008	0	99	1	0	99	0	0	0

a. Vraagstelling: 'Rekent u zich tot een kerkelijk gezindte of levensbeschouwelijke groepering, en zo ja, welke?'

b. Vraagstelling: 'Hoe vaak gaat u naar godsdienstige bijeenkomsten of kerkdiensten?'

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Tabel 2.10 Denominatie van leden van ChristenUnie^a en SGP, 2008
(in procenten)

CU		SGP	
Protestantse Kerk in Nederland (PKN, incl. Nederlands Hervormde Kerk, gereformeerde kerken)	61	Protestantse Kerk in Nederland (PKN)	10
orthodox gereformeerd	10	Hersteld Hervormde Kerk	15
evangelisch en Pinkstergemeente	25	Christelijk Gereformeerde Kerken	5
anders	3	Gereformeerde Gemeenten	50
		Gereformeerde Gemeenten in Nederland	13
		(vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)	6
		anders	1

a. Bij de vraag naar hun religieuze gezindte (uit tabel 2.9) gaf 61% aan zich tot de PKN, Nederlands Hervormde Kerk of Gereformeerde kerken te rekenen. 38% gaf als antwoord een andere religieuze gezindte te hebben. Om inzicht te krijgen in de gezindte van deze groep, zijn deze antwoorden gecodeerd. De open antwoorden bevatten veel uiteenlopende kerken. Die kerken zijn teruggebracht tot hoofdcategorieën (te weten Orthodox gereformeerd en Evangelisch of Pinkstergemeente) op basis van het overzicht van protestantse stromingen uit Bernts et al. 2006: 95-111.

Bron: LPO 2008

2.4 Lidmaatschapsmotieven: waarom worden mensen partijlid?

Het aantal leden mag lager zijn dan enkele decennia geleden, het partijlidmaatschap vormt in hedendaagse representatieve democratieën nog altijd een belangrijke vorm van politieke participatie. In navolgende hoofdstukken zal de nadruk liggen op de opvattingen van leden. De assumptie is dat die opvattingen ertoe doen, niet in de laatste plaats omdat het lidmaatschap een uitdrukking is van een inhoudelijke overtuiging. Die aanname is echter niet onomstreden: er zijn auteurs die vermoeden dat de motieven van leden niet politiek-inhoudelijk van aard zijn, maar dat burgers lid worden van partijen, omdat ze bepaalde persoonlijke doelen hebben (zie o.a. Ignazi et al. 2005: 28). In deze paragraaf gaan we in op de motieven die mensen hebben om lid te worden van een partij en de rol die inhoudelijke overwegingen daarbij spelen.

In *The logic of collective action* laat Olson (1965) zien dat het moeilijk voorstelbaar is dat mensen uit ideologische overtuiging lid worden van een partij. Olson beschouwt mensen als rationele individuen en stelt dat het niet rationeel is om lid te worden van een partij, omdat de partij collectieve goederen nastreeft die ook beschikbaar zijn voor diegenen die geen tijd of geld investeren. De vraag is dan niet waarom er zo weinig leden zijn, maar waarom mensen überhaupt lid worden van partijen. Olson heeft daar een antwoord op: mensen worden niet lid (en vervolgens actief) omdat ze collectieve doelen nastreven, maar omdat ze verwachten er zelf voordeel van te hebben (zie ook o.a. Seyd en Whiteley 1992: 56). Het lidmaatschap geeft uitzicht op een politieke functie (vgl. Ignazi et al. 2005: 28).

Het idee dat mensen alleen participeren omdat ze een specifieke functie ambiëren, is echter betwistbaar. In de literatuur over participatie in partijen, belangengroepen of vrijwilligersorganisaties worden ook andere lidmaatschapsmotieven gepresenteerd. Zo blijkt uit onderzoek naar motieven voor vrijwilligerswerk dat mensen participeren om hun betrokkenheid te tonen, om sociale contacten op te doen, iets te leren of omdat het structuur in het leven biedt (Meijs 1997: 38). Clark en Wilson (1961) stelden eerder al, dat naast materiële prikkels waarbij leden zelf profijt hebben van hun lidmaatschap, ook solidaire prikkels (ontmoeten van gelijkgezinde mensen) en doelgerichte prikkels (helpen bij het bereiken van ideologische doelen) een rol spelen bij de beslissing om partijlid te worden (vgl. Young en Cross 2002: 549). Ook Sabatier (1992: 115) laat in een onderzoek naar lidmaatschap van belangenorganisaties zien dat mensen zich aansluiten, omdat zij zich betrokken voelen bij het doel van de organisatie en daaraan bij willen dragen.

De politicologen Seyd en Whiteley hebben de participatieparadox van Olson als uitgangspunt genomen en die met theorieën over lidmaatschapsprikkels gecombineerd in het General Incentive Model (GIM, zie o.a. Seyd en Whiteley 1992, Whiteley et al. 1994, Whiteley en Seyd 2002, Pattie et al. 2004, zie voor kritiek op deze combinatie van modellen o.a. Granik 2005). Hun model wordt in de regel toegepast om te verklaren waarom sommige mensen actief in een partij participeren en andere niet (zie bijvoorbeeld Whiteley en Seyd 2002; Klein 2006, Heidar 2006), maar kan ook worden gebruikt om in kaart te brengen welke motieven mensen hebben om lid te worden van een partij (Seyd en Whiteley 1992, Whiteley et al. 1994, Cross en Young 2002). Het uitgangspunt van het GIM is dat mensen lid worden in reactie op verschillende prikkels. Een deel van die prikkels is instrumenteel en gaat terug op een afweging tussen kosten en baten. Bij de overige prikkels staan individuele opbrengsten van participatie in termen van materiële baten niet centraal (Whiteley et al. 1994: 80). Het GIM onderscheidt zes motieven om lid te worden van een politieke partij.³¹

Seyd en Whiteley onderscheiden twee soorten van de door Olson gesuggereerde persoonlijke voordelen. Ten eerste zijn er *selectieve uitkomst prikkels*. Hier gaat het om een uitkomst of doel: mensen worden lid omdat ze een vertegenwoordigende of bestuurlijke functie willen of omdat het relevante connecties oplevert. Ten tweede zijn er *selectieve proces prikkels*. Daarbij gaat het om baten die zich voordoen in het proces van participeren, zoals het deelnemen als manier om gelijkgestemde, aardige mensen te ontmoeten (Whiteley et al. 1994: 84).

Vervolgens onderscheiden Seyd en Whiteley *collectieve prikkels*: mensen denken mogelijk niet alleen aan zichzelf (zoals bij selectieve prikkels), maar ook aan het collectief. Het is misschien strikt genomen niet rationeel om je in te zetten voor collectieve doelen, maar als de kosten verwaarloosbaar zijn en je veel waarde hecht aan het collectieve goed is het evenmin rationeel om te berekenen wat de precieze kosten zijn. In dat geval is het volgens deze redenering rationeel om te participeren

31 Het model is in 1992 door Seyd en Whiteley geïntroduceerd om de lidmaatschapsmotieven van Labour leden in kaart te brengen en is sinds die tijd verder ontwikkeld. In latere publicaties hergroeperen of herbenoemen Seyd en Whiteley de verscheidene motieven.

als het idee bestaat dat de bijdrage aan het collectieve goed groter is dan nul (Whiteley et al. 1994: 86). Mensen die gedreven worden door collectieve prikkels participeren, omdat ze het idee hebben dat door hun lidmaatschap (en contributie) de organisatiekracht en het aanzien van de partij groter wordt en de partij daardoor haar doelen effectiever kan nastreven (Klein 2006: 38).

Selectieve en collectieve prikkels kunnen worden begrepen vanuit het perspectief van rationale actoren. Voor de volgende motieven geldt dat niet. Zo zijn er *sociale normen*, waarbij mensen participeren om te voldoen aan de normen van anderen, bijvoorbeeld omdat dit de gewoonte is in de familie of vriendengroep (Whiteley et al. 1994: 89). Daarnaast kan iemand *altruïstische motieven* hebben: men kan zich ervan bewust zijn dat het gedrag weinig rationeel is, maar participeren uit 'plichtsgevoel'. Altruïstische motieven worden meestal geformuleerd in termen van ideële doelen (geloof in de principes van de partij), maar het gaat niet om de doelen die iemand wil bereiken maar veeleer om het morele imperatief dat er achter zit (Whiteley et al. 1994: 87). Vervolgens kunnen mensen *ideologische motieven* hebben om te participeren. Whiteley et al. (1994) zien ideologie als een variant van een selectieve prikkel, omdat zij denken dat een ideologische overtuiging mensen motiveert lid te worden om gelijkgestemde mensen te ontmoeten en uitdrukking te geven aan hun overtuiging. Klein (2006: 39) voert ideologie als eigenstandig motief op. Net als lidmaatschap uit altruïsme of als uiting van betrokkenheid ziet hij lidmaatschap uit ideologische overtuiging als een motief waarbij het lidmaatschap een doel op zich is (*intrinsic Nutzen*). Mensen worden lid, omdat zij bepaalde principes ondersteunen. Ook Koole en Voerman (1986), Koole (1992: 152) en Hillebrand en Zielonka-Goei (1990) zien ideologische motieven als zelfstandige categorie. Tot slot kan iemand lid worden als vorm van *expressie*. Mensen worden lid uit een gevoel van loyaliteit met en betrokkenheid bij de partij (Whiteley et al. 1994: 88). Het verschil met het ideologische motief is dat het vooral om emotionele betrokkenheid gaat: het gaat meer om een gevoel dan om een idee (Klein 2006: 39).³²

Om na te gaan welke motieven een rol spelen bij het lid worden van een partij is de leden in het LPO van 2008 een aantal motieven voorgelegd en is hun gevraagd om aan te geven hoe belangrijk elk motief voor hen was toen zij lid werden. Het is een vraag naar *herinnerde* motieven en het zal zeker voor leden die al geruime tijd lid zijn, lastig zijn om zich te herinneren welke factoren jaren terug een rol speelden. Hoewel de vraag aldus kan worden opgevat als een verzoek tot rationalisatie, geeft het in ieder geval aan welke facetten van het lidmaatschap partijleden meer dan wel minder belangrijk vinden. Het model gaat er vanuit dat meer motieven een rol kunnen spelen. De vraag is daarom zo gesteld dat men voor elk motief kan aangeven of dit een volstrekt onbelangrijk, niet zo belangrijk, tamelijk belangrijk of zeer belangrijk motief is.

Een groot deel van de in het LPO voorgelegde motieven sluit aan bij het General Incentives Model. Om te kijken welke structuur er onder deze motieven ligt en

32 In de praktijk zal het overigens lastig zijn om ideologische van expressieve motieven te onderscheiden.

welke dimensies we in de data vinden is een Principale Componenten Analyse (PCA) uitgevoerd (zie tabel 2.11). Hieruit blijkt dat er vijf componenten of groepen van motieven naar voren komen om lid te worden van een partij; die motieven zijn interpreteerbaar in termen van het GIM. De eerste dimensie is die van de collectieve prikkels en burgerplicht. Hoewel ‘burgerplicht’ inhoudelijk niet helemaal bij de collectieve prikkels past, laadt het op deze factor, al is de factorlading relatief laag. Wat burgerplicht en collectieve prikkels gemeen hebben, is dat ze verwijzen naar een gevoel van actief zijn om politieke invloed te hebben of bij te dragen aan de invloed van de partij. De tweede set motieven bevat selectieve doelen en materiële prikkels: mensen worden lid om een concreet doel te bereiken, en eveneens het opdoen van bestuurlijke ervaring. Aangezien de bestuurlijke ervaring wordt opgedaan tijdens het proces van lid zijn, is het niet onlogisch dat dit motief ook laadt (hoewel de factorlading laag is) op het derde cluster motieven: selectieve procesprikkels. Dit zijn de individuele baten die men bewerkstelligt tijdens het proces van participatie: het gaat vooral om het ontmoeten van interessante en aardige mensen en het samenwerken met partijgenoten. Het vierde cluster is een combinatie van ideologische en expressieve prikkels. Hoewel beide sets theoretisch van elkaar verschillen omdat de ene meer over een gevoel gaat dan de andere, blijken deze motieven empirisch niet van elkaar te onderscheiden. Lid worden om uiting te geven aan een levensovertuiging laadt minder sterk op deze dimensie, maar dat heeft wellicht te maken met het feit dat dit motief niet voor alle partijen even belangrijk is (zoals we nog zullen zien). Een vijfde en laatste dimensie is die van sociale normen: lid worden van een partij, omdat het in de omgeving gebruikelijk is of omdat familie en vrienden erop aandringen.

We kunnen aldus vijf groepen motieven onderscheiden om lid te worden van een partij. Maar hoe belangrijk zijn deze voor Nederlandse partijleden? In tabel 2.12 zien we hoe belangrijk deze dimensies zijn, maar presenteren we ook de afzonderlijke motieven om verschillen tussen partijen in kaart te brengen.

Ideologische motieven zijn voor leden van alle partijen het meest belangrijk: meer dan 90% van de leden geeft aan dat één van de ideologische prikkels een belangrijk motief was bij het lid worden van de partij. Lid worden om steun te geven aan de beginselen van de partij of om uiting te geven aan de sympathie voor de partij worden door bijna alle leden genoemd. Lid worden als uiting van de levensovertuiging komt vooral voor bij de christelijke partijen SGP en ChristenUnie, in mindere mate bij het CDA. Ook collectieve prikkels zijn van belang: ook hier zegt meer dan 90% van de leden dat één van de collectieve prikkels belangrijk was bij de beslissing om lid te worden. Meest genoemd zijn het lid worden om bij te dragen aan een rechtvaardige samenleving of aan de invloed van de partij. Leden van GroenLinks en PvdA noemen het inzetten voor een rechtvaardige samenleving relatief vaak. Lid worden uit een gevoel van burgerplicht speelt bij meer dan 70% van de partijleden een rol.

Tabel 2.11 Principale Componenten Analyse^a van lidmaatschapsmotieven, 2008
(componentladingen en percentage verklaarde variantie)

	1	2	3	4	5
	collectief	selectief doel	selectief proces	ideologie	sociale normen
Omdat ik hierdoor politieke invloed uit wil oefenen	0,74				
Om de politieke koers van de partij te beïnvloeden	0,71				
Om bij te dragen aan de invloed van de partij	0,64				
Om me voor de doelstellingen van de partij te kunnen inzetten	0,59				
Om me voor een rechtvaardiger samenleving in te zetten	0,58				
Omdat ik het mijn plicht als burger vind om politiek bezig te zijn	0,50				
Om maatschappelijk vooruit te komen		0,79			
Omdat het belangrijk is voor mijn loopbaan		0,79			
Omdat ik een politieke functie ambieerde		0,72			
Om bestuurlijke ervaring op te doen		0,62	0,42		
Omdat ik hierdoor interessante mensen ontmoet			0,78		
Om aardige mensen te ontmoeten			0,74		
Omdat het prettig is met partijgenoten samen te werken			0,72		
Om me meer in de politiek te kunnen verdiepen			0,47		
Om uiting te geven aan mijn sympathie voor deze partij				0,82	
Om steun te geven aan de beginselen van de partij				0,75	
Om ook op politiek terrein uiting te geven aan mijn levensovertuiging				0,55	
Omdat het in mijn omgeving gebruikelijk is					0,77
Omdat familie, vrienden en kennissen erop aandringen					0,77
verklaarde variantie (geroteerd)	15,3	13,8	12,4	10,1	8

a. Principale Componenten Analyse met Varimax rotatie. De ontbrekende data zijn paarsgewijs verwijderd.

De eigenwaarde van alle factoren is 1 of hoger. Alleen de ladingen van 0,4 en hoger zijn weergegeven.

Bron: LPO 2008, gewogen op partijgrootte

Zoals elders (zie Heidar 2006: 304, Seyd en Whiteley 1992, Whiteley et al. 1994) worden selectieve uitkomst prikkels relatief weinig genoemd als reden om lid te worden: er zijn weinig leden die lid worden omdat het belangrijk is voor hun loopbaan of om maatschappelijk vooruit te komen.³³ Leden van de VVD noemen deze motieven het meest, leden van ChristenUnie, GroenLinks en SGP het minst. Leden van CDA, D66 en PvdA bevinden zich tussen deze groepen in. Als mensen lid worden omdat zij daar individueel baat bij denken te hebben, dan gaat het vooral om baten die voortkomen uit het proces van participatie. Voor een ruime meerderheid van de leden zijn deze selectieve proces prikkels belangrijk. Voor leden van ChristenUnie en SGP geldt dit overigens in mindere mate dan voor leden van de overige partijen. Lid worden om zich in de politiek te kunnen verdiepen wordt door meer dan de helft van de leden van CDA, D66, GroenLinks, PvdA en VVD genoemd. Het ontmoeten van interessante mensen en het prettig samenwerken met partijgenoten komt iets minder vaak voor. Opvallend is dat het ontmoeten van “interessante” mensen vaker belangrijk wordt gevonden dan het ontmoeten van “aardige” mensen: gecombineerd met het belang van lid worden voor politieke verdieping suggereert dit dat leden iets willen leren en ‘overhouden’ aan hun partijlidmaatschap. Sociale normen zijn voor Nederlandse partijleden nauwelijks van belang bij het besluit om lid te worden van een partij. Bij de SGP komt dit nog het meest voor.³⁴

Concluderend kunnen we zeggen dat zowel ideologische als collectieve prikkels veel genoemde lidmaatschapsmotieven zijn. Voor veel partijleden is het lidmaatschap een manier om steun te geven aan de beginselen van de partij. Vooral voor leden van de ChristenUnie en SGP geldt, dat zij door hun lidmaatschap ook op politiek terrein uiting willen geven aan hun levensovertuiging. Het bereiken van collectieve doelen is eveneens van belang: veel mensen zijn lid geworden om bij te dragen aan de invloed van de partij of om zich in te zetten voor een rechtvaardige samenleving. Het beeld van partijleden die slechts uit zouden zijn op persoonlijk materieel gewin sluit niet aan bij deze bevindingen.

33 Het is mogelijk dat het belang van dit motief wordt onderschat, omdat het uiteten van dit soort motieven als sociaal onwenselijk zou kunnen worden gezien (Heidar en Saglie 2003: 780).

34 Naast de motieven die aansluiten bij het GIM zijn er in het LPO twee andere lidmaatschapsmotieven opgenomen. Lid worden omdat ‘de democratische verhoudingen binnen de partij me aanspreken’ zijn voor een aanzienlijk deel van de partijleden een belangrijke factor, maar lijken vooral een rol te spelen bij leden van D66: 81% van hen geeft aan dat deze factor (zeer) belangrijk was. Lid worden ‘omdat de partij zich inzet voor mensen zoals ik’ is vooral voor leden van de SGP (65%) en de VVD (63%) van belang en wordt door andere leden minder vaak genoemd.

Tabel 2.12 Belangrijke motieven^a om lid te worden van de partij, 2008
(in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
1. collectieve prikkels^b	94	95	98	97	95	93	93
Omdat ik hierdoor politieke invloed wil uitoefenen.	63	55	69	64	65	36	64
Om me voor de doelstellingen van de partij te kunnen inzetten.	56	53	64	58	58	63	55
Om bij te dragen aan de invloed van de partij.	72	75	82	76	77	71	77
Om me voor een rechtvaardiger samenleving in te zetten.	84	82	86	94	91	75	73
Om de politieke koers van de partij te beïnvloeden.	59	41	55	38	62	41	56
Omdat ik het mijn plicht als burger vind om politiek bezig te zijn.	79	70	75	74	77	72	71
2. selectieve uitkomst prikkels^b	32	17	31	22	31	18	43
Omdat het belangrijk is voor mijn loopbaan.	7	4	4	3	5	3	11
Om bestuurlijke ervaring op te doen.	33	14	27	16	25	15	33
Omdat ik een politieke functie ambieerde.	16	10	16	12	16	6	25
Om maatschappelijk vooruit te komen.	7	4	4	5	8	2	8
3. selectieve proces prikkels^b	66	52	72	64	70	50	74
Omdat het prettig is met partijgenoten samen te werken.	48	24	39	24	33	31	30
Omdat ik hierdoor interessante mensen ontmoet.	39	17	41	31	33	19	45
Om me meer in de politiek te kunnen verdiepen.	54	45	60	51	62	38	64
Om aardige mensen te ontmoeten.	18	8	25	16	19	6	20
4. ideologie^b	91	98	98	98	97	98	97
Om steun te geven aan de beginselen van de partij.	89	95	95	92	93	99	92
Om uiting te geven aan mijn sympathie voor deze partij.	83	92	94	93	91	91	87
Om ook op politiek terrein uiting te geven aan mijn levensovertuiging.	75	93	57	68	67	91	57
5. sociale normen^b	15	12	5	5	14	24	8
Omdat het in mijn omgeving gebruikelijk is.	16	8	4	4	13	22	6
Omdat familie, vrienden en kennissen erop aandringen.	4	6	1	1	5	7	3

a. Bij de individuele motieven zijn de percentages 'tamelijk belangrijk' en 'zeer belangrijk' weergegeven. Samen met het aandeel 'volstrekt onbelangrijk' en 'niet zo belangrijk' telt dit op tot 100%.

b. Weergegeven is het aandeel dat ten minste één van de onderliggende motieven tamelijk of zeer belangrijk vindt.

Bron: LPO 2008

Het belang van inhoudelijke motieven is niet typisch voor 2008 of voor Nederland. Uit onderzoek uit 1986 en 1999 blijkt dat inhoudelijke overwegingen ook toen een belangrijke rol speelden (Hillebrand en Zielonka-Goei 1990: 98, Van Holsteyn en Koole 2000: 101; Den Ridder et al. 2011a). Tussen 1986 en 2008 verandert het belang dat leden hechten aan de diverse lidmaatschapsmotieven nauwelijks.³⁵ Er is geen empirisch gefundeerde reden om te veronderstellen dat inhoud voor leden minder belangrijker wordt en eigenbelang belangrijker. Het is niet zo dat selectieve doel prikkels (belang voor loopbaan, bestuurlijke ervaring opdoen) voor leden in 2008 belangrijker zijn dan in 1986. Het lidmaatschap als uitdrukking van sympathie voor de partij en haar doelen is en blijft de belangrijkste reden om lid te worden. Onderzoek in andere landen heeft eveneens laten zien dat ideologische prikkels of het streven naar collectieve doelen belangrijke motieven zijn om lid te worden van een politieke partij (zie Pedersen et al. 2004: 369; Heidar 2006: 304; Cross en Young 2002: 867; Cross 2004: 25; Vander Weyden en Abts 2010: 116). Ook in Noorwegen – waar gegevens beschikbaar zijn vanaf de late jaren vijftig – blijven inhoudelijke motieven belangrijke en persoonlijke motieven minder belangrijke overwegingen (Heidar en Saglie 2003: 780).

Al met al lijkt er in Nederland noch in andere West-Europese landen empirische steun voor de veronderstelling van Ignazi et al. (2005: 28) dat ‘the party-member linkage is under stress because the collective motives for devotion and (mainly) belief, which nurtured citizen political involvement for so long, have lost weight compared to the motivation for personal gain’.

2.5 Activisme: wat doen partijleden?

Mensen worden lid van een partij. En dan? Eindigt hun steunbetuiging bij het inschrijven en het betalen van contributie of doen ze meer? Voordat we ingaan op de vraag welke activiteiten leden ontplooien,³⁶ is het goed om stil te staan bij de term ‘activisme’. In partijledenonderzoek wordt die term zelden nauwkeurig gedefinieerd, maar in de regel vrij los gebruikt: activisme omvat alle activiteiten die leden binnen of namens partijen ontplooien (vgl. bijvoorbeeld Heidar 1994a: 67; Gallagher en Marsh 2002: 78; Seyd en Whiteley 2004: 358). Granik (2005: 599) vraagt zich af waarom in partijledenonderzoek geen gebruik wordt gemaakt van de term ‘vrijwilligerswerk’, die in onderzoek naar vrijwilligersorganisaties en vakbonden gangbaar is. Volgens haar is activisme een problematisch begrip, omdat niet duidelijk is wat wel of juist geen ‘actie’ is. Activisme is inderdaad een breed concept, waartoe in de partijledenliteratuur zaken gerekend worden die feitelijk weinig activisme vereisen, zoals het geven van geld of het ophangen van

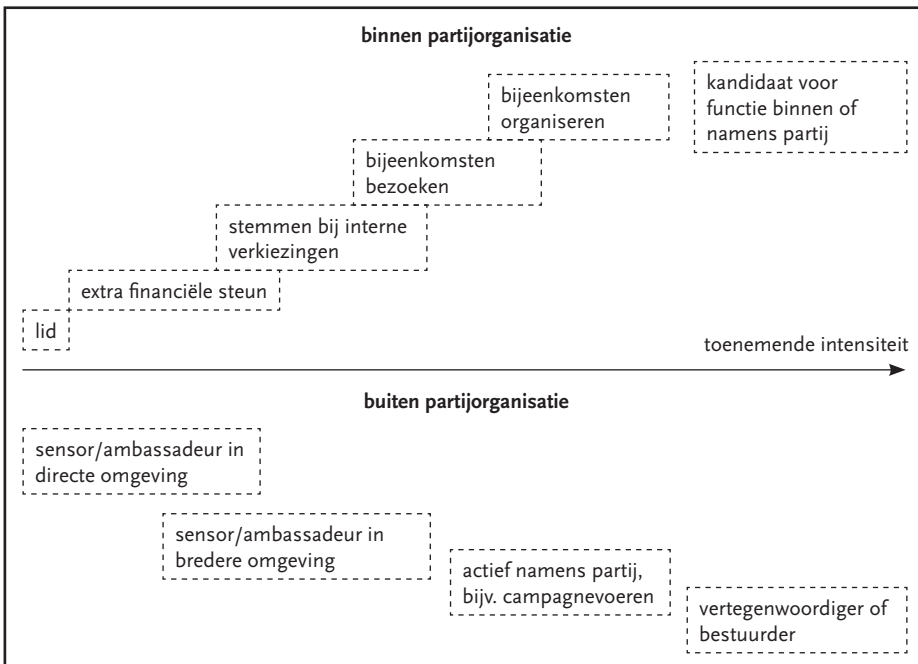
35 Voor negen motieven zijn er gegevens uit 1986, 1999 en 2008 (zie Hillebrand en Zielonka-Goei 1990: 98 en Den Ridder et al. 2011a).

36 De mate van activisme wordt mogelijk enigszins overschat. Omdat participatie waarschijnlijk sociaal wenselijk is, zullen mensen wellicht geneigd zijn te rapporteren dat ze actief zijn, ook als ze dat niet zijn. Daarnaast is het mogelijk zo dat actieve leden eerder geneigd zijn mee te doen aan dit soort onderzoek.

een verkiezingsposter (zie o.a. Pedersen et al. 2004: 376-377). Toch gebruiken we ook hier de term activisme. Hoewel een deel van de activiteiten van partijleden kan wordt gedekt met ‘vrijwilligerswerk’, voldoet die term niet. Vrijwilligerswerk is immers “werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving” (Dekker en De Hart 2009: 17). Vertegenwoordigende functies namens partijen voldoen niet aan deze definitie, omdat er een vergoeding tegenover staat, maar worden in de partijledenliteratuur gezien als een activiteit van leden. Het geven van geld is evenmin vrijwilligerswerk, maar vooral een uiting van betrokkenheid die weinig inspanning vereist (Heidar 2006: 306) en valt buiten de definitie van vrijwilligerswerk.

Onder activisme van partijleden verstaan we hier alle zaken die een partijlid kan doen voor zijn partij, van het praten met zijn burens over de partij en het geven van geld tot het vervullen van voltijdse functies. Omdat het om een breed scala van activiteiten gaat, wordt in ledenonderzoek doorgaans onderscheid in activisme aangebracht (zie figuur 2.2). Daarbij gaat het in de eerste plaats om een onderscheid tussen activiteiten met een hoge en lage intensiteit (zie o.a. Scarrow 1994: 51). Een tweede onderscheid is dat tussen activisme binnen en buiten de organisatie (zie o.a. Scarrow 1994: 51; Gallagher en Marsh 2002: 80).

Figuur 2.2 Activisme binnen en buiten partijen

Bron: gebaseerd op Scarrow 1994: 51.

Activisme buiten de partijorganisatie

Externe activiteiten zijn gericht op de wereld buiten de partij, vooral op kiezers. In het ledenonderzoek is een beperkt aantal vragen opgenomen over de activiteiten van leden in hun eigen omgeving (linksonder in figuur 2.2). We kunnen bijvoorbeeld kijken of leden voldoen aan enkele voorwaarden die hen in staat stellen om op te treden als sensoren of ambassadeurs. Leden kunnen immers alleen maar ambassadeur zijn als mensen in hun omgeving weten dat ze lid zijn en als leden met anderen over politiek praten (Scarrow 1994: 55). Ook voor een optreden als sensor in de maatschappij is het noodzakelijk dat leden met anderen over maatschappelijke kwesties praten, om zo hun zorgen te vernemen. Bovendien geldt dat hoe breder leden geworteld zijn in andere maatschappelijke netwerken en organisaties, des te groter hun bereik is (Scarrow 2007: 650).

84% tot 90% van de leden zegt dat het in hun directe omgeving bekend is dat ze lid zijn van een politieke partij (zie tabel 2.13). Van de 10% van wie het partijlidmaatschap in de omgeving niet bekend is, is het onwaarschijnlijk dat ze optreden als ambassadeur van hun partij. Slechts een kwart van de leden zegt nooit over de partij te praten op het werk, wat impliceert dat driekwart dat wel doet.³⁷ Dat is een indicatie dat de politiek en de partij in de directe omgeving ter sprake komen en leden een indruk kunnen krijgen van de wensen en zorgen van mensen in hun omgeving.

Tabel 2.13 Instemming met stellingen over het partijlidmaatschap, per partij, 2008 (in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
De mensen in mijn directe omgeving weten dat ik lid ben van [mijn partij]	90	84	94	88	91	90	92
Op mijn werk heb ik het nooit over mijn partij	25	24	25	29	23	26	27

Bron: LPO 2008

Leden blijken ook elders in de maatschappij actief (vgl. Van Holsteyn et al. 2002: 79). In 2008 zegt meer dan 90% naast partijlid lid te zijn van een andere vereniging of organisatie (zie tabel 2.14). Leden van CDA, ChristenUnie en SGP noemen zich bijna allemaal kerklid. Veel leden van GroenLinks, D66 en PvdA zijn lid van organisaties op het terrein van natuurbescherming. Leden van PvdA en GroenLinks zijn vaak lid van een vakbond of beroepsvereniging; leden van SGP en VVD zijn gemiddeld minder vaak lid van deze organisaties.

³⁷ Dit aandeel verandert nauwelijks als we de mensen die niet (meer) werken buiten beschouwing laten.

Tabel 2.14 Aandeel leden dat lid of donateur is van maatschappelijke organisaties^a, per partij, 2008 (in procenten)

lid of donateur van:	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
vakbond, beroepsvereniging, beroepsorganisatie, personeelsvereniging	56	52	56	61	67	38	47
kerkelijke, godsdienstige of levensbeschouwelijke organisatie of groepering	92	98	34	31	29	89	33
wijkraad, plaatselijke actiegroep, buurtvereniging of andere organisatie gericht op plaatselijke activiteiten	40	20	36	30	34	9	28
sport- of hobbyorganisatie of organisatie voor zang, muziek, toneel of andere culturele activiteiten	60	39	59	53	58	24	58
organisatie of groep voor kinderen en jeugd; bij scholen (hulp op school, oudercommissie, schoolbestuur, e.d.), kinderopvang, jeugdwerk, clubhuiswerk, scouting	21	29	14	19	19	38	19
vrouwenvereniging of -bond, vrouwengroep, vrouwencafé	16	9	8	8	11	9	4
organisatie voor (gezondheids)zorg, en maatschappelijk welzijn	38	38	37	34	36	38	24
organisatie voor natuurbescherming, milieuzorg, dierenbescherming	49	46	72	80	66	21	49
organisatie met algemeen maatschappelijk of ideëel doel, zoals Amnesty International, Wereldwinkel	37	33	64	74	61	12	28
andere organisatie of groep	68	68	75	76	66	53	58
lid van ten minste één andere organisatie dan de partij	94	99	97	96	96	92	94
N	470	524	921	676	555	553	552

a. Vraagstelling: 'Bent u lid of donateur van een of meer van de onderstaande soorten organisaties? En verricht u weleens vrijwilligerswerk (d.w.z. onbetaalde werkzaamheden of werkzaamheden waarvoor alleen een geringe onkostenvergoeding of vergoeding van de reiskosten wordt gegeven) voor een van die organisaties?'

Bron: LPO 2008

Van leden is aldus in hun omgeving bekend dat ze partijlid zijn, velen van hen praten over hun partij op het werk en leden zijn geworteld in andere maatschappelijke organisaties. Daarmee wordt voldaan aan de voorwaarden om te functioneren als ambassadeur of sensor (zie ook Van Aelst et al. 2012). Het is echter niet zo dat partijleden voortdurend optreden als spreekbuis van de partij of van kiezers. Slechts 6%-17% zegt regelmatig een boodschap van de omgeving door te geven aan de partij en het aandeel dat vindt dat partijleden in gesprekken met familie en vrienden moeten werven voor de partij is gering (van 3% onder leden

van GroenLinks tot 29% onder leden van SGP).³⁸ Wat leden veel vaker zeggen te doen, is het overhalen van anderen om op de partij te stemmen, wat vooral in campagnetijd zal plaatsvinden: tussen de 58% en 70% van de leden zegt zich de afgelopen vijf jaar te hebben ingespannen om anderen over te halen om op de partij te stemmen (zie tabel 2.16).

Tabel 2.15 Instemming met stellingen over het partijlidmaatschap, per partij, 2008 (in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
Ik word geregeld door familie en vrienden gevraagd om een probleem in de partij aan de orde te stellen	12	6	9	6	10	6	17
Elk partijlid dient in gesprekken met familie, vrienden en collega's te werven voor zijn partij	17	12	7	3	8	29	10

Bron: LPO 2008

Hoe actief zijn partijleden verder buiten de partijorganisatie? Naast het overhalen van potentiële kiezers kunnen leden optreden als communicatiekanaal tussen kiezers en hun partij door posters op te hangen, voorlichtingsmateriaal te verspreiden of bijeenkomsten te organiseren. Ook deze activiteiten zullen doorgaans vooral plaatsvinden in campagneperiodes. 46%-53% van de leden van CDA, D66 en PvdA hangt vaak een poster op, ongeveer 30% van leden van ChristenUnie, GroenLinks en VVD doet dit vaak; bij leden van SGP is deze vorm van activisme het minst populair. Ongeveer een kwart van de leden van CDA, D66, PvdA en VVD verspreidt voorlichtingsmateriaal, bij leden van ChristenUnie en SGP is dit 13%. Vergelijkbare percentages leden helpen bij de organisatie van campagneactiviteiten. Voor beide activiteiten geldt dat het merendeel van de leden er nooit aan meedoet.

³⁸ Dat dit aandeel onder SGP-leden hoger is, komt overeen met de bevinding dat sociale normen voor SGP-leden een belangrijker lidmaatschapsmotief zijn dan voor leden van andere partijen; zie paragraaf 2.4.

Tabel 2.16 Deelname aan diverse externe activiteiten^a per partij, 2008
(in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
anderen overhalen op de partij te stemmen							
■ nooit	38	31	36	36	42	37	30
■ zo nu en dan	42	53	44	48	37	47	37
■ (zeer) vaak	20	16	20	16	21	17	33
een raambiljet of verkiezingsposter thuis opgehangen							
■ nooit	27	46	30	37	31	59	47
■ zo nu en dan	21	25	25	33	24	18	22
■ (zeer) vaak	51	29	45	31	45	23	31
folders of ander voorlichtingsmateriaal verspreiden							
■ nooit	55	65	45	50	57	66	53
■ zo nu en dan	19	22	26	28	18	22	21
■ (zeer) vaak	26	13	29	21	25	12	26
meehelpen aan de organisatie van een verkiezingsbijeenkomst of andere campagneactiviteit							
■ nooit	59	76	51	65	65	75	53
■ zo nu en dan	17	12	20	17	14	13	16
■ (zeer) vaak	23	13	29	18	21	11	32
een functie bekleden in of namens de partij							
■ nooit	65	79	55	71	72	77	53
■ zo nu en dan	13	7	14	8	8	8	12
■ (zeer) vaak	22	15	31	20	20	15	35
N	469	521	919	670	555	552	552

a. Vraagstelling: 'Als lid van [naam partij] kunt u op vele manieren actief zijn. Kunt u aangeven hoe vaak u, in de afgelopen vijf jaar, hebt deelgenomen aan de onderstaande activiteiten?' Bij de percentages 'zelden of nooit' zijn ook de respondenten opgenomen die de vraag niet invulden (niet-invullen wordt hier dus opgevat als het niet uitvoeren van de activiteit).

Bron: LPO 2008

Activisme binnen partijen

Naast externe activiteiten voeren leden interne activiteiten uit, die gericht zijn op de besluitvorming of het draaiende houden van de partijorganisatie. Partijleden kunnen fungeren als financiers van hun partij; dat doen ze al door lid te zijn, maar partijen vragen hun leden vaak om extra geld, bijvoorbeeld om campagnes te bekostigen. Een groot deel van de partijleden levert weleens een extra financiële bijdrage aan de partij: 24-39% van de partijleden levert (zeer) vaak een extra financiële bijdrage (zie tabel 2.17). Ongeveer een derde van de leden zegt zelden of nooit een financiële bijdrage te leveren. Leden van de SGP zijn een uitzondering:

slechts 10% van hen geeft zelden of nooit een financiële bijdrage, 90% geeft wel eens wat.³⁹

Op bijeenkomsten zoals afdelingsvergaderingen, afdelingsborrels of inhoudelijke politieke bijeenkomsten ontmoeten leden andere leden, komen ze in contact met vertegenwoordigers of bestuurders van de partij en vinden er discussies plaats over kandidaten en (lokaal of landelijk) beleid. Ongeveer de helft van de leden van GroenLinks (51%) en ChristenUnie (48%) zegt nooit een partijvergadering- of bijeenkomst bij te wonen, bij de andere partijen ligt dit aandeel lager. Het meest actief zijn leden van VVD waar 47% zegt dergelijke bijeenkomsten (zeer) vaak bij te wonen. Partijbijeenkomsten zoals themadagen, festivals of familiedagen worden door slechts een klein deel van de leden bijgewoond, de meeste leden doen dit nooit. Dit type activiteiten worden overigens door partijen ook minder vaak georganiseerd dan vergaderingen. Nog intensiever wordt het activisme als leden zelf partijactiviteiten organiseren. Ook hier geldt dat slechts een gering aandeel leden dit vaak doet. VVD'ers doen dit met 26% het meest vaak, leden van ChristenUnie en SGP het minst vaak.

Eén van de interne activiteiten van partijleden is het uitwisselen van opinies en het uitoefenen van invloed binnen de partij. Zoals we zagen, hebben leden steeds meer directe zeggenschap gekregen: ze discussiëren niet alleen mee in afdelingen, maar kunnen direct hun stem laten horen op congressen en via ledenraadplegingen. De intensiteit van dergelijke activiteiten verschilt. Het bezoeken van ledencongressen vraagt een grotere inspanning dan het stemmen in ledenraadplegingen per post, telefoon of internet.⁴⁰ Om een indruk te krijgen van de mate waarin partijleden meedoen aan interne raadplegingen, presenteren we in tabel 2.18 de opkomstcijfers die partijen bekendmaken. Er blijken grote verschillen te zijn in de participatie bij ledenraadplegingen, afhankelijk van het soort verkiezing. De opkomst bij directe lijsttrekkersverkiezingen voor de Tweede Kamerverkiezingen ligt hoger dan bij verkiezingen voor de partijvoorzitter of lijsttrekker voor de Eerste Kamer of Europees parlement. Bij de eerste directe lijsttrekkersverkiezing in de PvdA in 2002 deed 54% mee, in 2006 stemde bij D66 47% van de leden. Het hoogtepunt is de opkomst bij de lijsttrekkersverkiezingen tussen Rutte en Verdonk in 2006, waarbij 74% van de leden zijn stem uitbracht. De opkomst bij de verkiezingen voor de partijvoorzitter binnen CDA en PvdA ligt lager: in 2007 bracht 40% van de CDA leden zijn stem uit, in 2007 deed 44% van de PvdA leden dat. Voor lijsttrekkersverkiezingen van de Eerste Kamer en het Europees Parlement is de animo beduidend geringer en ook bij de verkiezingen

39 Dat dit aandeel in vergelijking met andere partijen zo hoog ligt, heeft mogelijk te maken met het feit dat de SGP in 2006 aanvankelijk geen overheidssubsidie kreeg en daarom een extra beroep moest doen op haar leden. Zowel in 2006 als in 2007 kreeg de partij veel extra giften binnen (Dragstra 2008: 231; *Trouw* 7 november 2006; zie ook het jaarverslag van de SGP uit 2008).

40 Leden vinden het een goede zaak dat ze meer directe invloed krijgen: een meerderheid vindt dat leden goede ideeën hebben over wat de partij moet doen, dat leden stemrecht zouden moeten hebben op congressen, dat er inhoudelijke ledenraadplegingen gehouden moeten worden en dat de lijsttrekker en partijvoorzitter direct gekozen zouden moeten worden (zie Van Holsteyn en Koole 2009; Van Holsteyn et al. 2014).

Tabel 2.17 Deelname aan diverse interne activiteiten^a per partij, 2008
(in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
een financiële bijdrage (naast de contributie) aan de partij geven							
■ nooit	23	37	32	36	36	10	34
■ zo nu en dan	39	38	34	40	38	51	38
■ (zeer) vaak	39	25	34	24	26	39	29
een partijvergadering of officiële partijbijeenkomst bijwonen							
■ nooit	34	48	28	51	40	35	26
■ zo nu en dan	33	31	33	27	32	35	28
■ (zeer) vaak	34	21	38	22	28	30	47
een partijbijeenkomst als een themadag, festival of familiedag bijwonen							
■ nooit	71	77	62	69	66	72	60
■ zo nu en dan	21	17	25	21	21	21	20
■ (zeer) vaak	8	5	13	10	13	7	20
meedoen aan het organiseren van andere partijactiviteiten							
■ nooit	68	79	58	71	71	81	57
■ zo nu en dan	18	13	24	14	14	11	17
■ (zeer) vaak	14	8	18	14	15	9	26
N	469	521	919	670	555	552	552

a. Vraagstelling: 'Als lid van [naam partij] kunt u op vele manieren actief zijn. Kunt u aangeven hoe vaak u, in de afgelopen vijf jaar, hebt deelgenomen aan de onderstaande activiteiten?' Bij de percentages 'zelden of nooit' zijn ook de respondenten opgenomen die de vraag niet invulden (niet-invullen wordt hier dus opgevat als het niet uitvoeren van de activiteit).

Bron: LPO 2008

van de kandidatenlijsten binnen de VVD is de opkomst slechts rond de 20%. Bij het enige inhoudelijke referendum binnen de PvdA, over de vraag of burgemeesters door de bevolking of door de gemeenteraad zouden moeten worden gekozen, liet 32% van de leden zijn stem horen.

De opkomst bij congressen is afhankelijk van wat er wordt besproken. De gemiddelde opkomst van 'gewone' partijleden op ledencongressen is ongeveer 5% bij D66 en GroenLinks en 2% bij CDA en VVD (Voerman 2005: 233). Bij het D66 congres over voortzetting van de deelname aan het kabinet-Balkenende was echter 25% van de leden aanwezig en ook het CDA-congres eind 2010 over deelname aan een kabinet met de VVD met gedoogsteun van de PVV werd goed bezocht (ANP 2010). Wat voor kiezers geldt, geldt voor partijleden: als het ergens om gaat, zijn meer mensen bereid om mee te doen dan als er weinig op het spel staat. De opkomst bij de lijsttrekkersverkiezingen binnen de VVD in 2006 maakt duidelijk, dat een groot deel van de leden participeert als verkiezingen spannend zijn en de koers en misschien zelfs de toekomst van de partij op het spel staan.

Tabel 2.18 Opkomst bij landelijke ledenraadplegingen^a, 2002-2012

raadpleging over:	lijsttrekker	partijvoorzitter	kandidatenlijst	inhoud
CDA	55% (TK, 2012)	52% (2002)		
		31% (2007)		
		35% (1 ^e ronde), 27% (2 ^e ronde, 2011)		
D66	36% (TK, 2006)		31% (TK, 2006)	
			31% (TK, 2010)	
			25% (TK, 2012)	
GL	40% (EP, 2009)			
PvdA	54% (TK, 2003)	35% (2005)		32% (2004, Burgemeesters- referendum)
		44% (2007)		
		35% (2011)		
		18% (EP, 2009)		
		28% (EK, 2011)		
		69% (TK, 2012)		
VVD	16% (EP, 2004)		13% (EP, 2004)	
			30% (TK, 2006)	
		14% (2003)	18% (EK, 2007)	
		43% (2008)	20% (EP, 2009)	
			19% (TK, 2010)	
			17% (EK, 2011)	
			16% (TK, 2012)	

a. Vermeld is het opkomstpercentage en tussen haakjes (bij de lijsttrekker en de kandidatenlijst) het verkiezingsjaar waarin de lijsttrekker en de kandidaten deelnamen en voor welk orgaan de verkiezing was. Bij de partijvoorzitter en inhoudelijke stemming is het jaar vermeld dat de ledenraadpleging werd gehouden.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, Van de Velde 2013 (en eigen aanvullingen op basis van cijfers gepubliceerd op websites van partijen, in jaarverslagen, in kranten en uit persoonlijke communicatie met vertegenwoordigers van partijen)

Activisme: subjectief activisme en tijdsbesteding

Los van de afzonderlijke activiteiten die leden binnen en buiten partijen ontplooiën, kunnen we ook in meer algemene termen bekijken hoe actief leden zijn. Daarvoor maken we gebruik van een enquêtevraag waarin leden wordt gevraagd hun eigen mate van activisme in te schatten (het 'subjectieve activisme') en een vraag naar hoeveel tijd leden gemiddeld per maand kwijt zijn aan het werk voor hun partij ('tijdsbesteding').

Het merendeel van de partijleden beschouwt zichzelf vrijwel niet of niet zo actief (zie tabel 2.19). Bijna de helft van de leden van ChristenUnie, GroenLinks en

PvdA zegt vrijwel niet actief te zijn, bij de andere partijen is dat bijna 40%. Als we de categorieën ‘niet actief’ en ‘niet zo actief’ samenvoegen, zien we dat rond de 75% van de leden zichzelf niet zo actief vindt. Het aantal actieve leden binnen de VVD is het grootst: 36% procent vindt zichzelf actief, de helft hiervan vindt zichzelf zeer actief. Bij de overige partijen is het aandeel zeer actieve leden 8% of lager.

Als we kijken naar de hoeveelheid tijd die leden maandelijks aan de partij zeggen te besteden (tabel 2.20), zien we dat de meeste leden helemaal geen tijd kwijt zijn aan het partijlidmaatschap. Meer dan 70% van de leden van ChristenUnie, D66, PvdA en SGP besteedt geen tijd aan de partij, bij het CDA is dat 69% en bij GroenLinks 67%. Leden van D66 en VVD zijn ook volgens deze indicator actiever, maar ook bij deze partijen is meer dan 55% van de leden geen tijd kwijt aan werk voor de partij. Een klein deel van de partijleden (tussen de 13% en 23%) besteedt 1 tot 5 uur per maand aan de partij, een kleinere groep besteedt meer dan 5 uur per maand aan de partij. Ook hier valt weer op dat VVD-leden in 2008 relatief actief zijn: 28% van hen besteedt naar eigen zeggen meer dan 5 uur per maand aan de partij.

Tabel 2.19 Eigen inschatting van de mate van activisme^a per partij, 2008 (in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
(vrijwel) niet actief	39	52	39	53	51	39	38
niet zo actief	34	30	32	26	28	41	26
tamelijk actief	20	12	21	15	14	16	17
zeer actief	7	6	8	7	7	4	19
totaal	100	100	100	101	100	100	100
N	453	511	905	666	542	541	541

a. Vraagstelling: ‘Hoe actief acht u uzelf als lid van [partij X]?’
Bron: LPO 2008

Tabel 2.20 Tijdsbesteding^a van een partijlid aan de partij per maand, 2008 (in procenten)

	CDA	CU	D66	GL	PvdA	SGP	VVD
geen	69	76	59	67	72	79	55
tot 5 uur per maand	18	13	23	17	14	15	16
meer dan 5 uur per maand	13	11	18	16	14	6	28
totaal	100	100	100	100	100	100	99
N	439	502	889	653	529	528	541

a. Vraagstelling: ‘Hoeveel tijd bent u *gemiddeld per maand* kwijt aan uw partijlidmaatschap en het werk voor uw partij?’
Bron: LPO 2008

Het is op basis van de besproken cijfers onmogelijk te zeggen hoeveel leden precies actief zijn binnen partijen. Hoewel de verschillende indicatoren van activisme die we bespraken sterk met elkaar correleren, zijn er kleine verschillen.⁴¹ Afgaande op hun eigen inschatting van activisme zouden we zeggen dat maximaal 25% van de Nederlandse partijleden actief is in of namens de partij. 75% van de leden is minder actief. Als we afgaan op de tijd die mensen kwijt zeggen te zijn aan de partij, zegt 85% van de leden minder dan vijf uur per maand aan de partij te besteden, 15% besteedt meer dan 5 uur aan de partij. Deze leden bekleden vaak een functie, wonen vergaderingen bij en helpen met het organiseren van bijeenkomsten.⁴²

In de literatuur en het dagelijks spraakgebruik wordt er veelal een onderscheid gemaakt tussen actieve en passieve partijleden. Actieve leden zetten zich in voor de partij, passieve leden betalen hun contributie en doen verder niets. Dit onderscheid is echter te zwart-wit (vgl. Heidar 1994a: 61). We spreken daarom liever over minder actieve leden dan over ‘passieve’ leden, omdat het merendeel van deze leden weleens iets voor de partij doet, al gaat het dan meestal om activiteiten die weinig tijd kosten zoals het ophangen van een poster of het leveren van een extra financiële bijdrage. Grofweg kunnen we zeggen dat zo’n 15-25% van de leden actief is binnen de partij. De rest van de leden is minder actief. Ook in andere landen blijken de meeste leden niet erg actief. Schattingen over het aantal actieve leden lopen uiteen, maar ruwweg wordt 10-25% van het ledenbestand als actief bestempeld (o.a. Heidar 1994a: 84; Cross 2004: 26; Pedersen et al. 2004: 380; Whiteley et al. 2006: 43; Spier 2011: 98).⁴³

41 De correlatie tussen het subjectieve activisme en tijdsbesteding is 0,716 (Pearson r ; $p = 0,000$; $N = 4077$, voor alle partijen samen gewogen om te corrigeren voor werkelijke partijgrootte).

42 De achtergrondkenmerken van actieve en minder actieve leden verschillen nauwelijks. Actieve leden zijn vaker man dan minder actieve leden, maar de verschillen in leeftijd, opleidingsniveau en sociale klasse zijn klein. Wel is het zo dat actieve leden vaker overtuigde partijaanhangers zijn dan minder actieve leden.

43 In het internationale ledenonderzoek wordt geprobeerd om ‘typen’ partijleden te onderscheiden op basis van hun mate van activisme en de soorten activiteiten die ze ontplooiën. Klein (2006: 54) vindt zo’n onderscheid op basis van Duits partijledenonderzoek. Met behulp van een clusteranalyse onderscheidt hij vier typen leden: *Karteileichen* (die nauwelijks actief zijn), *Versammlungsbesucher* (bezoekers van bijeenkomsten), *geselligkeitsorientierte Aktive* (leden die vooral naar gezellige bijeenkomsten komen) en *ämterorientierte Aktive* (leden die kandidaat zijn voor een ambt of een ambt bekleden). Vander Weyden en Abts (2010: 93) komen op basis van een latente klasse analyse tot vier type leden van de Vlaamse SP.a: papieren, passieve, steunende en actieve leden. Nederlandse partijleden kunnen we – althans met behulp van de beschikbare variabelen die in tabel 2.25 en 2.27 zijn genoemd – het beste typeren aan de hand van de intensiteit van het activisme. Het is niet zo dat er een bepaald type lid is, dat de ene activiteit ontplooit en de andere niet. Uit een Principale Componenten Analyse blijkt dat de negen activiteiten uit tabel 2.16 en 2.17 één dimensie vormen (Cronbach alfa: 0,867). Een clusteranalyse laat zien dat er verschillende groepen leden te onderscheiden zijn, maar het verschil tussen die clusters zit vooral in de intensiteit: sommige groepen ontplooiën meer van de voorgelegde activiteiten en geven aan er tevens vaker aan mee te doen.

Ontwikkelingen in activisme

Een vraag in onderzoek naar partijen en partijleden is wat de gevolgen zijn van de daling van het aantal leden voor het aantal actieve leden. Zorgt de ledendaling ervoor dat ook het aantal actieve leden daalt of zijn het de minder actieve leden die de partij verlaten, terwijl de actieve leden blijven (Pedersen et al. 2004: 379)? Als de daling van het ledental betekent dat het aantal actieve leden daalt, dan wordt het voor partijen steeds moeilijker om allerlei functies die er binnen of buiten partijen zijn te vervullen, als tenminste dat aantal functies gelijk blijft (vgl. Voerman en Van Schuur 2011: 214). Als het vooral minder actieve leden zijn die de partij verlaten, dan is die vrees niet terecht.

Om te kijken hoe het activisme zich tussen 1999 en 2008 heeft ontwikkeld, vergelijken we in tabel 2.21 het subjectief activisme en de tijdsbesteding van leden van CDA, D66, PvdA en VVD. Er is geen eenduidige trend te ontwaren naar meer of minder activisme. Het aandeel actieve leden van CDA en PvdA is stabiel, het activisme van leden van D66 daalt en bij VVD leden neemt het percentage actieve leden toe. Als we de deelname aan de diverse activiteiten door de tijd heen vergelijken, zien we hetzelfde patroon (zie tabel 2.22). Bij CDA en PvdA is de gerapporteerde participatie nauwelijks veranderd, leden van D66 zijn in 2008 minder actief dan in 2009, leden van de VVD actiever. Leden van D66 doen in 2008 vooral minder vaak mee aan het organiseren van partijactiviteiten. Binnen de VVD zijn er in 2008 meer leden die anderen overhalen, iets organiseren of een functie bekleden dan in 1999.

Tabel 2.21 Subjectief activisme en tijdsbesteding in 1999 en 2008, per partij (in procenten)

	CDA		D66		PvdA		VVD	
	1999	2008	1999	2008	1999	2008	1999	2008
vrijwel/niet zo actief	72	73	63	71	76	79	71	64
tamelijk/zeer actief	28	27	37	29	24	21	29	36
geen	68	69	47	59	66	72	64	55
tot vijf uur	16	18	23	23	18	14	16	16
meer dan vijf uur	15	13	30	18	16	14	20	28

Bron: LPO 1999, 2008

Tabel 2.22 Ontwikkelingen in de deelname aan diverse soorten activiteiten, per partij (saldo)^a

	CDA	D66	PvdA	VVD
een raambiljet of verkiezingsposter thuis opgehangen	-6	-5	-8	-6
een financiële bijdrage (naast de contributie) aan de partij geven	+4	-4	-2	-6
een partijvergadering of officiële partijbijeenkomst bijwonen	-1	-7	-2	+7
anderen overhalen op de partij te stemmen	+1	-5	-1	+10
folders of ander voorlichtingsmateriaal verspreiden	+2	-2	+2	+6
meehelpen aan de organisatie van een verkiezingsbijeenkomst of andere campagneactiviteit	+5	-4	+2	+10
meedoen aan het organiseren van andere partijactiviteiten	-1	-11	-1	+7
een functie bekleden in of namens de partij	+2	-6	+1	+9
totaal	+6	-43	+10	+36

a. Voor het saldo is het percentage dat in 1999 zei (zeer) vaak deel te nemen aan een activiteit afgetrokken van het percentage dat in 2008 zei (zeer) vaak deel te nemen. Een negatief saldo betekent dit dat de activiteit minder vaak wordt uitgevoerd, een positief saldo dat meer leden (zeer) vaak meededen.

Bron: LPO 1999, 2008

Een andere manier om ontwikkelingen in activisme te meten is om aan leden te vragen of zij zichzelf nu actiever, even actief of minder actief vinden dan in het verleden. Als we het percentage leden dat zichzelf minder actief vindt aftrekken van het percentage dat zichzelf actiever vindt (zie tabel 2.23) dan zien we dat leden in alle partijen van zichzelf vinden dat ze de afgelopen vijf jaar minder actief werden. Meer dan de helft van de leden van CDA, D66 en PvdA denkt dat zij nu minder actief zijn dan in het verleden. Bij VVD, ChristenUnie en SGP ligt dat aandeel lager, de grootste groep denkt daar ongeveer even actief te zijn als vijf jaar geleden. De inschatting van de ontwikkeling van het eigen activisme hangt sterk samen met leeftijd (zie tabel 2.25): 73% van de leden ouder dan 70 zegt in 2008 minder actief te zijn dan in het verleden, onder de leden van 41-50 is dat 39%. Onder de groep die denkt nu actiever te zijn dan vroeger bevinden zich vaker jongere leden.

Met het oog op toekomstige ontwikkelingen hebben we partijleden ook gevraagd wat zij verwachten van hun participatie. Over de toekomst zijn leden wat positiever dan over het verleden en is het beeld wisselender. Bij het CDA is het saldo -32%: het grootste deel van de leden verwacht over vijf jaar minder actief te zijn dan nu. Ook bij SGP, D66 en PvdA is het saldo licht negatief. Bij ChristenUnie, GroenLinks en VVD is het aantal leden dat denkt in de toekomst actiever te zijn juist hoger dan het aantal leden dat verwacht minder actief te zijn. Ook hier zien we dat de verwachting van het eigen activisme samenhangt met leeftijd. Jongeren verwachten actiever te worden, ouderen denken in de toekomst minder actief te zijn (tabel 2.24). Dat leden van het CDA bijna twee keer zo vaak als leden van andere partijen zeggen in de toekomst minder actief te zijn, is grotendeels te verklaren doordat die leden ouder zijn. De verwachting van het activisme onder CDA-leden wijkt aanzienlijk minder af van die van andere partijen als we controleren voor leeftijd, al zeggen CDA'ers ook dan iets vaker in de toekomst minder actief te zullen zijn (gegevens niet gepresenteerd).

Tabel 2.23 Terugblik^a en vooruitblik^b op activisme, per partij, 2008 (in procenten)

	verleden				toekomst				
	nu minder actief	(ongeveer) even actief	nu actiever	saldo ^c	minder actief	(ongeveer) even actief	actiever	ben dan geen lid meer	saldo ^c
CDA	60	31	10	-50	43	40	11	6	-32
D66	63	27	11	-52	26	48	24	2	-2
PvdA	57	33	10	-47	27	47	22	4	-5
VVD	34	44	22	-13	20	41	35	4	+15
CU	38	46	16	-23	17	52	24	7	+7
GL	47	38	16	-21	20	42	34	3	+14
SGP	40	50	10	-29	21	66	11	2	-10

a. Vraagstelling: 'Bent u tegenwoordig als partijlid actiever, ongeveer even actief of minder actief dan in het verleden, zeg een jaar of vijf geleden'.

b. Vraagstelling: 'Denk u dat u in de toekomst, zeg over een jaar of vijf, als partijlid actiever, ongeveer even actief of minder actief zult zijn dan tegenwoordig?'

c. Het saldo is het percentage '(nu) actiever' min het percentage '(nu) minder actief'.

Bron: LPO 2008

Tabel 2.24 Het eigen activisme in verleden en toekomst, uitgesplitst naar leeftijd, 2008 (in procenten)

	17-40 jaar	41-50 jaar	51-60 jaar	61-70 jaar	71-100 jaar	totaal
nu minder actief dan in het verleden	32	39	43	53	73	50
nu (ongeveer) even actief als in het verleden	45	43	40	38	25	37
nu actiever dan in het verleden	23	19	17	10	2	13
minder actief dan in het heden	7	9	15	37	64	29
in de toekomst ongeveer even actief als in het heden	45	51	59	52	34	49
in de toekomst actiever dan in het heden	48	40	25	11	1	22

Bron: LPO 2008 (gewogen naar aandeel partijleden per partij op 1 januari 2008)

In de internationale literatuur is er geen duidelijke trend zichtbaar in de ontwikkeling van activisme onder partijleden. In Noorwegen, bijvoorbeeld, blijft het niveau van activisme stabiel en in Groot-Brittannië is er sprake van een sterke afname (Scarrow 2007: 646, Seyd en Whiteley 2004, Whiteley et al. 2006). In Nederland is er geen eenduidig beeld. Individuele leden hebben weliswaar zelf het idee dat ze de afgelopen jaren minder actief zijn geworden, maar het gerapporteerde niveau van activisme en tijdsbesteding laat eerder een wisselend beeld zien. Wat voor de toekomstige ontwikkeling van het activisme onder leden een belangrijke rol lijkt te spelen, is de leeftijd van de partijleden. Oudere leden schatten zelf in dat

zij in de toekomst minder actief zullen zijn. De vergrijzing van het ledenbestand zou aldus leiden tot een daling van het activisme. Partijen zullen nieuwe en vooral jonge leden moeten werven om in de toekomst ten minste het huidige niveau van activisme in stand te kunnen houden.

2.6 Slot: inhoud telt

Op 1 januari 2008 telt Nederland 308.925 partijleden.⁴⁴ Ongeveer 2,5% van de kiesgerechtigde bevolking is lid van een politieke partij. Het aantal leden is sinds de jaren zestig sterk gedaald, maar blijft in het eerste decennium van de 21^e eeuw stabiel. Deze studie van partijleden richt zich dus op een betrekkelijk kleine groep binnen het electoraat, maar het is een belangrijke groep voor het politieke proces en de representatieve partijdemocratie.

Partijleden vormen de basis van politieke partijen en zijn enerzijds het gezicht van hun partij, terwijl ze anderzijds intern meepraten over de koers van de partij. De mogelijkheden voor leden om direct te participeren in CDA, VVD, PvdA en GroenLinks zijn sinds 2002 toegenomen, onder andere door de invoering van ledenraadplegingen om de lijsttrekker en partijvoorzitter te kiezen en de (her) invoering van ledencongressen. In D66 hadden leden via ledencongressen en poststemmingen altijd al zeggenschap over de koers en kandidaten. In ChristenUnie, SGP en SP blijft de zeggenschap van leden over de landelijke koers indirect: leden kunnen meepraten en meestemmen in afdelingen, afgevaardigden van die afdelingen kunnen vervolgens invloed uitoefenen op landelijk niveau. Maar individuele partijleden en hun opvattingen zijn hoe dan ook een factor van betekenis.

Voor die partijleden speelt inhoud een grote rol. Inhoudelijke motieven zijn voor verreweg de meeste leden een belangrijke overweging om lid te worden van een partij. Leden willen door middel van hun lidmaatschap steun betuigen aan de beginselen van een partij en hopen bij te dragen aan de invloed van de partij, opdat deze beter in staat is haar doelen te verwezenlijken. Natuurlijk hebben leden ook andere motieven. Een deel ziet het lidmaatschap als een plicht, veel leden verwachten een positieve ervaring over te houden aan het proces van participeren en een kleiner deel wordt lid om persoonlijk iets te bereiken.

De mate waarin actieve en minder actieve leden hun opvattingen doen gelden, verschilt. De opvattingen van actieve leden zullen waarschijnlijk van groter belang zijn, omdat zij vaker contact zullen onderhouden met kiezers en proberen invloed uit te oefenen op de partijkoers. Maar via ledenpeilingen en laagdrempelige vormen van directe democratie spelen ook de opvattingen van minder actieve leden een rol. Wanneer lijsttrekkerverkiezingen een keuze zijn tussen stromingen binnen de partij - denk aan de lijsttrekkerverkiezingen in de VVD in 2006 tussen de 'liberale Rutte' en de 'conservatievere Verdonk' - zijn meer leden geneigd te participeren; zo beïnvloeden zij de koers van de partij. Dat iemand een minder actief partijlid is,

44 Op 1 januari 2014 zijn dat er 308.846.

betekent niet dat hij op geen enkele manier bijdraagt aan de schakelfuncties die leden hebben. Van de meeste leden is in hun omgeving bekend dat ze partijlid zijn, de meeste leden praten op hun werk weleens over de partij en veel leden zijn elders in het maatschappelijk middenveld actief. Hoewel slechts een minderheid van de leden partijbijeenkomsten bezoekt, functies vervult of helpt de partijorganisatie draaiende te houden, voldoen de meeste leden aan de voorwaarden om op te kunnen treden als ambassadeurs of sensoren.

Partijen eisen van hun leden dat zij instemmen met de grondslag van de partij en omgekeerd blijkt die grondslag voor veel leden een cruciale rol te spelen bij hun beslissing om lid te worden. Het gedachtegoed van een partij neemt kortom een centrale rol in. In de volgende hoofdstukken zullen we dieper ingaan op opvattingen van partijleden. Mensen worden lid om een bepaald gedachtegoed te steunen, maar hebben ze allemaal hetzelfde beeld van dat gedachtegoed en hoe eensgezind zijn ze daarover? En hoe uiteenlopend denken de leden van verschillende partijen?

3 Eensgezindheid en verdeeldheid binnen partijen¹

In dit hoofdstuk brengen we de mate en aard van onderlinge eensgezindheid van partijleden in kaart. We onderzoeken hoe eensgezind leden van dezelfde partij zijn en wat oorzaken en gevolgen zijn van eventuele verdeeldheid. Na een paragraaf waarin het belang van het vraagstuk van interne eensgezindheid wordt uitgewerkt en de onderzoeksvragen aan bod komen, volgt het empirische gedeelte van dit hoofdstuk dat bestaat uit drie delen. In het eerste deel (paragraaf 3.2) kijken we hoe eensgezind partijen zijn en of er verschillen zijn in de mate van eensgezindheid tussen partijen en vraagstukken. In het tweede deel (paragraaf 3.3) verplaatsen we het perspectief van de partij als geheel naar de individuele leden. Kunnen we, ten aanzien van vraagstukken waarover weinig eensgezindheid bestaat, groepen leden onderscheiden die er een uiteenlopende mening op na houden? Zijn er binnen partijen tendenties of richtingen te onderscheiden? In het derde deel (paragraaf 3.4) bekijken we interne eensgezindheid door de ogen van partijleden. Er is aandacht voor de vraag of leden zelf de indruk hebben dat hun eigen mening afwijkt van die van de rest van de partij en of die indruk samenhangt met iemands tevredenheid en activisme. In paragraaf 3.5 komen we terug op de centrale vraag van dit hoofdstuk.

3.1 Vragen over eensgezindheid en verdeeldheid binnen partijen

De mate en aard van eensgezindheid of verdeeldheid onder leden is om drie redenen een relevant object van onderzoek.

¹ Delen van dit hoofdstuk zijn – in goeddeels andere vorm – eerder verschenen (zie Den Ridder et al. 2010a). Koole et al. (2015, te verschijnen) bevat een analyse van eensgezindheid en verdeeldheid onder PvdA-leden.

3.1.1 Eensgezindheid vanuit electoraal, organisatorisch en bestuurlijk perspectief

Een eerste reden om de eensgezindheid onder leden in kaart te brengen, is dat eensgezindheid wenselijk is voor het functioneren van de representatieve partijendemocratie. Eensgezinde partijen dragen bij aan electorale competitie, hebben minder organisatorische problemen en zijn in staat hun opvattingen om te zetten in beleid.

Westerse democratieën zijn pluralistische democratieën, waarin partijen concurreren om de stemmen van kiezers. Om deze competitie mogelijk te maken, moeten partijen idealiter onderscheidende en herkenbare posities innemen. Daarvoor is een zekere mate van eensgezindheid binnen partijen nodig (vgl. o.a. Kitschelt en Smyth 2002: 1229). Om herkenbaar te zijn, moeten partijen zorgen dat kiezers niet al te veel tegenstrijdige signalen opvangen over de positie van de partij. Het aanbieden van duidelijke keuzes (na een proces van afwegen en ordenen van belangen) wordt gezien als een belangrijke functie van politieke partijen (zie ook paragraaf 1.2.1).

Een zekere mate van interne eensgezindheid is dan ook een belangrijke voorwaarde voor het functioneren van partijen als schakel tussen kiezers en gekozenen. Wanneer kiezers de indruk krijgen van een intern verdeelde partij, vergroot dat hun onzekerheid over de inhoudelijke positie van die partij en de koers die de namens de partij verkozenen zullen volgen. Interne verdeeldheid kan een negatieve invloed hebben op de electorale aantrekkingskracht van een partij (Adams et al. 2006: 515; Clark 2009: 121). Het is "a commonplace that party discord will be punished at the polls" (Bell en Shaw 1994a: 1). Als interne verdeeldheid leidt tot openlijke conflicten kunnen kiezers het idee krijgen dat een partij meer bezig is met interne ruzies dan met de belangen van het land of het electoraat (Aylott 2002: 455). Hoewel partijen voorafgaand aan verkiezingen intern debat zullen voeren over de kandidaten en het verkiezingsprogramma, is het noodzakelijk dat een partij na afloop van alle discussies eensgezind naar buiten treedt (Heidar 1994b: 96).

Partijen die verdeeld zijn lopen daarnaast het risico dat leden minder actief worden of hun lidmaatschap opzeggen (Gallagher en Marsh 2002: 173; Adams et al. 2006: 515). Interne fragmentatie bemoeilijkt tevens de besluitvorming in partijen en de vaststelling van coherente beleidsvoorstellen, en beperkt hun regulerend en sturend vermogen (Whiteley en Seyd 2002: 94; Webb 2002: 11; Tromp 2004: 308; Boucek 2009: 473). Na verkiezingen wordt van partijen eensgezindheid verwacht om opvattingen effectief om te zetten in beleid (o.a. Pierce 1999: 9; Dalton en Wattenberg 2000b: 4). Interne strubbelingen en verdeeldheid kunnen in meerpartijstelsels waarin coalities moeten worden gevormd een negatief effect hebben op het vermogen om deel te nemen aan een regering (Niedermayer 1984: 216; Laver en Schofield 1998: 16; Bäck 2008: 84). Een intern (ernstig) verdeelde partij is aldus niet slechts vanuit electoraal perspectief een zwakke schakel in de democratische keten, maar ook vanuit organisatorisch en bestuurlijk perspectief (zie ook Katz 1980: 3). Stark (1996: 125) ziet interne eensgezindheid dan ook als een fundamentele voorwaarde voor het verwezenlijken van andere partijdoelen, zoals het winnen van verkiezingen en het implementeren van beleid.

3.1.2 Vragen over de eensgezindheid in hedendaagse politieke partijen

Een tweede reden waarom onderzoek naar de mate en aard van eensgezindheid onder leden van partijen relevant is, komt voort uit de literatuur over partijen en de politieke praktijk. Zowel die literatuur als de praktijk geven aanleiding tot de vraag in hoeverre partijen bestaan uit mensen met gemeenschappelijke opvattingen over uiteenlopende kwesties.

Politieke partijen: coalitie van gelijkgezinden of van uiteenlopende stromingen

In hoofdstuk 1 zagen we dat diverse auteurs van oudsher interne inhoudelijke eensgezindheid zien als een wezenskenmerk van partijen. Zo definieert Burke een partij als “a body of men united (...) upon some particular principle in which they all agreed” (geciteerd in White 2006: 6) en ziet Downs (1957: 25) een partij als een team “whose members agree on all their goals instead of on just part of them”. Michels (1962 [1915]: 341) merkt op: “the term ‘party’ presupposes that among the individual components of the party there should exist an harmonious direction of wills towards identical objectives and practical aims”.

In de praktijk zal een toestand van volledige homogeniteit niet worden bereikt. Partijen zijn doorgaans allianties van verschillende groeperingen of facties (o.a. Eldersveld 1964: 1; Panebianco 1988; Sartori 1976: 64). Dat zal te meer het geval zijn in tweepartijssystemen, waarin partijen veelal grote, brede coalities zijn (Epstein 1980 [1967]: 351), maar ook in meerpartijstelsels kunnen partijen meerdere stromingen herbergen (Arter 1994: 71).²

Kortom, terwijl sommige auteurs partijen beschouwen als een coalitie van gelijkgezinden, wijzen andere erop dat er in de praktijk sprake zal zijn van uiteenlopende stromingen. Dit roept de op basis van het ledenonderzoek te beantwoorden vraag op of hedendaagse Nederlandse partijen zich laten typeren als coalities van gelijkgezinden of getypeerd kunnen worden als coalities van uiteenlopende stromingen.

Debat over aard van ledenpartijen: hoe intern homogeen zijn hedendaagse partijen?

In de literatuur over partijmodellen speelt een gedeeld gedachtegoed en interne homogeniteit een rol bij de typering van partijen (o.a. Krouwel 2006). Massapartijen komen op voor een bepaald segment van de bevolking vanuit een onderliggende maatschappijvisie (Katz en Mair 1995: 7). Zoals we in hoofdstuk 1 zagen, beschrijven diverse auteurs vanaf de jaren vijftig van de 20^e eeuw een transformatie van massapartijen naar andere partijvormen, waarin ideologie en een gemeenschappelijk gedachtegoed een minder centrale plaats innemen. De opvattingen en standpunten van partijen zouden niet meer teruggaan op een overkoepelend wereldbeeld; denk aan de uitspraak dat verkiezingsprogramma's “slechts in verband staan door de nietjes die de bladzijden bijhouden”

2 Al kunnen we verwachten dat de interne diversiteit in meerpartijstelsel kleiner is, omdat het aanbod van partijen groter is en er bij een te groot verschil een nieuwe partij kan worden opgericht of een overstap kan worden gemaakt.

(Tromp 2001: 544). Dit suggereert dat een gemeenschappelijke, gedeelde ideologie voor partijen en daarmee partijleden van minder belang is en het ledenbestand inhoudelijk minder homogeen zal zijn.

De veranderende rol van ideologie heeft ook implicaties voor de interne homogeniteit van partijen. Door het ontbreken van een gedeeld maatschappijbeeld zullen leden, zeker bij nieuwe of specifieke vraagstukken, minder eenvoudig vanuit dezelfde ideologie redenerend bij hetzelfde standpunt uitkomen. Voor mensen die lid worden van een partij uit eigenbelang zou een gedeelde ideologie toch al minder belangrijk zijn. En als gevolg van het feit dat partijen zich minder op een specifieke achterban richten (Koole 1992: 381), hebben leden niet alleen bij aanvang van hun lidmaatschap meer uiteenlopende opvattingen, die opvattingen blijven ook meer divers door de meer individuele beleving van het partijlidmaatschap³ en de afgenomen rol van socialisatie binnen partijen (Ignazi et al. 2005: 24).

Er zijn echter redenen om te veronderstellen dat partijen toch nog steeds coalities van gelijkgezinden zijn. In hoofdstuk 2 zagen we dat de meeste leden wel degelijk ideologisch gemotiveerd zijn. Bovendien zagen we dat de achtergronden van partijleden relatief homogeen zijn, wat – als achtergronden en opvattingen althans met elkaar samenhangen – zou kunnen wijzen op inhoudelijke homogeniteit en eensgezindheid binnen partijen.

Kortom, de literatuur over partijmodellen en ontwikkelingen binnen ledenpartijen roept de vraag op in hoeverre partijen worden gekenmerkt door een achterban met eensgezinde opvattingen over uiteenlopende politieke kwesties. Geldt die inhoudelijke eensgezindheid voor alle kwesties of niet? Het antwoord op deze vragen geeft inzicht in de aard van hedendaagse politieke partijen: “It is an empirical question whether parties or other collectivities are unified or not; it is not a question resolved by assumption” (Andeweg 2011: 41).

Verwachtingen over interne verdeeldheid door de opkomst van een nieuwe conflictdimensie
 Waar de politieke ruimte tot en met de jaren negentig van de 20^e eeuw kon worden beschreven en geduid aan de hand van een sociaaleconomische en confessionele dimensie (zie o.a. Irwin en Van Holsteyn 1997: 94), is sinds 2002 het belang toegenomen van een derde tegenstelling, die samenhangt met vraagstukken over integratie en Europese eenwording (Andeweg en Irwin 2009: 119)⁴ en wordt aangeduid als de culturele dimensie (o.a. Aarts en Thomassen 2008; Pellikaan et al. 2003, 2007). De partijkeuze van kiezers zou in grotere mate dan voorheen worden bepaald door vraagstukken die samenhangen met deze nieuwe dimensie (o.a. Rosema et al. 2007: 175-180; Van der Brug en Van Spanje 2008: 327) en er ontstaan (nieuwe) partijen die zich vooral op deze vraagstukken profileren.⁵

3 Het lidmaatschap is dan vooral een uitdrukking van een individuele en niet van een collectieve identiteit.

4 Het bestaan van deze tegenstelling, toen in termen van autoritair versus libertair, werd overigens al eerder door Middendorp gesignaleerd (zie o.a. Middendorp 1978, 1991).

5 Hoewel we deze vraagstukken beschouwen als een manifestatie van een *nieuwe* conflictdimensie, zijn de vraagstukken van integratie en Europese eenwording zelf niet nieuw. De opkomst of althans manifestatie van de nieuwe dimensie wordt veelal gesitueerd in 2002, omdat toen de

Deze ontwikkeling doet zich niet alleen in Nederland voor (zie Safran 2009: 548). Kriesi et al. (2006, 2008) beschrijven de opkomst van deze tegenstelling in tal van West-Europese landen. Centraal in hun onderzoek is de vraag hoe partijen zich positioneren op deze nieuwe dimensie. Eén van hun veronderstellingen daarbij is dat gevestigde politieke partijen intern verdeeld zijn over thema's die samenhangen met deze dimensie, zoals Europese eenwording, integratie en immigratie (Kriesi et al. 2008: 15, vgl. ook Boucek 2009: 474). Dat zou zo zijn, omdat gevestigde partijen de nieuwe thema's moeilijk kunnen inpassen in hun gedachtegoed, dat voortkomt uit maatschappelijke tegenstellingen uit het begin van de 20e eeuw. Zo voorspelt Bosma, Kamerlid namens de PVV, dat traditionele partijen als CDA, PvdA de VVD verdeeld raken over de multiculturele samenleving: "Binnen die partijen bestaan duidelijk herkenbare kampen, die met elkaar in één partij blijken te zitten omdat die partijen (of hun voorgangers) zich honderd jaren geleden hebben gevormd op de issues van toen" (Bosma 2010a: 132). Kriesi et al. (2008: 17) verwachten dat het interne conflict binnen gevestigde partijen over vraagstukken die samenhangen met de nieuwe dimensie zal intensiveren.

De stelling dat gevestigde partijen intern verdeeld zijn over vraagstukken die samenhangen met de nieuwe dimensie, is echter nauwelijks onderzocht. Hoewel er signalen zijn dat partijen verdeeld zijn over vraagstukken die samenhangen met de culturele dimensie (waarover hieronder meer), is er nauwelijks systematisch onderzoek uitgevoerd om in kaart te brengen in welke mate partijen en hun leden verdeeld zijn, over welke vraagstukken men verdeeld is, wie er precies verdeeld zijn en of de verdeeldheid in alle gevestigde partijen hetzelfde van aard en omvang is. "Despite its clear substantive importance, the theme of intra-party dissent has managed to skirt scholarly attention" (Edwards 2007: 1).

Tekenen van verdeeldheid in de politieke praktijk

Ook de talrijke tekenen van interne verdeeldheid in de politieke praktijk geven aanleiding tot vragen over de mate en aard van eensgezindheid onder partijleden. Het wellicht meest sprekende recente voorbeeld van verdeeldheid is de verdeeldheid die in 2006 aan het licht kwam in de VVD tijdens de lijsttrekkersverkiezingen (zie o.a. Van Praag 2008). Daar leken zich een liberale stroming van Mark Rutte en een conservatieve stroming van Rita Verdonk te manifesteren. Dat Rutte de strijd onder partijleden nipt won, waarna Verdonk erin slaagde als nummer twee op de kandidatenlijst bij de Kamerverkiezingen meer stemmen dan de lijsttrekker te halen, bevorderde de indruk van eenheid niet. In de toespraak naar aanleiding van haar persoonlijke succes sprak Verdonk over "steun voor de lijn die ik heb ingezet" en over kiezers die "hebben gezegd: wij willen die koers-Verdonk, wij kiezen dáárvoor" (zie Valk 2006). Het gebrek aan eenheid werd door de VVD

eerste verkiezing plaatsvond waarbij de integratie van allochtonen een verkiezingsthema was en opvattingen daarover een rol speelden bij het stemgedrag (Andeweg en Irwin 2009: 114-119). Het 'nieuwe' heeft dan ook primair betrekking op de betekenis voor stemgedrag en de ordening van het politieke speelveld.

in een evaluatie van de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 aangevoerd als de belangrijkste oorzaak van het slechte verkiezingsresultaat (Van Praag 2008: 135).

Ook in andere partijen zijn er signalen van een gebrek aan eensgezindheid. Zo toonde het CDA zich in 2010 en 2011 verdeeld over het thema integratie. Op een congres in oktober 2010 bleken leden sterk van mening te verschillen over de vraag of hun partij moest toetreden tot een kabinet met gedoogsteun van de PVV, vooral vanwege de opvattingen van die laatste partij over integratie en immigratie (zie o.a. Staal en Rijlaarsdam 2010; Staps en Stokmans 2010). In 2011 kwam opnieuw verdeeldheid aan het licht, nu over de vraag of de Angolese asielzoeker Mauro Manuel een verblijfsvergunning moest krijgen: “weer, net als een jaar geleden tijdens de kabinetsformatie, volgt er een moeilijk partijcongres waarop de verdeeldheid van het CDA pijnlijk zichtbaar zal worden” (Staps en Stokmans 2011). De gedoogsteun van de PVV bleef het CDA trouwens verdelen. Begin 2012 lieten Limburgse CDA’ers optekenen dat er een splitsing van de partij dreigde in een linkse en meer conservatieve variant (Hendrickx en Veldhuijzen 2012).⁶ Net als bij de VVD in 2006, verklaarde een evaluatiecommissie van het CDA in 2012 de verkiezingsnederlaag uit een gebrek aan interne eensgezindheid (CDA 2012b).

Bij de PvdA komt de verdeeldheid onder leden ook zo nu en dan in het nieuws. Leden toonden zich in de winter van 2008 op 2009 bijvoorbeeld verdeeld over integratie, toen er werd gediscussieerd over een door het partijbestuur opgestelde ‘integratienota’ (zie *Socialisme & Democratie*, jg. 66/1-2, 2009). In 2009 bleken leden verder verdeeld over de verhoging van de AOW-leeftijd (Van Os 2009) en in 2013 over het strafbaar stellen van illegaliteit (Wiegman en Hendricks 2013).⁷

Deze signalen van verdeelde of althans weinig eensgezinde partijleden leiden bij politiek commentatoren herhaaldelijk tot bespiegelingen over de aard van die verdeeldheid. Zo stellen Snels en Thijssen dat “(...) de nieuwe scheidslijnen dwars door gevestigde partijen als de VVD en de PvdA heen lopen” (2008: 16). De VVD zou zich verdelen in een conservatieve, populistische versus een liberale, bestuurlijk

6 Aanleiding daarvoor was de ‘linkse’ koers van CDA-partijvoorzitter Ruth Peetoom, een koers waarin “een katholiek” zich niet meer zou herkennen (Wynia 2012).

7 Andere partijen kennen eveneens hun problemen met interne verscheidenheid. GroenLinks zou intern “tot op het bot verdeeld” zijn (Platvoet 2012). Dat werd bijvoorbeeld zichtbaar bij de lijsttrekkersverkiezing in 2012, waar Jolande Sap een “linkse” en Tofi Dibi een “meer liberale” stroming zouden vertegenwoordigen (Van Beem en Soest 2012). De SGP wijzigde in 2006 mede onder externe druk haar statuten en maakte het mogelijk dat vrouwen partijlid werden, maar er was vervolgens weinig behoefte om de aan dat lidmaatschap gestelde beperkingen aan te vechten: “Het verlangen om eenheid binnen de partij te bewaren is groter” (Nourhussen 2007). In 2005 had de SGP namelijk gemerkt dat dit thema voor interne verdeeldheid kon zorgen toen het Hoofdbestuur van de partij lokale lijstverbindingen met de ChristenUnie verbood, omdat de ChristenUnie vrouwen op de lijst zette (De Koning 2005). Het terugtreden van SP-leider Marijnissen naar de achterbankjes in de Tweede Kamer in 2008 werd mede gezien als het gevolg van zijn energievretende pogingen de eenheid in de van oudsher zo gesloten, hechte partij te bewaren. “Marijnissen zag zich gedwongen zijn volle gewicht in de schaal te werpen om de rust in de SP te herstellen. Het consolideren van de eenheid in de partij heeft veel van zijn kwetsbare gestel gevergd” (*de Volkskrant* 2008). Overigens verbindt Geert Wilders de ultieme consequentie aan de angst voor interne verdeeldheid. Met de herinnering aan de Lijst Pim Fortuyn (LPF), die aan onderlinge strijd ten onder ging, in gedachten besloot hij dat zijn PVV genoeg had aan een enkel partijlid: Wilders.

ingestelde vleugel. De verscherpte tegenstelling rond sociaal-culturele thema's zou middelpuntvliedende krachten hebben losgemaakt "(...) die haar samenhang sterk beproeven" (Voerman 2008: 148). De PvdA zou verdeeld zijn in een links-liberaal kamp en een kamp dat zich meer in de klassiek-linkse Socialistische Partij (SP) zou herkennen (Snels en Thijssen 2008: 16).

Ondanks deze incidentele bespiegelingen, is er nauwelijks grootschalig en systematisch onderzoek naar de mate van interne eensgezindheid. Een vraag is bijvoorbeeld of de gepresenteerde tekenen van verdeeldheid over vaak heel concrete politieke kwesties een bredere oorzaak hebben en terug te voeren zijn op meer fundamentele meningsverschillen over de politieke koers die de partij zou moeten volgen. Heeft de geconstateerde verdeeldheid alleen betrekking op die ene kwestie, of staat die kwestie symbool voor bredere verdeeldheid op het betreffende thema en zal een volgende concrete kwestie opnieuw verdeeldheid aan de oppervlakte brengen? Zijn het incidentele oprispingen van verdeeldheid die zich, bijvoorbeeld, alleen onder actieve leden of de partijtop voordoen, of zijn de meningsverschillen dieper en breder in partijen geworteld? De tekenen van verdeeldheid in de dagelijkse politiek en de speculaties daarover, roepen kortom evenals de wetenschappelijke literatuur, vragen op over de interne eensgezindheid van ledenpartijen.

3.1.3 Opvattingen van leden geven inzicht in dynamiek binnen partijen

Een derde reden om eensgezindheid binnen partijen in kaart te brengen, is dat inzicht in de mate en aard van eensgezindheid onder partijleden relevant is voor het begrip van de dynamiek binnen partijen. Dankzij de toegenomen zeggenschap van individuele leden over de koers en de kandidaten van partijen is het belang van opvattingen van 'gewone' leden toegenomen. Inzicht in de opiniestructuur en mate van eensgezindheid onder leden kan bijdragen aan het begrip van de interne dynamiek, discussies en potentie voor conflict binnen partijen (vgl. Panebianco 1988: xii; Van Haute en Carty 2012: 886). Als partijen coalities zijn van verschillende groepen, dan zullen die groepen binnen de organisatie bij elkaar gehouden moeten worden. Er moet worden voorkomen dat problemen ontstaan (vgl. Arter 1994: 71; Stark 1996: 126). Door inzicht in de vraagstukken waarover interne verdeeldheid bestaat en de mate van verdeeldheid, krijgen we zicht op de vraagstukken die zorgen voor intern debat, de hevigheid van dat debat en het ontstaan van eventuele conflicten.⁸ Ook zien we in hoeverre er een voedingsbodemp is voor factionalisering (Boucek 2009: 479) of partijsplitsingen (o.a. Bell en Shaw 1994a: 1). Overigens hoeft een gebrek aan eensgezindheid niet enkel negatieve gevolgen te hebben. Vanuit het perspectief van partijen als deliberatieve instituties (zie Teorell 1999) is de uitwisseling van argumenten goed en zijn meningsverschillen niet problematisch, althans zolang leden binnen partijen niet lijnrecht tegenover elkaar staan.

8 Inzicht in de vraagstukken waarover leden verdeeld zijn, geeft overigens niet alleen een beeld van de vraagstukken waarover debat zal ontstaan, maar mogelijk ook over de vraagstukken waarover debat zal worden vermeden om te voorkomen dat interne verdeeldheid aan het licht komt (vgl. Van de Wardt 2014).

Dankzij de toegenomen interne zeggenschap zijn opvattingen van gewone leden relevanter en zijn meningsverschillen zichtbaar. Voordat leden in een referendum of op een congres een beslissing nemen, wordt er gediscussieerd over inhoudelijke onderwerpen of de koers van de kandidaten. Kandidaten presenteren zichzelf niet zelden als vertegenwoordiger van een bepaalde inhoudelijke stroming of positie binnen de partij. Ook voor verkiezingen binnen partijen geldt immers dat er verschillen moeten zijn willen kiesgerechtigden (partijleden) iets te kiezen hebben. Het gevolg van deze ontwikkeling naar meer interne zeggenschap is dat meningsverschillen binnen partijen gemakkelijker zichtbaar worden. Voor media zijn meningsverschillen al snel ruzies en daarmee nieuwswaardig (vgl. Seyd en Whiteley 2004: 363). In een tijd waarin media vooral geïnteresseerd lijken te zijn in drama en meer aandacht besteden aan conflicten binnen partijen (zie o.a. Brants en Van Praag 2005: 9), zullen interne meningsverschillen kiezers vaker bereiken dan voorheen het geval was. Bij belangrijke partijpolitieke gebeurtenissen, zoals het vormen van een coalitie, en interne stemmingen gaan media op zoek naar de mening van de achterban van de partij. Dat doen ze steeds vaker door de opvattingen van leden te peilen (zie ook hoofdstuk 1). Verdeeldheid onder partijleden wordt zichtbaar. Voor kiezers kan een fundamenteel dan wel in de media uitvergroot verschil van mening onder leden ervoor zorgen dat het lastig is om te ontdekken waar de partij precies (voor) staat. Door de aandacht voor conflict kan de verdeeldheid onder individuele leden overigens substantiëler lijken dan wellicht feitelijk het geval is. Er is immers aandacht voor conflict en minder voor consensus: kampen worden als even groot gepresenteerd, terwijl ze dat mogelijk niet zijn.

3.1.4 Onderzoeksvragen en methode

In onderzoek naar eensgezindheid⁹ binnen partijen worden verschillende objecten en niveaus onderscheiden (zie o.a. Anderson 1968: 390; Maor 1997: 136). Eensgezindheid kan worden bestudeerd op het niveau van kiezers, leden of partijen; er kan gekeken worden naar opvattingen en (stem)gedrag; die opvattingen kunnen betrekking hebben op beleidsstandpunten, partijdoelen of organisatorische aangelegenheden. Hier onderzoeken we de mate waarin partijleden eensgezind zijn in hun opvattingen over politieke kwesties. We bekijken de *intra-party preferential agreement* (Van der Eijk 2001: 326) of, in het Nederlands, de inhoudelijke eensgezindheid, op het niveau van partijleden. We definiëren eensgezindheid als de

9 In de Engelstalige literatuur wordt eensgezindheid (of het tegenovergestelde ervan) met verschillende maar tamelijk inwisselbare termen aangeduid: *cohesion*, *coherence*, *consensus*, *unity*, *agreement of polarization*, *division*, *dissent* en *discord*. *Cohesion* wordt gedefinieerd als “general agreement within a party organization on specific issue positions” (Kitschelt en Smyth 2002: 1229). *Organisational coherence* is “the degree of congruence in the attitudes and behaviour of party members” (Janda 1980: 118). *Consensus* is “the degree of congruence in the cultural orientations of various individuals and groups comprising an organization” (Anderson 1968: 397). In dit hoofdstuk gebruiken we de term ‘eensgezindheid’ of, als tegenhanger daarvan, ‘verdeeldheid’.

mate waarin partijleden dezelfde opvattingen hebben.¹⁰ Volstreekte eensgezindheid houdt in dat alle leden over een bepaalde kwestie dezelfde mening hebben. Als leden over een kwestie niet hetzelfde denken, is er sprake van gebrek aan (volledige) eensgezindheid (of, in andere termen: verdeeldheid). Het gebrek aan eensgezindheid kent gradaties: opvattingen kunnen haaks op elkaar staan zodat er sprake is een ‘partij in spagaat’ (vgl. Becker en Cuperus 2007: 37)¹¹, het kan zijn dat er een grote verscheidenheid van opvattingen is, of dat leden allemaal naar dezelfde posities neigen maar voor uiteenlopende nuances kiezen.¹²

Vragen over de mate van eensgezindheid binnen partijen worden al langer gesteld (zie o.a. Anderson 1968, Janda 1980), maar daarbij gaat het meestal niet over eensgezindheid onder partijleden. Het gaat dan veelal over fractiecohesie: de mate waarin vertegenwoordigers van een partij (in het parlement) het onderling eens zijn of zich hetzelfde gedragen (zie o.a. Bowler et al. 1999; Andeweg en Thomassen 2011a). Daarnaast is er onderzoek dat zich richt op eensgezindheid binnen de partijelite (zie o.a. Ray 1999; Edwards 2007). Een ander, minder voorkomend onderwerp in de literatuur is factionalisme (zie Boucek 2009 voor een overzicht) en heeft betrekking op de vraag of er binnen partijen georganiseerde subgroepen zijn die bepaalde doelen proberen te bereiken. Een groter deel van de literatuur richt zich op de vraag in hoeverre partijleiding, actieve leden en kiezers er dezelfde standpunten op na houden (zie o.a. May 1973; Norris 1995; Maor 1997: 135).

Onderzoek dat zich expliciet richt op de eensgezindheid *binnen het ledenbestand* beperkt zich, geïnspireerd door de zogenoemde Wet van May, vooral tot de vraag in hoeverre actieve en minder actieve leden het met elkaar eens zijn (zie o.a. Kitschelt 2000a; zie Scarrow 2007: 644-645; Heidar 2006: 309 voor een beknopt overzicht). Er is echter maar een beperkt aantal studies waarin de mate van eensgezindheid en de opiniestructuur van partijleden in een breder perspectief startpunt is van analyse (zie vooral De Vries 1982; Cross en Young 2002, Arcer en Ellis 1994, Gallagher en Marsh 2002: 171-173, Whiteley et al. 2006: 48-60).¹³

In dit hoofdstuk kiezen we dat brede startpunt wel en bekijken we de mate en aard van eensgezindheid binnen Nederlandse politieke partijen: **in hoeverre is er sprake van eensgezindheid onder partijleden van Nederlandse politieke partijen.** Om die centrale vraag te beantwoorden behandelen we een aantal subvragen:

10 Van der Eijk (2001: 326) definieert *preferential agreement* als “the extent that respondents express the same preference”.

11 Becker en Cuperus gebruiken het beeld van een ‘partij in spagaat’ om onderlinge verschillen onder de kiezers van de PvdA te beschrijven, maar dit beeld kan ook worden gebruikt om verdeeldheid op het niveau van leden aan te duiden.

12 Op deze gradaties komen we verderop terug, wanneer we ingaan op de methode om eensgezindheid en verdeeldheid van opvattingen in kaart te brengen.

13 Bij studies naar aanleiding van de Wet van May is de vraag of actieve leden extremere opvattingen hebben dan niet-actieve leden. In bredere studies naar eensgezindheid onder leden is de eerste vraag in hoeverre leden dezelfde opvattingen hebben en volgt pas daarna de vraag wie van mening verschillen. Onderzoek naar de Wet van May heeft dus een meer beperkte en sturende vraagstelling, want beperkt zich tot het verschil tussen actief en niet-actief en formuleert de expliciete verwachting dat opvattingen van actieve leden extremer zijn.

- a) Hoe groot zijn de verschillen in opvattingen van partijleden van dezelfde partij? Bij welke partijen doen zich verschillen voor? Met betrekking tot welke issues?
- b) Zijn de verschillen tussen partijleden van dezelfde partij in de periode 1986-2008 groter of kleiner geworden?
- c) Hoe kunnen we verschillen van mening binnen partijen verklaren?

We onderzoeken de interne eensgezindheid vanuit twee perspectieven. In de eerste plaats bekijken we (in paragraaf 3.2 en 3.3) de opvattingen van leden ten aanzien van een aantal politieke kwesties en gaan we op basis van die opvattingen na in hoeverre leden van dezelfde partij eensgezind zijn, of de mate van eensgezindheid verschilt tussen partijen en issues, en wie er binnen partijen een afwijkende opinie op na houden. Subvraag a beantwoorden we tevens vanuit het perspectief van partijleden (in paragraaf 3.4). We kijken of leden *zelf*verdeeldheid zien binnen hun partij, in hoeverre een lid het idee heeft dat zijn mening afwijkt van die van de rest van de partij en ten aanzien van welke vraagstukken zich dit voordoet.

De onderzoeksvraag wordt echter primair beantwoord door te kijken naar inhoudelijke opvattingen van partijleden. We maken gebruik van hun zelfplaatsing op acht zogenoemde issueschalen en een links-rechtsschaal. De vraagstukken of *issues* sluiten aan bij belangrijke strijdpunten in de (Nederlandse) politiek, al zijn deze niet op elk moment alle even urgent.¹⁴ Het gaat om euthanasie, inkomensverschillen, sociale uitkeringen, integratie van allochtonen, Europese eenwording, criminaliteit, kerncentrales en het uitzenden van militairen. Respondenten konden hun mening over deze vraagstukken aangeven op een schaal van 1 tot en met 7, waarbij de schaaluiteinden tegenovergestelde of althans sterk uiteenlopende posities vertegenwoordigen (zie bijlage 3.1 voor de vraagformuleringen).

We zullen de mate van eensgezindheid op twee manieren bezien. In de eerste plaats kijken we naar de volledige verdeling van antwoorden per partij en vraagstuk. Dit maakt inzichtelijk of leden (ongeveer) dezelfde positie kiezen of niet. Om een oordeel te geven over de mate van eensgezindheid maken we, in de tweede plaats, gebruik van de *Agreement score* of A-score (Van der Eijk 2001). Deze score is ontwikkeld om de mate van overeenstemming van percepties of voorkeuren te bepalen voor ordinale schalen, nadrukkelijk rekening houdend met de verdeling van scores en vooral met de scheefheid ervan over de schaal. De A-score is ontwikkeld, omdat de gebruikelijke spreidingsmaten, zoals bijvoorbeeld de standaarddeviatie,¹⁵ niet voldoen bij een schaal met een gegeven aantal posities,

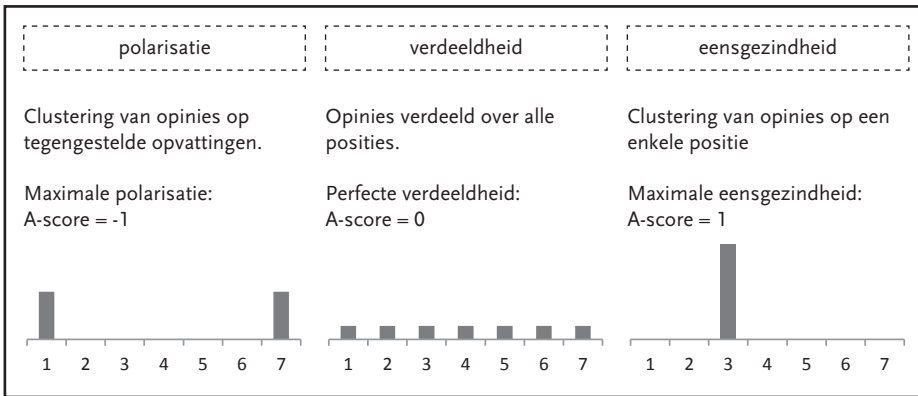
14 De vraagformulering van deze issues is gelijk aan die in de Nationale Kiezersonderzoeken van 1998 en 2006 en eerdere partijledenonderzoeken om vergelijkingen tussen kiezers en leden mogelijk te maken en cijfers door de tijd heen te kunnen vergelijken. Het gaat hier om zogenoemde *position issues* (Stokes 1963: 373), politieke strijdpunten waarbij mensen van mening kunnen verschillen over de oplossingsrichting van het vraagstuk.

15 In eerder onderzoek naar de mate van eensgezindheid onder partijleden wordt overigens wel gebruik gemaakt van de variantie of standaarddeviatie (zie oa. Hillebrand 1992, Cross en Young 2002, Archer en Ellis 1994, Van Haute 2007).

een scheve verdeling en duidelijke pieken op een specifieke schaalpositie (Van der Eijk 2001: 325-328).

De laagst mogelijke A-score is -1 (zie figuur 3.1). Die score representeert een situatie van maximale inhoudelijke polarisatie, waarbij sprake is van een clustering van opinies op twee tegengestelde uitersten (Oosterwaal 2009: 373).¹⁶ Een A-score van 0 duidt op een situatie waarin geen sprake is van inhoudelijke overeenstemming en alle respondenten gelijk verdeeld zijn over alle mogelijke posities op een schaal. Deze situatie duiden we aan met de term verdeeldheid. De hoogst mogelijke positieve A-score is +1 en duidt op volledige eensgezindheid. Als de score +1 is, houden alle leden er exact dezelfde mening op na of bevinden zij zich althans op dezelfde schaalpositie.

Figuur 3.1 Polarisatie, verdeeldheid en eensgezindheid

3.2 Polarisatie, verdeeldheid of eensgezindheid?

Van leden wordt enige mate van onderlinge eensgezindheid verwacht, maar in het wetenschappelijke en publieke debat bestaat de indruk dat daarvan in sommige Nederlandse partijen nauwelijks sprake is. In deze paragraaf gaan we na hoe eensgezind partijen zijn over enkele politieke kwesties (paragraaf 3.2.1), op mogelijke verklaringen voor verschillen in eensgezindheid tussen partijen (paragraaf 3.2.2) en op verschillen tussen vraagstukken (paragraaf 3.2.3). Ook kijken we hoe de eensgezindheid binnen partijen zich heeft ontwikkeld (paragraaf 3.2.4).

¹⁶ Polarisatie wordt ook wel gemeten met de zogeheten 'polarisatie index' (zie Esteban en Ray 1994, Oosterwaal 2009). Die index wordt hier niet gebruikt, omdat het niet alleen over polarisatie gaat, maar ook om eensgezindheid en het eventuele gebrek daaraan. Voor dat doel levert de A-score beter te interpreteren uitkomsten op.

3.2.1 Hoe eensgezind zijn Nederlandse politieke partijen?

Om de vraag naar eensgezindheid te beantwoorden kijken we naar frequentieverdelingen en A-scores van de opvattingen van leden ten aanzien van diverse politieke kwesties en de links-rechtsplaatsing (zie figuur 3.2-3.10, zie bijlage 3.2 voor de frequentieverdelingen en respondent aantallen).

Ten aanzien van het euthanasievraagstuk, dat gezien kan worden als een uitdrukking van de ethische dimensie in de Nederlandse politiek, zien we binnen de meeste onderzochte partijen een zeer hoge mate van eensgezindheid (zie figuur 3.2). Bij de SGP kiest 90% van de leden voor de positie die het meest stellig uitdrukt dat euthanasie verboden moet worden. Leden van D66, PvdA en GroenLinks zijn in hoge mate eensgezind van mening dat euthanasie toegestaan moet blijven. De positieve A-scores voor deze vier partijen zijn relatief hoog, een aanwijzing voor eensgezindheid. CDA en ChristenUnie zijn meer verdeeld: CDA-leden neigen naar toestaan van euthanasie en ChristenUnie-leden naar verbieden. Bij het CDA zijn de leden relatief verdeeld over de verschillende schaalposities en de partij komt uit op een voor dit vraagstuk lage A-score van 0,38.

Het vraagstuk van inkomensverschillen kent gezien de A-scores over de hele linie een geringere mate van eensgezindheid dan euthanasie, maar de interne meningsverschillen blijven beperkt (zie figuur 3.3). Bij alle partijen groepeerd een meerderheid van de leden zich in het midden of links op de schaal: bij CDA, ChristenUnie, D66, SGP en VVD is dat de middenpositie, bij GroenLinks en PvdA het uiteinde van de schaal dat staat voor een streven naar kleinere inkomensverschillen. Er is bij alle partijen spreiding, die bij de VVD het grootst is (A-score 0,38) en bij GroenLinks het kleinst (A-score 0,68). De geprefereerde hoogte van de sociale uitkeringen hangt samen met de mening ten aanzien van inkomensverschillen,¹⁷ maar de gemiddelde mate van eensgezindheid van partijleden is er iets hoger (zie figuur 3.4). De meeste leden nemen een positie rond het midden in: uitkeringen moeten hoger noch lager. VVD-leden zijn het minst eensgezind en verdelen zich over posities in het midden en de rechterkant van de schaal.

Het euthanasievraagstuk kan worden gezien als een manifestatie van een ethische, religieuze dimensie en het vraagstuk van de inkomensverdeling (en sociale uitkeringen) van een sociaaleconomische dimensie. De houding ten aanzien van de integratie van allochtonen en etnische minderheden is gerelateerd aan een recentere conflictdimensie (o.a. Aarts en Thomassen 2008; Pellikaan et al. 2003, 2007). Over het geheel genomen zijn partijleden minder eensgezind ten aanzien van dit vraagstuk dan bij de eerder behandelde vraagstukken (zie figuur 3.5). De SGP is nog het meest eensgezind (A-score 0,55) met een ruime meerderheid van leden op de posities zes en zeven, daarmee de wens uitdrukking dat allochtonen en etnische minderheden zich geheel aanpassen aan Nederlandse gewoonten en gebruiken. De meeste leden van de andere partijen spreiden zich uit

17 De correlatie is 0,386 (Pearson's r, voor alle partijleden samen, gewogen naar partijgrootte).

over de schaal, waarbij de spreiding over de afzonderlijke middenposities tamelijk breed is. Bij de PvdA bijvoorbeeld bevindt de grootste groep leden (28%) zich op schaalpositie 5 (rechts van het midden) en die leden neigen daarmee naar de positie dat allochtonen zich moeten aanpassen. Tevens zijn er veel leden die zich in het midden (23%) of links van dat midden (32%) bevinden.

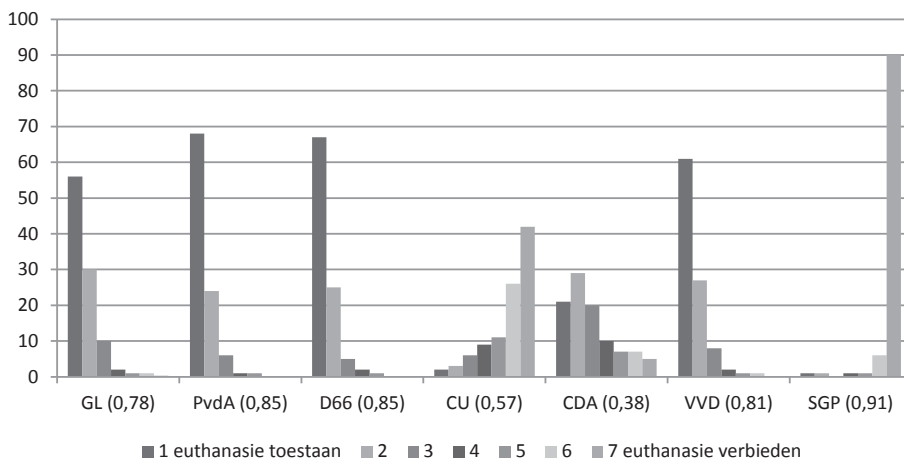
Europese eenwording is eveneens een recent prominent politiek vraagstuk, vooral sinds het referendum over de Europese 'grondwet' van 2005, waarin Nederlandse kiezers zich in meerderheid afkeerden van de door een groot deel van de politieke elite ingenomen positie (vgl. Aarts en Van der Kolk 2005). Binnen partijen is de verdeeldheid aanzienlijk (zie figuur 3.6). Alleen SGP-leden (A-score 0,69) zijn behoorlijk eensgezind van mening dat de Europese integratie al te ver is gegaan. Van de andere partijen zijn D66-leden (A-score 0,40) het minst verdeeld met posities in het midden en aan de kant van de schaal die aangeeft dat men neigt naar de opvatting dat de Europese eenwording verder moet gaan. Bij GroenLinks (A-score 0,35) en ChristenUnie (A-score 0,34) is er relatief weinig eensgezindheid. Bij leden van PvdA (A-score 0,26), CDA (A-score 0,23) en vooral VVD (A-score 0,18) is er nauwelijks sprake van eensgezindheid. De leden zijn verspreid over (bijna) alle schaalposities. Van een spagaat is echter geen sprake: de A-scores zijn niet negatief. Partijleden zijn in 2008 simpelweg weinig eensgezind met betrekking tot Europese integratie.

Bij de vraag of er harder gestraft moet worden of dat er al te hard wordt gestraft, is de mate van eensgezindheid beduidend hoger (zie figuur 3.7). Vooral SGP-leden (A-score 0,80) zijn het onderling eens: het optreden moet harder. De minste eensgezindheid is er bij PvdA (A-score 0,46) en GroenLinks (A-score 0,40).

Ten aanzien van de kernenergieproblematiek - concreet: het al dan niet bouwen van meer kerncentrales - zien we de geringste mate van interne eensgezindheid, met uitzondering van GroenLinks (A-score 0,68) en VVD (A-score 0,54). 76% van de GroenLinks-leden wil geen extra centrales bouwen, 67% van de VVD-leden wil dat wel. Onder leden van andere partijen is er nauwelijks eensgezindheid. Terwijl CDA-leden nog naar één kant neigen (bouwen), geldt dat niet voor leden van ChristenUnie en D66. De A-scores naderen 0, wat erop duidt dat leden min of meer gelijkelijk verdeeld zijn over antwoordcategorieën (zie figuur 3.8).

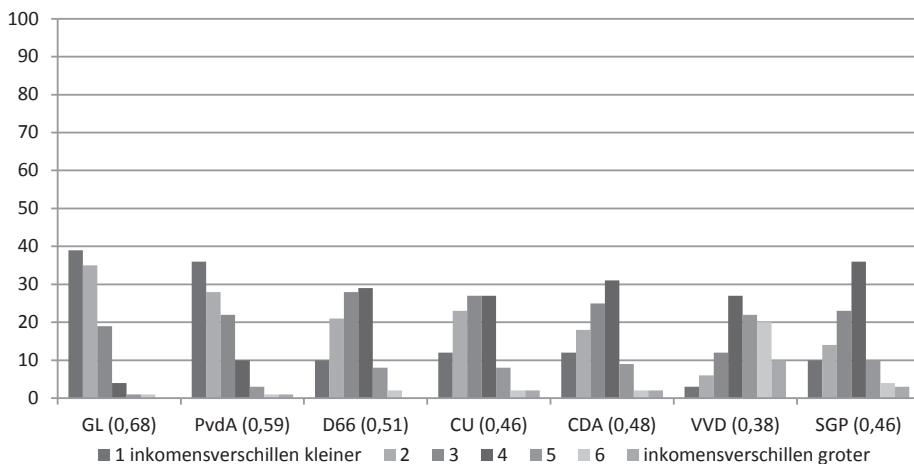
Het laatste vraagstuk is dat van de inzet in het kader van militaire missies. Moet Nederland desgevraagd nooit of altijd militairen sturen? De mate van eensgezindheid is hier relatief laag, maar ligt wel hoger dan bij het vraagstuk over kerncentrales (zie figuur 3.9). De meeste partijleden kiezen een positie in één van de categorieën rond het midden. Alleen leden van SGP en CDA verdelen zich over het midden en de rechterkant van de schaal en geven aldus aan dat Nederland militairen moet leveren als de internationale gemeenschap daarom vraagt.

Figuur 3.2 Verdeling van opvattingen over euthanasie, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

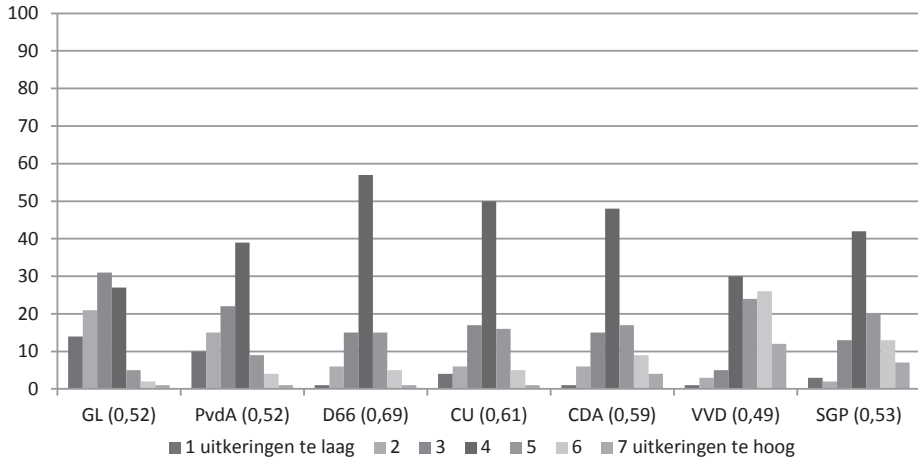
Bron: LPO 2008

Figuur 3.3 Verdeling van opvattingen over inkomensverschillen, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

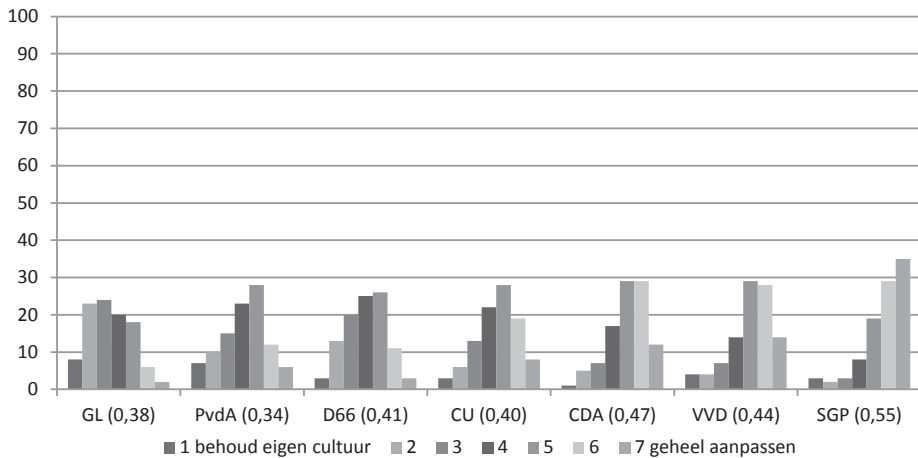
Bron: LPO 2008

Figuur 3.4 Verdeling van opvattingen over sociale uitkeringen, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

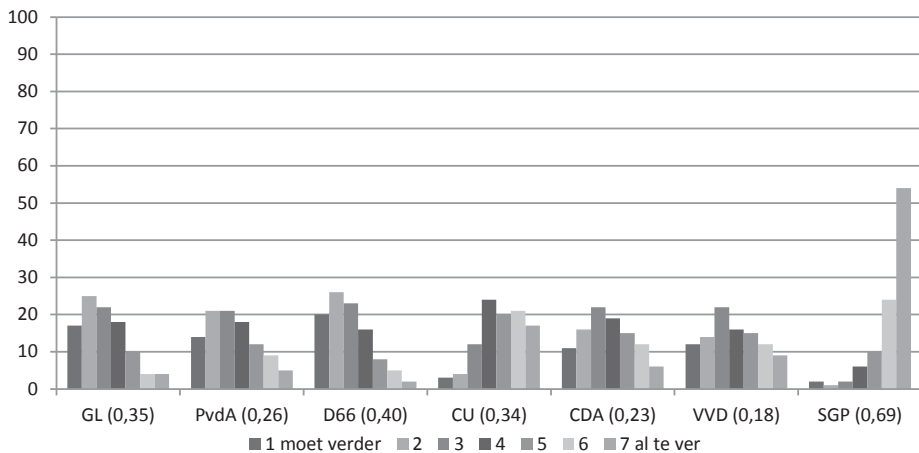
Bron: LPO 2008

Figuur 3.5 Verdeling van opvattingen over integratie van allochtonen, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

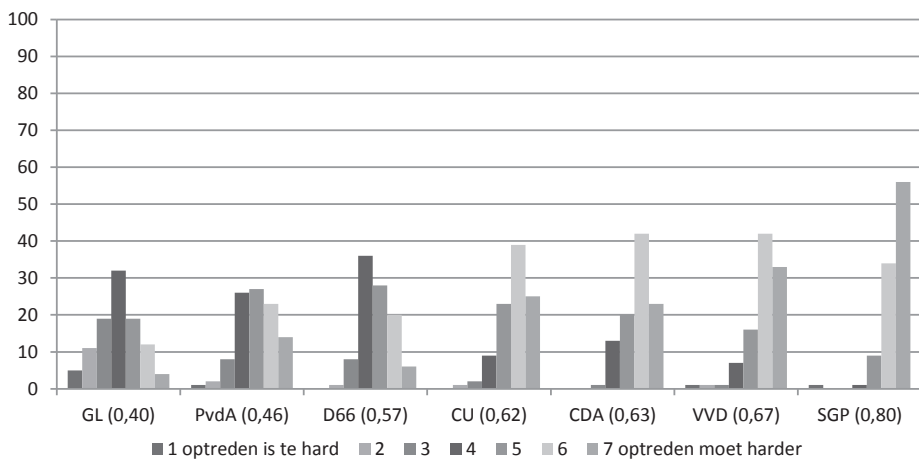
Bron: LPO 2008

Figuur 3.6 Verdeling van opvattingen over Europese eenwording, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

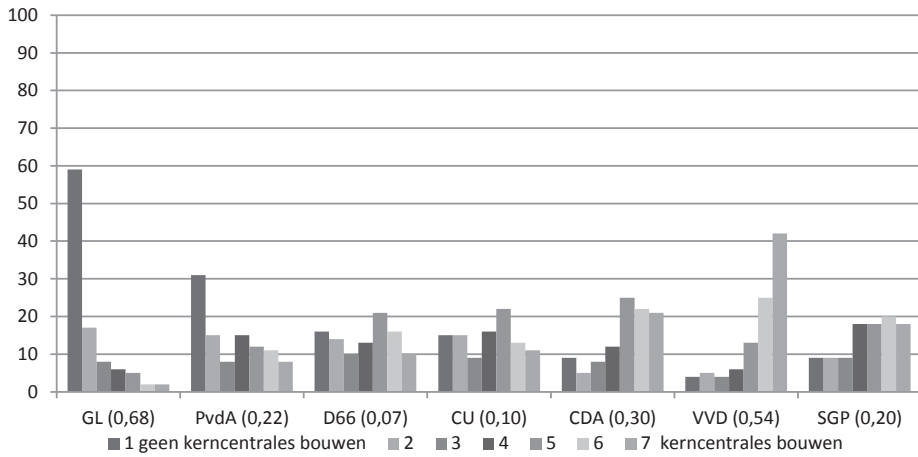
Bron: LPO 2008

Figuur 3.7 Verdeling van opvattingen over de aanpak van criminaliteit, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

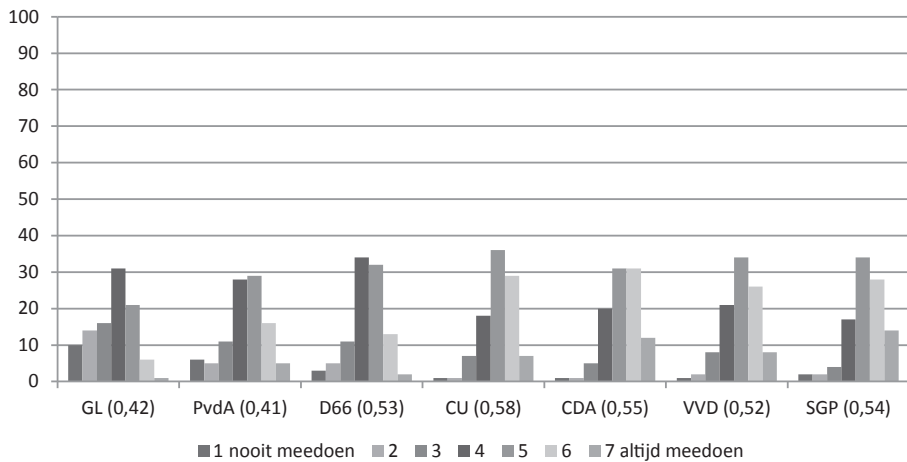
Bron: LPO 2008

Figuur 3.8 Verdeling van opvattingen over kerncentrales, per partij, 2008
(in procenten, A-scores tussen haakjes)

Bron: LPO 2008

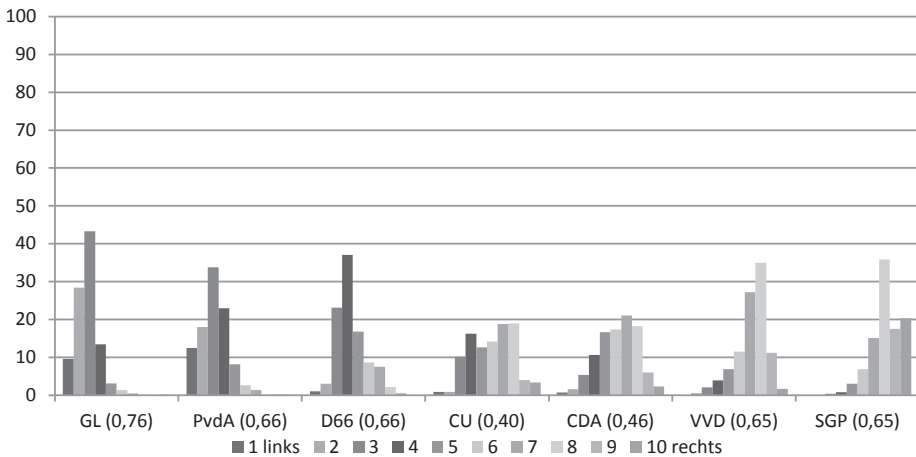
Figuur 3.9 Verdeling van opvattingen over militaire missies, per partij, 2008
(in procenten, A-scores tussen haakjes)

Bron: LPO 2008

Naast het bekijken van eensgezindheid op afzonderlijke politieke vraagstukken is het mogelijk de mate van eensgezindheid te bekijken op basis van de zelfplaatsing in de nog altijd relevante tegenstelling tussen links en rechts (vgl. o.a. Van der Brug en Van der Eijk 2003: 77-78). De eensgezindheid blijkt aanzienlijk met A-scores boven de 0,65 voor vijf van de zeven partijen (zie figuur 3.10). CDA en ChristenUnie wijken hier met een score van 0,46 respectievelijk 0,40 enigszins van af. Leden van het CDA verdelen zich ruwweg over de posities 4 tot en met 8 op een schaal die loopt van 1 (links) tot en met 10 (rechts). Leden van de ChristenUnie verspreiden zich over de posities 3 tot en met 8; zij plaatsen zich aldus van links van het midden tot rechts van het midden. Waar de leden van de SGP zichzelf als rechts aanduiden, zijn de leden van de twee andere confessionele partijen minder eensgezind in hun positionering. De verklaring voor de relatief lage A-score voor CDA en ChristenUnie kan worden gezocht in het feit dat zij zich wellicht met enige tegenzin op deze dimensie positioneren, omdat die voor hen niet alleen een economische maar ook een religieuze dimensie is (Andeweg en Thomassen 2007: 72). De interpretatie van de links-rechts tegenstelling zou voor deze leden minder eenduidig zijn, al is het deze interpretatie volgend opvallend dat men daar bij de eveneens confessionele SGP geen problemen mee heeft. Een verklaring is dat voor leden van de SGP de links-rechtsdimensie mogelijk niet zozeer een economische betekenis heeft, maar een religieuze.

Figuur 3.10 Zelfplaatsing van leden op de links-rechtsdimensie, per partij, 2008 (in procenten, A-scores tussen haakjes)

Bron: LPO 2008

In tabel 3.1 zijn bij wijze van overzicht de A-scores op de afzonderlijke vraagstukken bijeen gebracht. Hierbij opgenomen zijn de gemiddelde A-scores per vraagstuk en partij (zowel voor alle acht vraagstukken als voor de vijf vraagstukken die geacht

worden het meest centraal te zijn voor de politieke competitie).¹⁸ Er is nergens sprake van scherp aan elkaar tegengestelde kampen binnen partijen, ook niet voor afzonderlijke vraagstukken. De A-score is in geen enkel geval negatief. Leden van Nederlandse politieke partijen zijn niet tot op het bot verdeeld en er is, in deze zin en voor de onderzochte vraagstukken, geen sprake van polarisatie of van partijen ‘in spagaat’. Dat neemt niet weg dat er verschillen zijn in de mate van eensgezindheid met betrekking tot onderscheiden vraagstukken. Over geen enkel vraagstuk bestaat volstrekte eensgezindheid (een A-score van 1 of bijna 1). Het vraagstuk van euthanasie komt bij de meeste partijen hierbij nog het dichtst in de buurt (met A-scores rond 0,80 of hoger). We zien gemiddelde A-scores hoger dan 0,50 voor de links-rechtsdimensie en de vraagstukken van criminaliteit, sociale uitkeringen, inkomensverschillen en militaire missies. Met betrekking tot het vraagstuk van integratie is er geen grote eensgezindheid (gemiddelde A-score van 0,43). Tot slot zijn er gevallen waarin nauwelijks sprake is van eensgezindheid en bevinden leden zich op zo goed als alle posities van de gehanteerde schaal, zoals bij het vraagstuk van Europese eenwording en in het bijzonder met betrekking tot de vraag naar het al dan niet bouwen van extra kerncentrales.

Tabel 3.1 Agreement scores (A-scores) per partij en issue, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP	gemiddelde per vraagstuk
euthanasie*	0,78	0,85	0,85	0,57	0,38	0,81	0,91	0,74
inkomensverdeling*	0,68	0,59	0,51	0,46	0,48	0,38	0,46	0,51
sociale uitkeringen*	0,52	0,52	0,69	0,61	0,59	0,49	0,53	0,56
integratie*	0,38	0,34	0,41	0,40	0,47	0,44	0,55	0,43
Europese eenwording*	0,35	0,26	0,40	0,34	0,23	0,18	0,69	0,35
criminaliteit	0,40	0,46	0,57	0,62	0,63	0,67	0,80	0,59
kerncentrales	0,68	0,22	0,07	0,10	0,30	0,54	0,20	0,30
militaire missies	0,42	0,41	0,53	0,58	0,55	0,52	0,54	0,51
* gemiddelde per partij over vijf vraagstukken	0,54	0,51	0,57	0,48	0,43	0,46	0,63	0,52
gemiddelde per partij over acht vraagstukken	0,53	0,46	0,50	0,46	0,45	0,50	0,59	0,50

Bron: LPO 2008

¹⁸ Berekend door ofwel per partij alle A-scores bij elkaar op te tellen en te delen door acht of vijf; ofwel per issue alle A-scores bij elkaar op te tellen en te delen door zeven.

3.2.2 Welke partijen zijn minder eensgezind?

Als we de gemiddelde A-score over de aan leden voorgelegde vraagstukken als indicator gebruiken van de algehele eensgezindheid binnen partijen, zien we dat de SGP het meest eensgezind is. Afhankelijk van of er vervolgens naar het gemiddelde van de vijf belangrijkste of naar alle acht vraagstukken wordt gekeken, volgen daarna GroenLinks of D66. CDA, ChristenUnie, VVD en PvdA zijn minder eensgezind. De onderlinge verschillen tussen partijen zijn overigens gering.

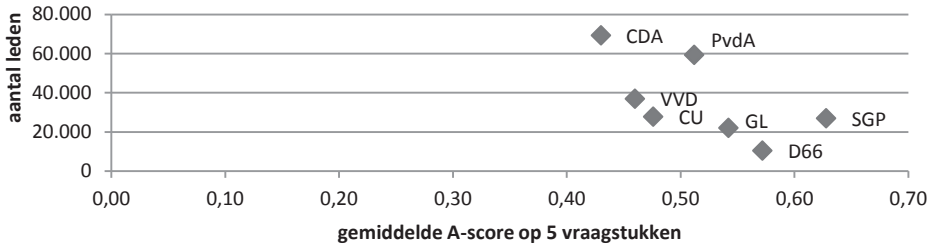
Om te kijken of bepaalde partijen over het algemeen eensgezinder zijn dan andere, brengen we de gemiddelde mate van eensgezindheid per partij in verband met enkele relevante partijkennmerken. Als indicator voor de algemene mate van eensgezindheid nemen we de gemiddelde eensgezindheid op de vijf vraagstukken die samenhangen met de belangrijkste dimensies in de Nederlandse politiek.¹⁹ Deze analyse moet vanwege de beperkte omvang ($N = 7$) overigens primair worden gezien als een exploratie van de mate van eensgezindheid gerelateerd aan partijkennmerken.²⁰

Een eerste aspect dat in verband kan worden gebracht met de mate van eensgezindheid is partijgrootte. Diverse auteurs stellen dat kleine politieke organisaties beter in staat zijn gedeelde politieke waarden en strakke organisatorische lijnen te bewaren dan grote (zie De Vries 1982: 132; Panebianco 1988: 186-187). Op basis daarvan zouden we verwachten, dat naarmate een partij meer leden heeft, de eensgezindheid van die leden geringer is.

Om te kijken of in de Nederlandse casus de aldus geoperationaliseerde partijgrootte samenhangt met eensgezindheid, kijken we naar die eensgezindheid en het aantal partijleden op 1 januari 2008 (zie bijlage 3,3 voor de precieze cijfers). D66 (10.370 leden) en GroenLinks (21.901) zijn de kleinste partijen, CDA (69.200) en PvdA (59.327) de grootste. Voor de onderzochte partijen blijkt partijgrootte inderdaad samen te hangen met de gemiddelde eensgezindheid (zie figuur 3.11). Partijen met minder leden zijn eensgezinder dan partijen met meer leden (rangordecorrelatie $Rho = -0,796$, $p = 0,036$). Er is dus steun voor de verwachting dat partijen met minder leden gemiddeld meer eensgezind zijn, maar de relatie is verre van perfect. De partij met de meeste leden, het CDA, heeft de laagste eensgezindheid en ook de PvdA is relatief verdeeld; VVD en ChristenUnie hebben minder leden en zijn verdeelder. D66 en SGP zijn gemiddeld eensgezinder, maar de partij met de minste leden (D66) is niet de meest eensgezinde partij: dat is de SGP.

19 We beperken ons daarbij tot vijf vraagstukken die verondersteld worden 'te staan' voor de ethische, economische en culturele dimensie in de politiek. Het gemiddelde van alle acht onderzochte vraagstukken opnemen zou betekenen dat vraagstukken die een minder centrale plaats innemen in het politieke debat (zoals kerncentrales en militaire missies), invloed hebben op de gemiddelde eensgezindheid. Overigens zijn de uitkomsten van de analyses niet wezenlijk anders als het gemiddelde van de acht vraagstukken wordt gebruikt.

20 We betrekken de gegevens uit 1986 en 1999 niet in deze analyse, omdat de waarnemingen niet onafhankelijk van elkaar zijn (het gaat steeds om dezelfde partijen). Om die reden kijken we ook niet naar de afzonderlijke A-scores per partij en vraagstuk.

Figuur 3.11 Samenhang tussen gemiddelde A-score^a en aantal partijleden, 2008

a. Gemiddelde score op basis van 5 vraagstukken (zie tabel 3.1).

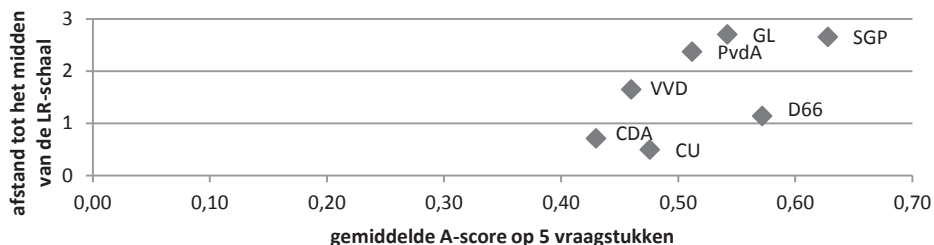
Bron: LPO 2008

De mate van eensgezindheid wordt ook in verband gebracht met het type partij. Een onderscheid dat hier relevant is, is dat tussen partijen met een brede en met een smalle ideologische basis. *Mainstream* (Adams et al. 2006) of *catch-all* partijen (Kirchheimer 1966) bestrijken een grotere ideologische ruimte in een poging zoveel mogelijk kiezers aan te spreken. Door dit brede appèl zal de diversiteit van opvattingen onder kiezers en mogelijk leden groter zijn (Arter 1994: 71; Dalton 1996: 331; vgl. Van Haute en Carty 2012: 889). Nichepartijen (Kitschelt 1994) en getuigenispartijen (Koole 1995b: 170) leggen grote nadruk op ideologische opvattingen en beleidsdoelstellingen, streven naar ideologische stabiliteit en hebben een achterban die sterk inhoudelijk georiënteerd is (Adams et al. 2006: 515). Deze partijen doen op basis van een smaller en scherper geformuleerd ideologisch programma een oproep aan kiezers (en leden) en zullen daardoor een meer eensgezinde achterban hebben. Dit onderscheid tussen *mainstream*partijen en *niche*- of getuigenispartijen, leidt tot de verwachting dat het eerste type partijen minder eensgezind zal zijn dan het tweede type.

Hoe kunnen we vaststellen of een partij een brede oriëntatie heeft of niet? Adams et al. (2006: 513) rekenen partijen met een “*non-centrist*” ideologie, zoals nationalistische, communistische of ‘groene’ partijen, tot de nichepartijen. Sociaaldemocratische, liberale en christendemocratische partijen rekenen ze tot de *mainstream*partijen (zie ook Adams en Ezrow 2009: 207). Het idee lijkt te zijn dat nichepartijen zich aan de randen van het politieke spectrum bevinden en *mainstream*partijen in het midden. Als we dat onderscheid hier toepassen, dan verwachten we dat hoe verder de partij verwijderd is van het midden van een links-rechtsverdeling, des te eensgezinder de achterban is.

In figuur 3.12 zien we de samenhang tussen de gemiddelde A-score en de mate van ideologisch extremisme, geoperationaliseerd als de afstand van de gemiddelde zelfplaatsing van de partijleden tot het midden van de links-rechtsschaal (zie bijlage 3.3 voor de scores per partij). Er lijkt samenhang te zijn ($Rho = 0,571$, $p = 0,180$). Partijen dicht bij het midden, zoals CDA en ChristenUnie, zijn relatief verdeeld. Partijen die verder van het midden zijn verwijderd, zoals GroenLinks en SGP, zijn eensgezinder. Een uitzondering is D66: deze partij staat relatief dicht bij het midden en is relatief eensgezind. Er is aldus enige steun voor de verwachting dat partijen met ‘*non-centrist*’ posities vaker intern eensgezind zijn dan partijen met centrale of midden posities.

Figuur 3.12 Samenhang tussen gemiddelde A-score^a en ideologisch extremisme^b, 2008

- a. Gemiddelde score op basis van 5 vraagstukken (zie tabel 3.1).
 b. Afstand van de gemiddelde partijplaatsing van de leden tot het midden van de links-rechtschaal. Hoe dichterbij 0, des te dichterbij de gemiddelde partijpositie bij het midden van de links-rechtschaal ligt.
 Bron: LPO 2008

Een andere mogelijkheid is dat het bij het onderscheid tussen niche- en *mainstream*partijen niet zozeer gaat om de ideologische positie, maar om de oriëntatie van de partij op het bestuur. Partijen die – in termen van Weber – een *Gesinnungsethiek* hebben, zullen vasthouden aan hun ideologie en daaraan geen concessies doen om meer kiezers te trekken of in aanmerking te komen voor het landbestuur. Partijen met een bestuurlijke oriëntatie hebben wellicht eerder een *Verantwortungsethik* en zijn bereid compromissen te sluiten om regeringsverantwoordelijkheid te dragen, waardoor hun ideologische oriëntatie breder wordt. Vanuit dit perspectief is de verwachting dat hoe bestuurlijker de oriëntatie van een partij is, des te verdeelder de achterban is.²¹

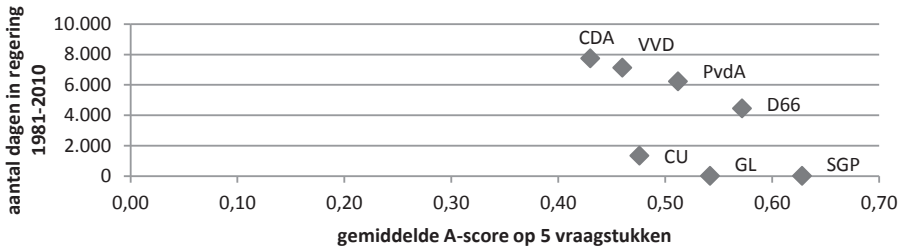
Om de bestuurlijke oriëntatie van partijen in kaart te brengen, kijken we naar de mate waarin een partij regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen. Concreet kijken we naar het aantal dagen dat een partij (of een van haar voorlopers) tussen 1981 en 2010 heeft deelgenomen aan de regering (zie bijlage 3.3 scores per partij).²²

Er blijkt inderdaad samenhang te bestaan tussen de mate van eensgezindheid en de mate waarin een partij bestuurlijke verantwoordelijkheid heeft gedragen (zie figuur 3.13; $Rho = -0,793$, $p = 0,033$). De meest bestuurlijke partij, het CDA, is over het algemeen het meest verdeeld. Eén van de twee minst bestuurlijke partijen, de SGP, is het meest eensgezind. De relatie tussen eensgezindheid en bestuurlijke oriëntatie is overigens niet perfect: vooral de ChristenUnie ‘past niet in het plaatje’. Die partij en haar voorlopers droegen nauwelijks regeringsverantwoordelijkheid, maar is toch relatief verdeeld.

21 Volgens Zariski (1960: 41-42) is de kans dat een partij intern verdeeld is groter in een land waar één partij voortdurend aan de macht is (De Vries 1982: 132-133). Wanneer iemand iets wil bereiken, zal hij zich immers bij die ene partij moeten aansluiten en daardoor zal die partij bestaan uit verschillende subgroepen. Mogelijk is deze redenering ook van toepassing binnen een partijsysteem en trekken partijen die vaak of lang aan de macht zijn meer diverse subgroepen aan dan partijen met weinig bestuursverantwoordelijkheid.

22 De uitkomsten zijn niet wezenlijk anders als in plaats van de periode 1981-2010 een langere periode wordt gekozen, bijvoorbeeld 1946-2010.

Figuur 3.13 Relatie tussen gemiddelde A-score^a en de mate van regeringsverantwoordelijkheid^b, 2008

a. Gemiddelde score op basis van 5 issuevragen (zie tabel 3.1).

b. Het gaat om het aantal dagen de partij (of één van haar voorlopers) tussen 1981 en 2010 deel heeft uitgemaakt van de regering.

Bron: LPO 2008

Een volgende factor die in verband wordt gebracht met de eensgezindheid binnen partijen is de mate van centralisatie van de organisatie. Vaak gaat het daarbij om eensgezindheid op het niveau van parlementaire fracties (Maor 1997: 137; Hazan en Rahat 2010: 10) of de overeenstemming tussen het actieve kader en de partijtop (Kitschelt 1989b: 409). Maar de mate van centralisatie kan eveneens zinvol in verband worden gebracht met de mate van eensgezindheid binnen het ledenbestand. De verwachting is dan dat in hiërarchische partijen de kans op interne verdeeldheid kleiner is (De Vries 1982: 132).

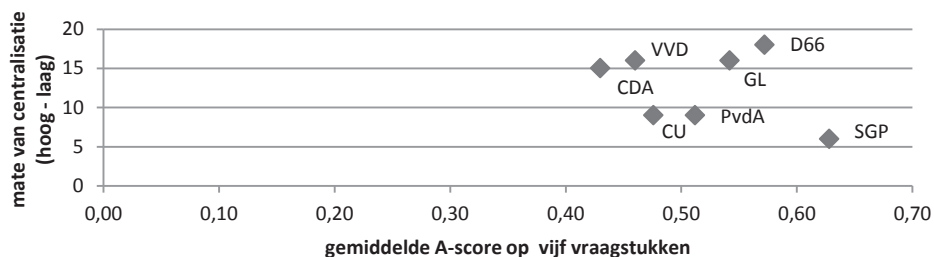
De oorzaak hiervan zou ten eerste liggen in de mate van centralisatie: in sterk gecentraliseerde partijen zijn er minder mogelijkheden voor intern debat en het oprichten van subgroepen. Uit onderzoek onder sociaaldemocratische partijen blijkt dat partijen met een horizontale organisatiestructuur verdeelder zijn dan organisaties met een hiërarchische structuur (Bell en Shaw 1994a: 2; Padgett 1994: 20). Ten tweede zou de partijcultuur²³ een verklaring kunnen zijn voor een kleinere kans op verdeeldheid in hiërarchische partijen. In die partijen zou er een meer gezagsgetrouwe cultuur zijn, waarin partijleden zich aanpassen aan de heersende opinie en er bewust gestreefd wordt naar consensus, bijvoorbeeld door leden op te hoogte te houden van het heersende standpunt en hen te overtuigen hun mening aan te passen. In minder gecentraliseerde partijen zou een meer open cultuur heersen, waarbij meningsverschillen eerder zichtbaar zijn en anders worden gewaardeerd, namelijk als iets dat er bij hoort en waarbij minder sterk wordt gestreefd naar eenheid en ‘alle neuzen dezelfde kant op’. We verwachten kortom dat naarmate een partij hiërarchischer of meer gecentraliseerd is, de kans op interne verdeeldheid kleiner is.

23 Voerman (2006: 44) definieert partijcultuur als “het samenspel van de informele, mentale en emotionele aspecten van de partij waarlangs die identificatie [met de partij] kan verlopen”. Middel (2005: 125) omschrijft de cultuur binnen partijen als “de manier waarop men met elkaar en met politieke posities en functies om gaat”.

De wellicht meest gebruikte indicator voor de mate van centralisatie binnen partijen is de centralisatie van de kandidaatstelling (zie o.a. Janda 1980: 111), dat wil zeggen de mate waarin nationale leiders de kandidaatstelling beïnvloeden. “The nature of the nominating procedure determines the nature of the party; he who can make nominations is the owner of the party. It is therefore one of the best points at which to observe the distribution of power within the party” (Schattschneider 2004 [1942]: 64). Partijen waarin leiders exclusief beslissen over de kandidaten worden gezien als hiërarchisch, partijen waarin leden of zelfs kiezers mogen meebeslissen over de kandidatenlijst worden gezien als minder hiërarchisch. Er zijn vervolgens uiteenlopende manieren om de mate van centralisatie van de kandidaatstelling te operationaliseren (zie Janda 1980: 111; Bille 2001: 367; Lundell 2004: 31; Hazan en Rahat 2010: 49). Hier maken we gebruik van het werk van Hazan en Rahat. De door hen in dit verband ontwikkelde schaal loopt van 0 (zeer hiërarchisch, één partijleider beslist over de kandidaten) naar 24 (zeer open, kiezers beslissen over de kandidaten). Omdat veel kandidaatstellingsprocedures bestaan uit wat Hazan en Rahat (2010: 36) een *multistaged selection process* noemen, biedt hun schaal veel mogelijkheden zodat nuance kan worden aangebracht.²⁴

Als we de samenhang tussen de gemiddelde A-scores en de mate van centralisatie van partijen bekijken (in figuur 3.14), zien we geen verband tussen de mate waarin de kandidaatstelling gecentraliseerd is en de gemiddelde A-score (Rho = -0,109, p = 0,816). Onze data leveren er geen steun voor de verwachting dat de eensgezindheid in hiërarchische, gecentraliseerde partijen groter is dan in partijen met een meer open structuur.²⁵

Figuur 3.14 Relatie tussen gemiddelde A-score en de mate van centralisatie van de kandidaatstelling, 2008

a. Gemiddelde score op basis van 5 issuevragen (zie tabel 3.1).

Bron: LPO 2008

²⁴ In bijlage 3.3 staan een overzicht van de schaal van Hazan en Rahat, een overzicht van de coderingen per partij en de motivering voor die codering.

²⁵ Ook als de mate van hiërarchie wordt geoperationaliseerd in termen van de waardering die leden zelf hechten aan eensgezindheid binnen partijen is er geen steun voor de verwachting dat hiërarchische partijen eensgezinder zijn dan open partijen. Er is geen verband tussen de mate van interne eensgezindheid en de mate waarin leden een afkeer hebben van verdeeldheid.

De mate van eensgezindheid binnen partijen zou samenhangen met grootte, partijtype en de mate van organisatorische centralisatie van een partij. Hierboven hebben we gekeken in hoeverre die verwachtingen uitkomen. De mate van interne eensgezindheid blijkt samen te hangen met partijgrootte, mate van ideologisch centralisme en bestuurlijke oriëntatie. Met de mate van centralisatie is er geen samenhang. In geen van de gevallen is er overigens sprake van een wetmatigheid of zelfs maar zeer sterk verband. Hierbij moeten we wel nogmaals de kanttekening plaatsen, dat het hier gaat om een eerste test op basis van een klein aantal gevallen.

3.2.3 Onenigheid waarover?

“The various groups that make up a party may be united on some issues (...). But lurking just below the surface a myriad of potential issues divides the party (...)” (Carmines en Stimson 1989: 9). De mate van eensgezindheid onder leden kan van vraagstuk tot vraagstuk verschillen. Op basis van de literatuur kunnen we hierover enkele verwachtingen formuleren.

Een eerste verwachting sluit aan bij het idee dat elke partij ‘kernissues’ heeft (zie Thomassen 1999: 33; Valen en Narud 2007: 298), die de kern van het gedachtegoed van de partij raken en samenhangen met de scheidslijn die door de partij wordt gerepresenteerd of aan de partij ten grondslag ligt (vgl. Narud en Skare 1999: 49). Denk aan het belang van de sociale zekerheid voor sociaaldemocratische partijen, christelijke waarden voor christelijke partijen of vraagstukken over een kleinere overheid voor liberale partijen (Valen en Narud 2007: 298). Ideologische motieven zijn voor de meeste leden de voornaamste drijfveer om partijlid te worden (zie hoofdstuk 2) en het ligt voor de hand om te veronderstellen dat het daarbij vooral gaat om de kernbeginselen van een partij. Als mensen lid worden om steun te geven aan die beginselen, dan verwachten we dat ze daarover hetzelfde denken (vgl. Carmines en Stimson 1989: 9). Over andere thema’s zou er eventueel verschil van mening kunnen bestaan. In de woorden Heidar (1994b: 96): “In politics it is rational to accept minor policies contrary to one’s own beliefs or interests in order to fight together on the more important issues”. We verwachten dan ook dat de eensgezindheid onder partijleden groter is ten aanzien van vraagstukken die dichter bij de kern van het gedachtegoed van de partij liggen dan op vraagstukken die daar verder vandaan liggen.

Om te bepalen hoe dicht een issue tot de kern van een partij behoort, kijken we hoe vaak partijen aandacht aan het betreffende onderwerp besteden in hun verkiezingsprogramma. Het idee is dat partijen meer aandacht besteden aan vraagstukken die ze belangrijk vinden (zie Narud en Skare 1999: 54; Budge en Bara 2001: 6-7). Om vast te stellen hoe vaak onderwerpen worden genoemd in programma’s van Nederlandse partijen, is gebruik gemaakt van gegevens van het Manifesto-project.²⁶ We bekijken hoeveel aandacht een partij (of haar voorlopers) besteedt aan de in het LPO opgenomen vraagstukken gedurende een langere

26 Zie <https://manifesto-project.wzb.eu/> voor uitleg over dit project, een onderzoeksverantwoording en toelichting op de manier waarop data zijn verzameld en de codering van partijprogramma’s.

periode, om de invloed van een actueel onderwerp tijdens één verkiezingscampagne te beperken.²⁷ We verwachten dat partijleden eensgezinder zijn over vraagstukken waaraan partijen meer aandacht besteden in het verkiezingsprogramma dan over vraagstukken die minder aandacht krijgen en kijken per partij naar de samenhang tussen de mate van eensgezindheid en de aandacht die een partij aan het betreffende vraagstuk besteedt (zie bijlage 3.4). In tabel 3.2 zijn per partij de betreffende rangordecorrelaties weergegeven.

In alle partijen is er niet of nauwelijks verband tussen de aandacht voor een vraagstuk en de mate van eensgezindheid erover. De lage rangordecorrelatie in de seculiere partijen heeft vooral te maken met het vraagstuk van euthanasie: daarover zijn leden eensgezind, maar het krijgt nauwelijks aandacht in de verkiezingsprogramma's. Voor de meeste partijen geldt dat er inderdaad vraagstukken zijn waaraan ze veel aandacht besteden in hun verkiezingsprogramma en ten aanzien waarvan ze eensgezind zijn (zoals inkomensverschillen en sociale uitkeringen bij GroenLinks en PvdA, euthanasie bij de SGP, criminaliteit bij de VVD). Maar er zijn evengoed vraagstukken die nauwelijks aandacht krijgen en waarover leden erg eensgezind zijn (zoals het eerder genoemde euthanasievraagstuk). Het blijkt kortom niet zo te zijn dat leden over eigen vraagstukken eensgezinder zijn dan over vraagstukken die minder van belang zijn of althans minder aandacht krijgen in het verkiezingsprogramma.²⁸

Tabel 3.2 Rangordecorrelatie tussen aandacht voor een vraagstuk en mate van eensgezindheid, per partij, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
rangordecorrelatie rho	0,000	0,179	0,179	0,464	0,214	-0,286	0,357
p	1,000	0,702	0,702	0,294	0,645	0,535	0,432

Bron: LPO 2008

Een volgende verwachting over de relatie tussen het type issues en de mate van eensgezindheid heeft te maken met de culturele dimensie in de Nederlandse politiek. Kriesi et al. (2008: 15) stellen dat gevestigde partijen intern verdeeld zijn over vraagstukken die samenhangen met deze dimensie, zoals dat van de integratie van allochtonen en dat van Europese eenwording. Zij stellen dat gevestigde partijen onzeker en intern verdeeld zijn over deze vraagstukken en daarom niet altijd duidelijke posities innemen. Partijen kunnen gepolariseerd raken als diepgewortelde of urgente issues moeilijk zijn te integreren in de eigen ideologie (zie Arter 1994: 74; Boucek 2009: 473-474). Dit zou kunnen gelden voor

27 Omdat er in het Manifesto-project geen goede gegevens zijn over de aandacht voor het vraagstuk van kerncentrales, blijft dat vraagstuk in deze analyse buiten beschouwing (zie bijlage 3.4 voor uitgebreide uitleg en verantwoording).

28 Een andere uitleg van de genoemde constatering van Heidar is dat leden eensgezinder zullen zijn over vraagstukken die volgens hen urgent zijn en met voorrang zouden moeten worden aangepakt. De verwachting dat leden eensgezinder zijn over in hun ogen urgente vraagstukken vindt echter evenmin steun in de data.

de vraagstukken die samenhangen met de nieuwe dimensie. We verwachten dan dat de eensgezindheid onder partijleden van de onderzochte gevestigde partijen lager is ten aanzien van Europese eenwording en de integratie van minderheden dan op vraagstukken die samenhangen met de oudere ethische en economische dimensie.

We vergelijken de eensgezindheid over Europese eenwording en integratie met de eensgezindheid ten aanzien van inkomensverschillen, sociale uitkeringen en euthanasie. In tabel 3.3 zien we per partij de rangorde, waarbij het vraagstuk waarover leden het meest verdeeld zijn bovenaan staat en dat waarover leden het minst verdeeld zijn onderaan. Voor GroenLinks, PvdA, D66 en ChristenUnie geldt inderdaad, dat leden verdeelder zijn over Europese eenwording en integratie dan over de andere issues. Voor CDA en VVD geldt dat ze weliswaar verdeelder zijn over Europese eenwording, maar dat het vraagstuk van integratie op de derde plaats komt. Voor de SGP geldt niet dat leden vaker verdeeld zijn over Europese eenwording en integratie.

De verwachting van Kriesi et al. (2008: 151) dat de nieuwe dimensie met name de in electoraal opzicht grotere en gevestigde partijen zal verdelen blijkt aldus steun te vinden in de data. PvdA leden zijn verdeeld over beide issues, CDA en VVD leden met name over de Europese eenwording.²⁹

Tabel 3.3 Rangorde van eensgezindheid, per partij, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
1 meest verdeeld	EU	EU	EU	EU	EU	EU	inkomensverschillen
2	integratie	integratie	integratie	integratie	euthanasie	inkomensverschillen	sociale uitkeringen
3	sociale uitkeringen	sociale uitkeringen	inkomensverschillen	inkomensverschillen	integratie	integratie	integratie
4	inkomensverschillen	inkomensverschillen	sociale uitkeringen	euthanasie	inkomensverschillen	sociale uitkeringen	EU
5 minst verdeeld	euthanasie	euthanasie	euthanasie	sociale uitkeringen	sociale uitkeringen	euthanasie	euthanasie

Bron: LPO 2008

Samenvattend: als we kijken naar het type issues waarover leden eensgezind zijn, dan vinden we geen steun voor de verwachting dat zij vaker eensgezind zijn over kernthema's. De verwachting die de meeste empirische steun vindt, is die over vraagstukken die samenhangen met de culturele dimensie in de politiek. In de meeste partijen zijn leden over hieraan verbonden vraagstukken verdeelder dan over vraagstukken die samenhangen met de ethische of economische dimensie.

²⁹ Onderzoek onder Ierse partijleden (Gallagher en Marsh 2002: 173) laat trouwens zien dat Nederland niet het enige land is waarvoor dit geldt: leden van de gevestigde partij Fine Gael zijn verdeeld zijn over Europese eenwording, integratie en de opstelling van Ierland in het buitenland.

3.2.4 Toegenomen of afgenomen eensgezindheid?

Leden van Nederlandse politieke partijen zijn het over veel vraagstukken redelijk met elkaar eens. Maar er zijn issues waarover de leden van sommige partijen minder eensgezind zijn. Is die situatie typisch voor 2008? Met behulp van het LPO 1986, 1999 en 2008 kunnen we voor PvdA, D66, CDA en VVD voor enkele vraagstukken nagaan in hoeverre de eensgezindheid is toe- of afgenomen.³⁰

We kunnen twee tegengestelde verwachtingen formuleren over de ontwikkeling van de eensgezindheid binnen PvdA, D66, CDA en VVD. Enerzijds kunnen we verwachten dat deze partijen eensgezinder zijn geworden. Die verwachting is in de eerste plaats geïnspireerd door de eerder geformuleerde hypothese dat kleinere partijen eensgezinder zijn dan grotere. Alle vier partijen telden in 2008 minder leden dan eind jaren tachtig en negentig. Partijen worden kleiner en daarmee mogelijk eensgezinder. In de tweede plaats zouden partijen eensgezinder geworden zijn, omdat leden met een afwijkende mening de partij hebben verlaten. Dat idee past binnen een dynamisch model van veranderingen van opvattingen (zie Carsey en Layman 1999). Het idee is dat leden met een afwijkende opvatting zich aanpassen aan de dominante stroming binnen de partij, worden gesocialiseerd in het gedachtegoed van de partij of de partij verlaten (Weldon 2007: 19-20). Als die veronderstelling klopt, dan zullen partijen steeds eensgezinder worden. Dit proces zal zich overigens vooral voordoen met betrekking tot issues waar aandacht naar uit gaat. Over vraagstukken die niet in de belangstelling staan, zal het minder duidelijk zijn wat de dominante mening binnen de partij is en zullen opvattingen zich minder waarschijnlijk in die richting ontwikkelen.

Anderzijds kunnen we verwachten dat partijen in de loop van de tijd juist minder eensgezind zijn geworden. Als de rol van een overkoepelende ideologie losser wordt en leden minder uitgaan van een onderliggend, sturend wereldbeeld dat leidend is voor opvattingen over allerlei meer concrete kwesties, dan verwachten we dat de interne verdeeldheid toeneemt, zeker bij de vier bestuurspartijen waarvoor we gegevens voor een periode van drie decennia hebben.

Om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van eensgezindheid, vergelijken we voor PvdA, D66, CDA en VVD de A-scores op vijf vraagstukken (tabel 3.4, zie bijlage 3.5 voor de onderliggende opiniedistributies en de N) en de links-rechtszelfplaatsing (tabel 3.5).

Voor de vier partijen samen neemt de gemiddelde eensgezindheid ten aanzien van euthanasie toe. Binnen PvdA, D66 en VVD zijn leden in 2008 eensgezinder dan in 1999 en waren ze toen eensgezinder dan in 1986.³¹ Leden van het CDA

30 De vergelijking blijft noodgedwongen beperkt tot partijen en issues die zijn opgenomen in zowel het LPO 2008 als dat van 1999 en 1986.

31 Bij deze conclusie past overigens enige voorzichtigheid, omdat de vraagstelling over de euthanasiekwestie in 1999 en 2008 is veranderd om recht te doen aan de veranderende regelgeving op dit gebied. In 1986 stond op de linkeras de tekst 'euthanasie toestaan als de patiënt daarom vraagt', in 1999 en 2008 is het laatste deel van de zin weggelaten, zie bijlage 3.1.

werden tussen 1986 en 1999 iets minder eensgezind en daarna aanzienlijk eensgezinder.

Op de economische dimensie is de gemiddelde eensgezindheid nauwelijks veranderd. Voor zover er veranderingen zijn, zijn die niet voor alle partijen in dezelfde richting. Ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverdeling is de eensgezindheid onder leden van de PvdA nagenoeg gelijk gebleven, al is de eensgezindheid in 1999 iets lager dan in 1986 en 2008. Binnen D66 is de eensgezindheid in 1999 iets hoger dan in 1986 en dat blijft in 2008 zo. Bij het CDA blijft de eensgezindheid gelijk. Leden van de VVD worden minder eensgezind over inkomensverschillen. Bij het issue van sociale uitkeringen zijn PvdA, D66 en CDA eensgezinder geworden. Partijleden van de VVD zijn minder eensgezind.

Op de culturele dimensie is er gemiddeld sprake van afgenomen eensgezindheid. Ten aanzien van het vraagstuk van integratie daalt de gemiddelde eensgezindheid van 0,47 naar 0,42. Van de vier partijen zijn de leden van het CDA in 2008 nog het meest eensgezind over integratie; in 1999 waren zij net zo eensgezind. Leden van de VVD waren in 1999 het meest eensgezind (A-score van 0,57) en bij deze partij is de verdeeldheid het meest toegenomen: de A-score daalde met 0,13 naar 0,44. Ook leden van D66 werden minder eensgezind: de A-score daalde van 0,49 naar 0,41. Leden van de PvdA waren en blijven het minst eensgezind met A-scores van 0,36 in 1999 en 0,34 in 2008. Met betrekking tot het vraagstuk van Europese integratie was de eensgezindheid in 1999 met een gemiddelde A-score van 0,39 al relatief laag en die is in 2008 (A-score 0,27) nog lager. Bij alle vier partijen daalde de eensgezindheid: CDA -0,16, VVD -0,14, PvdA -0,13 en D66 -0,07.

Tabel 3.4 A-scores voor diverse politieke vraagstukken, 1986-2008

	PvdA			D66			CDA			VVD			gemiddelde per vraagstuk		
	1986	1999	2008	1986	1999	2008	1986	1999	2008	1986	1999	2008	1986	1999	2008
euthanasie	0,63	0,70	0,85	0,57	0,70	0,85	0,27	0,17	0,38	0,35	0,65	0,81	0,46	0,56	0,72
inkomensverschillen	0,58	0,55	0,59	0,47	0,55	0,51	0,50	0,48	0,48	0,51	0,47	0,38	0,52	0,51	0,49
sociale uitkeringen		0,51	0,52		0,61	0,69		0,56	0,59		0,57	0,49		0,56	0,57
integratie		0,36	0,34		0,49	0,41		0,47	0,47		0,57	0,44		0,47	0,42
EU		0,39	0,26		0,47	0,40		0,39	0,23		0,32	0,18		0,39	0,27
gemiddelde per partij		0,50	0,51		0,56	0,57		0,41	0,43		0,52	0,46			
LR	0,60	0,67	0,66	0,67	0,62	0,66	0,34	0,45	0,46	0,54	0,62	0,65			

Bron: LPO 1986, 1999 en 2008

Over het algemeen is de eensgezindheid op de links-rechtsdimensie aanzienlijk. Het CDA vormt echter een uitzondering. Bij alle partijen is de eensgezindheid in 2008 groter dan in 1986. PvdA-leden zijn reeds in 1986 behoorlijk eensgezind en

zijn in 1999 nog eensgezinder. Leden van D66 waren en zijn net zo eensgezind: er zit geen duidelijke ontwikkeling in de eensgezindheid onder leden van D66. Onder VVD-leden neemt de eensgezindheid toe. In 1986 is de lagere A-score het gevolg van de spreiding over de categorieën en het 'gat' tussen categorie 8 en 10: 12% van de leden plaatst zichzelf op de meest rechtse positie, positie 9 is minder in trek. De eensgezindheid onder CDA leden groeit, maar zij blijven behoorlijk verdeeld. Ook hier zien we dat er in 1986 een groep leden is die zichzelf uiterst rechts plaatst;³² die 'extreme groep' is er in 1999 en 2008 niet, waardoor de A-score stijgt.

Tabel 3.5 Frequentieverdeling en A-scores op links-rechtszelfplaatsing partijleden 1986-2008, per partij (in procenten)

	PvdA			D66			CDA			VVD		
	1986	1999	2008	1986	1999	2008	1986	1999	2008	1986	1999	2008
1 links	23	14	13	2	1	1	0	0	1	1		
2	17	15	18	5	4	3	0	1	2	0	0	1
3	30	37	34	20	22	23	6	7	5	2	1	2
4	20	22	23	37	31	37	10	14	11	2	6	4
5	5	8	8	21	19	17	15	22	17	9	8	7
6	1	2	3	12	11	9	12	16	17	13	16	12
7	1	1	1	4	9	8	17	17	21	24	27	27
8	0	1	0	1	2	2	18	15	18	29	31	35
9			0		0	1	7	2	6	7	8	11
10 rechts	1	0	0		0	0	15	4	2	12	3	2
totaal	98	100	100	102	99	101	100	98	100	99	100	101
N	282	677	527	349	862	891	251	530	432	290	595	537
A-score^a	0,60	0,67	0,66	0,67	0,62	0,66	0,34	0,45	0,46	0,54	0,62	0,65

a. De gemiddelde A-scores per jaar zijn 1986: 0,54; 1999: 0,59; 1999: 0,61.

Bron: LPO 1986, 1999 en 2008

De gemiddelde eensgezindheid per partij op deze vijf vraagstukken is in 2008 gedaald (VVD) of heel licht gestegen (PvdA, D66, CDA). Leden zijn veel eensgezinder geworden over euthanasie. Behalve in de VVD bleef de eensgezindheid op de economische dimensie vrijwel gelijk. Over de integratie van minderheden en Europese eenwording werden leden minder eensgezind. Op de overkoepelende links-rechtsdimensie zijn leden eensgezind en die eensgezindheid blijft gelijk (PvdA, D66) of neemt toe (CDA, VVD).

³² Het zijn vooral oudere partijleden die dit doen, wat er op zou kunnen wijzen dat dit het laatste restant leden is die links-rechts vooral opvatten als een religieuze in plaats van een economische tegenstelling.

De verwachting dat partijen op termijn eensgezinder worden, vindt dus geen steun. Het is niet zo dat het ledenbestand bijvoorbeeld door ledenverlies, rekrutering en inhoudelijke aanpassing, steeds eensgezinder wordt. Juist op kwesties die tussen 1999 en 2008 centraal hebben gestaan in de Nederlandse politiek, zoals de integratie van minderheden en Europese eenwording, zijn leden *niet* eensgezinder geworden. De toegenomen urgentie van deze vraagstukken en de discussies binnen en buiten partijen hebben niet geleid tot minder verdeeldheid, maar tot een toename van onderlinge verschillen. Interne verdeeldheid lijkt zich aldus met name – en in sterkere mate dan voorheen – voor te doen op de culturele dimensie.³³

3.2.5 Vraagstukken met conflictpotentieel

Om te bepalen wat de mogelijke impact is van verdeeldheid over een vraagstuk binnen een partij, het zogenoemde ‘conflictpotentieel’, is het volgens Niedermayer (1982: 96-98) niet alleen van belang om te kijken naar de grootte van het meningsverschil en de stemverhoudingen (de A-score dus), maar ook naar het belang van een vraagstuk. Als leden verdeeld zijn over kwesties die zij belangrijk vinden, dan is de kans groter dat het meningsverschil aan het licht komt en eventueel leidt tot hevige discussies of interne groepsvorming. Als leden verdeeld zijn over een kwestie waaraan zij nauwelijks belang hechten, dan zal de kwestie minder snel op de agenda komen en ligt discussie of groepsvorming minder voor de hand. Of een kwestie op de agenda komt, hangt echter niet alleen af van het belang dat leden daaraan hechten. De agenda van partijen wordt mede bepaald door externe omstandigheden: als bepaalde kwesties de nationale politieke agenda domineren, dan kan een partij moeilijk anders dan deze intern agenderen, zelfs als leden een kwestie niet of minder belangrijk vinden. Voor het beoordelen van verdeeldheid is het daarom van belang om de onderzochte issues in te delen op basis van de mate van eensgezindheid en het belang van de kwestie. Een kwestie is belangrijk als leden het vraagstuk urgent vinden³⁴, een vraagstuk traditioneel van belang is voor een partij (vgl. Valen en Narud 2007: 298) of het vraagstuk gerelateerd is aan een dominante tegenstelling in de Nederlandse politiek.

Als we (in tabel 3.6) de hoogte van de A-score afzetten tegen het politieke belang van de issues, zien we vier typen vraagstukken.³⁵ Ten eerste zijn er vraagstukken waarover partijleden erg eensgezind zijn en die politiek niet van belang zijn, zoals het vraagstuk van euthanasie voor de niet-confessionele partijen (cel linksboven). Ten tweede zijn er vraagstukken waarover leden relatief eensgezind zijn en die belangrijk zijn (cel linksonder), zoals euthanasie voor de SGP, inkomensverschillen

33 Ditzelfde beeld komt naar voren uit onderzoek naar de eensgezindheid binnen fracties (Andeweg en Thomassen 2007: 74, zie ook hoofdstuk 5).

34 Van deze kwesties is aan leden gevraagd welk vraagstuk hun partij met voorrang zou moeten aanpakken. Vraagstukken die door meer dan 15% van de leden worden genoemd, worden hier als urgent beschouwd (zie tabel 4.11 in het volgende hoofdstuk voor informatie over de urgente vraagstukken per partij).

35 Omwille van de overzichtelijkheid laten we hier alleen de lage A-scores (lager dan 0,40) en de hoge A-scores (hoger dan 0,60) zien.

voor GroenLinks en de PvdA en criminaliteit voor ChristenUnie en VVD. Het conflictpotentieel voor de vraagstukken in de cel linksboven is het laagst: de onderlinge eensgezindheid is relatief groot en de vraagstukken zijn niet belangrijk. In de cel linksonder is het conflictpotentieel groter omdat het om vraagstukken gaat die in de ogen van leden belangrijk zijn ofwel een centrale rol spelen in het politieke debat. Aangezien de onderlinge eensgezindheid bij deze vraagstukken relatief groot is, zal het belang ervan leiden tot intern debat (omdat het vraagstuk op de agenda komt), maar zijn hevige meningsverschillen niet te verwachten.

In de derde plaats zijn er vraagstukken waarop de eensgezindheid weliswaar gering is, maar waarvan het belang niet groot is. Omdat de kwesties politiek niet centraal staan en door leden niet urgent worden gevonden, zullen deze kwesties niet snel op de agenda komen. Gebeurt dat wel, dan is de kans op verdeeldheid groot: de onderlinge eensgezindheid is gering. Dat geldt in de meeste partijen voor de kwestie van kerncentrales. In de vierde plaats zijn er kwesties waarover leden relatief weinig eensgezind of zelfs verdeeld zijn en die er toe doen. Leden vinden de kwestie urgent, zoals het vraagstuk van integratie, of de kwesties zijn gerelateerd aan een scheidslijn die voor de partij traditioneel van belang is (euthanasie bij het CDA, inkomensverschillen bij de VVD) of een scheidslijn die politiek gezien relevant is (culturele en economische kwesties in alle partijen). Deze kwesties hebben de potentie om te zorgen voor conflict: de kwesties staan hoog op de politieke agenda, zullen aan bod komen in de partij én de leden zijn weinig eensgezind.

Tabel 3.6 Typologie van issues op basis van mate van eensgezindheid en belang, 2008

		mate van eensgezindheid (A-score)	
		hoog (A-score > 0,4)	laag (A-score < 0,4)
belang	laag	euthanasie: GL, PvdA, D66, CU, VVD kerncentrales: GL	kerncentrales: PvdA, D66, CU, CDA criminaliteit: GL
	hoog	euthanasie: SGP inkomensverschillen: GL, PvdA sociale uitkeringen: D66, CU criminaliteit: CU, VVD, SGP	EU: GL, PvdA, D66, CU, CDA, VVD integratie: GL, PvdA, CU euthanasie: CDA inkomensverschillen: VVD

3.3 Interne verdeeldheid: achtergronden en samenhang

Hiervoor hebben we gezien dat leden van dezelfde partij redelijk eensgezind zijn, maar dat we niettemin voor de meeste partijen enkele vraagstukken kunnen aanwijzen die politiek gezien van belang zijn en waarover leden relatief weinig eensgezind zijn. Wat we niet weten, is *wie* er dan precies binnen die partijen van mening verschillen en in hoeverre opvattingen over verschillende vraagstukken met elkaar samenhangen. Inzicht in de achtergronden van verdeeldheid over specifieke kwesties is relevant om een beeld te krijgen van het karakter en de ernst van de verdeeldheid. Als een tegenstelling op een bepaald vraagstuk samenhangt met andere verschillen, bijvoorbeeld in achtergronden, activisme, persoonlijke motieven of opvattingen over andere kwesties, dan is er sprake van *mutually*

reinforcing cleavages (Lijphart 1986 [1968]: 172). In zo'n situatie, waarin meerdere tegenstellingen (in achtergronden of opvattingen) samenvallen, spreken we van 'tendenties' of 'vleugels' binnen een partij (vgl. Sartori 1976: 66-67; De Vries 1982: 130-131). Hangen verschillen over de ene kwestie niet samen met verschillen in achtergronden of meningsverschillen over andere kwesties, dan is er sprake *cross-cutting cleavages*, tegenstellingen die dwars op elkaar staan. In het eerste geval zijn de gevolgen van tegenstellingen mogelijk serieuzer dan in dat laatste geval. Als tegenstellingen samenvallen is er een grotere kans is op conflict en instabiliteit dan als tegenstellingen niet overlappen en dus niet steeds dezelfde mensen tegenover elkaar staan (vgl. Lipset et. al 1956: 77-78; Lijphart 1986 [1968]: 172).

Om de interne eensgezindheid nader in kaart te brengen, kijken we in paragraaf 3.3.1 of interne meningsverschillen kunnen worden herleid tot verschillen in achtergrondkenmerken, activisme of lidmaatschapsmotieven. In paragraaf 3.3.2 gaan we met behulp van een clusteranalyse na in hoeverre (verschillen in) opvattingen over belangrijke politieke kwesties met elkaar samenhangen en of we binnen partijen inhoudelijke groepen kunnen onderscheiden.

3.3.1 Meningsverschillen en tegenstellingen in achtergronden, activisme en motieven

Verwachtingen over verschillen tussen partijleden

Hoe kunnen we meningsverschillen binnen partijen verklaren? Zijn verschillen van mening te herleiden tot andere verschillen tussen leden? In de literatuur worden diverse hypothesen gesuggereerd om de diversiteit van opinies van partijleden te verklaren. Een eerste set verklaringen gaat in op de rol van socialisatie. Daarbij gaat het om het idee dat iemands achtergrond, positie en levenservaring van invloed zijn op zijn opvattingen en dat mensen met verschillende achtergronden er uiteenlopende opvattingen op na houden (o.a. Whiteley et al. 1994: 150). Hierbij kan worden gedacht aan verschillen in geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, sociale klasse, religie en woonplaats (Whiteley et al. 2006: 55). Zo zouden vrouwen er linksere opvattingen op na houden dan mannen (Seyd en Whiteley 1992: 129) en zouden jongeren idealistischer en extremer zijn dan ouderen (Bruter en Harrison 2009: 22). De opvattingen van lageropgeleiden zouden afwijken van die van hogeropgeleiden (zie Bovens en Wille 2011, Dekker en Den Ridder 2011: 70-73) bijvoorbeeld als het gaat om de integratie van minderheden (De Goede 2011: 140) of internationale kwesties (Den Ridder et al. 2011: 31). In de literatuur worden er grofweg drie mechanismen onderscheiden waarlangs opleidingsniveau opvattingen beïnvloedt: via verschillen in materiële zekerheid en hulpbronnen (mensen met een hogere opleiding hebben een betere sociaaleconomische positie en kijken daarom anders tegen de wereld aan); via sociale en politieke vaardigheden, zelfvertrouwen en kennis (mensen met een hogere opleiding hebben meer kennis en zelfvertrouwen en daarom andere opvattingen over maatschappij en politiek); via sociale netwerken en de sociale omgeving (mensen met een hogere opleiding komen vaak uit een milieu waarin zij meer gestimuleerd worden en daarom zouden ze andere opvattingen hebben dan mensen uit een lager sociaal milieu en opleidingsniveau; Dekker en Van der Meer 2009: 141).

Iemands materiële zekerheid en sociale positie worden overigens niet alleen gemeten middels opleidingsniveau, maar ook door sociale klasse. Mensen behorend tot een hogere sociale klasse zouden door andere belangen en/of een ander sociaal netwerk andere opvattingen hebben dan mensen van de midden- of arbeidersklasse. Vooral in een klassensamenleving als Groot-Brittannië is deze factor van belang (Seyd en Whiteley 1992: 128).³⁶ Een laatste achtergrondkenmerk dat kan samenhangen met opvattingen is religieuze gezindte. Mensen die religieus zijn, kunnen over sommige vraagstukken een andere mening hebben dan niet religieuze mensen. Ook tussen religies en religieuze stromingen kunnen zich verschillen voordoen.³⁷

Een tweede manier waarop socialisatie kan leiden tot verschillen in opvattingen betreft niet de socialisatie binnen de maatschappij als geheel, maar de socialisatie binnen partijen. Mensen die langer lid zijn van een bepaalde partij zullen de politieke wereld anders zijn gaan bekijken en hun opvattingen hebben aangepast (Whiteley et al. 2006: 55). Het gevolg is dat mensen die langer lid zijn andere opvattingen hebben dan mensen die kort lid zijn. Behalve dat de lengte van het lidmaatschap kan samenhangen met opvattingen, kunnen er verschillen zijn tussen generaties. Kitschelt (1989b: 407- 409) veronderstelt dat mensen lid worden als een inhoudelijk thema dat ze belangrijk vinden urgent is. Een nieuwere generatie leden is mogelijkterwijs op basis van andere issues gemobiliseerd dan mensen die al (langer) lid zijn. Op die manier kan er verdeeldheid binnen partijen ontstaan. Een voorbeeld is de verdeeldheid die na 1968 binnen de Duitse SPD ontstond, toen de protestgeneratie van 1968 lid werd van die partij (Bell en Shaw 1994b: 170). In Nederland wordt 2002 wel genoemd als het moment waarop een nieuwe generatie leden zich meldde (zie Voerman en Van Schuur 2011: 205). Vanaf dit turbulente politieke jaar stijgt het lidmaatschap van met name linkse partijen; het zou kunnen zijn dat er een nieuwe, mogelijk afwijkende generatie leden bij komt.

Ook politieke herkomst van leden kan een rol spelen. GroenLinks (in 1990), ChristenUnie (in 2000) en CDA (in 1980) zijn in een ver of minder ver verleden ontstaan als fusie van andere partijen. Die partijen hadden genoeg gemeen om te fuseren, maar in elk fusieproces blijken er ook verschillen te zijn (zie o.a. Ten Napel 1992; Hippe 2010). Het is denkbaar dat de oude 'bloedgroepen' te herkennen zijn, bijvoorbeeld omdat leden nog verschillen in ideologische of geloofsovertuiging (vgl.

36 Het is echter de vraag hoe groot de rol van deze achtergrondkenmerken kan zijn om verschillen binnen partijen te verklaren. Zoals we in hoofdstuk 2 zagen, zijn er binnen de meeste onderzochte partijen relatief weinig jongeren en lageropgeleiden. Als die groepen al een afwijkende opinie hebben, dan zal dat op geaggregeerd niveau niet snel tot grote verschillen leiden, omdat die groepen zo klein zijn.

37 In de internationale literatuur wordt daarnaast verwacht dat iemands woonplaats of regionale herkomst samenhangt met zijn of haar opvattingen. Onderzoekers verwachten in Canada verschillen tussen mensen die in het centrum van het land wonen en diegenen die in de periferie wonen, met name ten aanzien van regionale vraagstukken (Archer en Ellis 1994: 301). Omdat we ten aanzien van de hier onderzochte issues en voor de Nederlandse casus dergelijke verschillen niet verwachten, laten we regio als kenmerk buiten beschouwing.

voor het CDA Koole en Van Holsteyn 2011: 132) of omdat zij in een verschillende traditie gesocialiseerd zijn.

Een tweede en derde set verklaringen om verschillen in opvattingen te begrijpen, hebben betrekking op het activisme respectievelijk de lidmaatschapsmotieven van partijleden. Dat de mate van politiek activisme zou samenhangen met opvattingen, is al ruim een eeuw een veelvoorkomend onderwerp in onderzoek naar partijleden. Het centrale idee is dat passieve leden er andere, minder extreme opvattingen op na houden dan actieve leden. Ostrogorski (1970 [1902]: 170) stelt, met de Britse Liberale partij rond 1900 voor ogen, dat de *party caucus* er radicalere opvattingen op na houdt dat de rest van de partij en de Kamerleden (vgl. May 1973: 140). Duverger (1965 [1954]: 100-101) beschrijft het verschil in opvattingen tussen leden en kiezers van de Duitse sociaaldemocratische partij en ontwikkelt de hypothese dat dit verschil zich veel algemener voordoet en er sprake is van een 'law of disparity'. In 1973 formuleert May, onder meer op basis van deze voorbeelden, de zogeheten 'law of curvilinear disparity' die stelt dat partijen geen *unitary actors* zijn en dat de opinies binnen partijen verschillen afhankelijk van de groep waartoe mensen behoren. May onderscheidt drie lagen of strata: top-leiders, sub-leiders en niet-leiders. Hij stelt dat sub-leiders extremere opvattingen hebben over beleidsvraagstukken dan top-leiders en niet-leiders. De verschillen zijn het gevolg van het feit dat de drie groepen andere prikkels en doelen hebben. Top-leiders willen gekozen worden en passen zich daarom aan aan de gematigde opvattingen van niet-leiders. Subleiders zijn actieve leden die vanuit ideologische doelstellingen tijd en energie in hun partij steken. Zij zijn niet in de eerste plaats bezig met het winnen van stemmen, maar met het verwezenlijken van hun idealen en daarom zullen hun opinies radicaler zijn (May 1973: 149; Kennedy et al. 2006: 787).³⁸

De wet van May heeft betrekking op kiezers, actieve leden en gekozen vertegenwoordigers. Partijledenonderzoekers leiden eruit af, dat er een onderscheid is in opvattingen van actieve en minder actieve leden. De gemotiveerde sub-leiders zijn vergelijkbaar met de actieve leden die gemotiveerd door ideologie actief worden en extreme opvattingen hebben. Passieve leden lijken meer op kiezers van de partij en hebben gematigde opvattingen (zie o.a. Seyd en Whiteley 1992: 100; Whiteley et al. 1994: 108; Kennedy et al. 2006: 791).

Eén van de punten van kritiek op de wet van May (zie Kitschelt 1989b voor uitgebreide kritiek) richt zich op het wellicht te simpele onderscheid tussen leiders en sub-leiders. Kitschelt (1989b: 403) stelt dat leiders en actieve leden geen homogene groepen zijn, maar bestaan uit mensen met uiteenlopende motieven en aspiraties. Anders dan May veronderstelt Kitschelt niet dat *alle* sub-leiders gemotiveerd worden door ideologie: subleiders zijn zelf vaak lokale politici

38 Het empirisch bewijs voor de Wet van May is wisselend. De meeste auteurs vinden geen bewijs voor de stelling dat actieve leden (altijd) radicaler zijn dan kiezers en leiders (o.a. Herrera en Talyor 1994; Norris 1995; Narud en Skare 1999; Koole en Van Holsteyn 2000; Gallagher en Marsh 2002). Andere auteurs vinden wel bewijs (Widfeldt 1995) of bewijs onder specifieke omstandigheden (Kitschelt 1989b).

of willen dat hun partij macht heeft, dus zullen zij ook *office seeking incentives* hebben (Kennedy et al. 2006: 787). Kitschelt (1989b: 406-407) onderscheidt in dit verband twee typen leden: pragmatisten en ideologen. Pragmatisten zijn gematigd in termen van beleid en strategie en richten zich op electoraal succes. Leden die worden gemotiveerd door electorale motieven of lid zijn om carrière te maken, zullen pragmatischer zijn in hun opvattingen (Whiteley et al. 2006: 56). Ideologen zijn gericht op de kerndoelgroep van de partij en hebben een sterke ideologisch drijfveer die leidt tot relatief radicale opvattingen en strategieën (Kitschelt 1989b: 406). Volgens Kitschelt moeten we dan ook niet kijken of leden actief of minder actief zijn, maar of zij ideologische of pragmatische motieven hebben. Leden die sterk ideologisch gemotiveerd zijn, zullen er andere, extremere opvattingen op na houden dan leden die minder ideologisch gemotiveerd zijn. Zie hier een set van verklaringen om verschillen in opvattingen tussen partijleden te begrijpen: verschillen in motieven om lid te worden van een partij.

Er is nog een manier waarop ideologische motieven kunnen samenhangen met opvattingen. Hierboven gingen we uit van algemene ideologische motieven, maar het is mogelijk dat leden met betrekking tot een specifiek vraagstuk gemotiveerd zijn. Leden die een vraagstuk belangrijk vinden zullen wellicht dieper over dat vraagstuk hebben nagedacht en op dat punt ideologisch gemotiveerd zijn en vasthouden aan hun opinie. Leden die een vraagstuk minder belangrijk vinden, zullen er minder goed over hebben nagedacht en hun opvattingen eerder aanpassen aan de gematigde opvattingen van kiezers. Zo ontstaat er een verschil tussen leden die een vraagstuk belangrijk vinden en zij die dat niet vinden.

Verschillen tussen groepen met andere kenmerken, mate van activisme of motieven?

Hieronder kijken we of de verdeeldheid in opvattingen over bepaalde kwesties samenhangt met verschillen in achtergronden, activisme of lidmaatschapsmotieven. We richten ons daarbij op kwesties met een hoog conflictpotentieel (zie tabel 3.6). Dit zijn de vraagstukken waarvan inzicht in het karakter en de ernst van die verdeeldheid het meest relevant is. Deze vraagstukken zijn te beschouwen als *most likely cases*: als we hier geen systematische verschillen waarnemen, dan zal dat voor de andere vraagstukken hoogstwaarschijnlijk evenmin het geval zijn. Het gaat in totaal om 11 vraagstukken.

Het gaat hierbij steeds om de vraag of de verdeeldheid over een bepaalde kwestie samenhangt of wellicht samenvalt met verschillen in achtergronden, activisme en lidmaatschapsmotieven. In bijlage 3.6 staat hoe die kenmerken zijn geoperationaliseerd. Omwille van de overzichtelijkheid en omdat we geïnteresseerd zijn in groepen met tegenovergestelde meningen, kijken we naar de 'ingedikte versies' van de originele zeven-puntschalen. Die schalen zijn teruggebracht tot drie categorieën: positie 1-3, middenpositie 4, en positie 5-7. Als er een substantieel verschil is tussen, bijvoorbeeld, jongere en oudere leden, dan verwachten we dat jongeren zich vaker op de posities 1-3 bevinden en ouderen zich vaker op de posities

5-7. Het zijn die verschillen waarnaar we op zoek gaan.³⁹ In tabel 3.7 staat bij wijze van samenvatting een gestileerde weergave van die verschillen, de tabellen waarop deze samenvatting is gebaseerd, zijn opgenomen in bijlage 3.6. Voor elk onderzocht vraagstuk zijn de twee kanten van de schaal weergegeven (de middenpositie is weggelaten) en is met behulp van een asterix (*) weergegeven of en in hoeverre de subgroepen van elkaar verschillen. Eén asterix geeft aan dat de ene subgroep 10-15% vaker dan de andere een bepaalde positie inneemt, bij twee asterixen is dit verschil tussen de 15-20%, bij drie tussen de 20-25% en bij vier 25% of groter.⁴⁰

In tabel 3.7 is te zien dat opvattingen over kwesties met conflictpotentieel soms samenhangen met achtergrondkenmerken, maar nauwelijks met de mate van activisme of met lidmaatschapsmotieven. Bij drie van de 11 onderzochte vraagstukken hangt de opvatting over een vraagstuk samen met geslacht. In GroenLinks en CDA zijn mannen iets vaker voorstander van Europese eenwording dan vrouwen. In de VVD zijn vrouwen vaker voorstander van kleinere inkomensverschillen en mannen van grotere. Het verschil tussen mannen en vrouwen is echter beperkt en het is dan ook niet zo dat mannen tegenover vrouwen staan. Neem het Europese vraagstuk bij het CDA: 52% van de mannen neigt naar de positie dat Europese eenwording verder moet, terwijl slechts 37% van de vrouwen die mening is toegedaan (een verschil van 15%). De positie dat eenwording al te ver is gegaan wordt aangehangen door 38% van de vrouwelijke CDA-leden en 30% van de mannelijke. Dat duidt er op dat opvattingen over Europese integratie binnen het CDA samenhangen met geslacht, maar dat de verdeeldheid over dat issue niet simpelweg te herleiden is tot verschillen tussen mannen en vrouwen. Beide groepen zijn verdeeld.

In zes van de 11 gevallen hangen opvattingen samen met leeftijd. Binnen GroenLinks en PvdA zijn leden jonger dan 50 vaker van mening dat allochtonen hun eigen cultuur mogen behouden en Europese eenwording verder moet, terwijl ouderen vaker vinden dat minderheden zich moeten aanpassen en eenwording te ver is gegaan. Binnen het CDA vinden leden jonger dan 50 vaker dat euthanasie verboden moet worden. Binnen de VVD vinden leden jonger dan 50 vaker dat inkomensverschillen groter moeten worden. Het verschil tussen leden onder en boven de 50 is in enkele gevallen (PvdA-EU; VVD-inkomensverschillen) tussen de 15-20%, maar is nergens zo groot dat jongeren tegenover ouderen staan.

Opvattingen hangen vaak samen met het opleidingsniveau, ook binnen partijen. Aangezien het opleidingsniveau in partijen relatief hoog ligt, hebben we hier hogeropgeleide leden (universiteit of hbo) vergeleken met leden die in die

39 Het kan natuurlijk zijn dat er tussen jongere en oudere leden kleinere verschillen zijn, die minder zichtbaar worden door deze indikking, maar dat zijn dan eerder nuanceverschillen dan dat zij er een andere opvatting op na houden over de richting waarin een bepaald vraagstuk zich zou moeten ontwikkelen.

40 Er is niet gekeken naar significantie van verschillen omdat we in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in de vraag in hoeverre groepen tegenover elkaar staan en minder in significante maar in omvang beperkte verschillen. Of een opvatting significant samenhangt met een achtergrondkenmerk hangt bovendien af van de omvang van de subgroepen: bij grotere subgroepen zijn verschillen sneller statistisch significant dan bij kleine, terwijl de omvang van het verschil kleiner kan zijn.

Tabel 3.7 Overzicht van de samenhang^a tussen opvattingen en achtergronden, activisme en lidmaatschapsmotieven^b, per partij en vraagstuk, 2008

	geslacht	leeftijd	opleiding	sociale klasse	religie ^c	kerkbezoek	lidmaatschapsduur (voor 2002 vs na 2002)	partijverleden ^d	subjectief activisme	tijdsbesteding	ideologie	pragmatisme	urgent issue ^e
GL integratie													
behoud (55%)		**	**					**					
aanpassen (20%)		*	**										
GL EU													
verder (63%)	**	*	*										****
te ver (18%)		*	**										**
PvdA integratie													
behoud (32%)		*	*	*									
aanpassen (45%)		*	*	**									
PvdA EU													
verder (56%)		**	****	**			*					*	*
al te ver (25%)		**	**	*			*						*
D66 EU													
verder (69%)			*										****
al te ver (15%)													*
CU – integratie													
behoud (22%)					*								
aanpassen (56%)			*		*								*
CU – EU													
verder (18%)				*				*					
te ver (58%)				*	*			**					
CDA – euthanasie													
toestaan (71%)		*				**		*	*	*	*		
verbieden (20%)		*				*					*		
CDA – EU													
verder (49%)	**		**	**			*	***					***
te ver (32%)			*	*			*	**					*
VVD – inkomen													
kleiner (21%)	*	*	*	*							*		
groter (52%)	*	**	**	*							*		

	geslacht	leeftijd	opleiding	sociale klasse	religie ^c	kerkbezoek	lidmaatschapsduur (voor 2002 vs na 2002)	partijverleden ^d	subjectief activisme	tijdsbesteding	ideologie	pragmatisme	urgent issue ^e
VVD – EU													
verder (49%)			**	**			*						**
al te ver (35%)			**	**			*						

- a. Het aantal asterixen geeft de grootte van het verschil tussen subgroepen weer. * = verschil van 10-15%; ** = verschil van 15-20%; *** = verschil van 20-25%; **** = verschil > 25%. De onderliggende frequentieverdelingen per subgroep zijn te vinden in bijlage 3.6. Leesvoorbeeld: binnen GroenLinks is er ten aanzien van de positie dat Europese eenwording verder moet een verschil van 15-20% tussen mannen en vrouwen.
- b. Zie bijlage 3.6 voor de operationalisering van de achtergrondkenmerken, activisme en motieven. Behalve bij religie bij de ChristenUnie en partijverleden, staan per kenmerk twee subgroepen tegenover elkaar.
- c. Religie is bij de seculiere partijen geoperationaliseerd als wel of niet religieus. Bij CDA en ChristenUnie is er gekeken naar verschillen in religieuze gezindte.
- d. Partijverleden is alleen bekeken voor GroenLinks, ChristenUnie en CDA.
- e. Het gaat soms om een zeer kleine subgroep die het vraagstuk urgent vindt. Als de subgroep kleiner is dan 30 is de uitkomst van de analyse niet in de tabel opgenomen.

Bron: LPO 2008

zin niet hogeropgeleid zijn. In GroenLinks en PvdA zijn hogeropgeleide leden vaker van mening dat allochtonen hun cultuur mogen behouden, terwijl niet-hogeropgeleiden vaker vinden dat zij zich moeten aanpassen. Dat laatste zien we ook binnen de ChristenUnie. In vijf van de zes in de tabel opgenomen partijen hangen opvattingen over Europese eenwording samen met opleidingsniveau. Hogeropgeleiden neigen vaker naar de opvatting dat eenwording verder moet, terwijl niet-hogeropgeleiden vaker vinden dat eenwording al te ver is gegaan. Vooral binnen PvdA en VVD zijn de verschillen aanzienlijk. Binnen de VVD vindt onder de hogeropgeleiden de grootste groep (52%) dat eenwording verder moet, terwijl onder de niet-hogeropgeleiden de grootste groep (48%) vindt dat eenwording al te ver is gegaan. Bij de PvdA doet zich eenzelfde patroon voor, waarbij overigens net als bij de VVD niet-hogeropgeleiden verdeelder zijn over het Europese vraagstuk dan hogeropgeleiden. Het is echter niet zo, dat verschillen in opleidingsniveau samenvallen met verschillen in opvattingen over een bepaalde kwestie; de spreiding binnen de opleidingsgroepen is aanzienlijk.

Bij zes van de 11 onderzochte vraagstukken hangen sociale klasse en opvattingen samen, in veel gevallen bij vraagstukken waar ook samenhang met opleidingsniveau is. De richting van het verband lijkt er eveneens sterk op. Ten aanzien van Europese eenwording zijn mensen die zichzelf tot een hogere sociale klasse rekenen vaker voor verdere eenwording en mensen die dat niet doen vaker van mening dat eenwording al te ver is gegaan (in PvdA, ChristenUnie, CDA en VVD). Net als bij opleidingsniveau is het verschil binnen PvdA en VVD het grootst. Sociale klasse hangt daarnaast samen met het vraagstuk van integratie binnen de PvdA en dat van inkomensverschillen bij de VVD.

Religieuze gezindte, dat wil zeggen of iemand wel of niet religieus zegt te zijn, hangt in de seculiere partijen niet samen met de meningen over de onderzochte kwesties. Bij het CDA zeggen alle leden religieus te zijn en is gekeken of katholieken en protestanten van mening verschillen. Dat blijkt bij deze kwesties nauwelijks het geval te zijn (zie ook Van Holsteyn en Koole 2010:140).⁴¹ Bij het vraagstuk van euthanasie hangen opvattingen van CDA-leden wel samen met kerkbezoek: frequente kerkbezoekers zijn vaker van mening dat euthanasie verboden moet worden. Hoewel zowel niet-frequente (83%) als frequente kerkbezoekers (66%) in meerderheid neigen naar de opvatting dat euthanasie toegestaan moet zijn, zijn het vooral frequente kerkbezoekers die neigen naar de positie dat euthanasie verboden moet zijn (23% versus 9%). Het is niet zo dat binnen het CDA frequente kerkbezoekers tegenover niet-frequente kerkbezoekers staan, maar de meningsverschillen over dit thema kunnen voor een groot deel worden herleid tot dit verschil. Binnen de ChristenUnie is er beperkte samenhang met religieuze gezindte. Ten aanzien van het vraagstuk van integratie houden leden die zichzelf tot de evangelische- of Pinkstergemeente rekenen er een iets afwijkende mening op na. Ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording wijken orthodox gereformeerden en leden van de PKN iets van elkaar af. De verschillen zijn echter klein.

Opvattingen hangen niet vaak samen met lidmaatschapsgeneratie, dat wil hier zeggen of iemand voor of vanaf 2002 partijlid is geworden. Bij PvdA, CDA en VVD is er samenhang tussen lidmaatschapsgeneratie en opvattingen over Europese eenwording, maar die samenhang is gering. Voor GroenLinks, CDA en ChristenUnie keken we ook naar het partijverleden. We moeten hier voorzichtig zijn, want het gaat om kleine aantallen respondenten.⁴² Binnen GroenLinks hebben voormalige leden van de PPR een iets andere opinieverdeling dan leden van GroenLinks/PSP over het vraagstuk van integratie. Binnen de ChristenUnie vinden voormalige leden van de RPF iets vaker dat Europese eenwording al te ver is gegaan in vergelijking met leden van GPV/ChristenUnie. Binnen het CDA zijn er ook verschillen naar partijachtergrond: mensen die lid waren van ARP en KVP zijn vaker voor het verbieden van euthanasie, voormalige leden van de CHU vinden vaker dat eenwording al te ver is gegaan. Het gaat zoals gezegd om kleine aantallen respondenten, dus we moeten deze verschillen beschouwen als niet meer dan een voorzichtige indicatie.

Hoewel in de literatuur veelal een groot punt wordt gemaakt van het vermeende verschil tussen actieve en minder actieve leden, zien we dat onderscheid hier niet terug. De onderzochte opvattingen vertonen nauwelijks samenhang met activisme van leden (geoperationaliseerd middels subjectief activisme en de tijdsbesteding

41 Ten aanzien van de kwestie van euthanasie zijn katholieke CDA-leden hooguit iets stilliger van mening dat euthanasie toegestaan moet zijn; zij kiezen vaker dan protestantse leden voor positie 1-2 op de schaal.

42 Bij GroenLinks zijn 365 leden alleen lid geweest van GroenLinks, 85 leden waren eerst lid van de PPR, 83 van de PSP. Bij de ChristenUnie zijn 281 leden alleen lid geweest van de ChristenUnie, 104 leden waren eerst lid van de GPV, 88 van de RPF. Bij het CDA zijn 257 leden alleen lid geweest van het CDA, 105 leden waren lid van de ARP, 39 van de CHU en 50 van de KVP.

aan de partij). Alleen binnen het CDA zijn actieve leden iets vaker van mening dat euthanasie toegestaan moet worden, maar het verschil is klein.

Ook is er in de gegevens geen steun voor de verwachting dat ideologisch gemotiveerde leden verschillen van niet-ideologisch gemotiveerde leden, of dat pragmatische leden verschillen van niet-pragmatici. Ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie zijn er kleine verschillen in het CDA (de meest ideologische leden zijn vaker van mening dat euthanasie verboden moet zijn), net als bij de VVD ten aanzien van inkomensverschillen (de meest ideologische leden hebben meer uitgesproken opvattingen, de verdeeldheid binnen deze groep is groter dan binnen alle leden samen). Binnen de PvdA zijn pragmatische leden vaker van mening dat Europese eenwording verder moet dan niet-pragmatici. De verschillen zijn wederom klein.

De betrokkenheid bij een vraagstuk lijkt in sommige gevallen een rol te spelen. Diegenen die vinden dat een vraagstuk urgent is en met voorrang aangepakt dient te worden door de partij, houden er in een aantal gevallen een andere mening over dat vraagstuk op na dan leden die het vraagstuk niet urgent vinden. Dat verschil doet zich vooral voor ten aanzien van Europese eenwording. Met name bij GroenLinks en D66 zijn de verschillen groot. Binnen GroenLinks neigt 91% van de leden die het vraagstuk urgent vindt naar de positie dat eenwording verder moet, onder diegenen die dat niet vinden is dat 60%. Binnen D66 is die verhouding vergelijkbaar: 91% versus 63%. Opvattingen over deze kwestie vallen bij die partijen samen met de betrokkenheid. Binnen PvdA en VVD zijn de verschillen kleiner (en wordt het Europese vraagstuk ook minder urgent gevonden). Binnen de ChristenUnie is er een beperkte samenhang tussen betrokkenheid bij het vraagstuk van integratie en de opvattingen daarover.

Verschillen in opvattingen binnen partijen blijken aldus in sommige gevallen samen te hangen met achtergrondkenmerken of betrokkenheid bij een vraagstuk. Er zijn daarbij verschillen tussen partijen en vraagstukken. Opvattingen over de integratie van etnische minderheden en Europese eenwording hangen vaak samen met opleidingsniveau. Opvattingen over euthanasie van CDA-leden hangen samen met kerkbezoek. Zoals in eerder onderzoek naar voren is gekomen, blijken er nauwelijks verschillen te zijn tussen de opvattingen van meer en minder actieve leden (Van Holsteyn en Koole 2000; Den Ridder et al. 2011b). Ook tussen mensen met uiteenlopende lidmaatschapsmotieven zien we geen noemenswaardige verschillen, al is er in enkele gevallen een verschil tussen mensen die zeer ideologisch gemotiveerd zijn en mensen die dat minder zijn.⁴³ Alleen de urgentie van een vraagstuk speelt bij meerdere partijen een rol, zij het uitsluitend voor

43 Ook in een studie naar verschillen tussen pragmatici en ideologen in de Ierse sociaaldemocratische partij wordt geen meningsverschil tussen beide groepen aangetroffen (Kennedy et al. 2006: 802). Kennedy et al. verklaren dat onder meer door te wijzen op het feit dat het moeilijk is om een empirisch onderscheid te maken tussen ideologen en pragmatici. Hoewel zij dat heel anders doen dan in de voorliggende studie, geldt hier niet minder dat het moeilijk is om ideologen en pragmatici te onderscheiden: de meeste leden zijn ideologisch gemotiveerd en slechts enkelen geven aan zich vooral door pragmatische motieven te hebben laten leiden.

het vraagstuk van Europese eenwording: leden die dat urgent vinden, denken er anders over dan leden die dat niet vinden.⁴⁴

Voor geen van de onderzochte partijen en issues zijn de verschillen tussen onderscheiden groepen dermate groot, dat achtergrondkenmerken, de mate van activisme of lidmaatschapsmotieven een afdoende verklaring zijn voor de waargenomen verdeeldheid binnen partijen. Er zijn weliswaar verschillen van opvatting, maar het is niet zo dat ten aanzien van de kwesties waarover weinig eensgezindheid bestaat jongeren tegenover ouderen staan of lageropgeleiden tegenover hogeropgeleiden. De verdeeldheid binnen partijen kunnen we al met al niet adequaat verklaren op basis van de hier onderzochte kenmerken.

3.3.2 Groepen binnen partijen

Auteurs die partijen zien als een geheel van subgroepen (o.a. Sartori 1976: 66) onderscheiden diverse soorten subgroepen. Veelal gaat het daarbij om georganiseerde subgroepen, zoals fracties en facties (Sartori 1976: 66), waarvan verschillende typen bestaan (Boucek 2009: 469 e.v.). Er zijn binnen partijen echter ook niet-georganiseerde subgroepen. Zij kunnen worden aangeduid met de term ‘tendentie’. Bij een tendentie gaat het, volgens Sartori (1976: 66-67) om een groep mensen met een gedeelde, stabiele set van attitudes. Een tendentie is diffuus. Als een groep leden zich op één vraagstuk onderscheidt van andere groepen leden, wordt dat wel aangeduid met de term ‘issue-groep’ (De Vries 1982: 131). Als meningsverschillen op diverse vraagstukken samenvallen, is de interne verdeeldheid structureler. Leden staan dan bij interne discussies steeds in dezelfde constellatie tegenover elkaar, in plaats van dat er per vraagstuk gelegenheidscombinaties zijn met uiteenlopende standpunten. De vraag is dus weer of verschillen overlappen en elkaar dus mogelijk versterken.

Omdat het startpunt van deze studie ligt in de opvattingen van individuele leden en we geen informatie hebben over de mate waarin die leden zich los van de centrale partij organiseren, blijven eventuele georganiseerde subgroepen buiten beschouwing. De vraag die we hier beantwoorden is hoe opvattingen van leden over belangrijke kwesties samenhangen.⁴⁵ We zagen al dat diverse commentatoren het bestaan van tendenties in partijen suggereren. Zo zou er binnen de PvdA een links-liberaal en een klassiek-links kamp zijn, zou de VVD zich verdelen in een conservatief-populistische en liberale vleugel en zou het CDA op te delen zijn in een links en conservatief georiënteerde kant. Zien we deze (of andere) tendenties als we naar de opvattingen van individuele leden kijken?

44 Mogelijk blijft het belang van de betrokkenheid bij een specifiek vraagstuk onderbelicht door de manier waarop er in het LPO naar is gevraagd: men moest uit een lijst van acht vraagstukken het *belangrijkste* vraagstuk aanwijzen. Om een goed beeld te krijgen van het belang dat iemand aan uiteenlopende vraagstukken hecht zou eigenlijk *per vraagstuk* gekeken moeten worden hoe belangrijk iemand het vindt.

45 Het is overigens mogelijk dat leden niet weten dat zij tot een groep of tendentie behoren of – samen met anderen – een afwijkende mening hebben van andere groepen binnen de partij (in paragraaf 3.4 gaan we in op de percepties van leden).

Methodie

Om te kijken of er binnen partijen groepen leden te onderscheiden zijn, maken we gebruik van een exploratieve en descriptieve clusteranalyse. Clusteranalyse is erop gericht om een hoeveelheid individuele gegevens te herschikken tot relatief homogene groepen (Norusis 2012: 375; Mooi en Sarstedt 2011: 238). Het doel is om groepen te vormen met zoveel mogelijk gelijkens binnen een groep en zoveel mogelijk verschil tussen groepen (Dekker 1989: 18). Hier kijken we of we op basis van diverse opvattingen groepen partijleden kunnen vormen die hetzelfde denken over bepaalde kwesties en daarin verschillen van andere groepen binnen het ledenbestand.

De uitkomsten van een clusteranalyse worden mede bepaald door de gehanteerde methode van clusteren (zie Norusis 2012 en Mooi en Sarstedt 2011 voor een overzicht) en de keuzen ten aanzien van het aantal clusters. Hier is gebruik gemaakt van k-means clustering (uitgevoerd in Quick Clusters van SPSS, procedure *no update*, zie ook Klein 2006; Spier 2011). Deze methode is geschikt voor steekproeven met minimaal 500 cases en kan worden gebruikt met ordinale data, hoewel de methode strikt genomen ontwikkeld is voor intervaldata (Mooi en Sarstedt 2011: 259). Bij deze iteratieve methode bepaalt de onderzoeker vooraf hoeveel clusters of groepen het programma vormt. Bij het begin van de analyse kiest k-means clustering de zogeheten clustercentra, dat zijn de gemiddelden van de groepen, willekeurig. Elke case (in dit geval: partijlid) wordt vervolgens toegewezen aan het cluster waarvan het clustergemiddelde het dichtst ligt bij zijn gemiddelde opvattingen. De clustergemiddelden worden opnieuw berekend als alle respondenten aan een cluster zijn toegevoegd. Dan begint de procedure opnieuw: van alle respondenten wordt weer uitgezocht welk centrum het dichtst bij is en de clustertoewijzing wordt aangepast. Dit gaat door totdat er niks meer verandert of een vooraf bepaald aantal stappen is uitgevoerd (Norusis 2012: 390; Mooi en Sarstedt 2011: 256).

De clusteranalyses zijn per partij uitgevoerd. Als input zijn de vijf politieke kwesties genomen die staan voor de conflictdimensies in de Nederlandse politiek, te weten de vraagstukken van euthanasie (ethische dimensie), inkomensverschillen en sociale uitkeringen (economische dimensie), integratie van minderheden en Europese eenwording (culturele dimensie).⁴⁶ Hierbij zijn de zeven-puntschalen gebruikt. Vanwege het exploratieve karakter, omdat het niet zo is dat één clusteroplossing per se de enig juiste is, en omdat we op zoek zijn naar manieren om de samenstelling van het ledenbestand te typeren, laten we per partij – voor zover dat in termen van interpretatie zinvol is⁴⁷ – steeds een clusteroplossing van twee en van drie clusters zien. Als we het ledenbestand van een partij aldus

46 De analyses zijn ook uitgevoerd met alle acht beschikbare vraagstukken. Met acht vraagstukken domineert het vraagstuk van kerncentrales de analyse, omdat dit het vraagstuk is waarover de meeste verdeeldheid bestaat. Binnen de meeste partijen is er een groep leden te onderscheiden die nieuwe kerncentrales wil bouwen en een groep die dat niet wil.

47 Bij één partij, de SGP, bleek het inhoudelijk niet zinvol om een derde cluster te onderscheiden. Zo'n derde cluster zou slechts uit een zeer klein aantal leden bestaan en inhoudelijk weinig of niets toevoegen aan een oplossing met twee clusters.

opdelen in twee of drie groepen, hoe zien die groepen er dan uit? Zijn er vleugels of tendenties?

Tabel 3.8 Groepen binnen GroenLinks, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters		oplossing in drie clusters		
		cultureel open (61%, N = 407)	cultureel gematigd (39%, N = 258)	cultureel open (41%, N = 269)	niet-pro EU & gematigd over integratie (30%, N = 202)	pro-EU & gematigd over integratie (29%, N = 194)
euthanasie	1-3 toestaan	97	95	99	95	94
	4	2	3	0	3	4
	5-7 verbieden	1	2	1	3	2
inkomensverschillen	1-3 kleiner	94	94	98	94	89
	4	4	4	1	5	6
	5-7 groter	2	2	1	1	5
sociale uitkeringen	1-3 te laag	75	50	88	52	49
	4	20	38	11	36	40
	5-7 te hoog	4	11	1	12	10
allochtonen	1-3 behoud cultuur	72	29	96	31	24
	4	16	26	4	28	34
	5-7 aanpassen	12	45		41	42
Europese eenwording	1-3 verder	93	17	85		100
	4	7	37	12	45	
	5-7 al te ver	0	46	3	56	

Bron: LPO 2008

Groepen binnen GroenLinks

Als we binnen GroenLinks twee groepen leden onderscheiden die intern zo homogeen mogelijk zijn en extern zo veel mogelijk van elkaar verschillen, ontstaat er een groep van 61% en een groep van 39% (zie tabel 3.8). De leden in de grootste groep zijn voor het toestaan van euthanasie, kleinere inkomensverschillen, verdere Europese eenwording, vinden uitkeringen overwegend te laag en zijn voorstander van het idee dat minderheden hun eigen cultuur behouden. De leden in de tweede groep zijn eveneens voor het toestaan van euthanasie en voor kleinere inkomensverschillen. De helft vindt dat uitkeringen te laag zijn, maar de andere helft neemt een middenpositie in of vindt uitkeringen eerder te hoog. Van integratie van minderheden vinden deze leden vaak dat minderheden zich moeten aanpassen of nemen ze een middenpositie in. Ten aanzien van Europese eenwording neigt deze groep naar de positie dat die al te ver is gegaan. Als we

de leden van GroenLinks proberen in te delen in twee subgroepen op basis van hun opvattingen, dan zien we kortom dat er een groep is die economisch links en cultureel open is. Daarnaast is er een groep die economisch links is (maar terughoudender is over de hoogte van de uitkeringen), maar gematigd of meer gesloten is op de culturele dimensie.⁴⁸

Als we drie subgroepen onderscheiden, blijft er een economische linkse en cultureel open groep bestaan. Deze groep bevat dan 41% van de leden. De twee andere groepen zijn gematigd over integratie, dat wil zeggen dat ze er niet zonder meer voorstander van zijn dat minderheden hun cultuur mogen behouden. In de ene groep (29%) wordt deze houding gecombineerd met een pro-Europese houding, in de andere groep (30%) bevinden zich leden die niet pro-EU zijn. De cultureel gematigde groep uit de eerdere oplossing met twee clusters is dus te onderscheiden in twee groepen, die van mening verschillen over Europese eenwording.

Groepen binnen de PvdA

Ook binnen de PvdA kunnen we leden op basis van hun opvattingen opdelen in twee groepen (zie tabel 3.9). Leden in de eerste groep (59%) zijn voor het toestaan van euthanasie, kleinere inkomensverschillen en verdere Europese eenwording. Binnen deze groep is er geen eensgezindheid over sociale uitkeringen of allochtonen. De tweede groep bestaat uit 41%; de leden ervan zijn eveneens voorstander van het toestaan van euthanasie en het verkleinen van de inkomensverschillen. Anders dan de eerste groep vinden deze leden echter niet dat minderheden hun gewoonten mogen behouden en Europese eenwording verder moet. De meeste leden in deze tweede groep vinden eerder het tegenovergestelde: minderheden moeten zich aanpassen en Europese eenwording is al te ver gegaan. De twee groepen verschillen al met al weinig in hun opvattingen op de ethische en economische dimensie, de verschillen liggen op de culturele dimensie.

Bij een clusteroplossing met drie clusters is er een groep van 36% die cultureel gematigd is en lijkt op de tweede groep uit de vorige tweecusteroplossing. Een tweede groep (34%) combineert een pro-Europese houding met gematigde of gesloten opvattingen over integratie. Deze groep vindt dat Europese eenwording verder moet, maar vindt niet dat allochtonen hun eigen cultuur mogen behouden. De derde groep (30%) is economisch links en cultureel open: de groep vindt dat minderheden hun cultuur mogen behouden en eenwording verder moet.

Binnen de PvdA is er kortom een groep leden die economisch links en cultureel open is. In een oplossing met drie clusters komt die groep sterker naar voren dan in een oplossing met twee clusters. Daarnaast is er een groep die een gesloten houding over integratie combineert met een gematigde of gesloten houding ten

⁴⁸ Als leden van mening zijn dat minderheden hun eigen cultuur mogen behouden of Europese eenwording verder moet gaan, spreken we van cultureel 'open'. Als leden van mening zijn dat minderheden zich moeten aanpassen of Europese eenwording al te ver is gegaan, spreken we van een cultureel 'gesloten' houding. Nemen leden een tussenpositie in, dan spreken we van een 'gematigde' houding. Het is overigens nadrukkelijk niet de bedoeling om met de termen 'open' en 'gesloten' een waardeoordeel uit te spreken.

opzichte van Europese eenwording en een groep die een gesloten houding tegenover allochtonen combineert met een pro-Europese houding. Het is aldus niet zo, dat leden die terughoudend over minderheden zijn tegelijkertijd terughoudend over de EU zijn.

Tabel 3.9 Groepen binnen PvdA, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters		oplossing in drie clusters		
		cultureel open (59%, N = 322)	cultureel gematigd (41%, N = 222)	cultureel gematigd (36%, N = 196)	pro-EU & gematigd over integratie (34%, N = 187)	cultureel open (30%, N = 161)
euthanasie	1-3 toestaan	98	97	97	98	97
	4	1	2	2	1	1
	5-7 verbieden	1	1	1	1	2
inkomensverschillen	1-3 kleiner	83	89	92	75	89
	4	12	8	5	18	7
	5-7 groter	5	4	3	6	4
sociale uitkeringen	1-3 te laag	50	44	45	31	68
	4	38	41	40	50	26
	5-7 te hoog	13	16	14	19	7
allochtonen	1-3 behoud cultuur	51	5	3	11	94
	4	20	26	26	33	6
	5-7 aanpassen	29	69	71	56	
Europese eenwording	1-3 verder	92	4	1	92	81
	4	7	35	34	8	13
	5-7 al te ver	2	61	66		7

Bron: LPO 2008

Groepen binnen D66

Als we binnen D66 twee groepen onderscheiden, ontstaat er een groep van 61% en een van 39% van de leden (zie tabel 3.10). Leden in de eerste groep vinden dat euthanasie toegestaan moet zijn en Europese eenwording verder moet gaan. Verder vinden zij overwegend dat inkomensverschillen kleiner moeten, uitkeringen te hoog noch te laag zijn en allochtonen hun eigen cultuur mogen behouden. Deze groep kan worden getypeerd als ethisch progressief en pro-Europees. De tweede groep (39%) is meer gematigd op de culturele dimensie. De meeste leden in deze groep vinden dat minderheden zich moeten aanpassen en slechts een klein deel is van mening dat Europese eenwording verder moet. Net als in de eerste groep vinden de leden in deze groep dat euthanasie toegestaan moet zijn, dat inkomensverschillen kleiner moeten en vindt men uitkeringen te hoog noch te laag.

Bij een oplossing met drie clusters wordt de groep pro-Europese leden opgesplitst in een groep die voorstander is van verdere eenwording en niet vindt dat allochtonen hun eigen cultuur mogen behouden (40%), en een groep die voorstander is van verdere eenwording en meent dat minderheden hun eigen cultuur mogen behouden (34%). Binnen D66 heeft een deel van de pro-Europese leden dus een open houding ten opzichte van minderheden, terwijl een ander deel een meer gesloten houding heeft. Enkele 'cultureel gematigden' uit de oplossing met twee clusters verhuizen in de drie-cluster-oplossing naar een van die eerste groepen. Daardoor blijft een derde groep over (van 26%) die voorstander is van verdere Europese eenwording noch van het idee dat allochtonen hun eigen cultuur behouden. Over sociale uitkeringen en inkomensverschillen in deze derde groep weinig eensgezind.

Tabel 3.10 Groepen binnen D66, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters		oplossing in drie clusters		
		pro-Europees (61%, N = 555)	cultureel gematigd (39%, N = 355)	pro-Europees & gematigd over integratie (40%, N = 365)	pro-Europees & open over integratie (34%, N = 307)	cultureel gematigd (26%, N = 238)
euthanasie	1-3 toestaan	97	96	98	96	95
	4	2	2	1	2	2
	5-7 verbieden	1	2	1	2	3
inkomensverschillen	1-3 kleiner	58	63	60	56	65
	4	30	27	29	32	26
	5-7 groter	11	10	11	12	9
sociale uitkeringen	1-3 te laag	23	20	19	27	20
	4	59	54	60	58	52
	5-7 te hoog	17	26	21	15	28
allochtonen	1-3 behoud cultuur	50	14		100	8
	4	26	22	40		32
	5-7 aanpassen	24	65	60		60
Europese eenwording	1-3 verder	98	24	100	86	
	4	2	37		14	43
	5-7 al te ver		39		0	57

Bron: LPO 2008

Tabel 3.11 Groepen binnen de ChristenUnie, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters		oplossing in drie clusters		
		ethisch conservatief & cultureel gesloten (57%, N = 291)	ethisch conservatief & niet-anti EU (43%, N=219)	ethisch conservatief & cultureel gesloten (42%, N = 216)	ethisch conservatief & cultureel gematigd (37%, N = 188)	ethisch gematigd (21%, N = 106)
euthanasie	1-3 toestaan	3	22			54
	4	5	15	2	2	38
	5-7 verbieden	91	63	98	98	8
inkomensverschillen	1-3 kleiner	61	63	58	66	61
	4	27	26	27	26	26
	5-7 groter	13	11	14	8	13
sociale uitkeringen	1-3 te laag	25	31	22	39	19
	4	52	47	50	47	54
	5-7 te hoog	23	22	27	14	27
allochtonen	1-3 behoud cultuur	12	35	3	46	17
	4	17	30	14	32	23
	5-7 aanpassen	71	35	83	22	59
Europese eenwording	1-3 verder	1	41	2	29	33
	4	10	41	9	39	27
	5-7 al te ver	89	17	89	32	40

Bron: LPO 2008

Groepen binnen de ChristenUnie

Als we de leden van de ChristenUnie in twee groepen verdelen, dan ontstaan groepen van 57% en 43% (zie tabel 3.11). De eerste groep wil euthanasie verbieden, vindt dat inkomensverschillen niet groter moeten, allochtonen zich moeten aanpassen en Europese eenwording verder moet. De tweede groep vindt niet dat Europese eenwording al te ver is, maar neemt een middenpositie in of vindt dat die eenwording verder moet. Verder vindt deze groep dat euthanasie verboden moet worden (maar in minder groten getale dan de eerste), inkomensverschillen kleiner moeten, uitkeringen te hoog noch te laag zijn en is ze verdeeld over de integratie van allochtonen.

Verdelen we de leden in drie groepen, dan zien we in dat de eerste groep (42%) zich wederom laat typeren als ethisch conservatief, economisch gematigd en cultureel gesloten. Bij een indeling in drie groepen springt deze tendentie er duidelijk uit. Een tweede groep (37%) lijkt op de ethische en economische dimensie op de eerste, maar de leden ervan zijn minder stellig van mening dat minderheden zich moeten aanpassen of Europese eenwording al te ver is gegaan. Deze groep is te typeren als ethisch conservatief en economisch en cultureel

gematigd. De derde groep (21%) onderscheidt zich van de eerste twee doordat leden niet vinden dat euthanasie verboden moet zijn; net als de andere groep neigen ze op de economische dimensie naar links. De leden in deze derde groep vinden dat minderheden zich moeten aanpassen en zijn verdeeld over Europese eenwording. De leden in deze derde groep hebben aldus met elkaar gemeen dat ze – anders dan andere ChristenUnie-leden – minder conservatief zijn op de ethische dimensie. Verder is deze groep weinig homogeen.

Tabel 3.12 Groepen binnen het CDA, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters		oplossing in drie clusters		
		ethisch progressief & pro-EU (54%, N = 246)	ethisch gematigd & cultureel gesloten (46%, N = 209)	ethisch progressief & pro-EU (42%, N = 189)	ethisch progressief & cultureel gesloten (34%, N = 154)	ethisch conservatief (25%, N = 112)
euthanasie	1-3 toestaan	82	57	92	95	
	4	8	13	8	4	22
	5-7 verbieden	10	31		1	78
inkomensverschillen	1-3 kleiner	57	54	53	68	43
	4	29	34	32	23	41
	5-7 groter	14	12	15	8	16
sociale uitkeringen	1-3 te laag	24	19	26	15	25
	4	54	42	56	34	55
	5-7 te hoog	22	39	18	51	21
allochtonen	1-3 behoud cultuur	19	7	21	4	14
	4	18	15	21	9	20
	5-7 aanpassen	63	78	58	87	67
Europese eenwording	1-3 verder	85	5	92	3	36
	4	15	24	8	27	27
	5-7 al te ver	0	71		70	37

Bron: LPO 2008

Groepen binnen het CDA

Als we het CDA opdelen, ontstaan er twee min of meer gelijke groepen (zie tabel 3.12). Een eerste groep (54%) vindt dat euthanasie toegestaan moet zijn, neigt naar de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten en uitkeringen hoog noch laag zijn, vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen en Europese eenwording verder moet. De tweede groep (46%) bevat leden die euthanasie willen verbieden, neigen naar de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten, uitkeringen niet te laag vinden, vinden dat minderheden zich moeten aanpassen en dat de Europese eenwording al te ver is gegaan.

Bij een oplossing in drie clusters is de eerste groep (42%) ethisch progressief, neigt economisch naar links, vindt dat minderheden zich moeten aanpassen en is voor verdere Europese eenwording. Binnen deze groep hangt een open opvatting over de EU dus niet samen met een open opvatting over integratie. Deze groep lijkt op de eerste groep in de oplossing met twee clusters. De tweede groep (34%) is eveneens ethisch progressief en neigt economisch naar links, maar hier hangen opvattingen over integratie en de EU samen: deze groep vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen en de eenwording al te ver is gegaan. In de derde groep (25%) zitten leden die niet vinden dat euthanasie toegestaan moet zijn. Verder vinden ze niet dat inkomensverschillen groter moeten, uitkeringen te hoog noch te laag en allochtonen zich moeten aanpassen. Over Europese eenwording is deze groep verdeeld. Deze groep wijkt af van de twee eerste groepen, omdat ze ethisch conservatief is, maar ten aanzien van de overige kwesties zouden de leden zich inhoudelijk in de standpunten van de andere groepen kunnen vinden.

Tabel 3.13 Groepen binnen de VVD, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters		oplossing in drie clusters		
		pro-EU gesloten over integratie (52%, N = 281)	cultureel gesloten (48%, N = 261)	econo- misch gematigd (38%, N = 203)	pro-EU & gesloten over inte- gratie (33%, N = 180)	cultureel gesloten (29%, N = 159)
euthanasie	1-3 toestaan	98	95	97	98	94
	4	1	3	1	1	3
	5-7 verbieden	1	2	1	1	3
inkomens- verschillen	1-3 kleiner	15	27	43	2	14
	4	24	31	44	14	21
	5-7 groter	61	42	13	84	65
sociale uitkeringen	1-3 te laag	8	9	18	4	3
	4	27	33	48	18	21
	5-7 te hoog	65	58	35	79	77
allochtonen	1-3 behoud cultuur	19	10	10	23	11
	4	14	15	16	18	8
	5-7 aanpassen	66	76	73	59	81
Europese eenwording	1-3 verder	92	2	48	92	
	4	8	25	28	7	11
	5-7 al te ver		73	24	1	89

Bron: LPO 2008

Groepen binnen de VVD

Ook als we de VVD opdelen in twee groepen zien we twee gelijke delen (zie tabel 3.13). De eerste groep (52%) is voor het toestaan van euthanasie, vindt dat inkomensverschillen groter moeten en uitkeringen te hoog zijn, wil dat allochtonen zich aanpassen en Europese eenwording verder gaat. De tweede groep (48%) is eveneens ethisch progressief en economisch rechts, maar vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen én dat Europese eenwording al te ver is gegaan. Waar in de eerste groep een gesloten houding ten aanzien van minderheden niet samengaat met een gesloten houding ten aanzien van de EU, is dat in de tweede groep wel het geval.

Bij een oplossing in drie clusters is de eerste groep (38%) op de economische dimensie linkser. Deze groep vindt niet dat inkomensverschillen groter moeten en vindt uitkeringen te hoog noch te laag. De groep vindt verder overwegend dat minderheden zich moeten aanpassen en Europese eenwording verder moet. De tweede groep (33%) is ethisch progressief, economisch rechts, pro-Europees en gesloten over allochtonen (al zitten in deze groep leden met een gematigder opvatting). Deze groep lijkt op de eerste groep uit de oplossing met twee clusters. De derde groep (29%) is ethisch progressief, economisch rechts en cultureel gesloten. Deze groep lijkt op de tweede groep uit de oplossing met twee clusters. Als we hier een derde groep toevoegen, dan bestaat die groep uit leden die op de economische dimensie iets minder rechts zijn: ze vinden niet dat inkomensverschillen groter moeten en vinden minder vaak dat uitkeringen te hoog zijn. Behalve die meer gematigde opvattingen onderscheidt deze groep zich niet en zouden de leden ervan bij één van de andere groepen kunnen horen.

Groepen binnen de SGP

Als we binnen de SGP twee groepen onderscheiden, zien we een groep van 66% en een van 35% van de leden (zie tabel 3.14). De eerste groep vindt dat euthanasie verboden moet zijn, vindt niet dat inkomensverschillen groter moeten, vindt uitkeringen niet te laag en is van mening dat allochtonen zich moeten aanpassen en Europese eenwording al te ver gaat. De tweede groep vindt dat euthanasie verboden moet zijn, inkomensverschillen niet groter moeten, uitkeringen te hoog noch te laag zijn en neigt naar de opvatting dat allochtonen zich moeten aanpassen en Europese eenwording verder moet. De twee onderscheiden groepen ontlopen elkaar inhoudelijk echter toch niet veel; er is geen enkele kwestie waarover een van de groepen in meerderheid iets anders vindt dan de andere. Er zijn eerder nuanceverschillen: de tweede groep kiest vaker voor een middenpositie ten aanzien van het vraagstuk van sociale uitkeringen en is verdeelder dan de eerste over allochtonen en Europese eenwording. Als dit binnen het ledenbestand van de SGP de twee groepen zijn die het meest intern homogeen en het meest extern verdeeld zijn (op basis van de onderzochte opvattingen), dan is het moeilijk tot onmogelijk om van tendenties te spreken.

Tabel 3.14 Groepen binnen de SGP, 2008 (in procenten)

		oplossing in twee clusters	
		ethisch conservatief & cultureel gesloten (66%, N = 353)	ethisch conservatief & cultureel gesloten of gematigd (35%, N = 186)
euthanasie	1-3 toestaan	1	5
	4	0	2
	5-7 verbieden	99	93
inkomensverschillen	1-3 kleiner	47	46
	4	35	38
	5-7 groter	19	16
sociale uitkeringen	1-3 te laag	16	22
	4	37	52
	5-7 te hoog	47	26
allochtonen	1-3 behoud cultuur		25
	4	1	22
	5-7 aanpassen	99	53
Europese eenwording	1-3 verder		16
	4	2	15
	5-7 al te ver	98	69

Bron: LPO 2008

Geen sterk afgebakende homogene subgroepen binnen partijen

Met behulp van een clusteranalyse hebben we subgroepen binnen partijen onderscheiden op basis van hun opvattingen over euthanasie, inkomensverschillen, sociale uitkeringen, allochtonen en Europese eenwording. De – op basis van de gepresenteerde A-scores niet zo verrassende – conclusie is dat leden van GroenLinks, D66, PvdA en VVD vooral van mening verschillen op de culturele dimensie. Het grootste verschil tussen leden van CDA en ChristenUnie doet zich (daarnaast) voor op ethisch gebied. De SGP blijkt opmerkelijk homogeen.

De analyse maakt duidelijk dat het mogelijk is om groepen te ‘maken’, maar dat die groepen niet werkelijk over alle kwesties intern homogeen en extern verdeeld zijn. Over sommige vraagstukken verschillen de subgroepen niet of nauwelijks van mening. Over andere kwesties is er binnen de subgroep verschil van mening. Het is dan ook niet zo, dat we op basis van deze vijf vraagstukken twee of drie scherp afgebakende groepen binnen partijen onderscheiden die altijd op dezelfde manier tegenover elkaar zullen staan.

De veronderstelling van commentatoren dat er binnen bepaalde partijen juist ten aanzien van deze culturele kwesties vleugels of tendenties te onderscheiden zijn, is – tot op zekere doch beperkte hoogte – juist. We kunnen binnen sommige partijen subgroepen onderscheiden, die inderdaad ‘open’ of meer ‘gesloten’ opvattingen hebben over minderheden en Europese eenwording. Maar wat opvalt, is dat een

‘open’ houding ten aanzien van Europese eenwording niet altijd samenvalt met een ‘open’ houding ten aanzien integratie. Het komt voor dat er een subgroep is die voorstander is van verdere Europese eenwording (‘open’) en vindt dat minderheden zich moeten aanpassen (‘gesloten’).

Al zijn er soms vage contouren van voorzichtige richtingen te ontwaren, toch is het al met al moeilijk om te spreken over duidelijk tendenties of vleugels binnen partijen. Voor de meeste subgroepen geldt dat hun leden niet van mening verschillen over alle onderzochte vraagstukken en dat de subgroepen intern niet volledig homogeen zijn. Bovendien geldt dat deze subgroepen binnen partijen (vooralsnog) niet georganiseerd zijn en dat het niet duidelijk is of leden op de hoogte zijn van het feit dat ze onderdeel uitmaken van een subgroep. In de volgende paragraaf proberen we op dit punt meer duidelijkheid te verschaffen en kijken we hoe leden aankijken tegen verdeeldheid binnen hun partij.

3.4 Interne meningsverschillen in de ogen van partijleden

Tot nu toe hebben we verdeeldheid bekeken aan de hand van de opvattingen van partijleden over politieke kwesties. Hier kiezen we een ander perspectief: dat van partijleden zelf. Zien zij verschillen tussen de eigen positie en die van de rest van de partij? We kiezen dit perspectief, omdat dit een andere manier is om zicht te krijgen op de interne dynamiek van partijen en de vraagstukken waarover zich al dan niet debat zal voordoen. Bovendien geeft het perspectief van partijleden zicht op het beeld dat leden hebben van hun eigen positie: hebben zij het idee dat ze inhoudelijk goed bij hun partij passen of zien ze afstand (vgl. Van Haute en Carty 2012)? Ook geldt dat mogelijke organisatorische gevolgen van verdeeldheid, zoals het opzeggen van het lidmaatschap of veranderingen in de mate van activisme, zich wellicht vooral voordoen als leden zelf het idee hebben, dat zij een afwijkende mening hebben. Als we als wetenschappelijke buitenstaanders op basis van de opvattingen van leden een gebrek aan eensgezindheid constateren maar leden zien die verdeeldheid niet, dan moeten we misschien niet al te veel waarde hechten aan die verschillen in opvattingen. Als opvattingen en percepties in dezelfde richting wijzen, dan is dat een meer overtuigende aanwijzing voor de aanwezigheid van interne meningsverschillen.

Hoewel eensgezindheid of eenheid volgens sommige auteurs een wezenskenmerk is van partijen, hechten niet alle leden evenveel waarde aan die eenheid (zie tabel 3.15). Leden van ChristenUnie (45%), VVD (46%), CDA (45%) en vooral SGP (66%) zijn het weliswaar overwegend eens met de stelling dat “een discussie binnen de partij de eenheid binnen de partij nooit in gevaar mag brengen”, bij de overige partijen zien we het omgekeerde beeld. Een meerderheid van de leden van GroenLinks (62%) en D66 (58%) is het (helemaal) oneens met de stelling dat zo’n discussie de eenheid nooit in gevaar mag brengen. Ook binnen de PvdA is 44% die mening toegedaan. Het beeld dat verschillende partijen verdeeldheid anders waarderen, is breder bekend. Zo stellen Bell en Shaw (1994a: 9), dat sociaaldemocratische partijen vatbaar zijn voor conflicten, omdat zij debat en twist zien als legitieme activiteiten binnen partijen: “Unity in diversity has always been a social democratic value”. Over communistische partijen wordt juist beweerd dat ze hiërarchisch zijn, er weinig ruimte is voor diversiteit en men homogeniteit nastreeft (Boucek 2009: 463).

Tabel 3.15 Stelling ‘Een discussie binnen de partij mag de eenheid binnen de partij nooit in gevaar brengen’, per partij, 2008 (in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
(helemaal) mee oneens	62	44	58	26	22	35	18
deels oneens, deels eens	22	21	23	30	24	19	16
(helemaal) mee eens	17	36	20	45	54	46	66
totaal	101	101	101	101	100	100	100
N	660	542	897	501	446	541	541

Bron: LPO 2008

Een manier om verdeeldheid in kaart te brengen, is om te kijken naar de afstand die een partijlid ziet tussen zichzelf en zijn partij. Heeft een lid de indruk dat hij er dezelfde mening op na houdt als de rest van de partij of denkt hij een andere mening te hebben? We kijken of dat het geval is door de zelfplaatsing en de partijplaatsing ten aanzien van een aantal vraagstukken te vergelijken. Leden werd gevraagd hun positie aan te geven op een zeven-puntschaal en daaropvolgend moesten zij hetzelfde doen voor de partij als geheel. De betreffende vragen stonden direct onder elkaar. Als leden zichzelf en hun partij een andere positie toekennen, is dat is het waarschijnlijk een welbewuste keuze en maakt dat ook kleine verschillen relevant (vgl. Van Haute en Carty 2012: 889).⁴⁹

Ten aanzien van het euthanasie vraagstuk hebben de meeste leden de indruk dat hun eigen opvatting overeenkomt met die van hun partij (zie tabel 3.16). 94% van de SGP-leden plaatst zichzelf en de partij op dezelfde positie, en dat doen ook (verreweg) de meeste leden van D66 (80%), GroenLinks (70%), VVD (66%), PvdA (61%) en ChristenUnie (61%). Alleen bij het CDA ligt dit percentage met 43% beduidend lager. De grootste groep (44%) plaatst zichzelf dichter dan de partij bij de positie dat euthanasie toegestaan moet zijn, 23% van de CDA-leden plaatst zichzelf zelfs twee posities dichter bij dat uiterste. Ook de leden van PvdA, ChristenUnie en VVD die een verschil zien tussen hun eigen opvatting en die van de partij als geheel, plaatsen zichzelf over het algemeen dichter bij de positie dat euthanasie toegestaan moet zijn.

49 Uit bijvoorbeeld kiezersonderzoek is bekend dat er bij dit type zelfplaatsingen en partijplaatsingen assimilatie- en contrasteffecten kunnen optreden (zie o.a. Visser 1994; Merrill et al. 2001). Kiezers zouden hun eigen positie en die van de partij dichter bij elkaar plaatsen (assimilatie) als ze een positief oordeel hebben over de partij, en hun eigen positie en die van de partij verder uit elkaar plaatsen (contrast) als dat oordeel negatief is. Dit soort effecten kunnen zich ook bij partijleden voordoen.

Tabel 3.16 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over euthanasie, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat euthanasie toegestaan moet zijn	verschil 2 posities of meer	3	9	1	14	23	4	1
	verschil 1 positie	12	24	10	15	21	20	4
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		70	61	80	61	43	66	94
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat euthanasie verboden moet zijn dan de partij	verschil 1 positie	11	5	6	8	8	6	1
	verschil 2 posities of meer	4	1	4	3	5	4	0
totaal		100	100	101	101	100	100	100
N		647	530	896	497	427	529	532

a. Leden konden op een schaal van 1 tot 7 aangeven waar zij zichzelf en hun partij plaatsen op een inhoudelijke kwestie. Voor deze vraag is voor elk lid de partijplaatsing van de zelfplaatsing afgetrokken om de gepercipieerde afstand te berekenen. Leesvoorbeeld: 70% van de GroenLinks-leden geeft zichzelf en de partij dezelfde score, 12% plaatst zichzelf één positie dichter dan de partij bij de positie dat euthanasie toegestaan moet zijn, 3% plaatst zichzelf twee of meer posities dichter bij die opvatting. 11% van de GroenLinks-leden plaatst zichzelf één positie dichter bij de positie dat euthanasie verboden moet zijn dan de partij, 4% plaatst zichzelf twee posities of meer richting die opvatting.

Bron: LPO 2008

Ook bij de vraagstukken van inkomensverschillen en sociale uitkeringen plaatst de grootste groep leden zichzelf op dezelfde positie als de eigen partij (zie tabel 3.17 en 3.18), al ligt dat aandeel lager dan bij euthanasie. Leden van PvdA en VVD zien de meeste afstand op beide vraagstukken. Ten aanzien van inkomensverschillen plaatst bijna de helft van deze leden zichzelf op een andere positie dan zijn partij. Er zijn zowel leden die zichzelf dichter plaatsen bij de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten (29% bij de PvdA, 30% bij de VVD), als leden die zichzelf dichter bij de positie plaatsen dat inkomensverschillen groter moeten zijn (21% bij de PvdA, 22% bij de VVD). Bij de overige partijen geeft een meerderheid van de leden zichzelf en de partij dezelfde score en is er zowel een kleine groep leden die zichzelf dichter bij de positie plaatst dat inkomensverschillen kleiner moeten worden als een groep die zichzelf dichter bij de positie plaatst dat die verschillen groter moeten worden. Bij het vraagstuk van sociale uitkeringen zien we grosso modo hetzelfde beeld. Leden van GroenLinks zien bij dit vraagstuk iets vaker verschil dan bij het vraagstuk van inkomensverschillen en plaatsen zichzelf dichter dan hun partij bij de positie dat sociale uitkeringen te hoog zijn.

Tabel 3.17 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over inkomensverschillen, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten	verschil 2 posities of meer	4	11	10	6	11	9	6
	verschil 1 positie	11	18	19	13	15	21	11
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		60	49	54	57	54	49	72
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat inkomensverschillen groter moeten	verschil 1 positie	18	12	13	15	15	17	9
	verschil 2 posities of meer	6	9	4	9	6	5	2
totaal		99	99	100	100	101	101	100
N		647	534	880	481	426	535	501

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Tabel 3.18 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over sociale uitkeringen, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat sociale uitkeringen te laag zijn	verschil 2 posities of meer	4	13	6	4	9	9	3
	verschil 1 positie	11	18	12	15	15	20	9
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		51	47	64	59	58	49	68
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat sociale uitkeringen te hoog zijn	verschil 1 positie	26	17	14	15	11	17	13
	verschil 2 posities of meer	9	5	3	8	8	5	6
totaal		101	100	99	101	101	100	99
N		641	527	870	474	426	531	492

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Vooraf ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording zien veel leden een verschil tussen hun eigen mening en die van hun partij (zie tabel 3.19). Met uitzondering van de SGP plaatst de helft of meer dan de helft van de leden zichzelf op een andere positie dan de partij. De grootste afstand is er bij de VVD, met een gemiddelde afstand groter dan één positie op een zeven-puntschaal. Ook leden van PvdA en ChristenUnie zien vaker afstand tussen hun eigen positie en die van hun partij. Bij de VVD is de groep leden die zichzelf dichter bij verdere

eenwording plaatst (28%) in evenwicht met de groep die zichzelf dichter plaatst bij de positie dat eenwording al te ver is (31%). Ook bij de PvdA is er zowel een groep leden die zichzelf dichter bij de positie plaatst dat eenwording verder moet (30%) als een groep die eerder vindt dat eenwording al te ver is gegaan (25%). Bij de andere partijen zien we eveneens leden aan beide kanten van de gepercipieerde partijpositie.

Ook ten aanzien van het vraagstuk van integratie zien leden verschil tussen hun eigen opvatting en die van hun partij, maar die verschillen zijn geringer dan bij het vraagstuk van Europese eenwording (zie tabel 3.20). Wederom zijn de verschillen bij VVD en PvdA het grootst en zijn er zowel leden die zichzelf dichter dan de partij plaatsen bij de positie dat minderheden hun cultuur mogen behouden (30% bij de VVD, 26% bij de PvdA), als leden die eerder vinden dat allochtonen zich moeten aanpassen (26% bij de VVD, 24% bij de PvdA). Leden van GroenLinks, ChristenUnie en CDA die er een andere mening op na denken te houden dan hun partij, plaatsen zichzelf voornamelijk dichter bij de positie dat allochtonen zich moeten aanpassen.

Tabel 3.19 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over Europese eenwording, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat eenwording verder moet gaan	verschil 2 posities of meer	8	12	5	8	7	11	3
	verschil 1 positie	15	18	13	11	18	17	8
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		46	45	50	45	48	39	67
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat eenwording al te ver is	verschil 1 positie	17	12	19	19	12	15	14
	verschil 2 posities of meer	13	13	13	16	15	18	7
totaal		99	100	100	99	100	100	99
N		627	529	881	478	428	529	512

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Tabel 3.20 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over integratie, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat allochtonen hun eigen cultuur mogen behouden	verschil 2 posities of meer	5	12	5	5	4	12	2
	verschil 1 positie	9	14	12	9	9	18	11
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		57	50	58	60	55	44	63
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur	verschil 1 positie	18	11	15	15	18	18	17
	verschil 2 posities of meer	11	13	10	12	14	8	7
totaal		100	100	100	101	100	100	100
N		645	529	880	485	434	565	514

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Ongeveer de helft of meer van de leden denkt dat zij en hun partij dezelfde opvatting hebben over criminaliteit (zie tabel 3.21). Leden van de SGP plaatsen zichzelf en hun partij het vaakst op dezelfde positie (70%), maar 26% van hen ziet zichzelf dichter bij de positie 'strenger straffen' dan de partij. Bij andere partijen zien meer leden een verschil tussen de eigen opvatting en die van de partij als geheel, en ook daar denkt een groot deel van de leden dat zij meer voorstander zijn van strenger straffen.

Ook bij het vraagstuk van militaire missies ziet de helft of meer dan de helft van de leden geen verschil tussen de eigen opvatting en die van de partij (zie tabel 3.22). PvdA-leden (50%) zien het vaakst afstand: de grootste groep (37%) plaatst zichzelf dichter dan de partij bij de positie dat Nederland nooit mee moet doen aan militaire missies. Ook bij de VVD is er een aanzienlijke groep leden (37%) die dichter dan de partij als geheel bij de positie staat, dat militaire missies nooit mogen worden uitgezonden.

Eerder zagen we al dat partijleden relatief sterk verdeeld zijn over kerncentrales. Dit blijkt ook het vraagstuk te zijn ten aanzien waarvan de meeste leden een verschil zien tussen hun eigen opvatting en die van hun partij (tabel 3.23). Leden van PvdA, D66, ChristenUnie en CDA zien vaak een verschil tussen hun eigen positie en die van hun partij. Hoewel er leden zijn die zichzelf dichter bij de positie 'geen kerncentrales bouwen' plaatsen, plaatst het merendeel van de leden zich dichter bij 'kerncentrales bouwen' dan de partij als geheel. Leden van GroenLinks zien het minst vaak afstand tussen hun eigen positie en die van hun partij. Als ze afstand zien, plaatst ook een kwart van de GroenLinks-leden zichzelf dichter bij de positie dat er kerncentrales gebouwd mogen worden.

Tabel 3.21 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over criminaliteit, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat optreden te hard is	verschil 2 posities of meer	1	6	1	1	1	5	0
	verschil 1 positie	10	9	7	5	7	14	4
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		54	51	59	49	48	55	70
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat optreden harder moet	verschil 1 positie	22	19	22	29	28	21	20
	verschil 2 posities of meer	12	16	11	16	15	4	6
totaal		99	101	100	100	99	99	100
N		626	520	868	473	433	536	514

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Tabel 3.22 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over militaire missies, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat Nederland nooit militairen moet sturen	verschil 2 posities of meer	11	18	8	8	7	17	4
	verschil 1 positie	14	19	12	18	18	20	13
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		53	49	64	63	61	55	72
plaatst zichzelf dichter dan zijn partij bij de positie dat Nederland altijd militairen moet sturen	verschil 1 positie	13	9	12	9	12	7	9
	verschil 2 posities of meer	9	4	4	2	3	1	2
totaal		100	99	100	100	100	100	100
N		637	531	882	479	433	534	507

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Tabel 3.23 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel over kerncentrales, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
plaatst zichzelf dichterbij dan zijn partij bij de positie dat er geen kerncentrales gebouwd mogen worden	verschil 2 posities of meer	2	16	12	10	8	10	7
	verschil 1 positie	6	13	12	14	8	7	11
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		65	33	35	39	40	48	54
plaatst zichzelf dichterbij dan zijn partij bij de positie dat er kerncentrales gebouwd mogen worden	verschil 1 positie	13	13	14	16	21	24	18
	verschil 2 posities of meer	14	25	28	22	23	10	10
totaal		100	100	101	101	100	99	100
N		645	520	860	465	428	531	487

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Tabel 3.24 Gepercipieerde afstand^a tussen eigen opvatting en die van partij als geheel op de links-rechts verdeling, per partij, 2008 (in procenten)

		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
vindt zichzelf linkser dan de partij	verschil 2 posities of meer	7	28	12	12	17	14	8
	verschil 1 positie	14	24	23	16	18	22	18
geen verschil tussen eigen mening en die van zijn partij		47	31	46	41	31	30	55
vindt zichzelf rechtser dan de partij	verschil 1 positie	24	12	13	15	18	18	12
	verschil 2 posities of meer	8	5	7	17	16	16	6
totaal		100	100	101	101	100	100	101
N		641	521	874	468	422	530	492

a. Zie tabel 3.16 voor uitleg over de vraagstelling en berekening.

Bron: LPO 2008

Naast de afstand op afzonderlijke vraagstukken kennen we de afstand die een lid ziet tussen zichzelf en de partij als geheel op de overkoepelende links-rechtsschaal (tabel 3.24). 55% van de SGP leden geeft zichzelf en de partij dezelfde score, bij de andere partijen zijn de leden die hun partij en zichzelf dezelfde score geven in de minderheid. Leden van VVD, CDA en PvdA zien het vaakst verschil. Bij de PvdA is er een substantieel deel van de leden (28%) die een afstand zien van twee posities of meer. De meeste PvdA'ers en D66'ers hebben het idee dat ze iets linkser zijn dan hun partij. 32% van de GroenLinks-leden plaatst zich rechts van de partij. Bij

ChristenUnie, CDA en VVD houden de relatief linkse en relatief rechtse leden elkaar redelijk in evenwicht.

Tabel 3.25 bevat een overzicht van het aantal vraagstukken waarop een lid een afstand ziet tussen de eigen mening en die van zijn partij en de 'intensiteit' van die afstand. Het aandeel leden dat op geen enkel vraagstuk verschil ziet, is zeer gering. De meeste leden zien bij drie tot vijf vraagstukken een verschil van mening. Leden de SGP zien op de minste vraagstukken afstand: 28% ziet op geen enkel vraagstuk verschil, 25% ziet verschil op één of twee vraagstukken.

De meeste leden zien dus op meerdere vraagstukken een verschil tussen de eigen opvatting en die van de partij, maar de afstand die men ziet is meestal niet heel groot. In de tabellen hierboven zagen we dat het in de meeste gevallen om slechts één positie gaat en dat zien we terug in de gemiddelde afstand (in tabel 3.25), die ruim onder de acht blijft. Wederom blijken SGP-leden de minste afstand te zien. Leden van de PvdA zien de meeste afstand tussen henzelf en hun partij, gevolgd door leden van het CDA.

Tabel 3.25 Afstand dat een lid ziet tussen henzelf en zijn partij, per partij, 2008 (in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
aantal vraagstukken waarop men afstand ziet (0-8) ^a :							
– op geen enkel vraagstuk afstand	8	7	9	10	12	6	28
– afstand op 1 of 2 vraagstukken	23	14	24	17	16	17	25
– afstand op 3 tot 5 vraagstukken	55	49	52	50	41	54	39
– afstand op 6 tot 8 vraagstukken	15	30	14	22	31	23	8
gemiddelde intensiteit van het verschil (0-48) ^b :	5,20	6,89	5,16	5,80	6,19	5,87	3,31

a. Opgeteld is het aantal keer dat een partijlid zichzelf op een andere positie plaatst dan de partij.

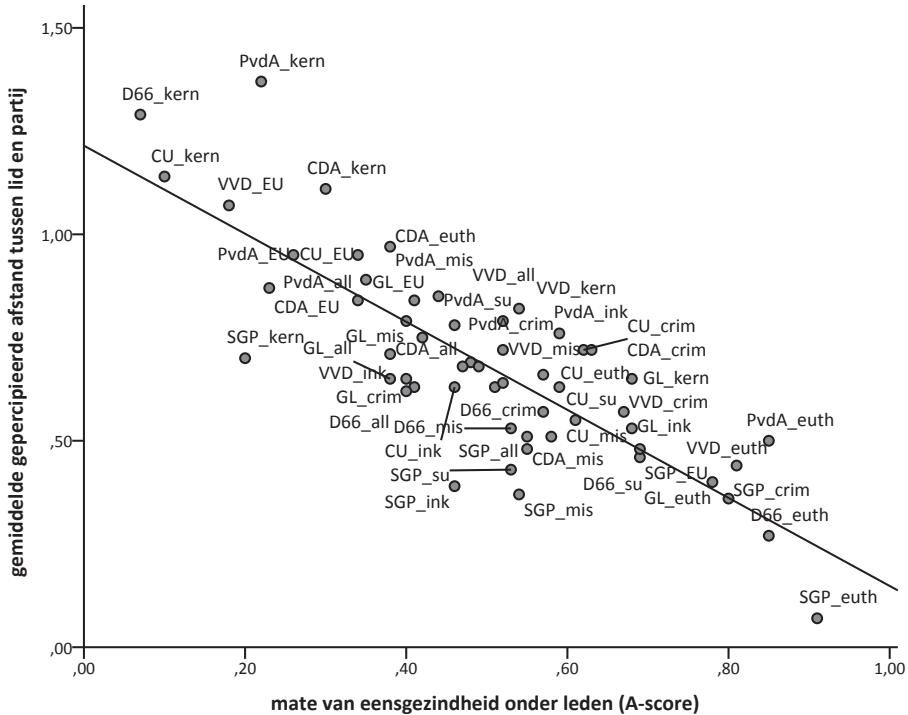
b. Opgeteld is het aantal posities verschil dat een lid ziet tussen henzelf en zijn partij op de acht vraagstukken. Als een lid op alle acht vraagstukken een maximale afstand ziet tussen henzelf en zijn partij is de score 48 (8 keer 6). Per partij is het gemiddelde aantal posities dat een lid een afstand ziet tussen henzelf en de partij weergegeven.

Bron: LPO 2008

Samenhang tussen verdeeldheid en de gepercipieerde afstand

De 'feitelijke' eensgezindheid op een vraagstuk (zoals besproken in paragraaf 3.2.1) blijkt sterk samen te hangen met de mate waarin leden afstand zien tussen henzelf en hun partij (zie figuur 3.15, Pearson's $r = -0,821$; $p = 0,00$; $N = 56$). Ten aanzien van vraagstukken waarbij de onderlinge eensgezindheid onder leden relatief laag is, zoals ten aanzien van kerncentrales, blijken meer leden een afstand te zien tussen henzelf en de partij. Bij vraagstukken waarop de onderlinge eensgezindheid hoger is, zoals bij euthanasie, zien de minste leden een afstand tussen henzelf en de partij. Dit duidt er op dat de mate van verdeeldheid die we waarnamen op basis van de opvattingen van leden, ook door leden wordt gezien en ervaren. Leden lijken zich bewust te zijn van de meningsverschillen die er binnen hun partij bestaan.

Figuur 3.15 Samenhang tussen mate van eensgezindheid^a en de afstand^b die leden zien tussen henzelf en de partij, per partij en vraagstuk, 2008

- a. Op de horizontale as staat de mate van eensgezindheid per partij en issue (zie tabel 3.1).
 b. Op de verticale as staat de gemiddelde afstand die leden zien tussen henzelf en hun partij op een bepaald vraagstuk. Hiervoor is per respondent de absolute afstand tussen de zelfplaatsingen de partijplaatsing berekend. Per partij is vervolgens het gemiddelde berekend van die absolute afstanden van individuele leden.

Bron: LPO 2008

Gevolgen van gepercipieerde afstand

De mate waarin een lid de indruk heeft dat hij er een andere mening op na houdt dan zijn partij, kan invloed hebben op zijn opvattingen over het functioneren van de partij en zijn tevredenheid met het partijlidmaatschap. De mate van eensgezindheid onder leden is van belang voor het interne functioneren van ledenpartijen. Interne verdeeldheid zou ervoor kunnen zorgen, dat leden minder actief worden, minder tevreden zijn met de koers van de partij of hun partijlidmaatschap opzeggen (Adams et al 2006: 515; Gallagher en Marsh 2002: 173). Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat deze effecten zich vooral zullen voordoen onder leden die de indruk hebben dat hun mening afwijkt van die van de rest van de partij.

Met behulp van de zojuist besproken gepercipieerde afstand kunnen we kijken of leden die meer afstand zien inderdaad minder tevreden zijn met de partij, minder actief zijn en vaker overwegen hun lidmaatschap op te zeggen dan leden

die een kleinere afstand zien (zie tabel 3.26).⁵⁰ Er blijkt dan geen verband tussen de gepercipieerde afstand (zowel bekeken als het aantal issues waarop iemand verschil ziet als de intensiteit of grootte van dat verschil) en de mate van activisme. Leden die meer afstand zien, zijn niet minder actief dan leden die minder afstand zien. Wel is er enige samenhang tussen de gepercipieerde afstand en betrokkenheid bij en tevredenheid over de partij.⁵¹

Het idee dat de eigen opvatting anders is dan die van de partij als geheel kan aldus van belang zijn voor het interne functioneren van partijen: leden die meer afstand waarnemen of op meer issues afstand zien, zijn minder betrokken bij de partij en vaker ontevreden over de koers. Bovendien denken zij er vaker over hun lidmaatschap op te zeggen. Ook in Belgisch onderzoek blijkt er samenhang tussen de afstand die leden zien tussen de eigen positie en die van hun partij en hun tevredenheid met de partij (Van Haute 2011b: 180). Leden die een grotere afstand zien, zijn vaker ontevreden.

Tabel 3.26 Relatie tussen mate van gepercipieerde afstand en activisme en betrokkenheid, 2008 (logistische regressie^a, ongestandaardiseerde coëfficiënten en standaardafwijking tussen haakjes)

	besteed geen tijd aan partij (66%)	vrijwel niet actief (43%)	niet overtuigde aanhanger (9%)	ontevreden over de koers (14%)	overweegt op te zeggen (17%)
afstand op aantal issues (0-8)	-0,035 (0,022)*	-0,010 (0,015)	0,200 (0,029)**	0,218 (0,023)**	0,231 (0,022)**
hoeveelheid afstand (0-31)	-0,013 (0,008)	0,002 (0,008)	0,107 (0,012)**	0,141 (0,010)**	0,141 (0,01)**

a. De weergegeven coëfficiënten zijn de uitkomsten van een bivariate logistische regressie waarbij een van beide onafhankelijke variabelen is gebruikt in een regressievergelijking met een afhankelijke variabele (activisme, overtuiging, tevredenheid). De verbanden blijven overeind wanneer wordt gecontroleerd voor partij, geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. * is significant bij $p < 0,05$, ** is significant bij $p < 0,00$.

Bron: LPO 2008 (gewogen naar werkelijke partijgrootte)

50 Aangezien het om een algemeen principe gaat, kijken we naar alle partijen samen.

51 Over de richting van de relatie tussen gepercipieerde meningsverschillen en tevredenheid met de partij kunnen we niets zeggen, al was het maar vanwege de al eerder genoemde assimilatie en contrast-effecten. Het kan zijn dat leden ontevreden zijn over de partij en de partij daarom een andere inhoudelijke positie toeschrijven dan die van henzelf. Echter, als er alleen sprake zou zijn van een contrast-effect, dan zou de samenhang tussen de gepercipieerde afstand en de ontevredenheid over de koers veel sterker moeten zijn dan hier het geval is.

3.5 Slot: verdeeldheid binnen partijen

Met behulp van ledenonderzoek hebben we bekeken in hoeverre er sprake is van eensgezindheid onder leden van Nederlandse politieke partijen en naar de aard van eventuele verschillen binnen partijen. Leden blijken over de meeste politieke kwesties redelijk eensgezind. Geen van de onderzochte partijen heeft groepen leden die lijnrecht tegenover elkaar staan. Van interne polarisatie of 'een partij in spagaat' (Becker en Cuperus 2007: 37) is geen sprake. Niettemin zijn partijleden niet ten aanzien van alle vraagstukken even eensgezind. Er is vooral weinig eensgezindheid ten aanzien van de vraagstukken van integratie van allochtonen en er is zelfs enige verdeeldheid over Europese eenwording en kerncentrales.

De kans op interne eensgezindheid is groter naarmate een partij meer leden heeft, zich dicht bij het midden van het links-rechtsspectrum bevindt en meer bestuurlijke ervaring heeft. Het gaat hier echter niet om een wetmatigheid: het is niet zo dat kleine partijen, extreme partijen of minder bestuurlijke partijen altijd eensgezinder zijn dan grote partijen, middenpartijen of bestuurspartijen. De SGP is de meest eensgezinde partij in Nederland.

De bevindingen ondersteunen de stelling van Kriesi et al. (2006, 2008) dat gevestigde politieke partijen verdeeld zijn over vraagstukken die samenhangen met de culturele dimensie in de politiek. Leden van PvdA, GroenLinks en ChristenUnie, en in mindere mate D66, CDA en VVD, zijn weinig eensgezind over het vraagstuk van integratie en behoorlijk verdeeld over Europese eenwording. De voorbeelden van interne verdeeldheid uit de politieke praktijk zijn terug te voeren op een structureler gebrek aan eensgezindheid onder partijleden. Die verdeeldheid is de laatste tien jaar groter geworden. Ten aanzien van vraagstukken op de ethische of economische conflictdimensie groeide de interne verdeeldheid niet.

Voor enkele vraagstukken waarover leden van dezelfde partij relatief verdeeld zijn en die politiek gezien van belang zijn, hebben we bekeken of verschillen in opvattingen samenvallen met verschillen in achtergronden, activisme en lidmaatschapsmotieven. Dat blijkt niet het geval te zijn. Weliswaar hangen opvattingen van partijleden over sommige kwesties samen met leeftijd of opleidingsniveau, maar die verschillen zijn niet dusdanig groot dat binnen partijen jongeren tegenover ouderen of hogeropgeleide leden tegenover minder hoogopgeleide leden staan. Er is nauwelijks verschil in opvattingen tussen actieve en minder actieve leden, of tussen pragmatici en niet-pragmatisch gemotiveerde leden. Wel kunnen we op basis van opvattingen inhoudelijke richtingen construeren. Zo staan in GroenLinks, PvdA en D66 leden met een meer open houding ten aanzien van integratie en Europese eenwording naast of tegenover leden met een meer gematigde houding, kunnen we binnen ChristenUnie en CDA groepen onderscheiden op basis van opvattingen over euthanasie en culturele kwesties en zijn er binnen de VVD leden met een cultureel gesloten en leden met een cultureel gematigde houding. Van scherp afgebakende intern homogene en extern verdeelde subgroepen of tendenties is evenwel geen sprake.

Partijleden realiseren zich dat hun mening en die van hun partij niet altijd op één lijn liggen. Slechts in een beperkt aantal gevallen gaat het daarbij om een groot verschil van mening; meestal is het een nuanceverschil, maar dat is mogelijk niet

zonder gevolgen. Hoe groter het gepercipieerde meningsverschil, des te minder tevreden een lid is met de koers van de partij, minder overtuigd en meer geneigd hij is zijn partijlidmaatschap op te zeggen.

Leden voldoen aan voorwaarde van interne eensgezindheid

Enige mate van eensgezindheid binnen partijen is wenselijk vanuit electoraal, organisatorisch en bestuurlijk perspectief. Hoewel intern debat hoort bij partijen, is het uitgangspunt in de literatuur dat eensgezindheid in de uitstraling en het optreden van partijen noodzakelijk is voor een goed functionerende democratie (o.a. Clark 2009: 113). Een reden om de interne eensgezindheid van leden te onderzoeken was dan ook de vraag of leden bijdragen aan een eensgezinde uitstraling van partijen of intern zo verdeeld zijn dat ze die uitstraling frustreren. Dat laatste blijkt niet het geval te zijn. In geen enkele partij is sprake van interne polarisatie en hoewel het evenmin het geval is dat alle leden van dezelfde partij precies hetzelfde standpunt hebben, zijn ze over verreweg de meeste vraagstukken redelijk eensgezind. Wel zagen we dat er binnen alle partijen vraagstukken zijn waarover leden wat minder eensgezind (integratie) of verdeeld (Europese eenwording, kerncentrales) zijn. Als en voor zover leden niet aan de voorwaarde van interne eensgezindheid voldoen en een eensgezinde uitstraling van hun partij kunnen bemoeilijken, dan geldt dat voor deze vraagstukken.

Leden lijken al met al hun rol van schakel tussen kiezers en vertegenwoordigers te kunnen vervullen. Wanneer een kiezer in contact zou komen met meerdere leden, dan zou hij ten aanzien van de meeste vraagstukken hetzelfde verhaal horen. Wanneer leden invloed uitoefenen op de koers en kandidaten van de partij hebben zij bij de meeste issues eenzelfde beeld van de oplossingsrichting. Er zijn weliswaar kleine meningsverschillen die kunnen leiden tot intern debat, maar het moet mogelijk zijn om vertegenwoordigers een eensgezinde, relatief eenduidige opdracht mee te geven over de koers en kiezers een eensgezind beeld van de opvattingen van de partij.

Aard van hedendaagse ledenpartijen: meer gelijkgezind dan verdeeld

Een tweede reden om de interne eensgezindheid van partijleden te bekijken was om zicht te krijgen op de aard van hedendaagse ledenpartijen. In de literatuur over partijmodellen wordt gesuggereerd dat hedendaagse partijen niet meer worden gekenmerkt door een overkoepelende en gemeenschappelijke maatschappijvisie of ideologie. Ook in de politieke praktijk zijn er signalen dat partijleden van mening verschillen over actuele kwesties. Zijn dit incidenten of is er sprake van dieper en breder gewortelde interne meningsverschillen die er op duiden dat partijen niet meer inhoudelijk homogeen zijn?

Zoals we zagen, is het niet zo dat partijen van los zand aan elkaar hangen: over veel kwesties zijn leden behoorlijk eensgezind. Ook in de gevallen waarin er spreiding van opvattingen binnen partijen is, neigen leden in veel gevallen naar dezelfde oplossingsrichting. Tegelijkertijd zien we dat leden niet over alle kwesties eensgezind zijn. Dat tekenen van verdeeldheid in de politieke praktijk zich vaak voordoen over kwesties die samenhangen met de culturele dimensie in de politiek, is vanuit die optiek niet verbazingwekkend. De verdeeldheid binnen het CDA

in 2011 en PvdA in 2013 over de kwestie van illegaliteit zijn dus geen op zichzelf staande incidenten, maar gaan terug op dieper gewortelde meningsverschillen over het vraagstuk van integratie en immigratie.

Het is echter niet zo dat binnen partijen homogene tendenties of vleugels te onderscheiden zijn en steeds dezelfde groepen leden tegenover elkaar staan. Noch is het zo dat partijen in 2008 evident minder eensgezind zijn dan in 1999 of 1986. Partijen zijn dus niet ten aanzien van alle kwesties een homogeen blok en leden zelf hebben die indruk evenmin. Maar al met al is er meer wat leden van dezelfde partij bindt dan wat ze scheidt. Hedendaagse ledenpartijen in Nederland kunnen dus nog altijd getypeerd worden als coalities van (min of meer) gelijkgezinden.

Intern debat en interne dynamiek

De aandacht voor interne eensgezindheid is in de derde plaats ingegeven door de toegenomen zeggenschap van individuele leden over de koers en kandidaten van hun partij. Inzicht in de opinieverdeling van leden en de mate waarin zij het met elkaar eens zijn of juist niet, is relevant om een beeld te krijgen van de dynamiek binnen partijen, de voedingsbodem voor intern debat en de potentie voor conflict. De bevindingen in dit hoofdstuk laten zien dat de bandbreedte van de discussie in de meeste partijen niet enorm is: hoewel er enige spreiding van opvattingen is, zijn leden relatief eensgezind en staan ze dezelfde oplossingsrichting voor. Binnen de SGP is de minste discussie te verwachten: leden zijn erg eensgezind en geven er trouwens ook blijk van te hechten aan eensgezindheid; alleen het – vooralsnog niet saillante – vraagstuk van kerncentrales zou in die partij een bron van discussie kunnen zijn. Binnen de andere partijen is er meer discussie te verwachten, vooral over de thema's ten aanzien waarvan hierboven enige verdeeldheid werd geconstateerd. In geen van de onderzochte partijen doet de verdeeldheid zich synchroon op alle onderzochte issues voor en is die zo groot of fundamenteel, dat het uiterste gevolg van interne verdeeldheid, een splitsing (o.a. Bell en Shaw 1994a: 1), op korte termijn voor de hand ligt.

4 Verdeeldheid tussen partijen¹

In het vorige hoofdstuk bekeken we in hoeverre partijen *intern* eensgezind zijn. Hier kijken we naar de mate van verdeeldheid² of eensgezindheid *tussen* partijen om te zien in hoeverre partijleden bijdragen aan de democratische voorwaarde van betekenisvolle competitie tussen partijen. Inzicht in de mate en aard van verschillen tussen leden van diverse partijen is daarnaast relevant om inzicht te krijgen in de aard van hedendaagse partijen en de mogelijkheden tot samenwerking tussen die partijen.

In paragraaf 4.1 zullen we laten zien dat partijen en hun leden enerzijds geacht worden er uiteenlopende standpunten op te houden, maar dat er in het maatschappelijk debat en de literatuur discussie is over de vraag in hoeverre dat het geval is. In het empirische deel van dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre de opvattingen van Nederlandse partijleden van elkaar verschillen en wat de aard is van de gevonden verschillen en overeenkomsten. Welke partijen lijken al dan niet op elkaar en ten aanzien van welke vraagstukken? In paragraaf 4.2 beantwoorden we deze vragen voor de zeven ledenpartijen die in deze studie centraal staan op basis van het partijledenonderzoek van 2008. Omdat de veronderstelling niet alleen is dat verschillen tussen partijleden klein zijn, maar ook dat die verschillen kleiner worden, kijken we in paragraaf 4.3 voor de vier partijen waarvan we gegevens hebben sinds 1986 hoe de verschillen tussen deze partijen zich hebben ontwikkeld. We sluiten het empirische deel af (in paragraaf 4.4) met de percepties van partijleden: in hoeverre zien zij verschillen? Voelen zij nabijheid tot partijen waarmee in meer objectieve zin inhoudelijke verwantschap is geconstateerd?

4.1 Leveren leden een bijdrage aan inhoudelijke partijcompetitie?

Door lid te zijn, in hun omgeving over politiek te praten en binnen of namens partijen actief te zijn, kunnen partijleden hun partij helpen kiezers en de overheid met elkaar te verbinden. Eén van de manieren waarop partijen die verbinding

1 Delen van dit hoofdstuk zijn – in goeddeels andere vorm – eerder gepresenteerd in een paper over verdeeldheid tussen partijen voor het Politicologenetmaal en het congres van de *International Sociological Association* (Den Ridder et al. 2010b).

2 Het gaat hier om verdeeldheid in de betekenis van inhoudelijke verschillen tussen partijen. Er is sprake van verdeeldheid tussen partijen als partijen van mening verschillen.

maken, is het zorgen voor betekenisvolle competitie, opdat kiezers wat te kiezen hebben. Diverse auteurs benadrukken het belang van verschillen tussen partijen en zien competitie als het essentiële kenmerk van een democratie (o.a. Dahl 1971: 8; Mouffe 2005: 36; 46, Dolezal et al. 2014).³ In Nederland als land van minderheden toont het politieke en electorale bestel de gehechtheid aan “partijpolitieke pluriformiteit” en komt een “veelkleurig partijpolitiek landschap” tot uitdrukking in een systeem van proportionele representatie dat zelfs in de grondwet is verankerd (Elzinga 2004: 18; zie ook Van der Kolk en Aarts 2011: 267).

Eén van de voorwaarden voor competitie tussen partijen is dat “social constituencies of political parties in constitutional democracies have *distinctive preferences* and successfully feed the process of policy formation with these preferences” (Schmidt 2002: 168, cursief in origineel). Als stabiele achterban van hun partij zorgen leden die uiteenlopende opvattingen hebben ervoor dat door lid te zijn, maar ook door invloed uit te oefenen op de koers en kandidaten, hun partij inhoudelijk verschild van andere partijen. Dat beeld van partijleden met uiteenlopende inhoudelijke profielen sluit aan bij althans een deel van de literatuur over ledenpartijen. Veel auteurs definiëren partijen als coalities van mensen met dezelfde opvattingen en impliceren daarmee dat de opvattingen van de ene coalitie verschillen van die van de andere. Partijen zijn “by definition rival political associations. (...) They represent a particular part of the political community” (Rosenblum 2008: 106; 108). Partijen die georganiseerd zijn rond een bepaald principe, worden geacht leden aan zich te binden die dit principe ondersteunen en andere principes hebben dan leden van andere partijen. Mensen sluiten zich aan bij een politieke partij, omdat ze zich aangesproken voelen door de ideologie, beginselen of levensbeschouwing en die willen ondersteunen. In een pluralistische democratie is de verwachting kortom, dat leden van diverse partijen uiteenlopende inhoudelijke voorkeuren hebben en die kenbaar maken, waarmee partijen inhoudelijk van elkaar verschillen.

In de literatuur en het maatschappelijk debat wordt echter de vraag gesteld of partijleden er daadwerkelijk uiteenlopende standpunten op na houden. De indruk bestaat dat partijleden van diverse partijen inhoudelijk weinig van elkaar verschillen en de invloed van leden op hun partij daarom eerder een obstakel zou zijn voor betekenisvolle competitie tussen partijen. Hieronder zullen we de kritiek die in het Nederlandse maatschappelijke en politieke debat wordt geuit schetsen. Daarna kijken we hoe deze kritiek aansluit bij bredere discussies over het functioneren van ledenpartijen.

3 Overigens is er ook een ander perspectief op democratie mogelijk. Rosenblum (2008:25 e.v.) bijvoorbeeld, beschrijft hoe sinds het ontstaan van politieke partijen de kritiek is dat ze zorgen voor te véél verschillen. Men ziet partijen als een bedreiging voor de eenheid van de politieke orde of vindt dat ze door verdeeldheid te organiseren de verschillen in de maatschappij onnodig (en met verkeerde bedoelingen) vergroten.

4.1.1 Nederland één-partijstaat en de links-liberale consensus

De discussie over het gebrek aan inhoudelijke verschillen tussen partijen en hun leden werd in februari 1990 prominent op de kaart gezet door de historicus Oerlemans. In een bijdrage aan *NRC Handelsblad* stelt Oerlemans dat er reden is “voor grote bezorgdheid over het democratische gehalte van de machtsvorming en de machtsuitoefening in Nederland.” De politiek, stelt hij, “lijkt zich meer dan ooit te hebben ontwikkeld tot een min of meer gesloten circuit van partijleden”. Oerlemans gebruikt niet per ongeluk de term ‘gesloten circuit’. In zijn optiek zijn de verschillen tussen partijen verdwenen: “Nu zou men kunnen tegenwerpen, dat er toch nauwelijks gesproken kan worden van een gesloten circuit omdat het om een meerpartijstelsel gaat met een redelijke onderlinge concurrentie tussen de partijen. Oppervlakkig gezien moge dat waar zijn, maar men vergeet dan dat de ideologische verschillen tussen de grote partijen inmiddels zo gering zijn geworden dat zij nauwelijks veel meer zijn dan ondergeschikte varianten van dezelfde attitude. (...) Het gevolg is dat wij (...) in feite te maken hebben met een eenpartijstelsel.” Oerlemans vindt deze ontwikkeling een gevaar voor de representatieve democratie: het politieke gewicht van de kiezers “is zo gering omdat zij ten gevolge van de ideologische vervaging in feite slechts één allesbeheersende partij tegenover zich vinden”.

Oerlemans constateert niet alleen een gebrek aan verschillen tussen partijen en hun leden. Hij bestrijdt tevens dat partijleden worden gedreven door inhoudelijke motieven en stelt dat eigenbelang de belangrijkste motivatie is om politiek actief te worden. De combinatie van een gebrek aan inhoudelijke verschillen en gerichtheid op de eigen belangen zorgt voor “een zekere oligarchisering van politieke macht” waarin (actieve) partijleden op basis van eigenbelang openbare functies verdelen.

De beschouwing van Oerlemans is, in de woorden van De Rooy (2005: 198), het startschot van een “vervalvertoog”, een debat over de teloorgang van de politiek (zie ook Koole 2006: 4). Na publicatie van zijn stuk volgt “een heftig en maanden durend debat over de parlementaire democratie, waarin uitzonderlijk veel denkers en politici zich mengen” (*NRC Handelsblad*, 2 april 2011). En hoewel er zeker kritiek is op zijn stelling,⁴ blijft het idee van ‘één-partijstaat Nederland’ terugkomen in het Nederlandse publieke debat. Al gebeurt dat soms in iets andere bewoordingen en omschrijvingen. Zo duidt Pim Fortuyn (zie o.a. Fortuyn 1999; 2002) ongeveer tien jaar later het in zijn ogen gesloten politieke circuit in Nederland aan met de term “linkse kerk”. Fortuyn doelt daarmee op “de voogdij die de progressieve culturele elite uitoefen[t] op het politieke debat” en waarbij ze “ongewenste opvattingen buiten de orde” plaatst (Wansink 2004: 342).⁵ Die ongewenste opvattingen waarop

4 Er is kritiek op het ontbreken van definities en empirisch bewijs in het betoog (Van Schendelen 1992), het selectief aanhalen van historische voorbeelden en een merkwaardige tevredenheid met de malaise (De Rooy en Te Velde 2005: 200). Daarnaast is er kritiek op het idee dat partijen een ideologie hebben die door de tijd heen gelijk blijft en een gesloten geheel is (De Rooy 2005: 278) en verwijt men Oerlemans een al te sterk terugverlangen naar een geïdealiseerd verleden (Koole 1992: 336).

5 Wie Fortuyn tot de “linkse kerk” rekent, verschilt per publicatie, maar bijna altijd heeft hij het over de PvdA en linkse media zoals *de Volkskrant* (zie o.a. Fortuyn 1999; 2000a). Daarnaast noemt hij

een taboe rust, betreffen volgens Fortuyn met name kritiek op de verzorgingsstaat en de multiculturele samenleving (Fortuyn 2002: 106; 162). In een interview met *de Volkskrant* (Poorthuis en Wansink 2002) op 9 februari 2002 stelt Fortuyn dat onder Paars een gesloten regentencultuur is ontstaan, waarbij problemen worden ontkend en men elkaar aan baantjes helpt.⁶ “Een grote groep mensen in Nederland zegt: CDA, PvdA of VVD, het is allemaal één pot nat. Zij maken deel uit van een elite waarvan mensen intuïtief of intellectueel zien dat die opengebrouwen moet worden”.

Vergelijkbare kritiek als die van Fortuyn zien we bij Martin Bosma van de PVV. Bosma duidt het gebrek aan meningsverschillen tussen partijen en hun leden aan met de term “links-liberale consensus”. Hij stelt dat de door Dahl geformuleerde voorwaarde van inhoudelijke pluriformiteit tussen partijen in Nederland niet opgaat, zeker niet ten aanzien van “het multiculturele project” (Bosma 2010a: 88-113). In plaats daarvan is er sprake van “eenheidsworst van links-liberalisme verdeeld over zes partijen” (Bosma 2010a: 20). Over zijn eigen PVV schrijft hij dat die zich nadrukkelijk anders wil opstellen en “niet de links-liberale consensus” als uitgangspunt wil nemen (Bosma 2010a: 36). Naar aanleiding van Oerlemans’ dood schrijft Bosma (2011): “Mijn partij is opnieuw een van de weinige uitdagers van de consensus. Zonder ons was ‘een-partijstaat Nederland’ weer compleet geweest”.

4.1.2 Verschillen tussen partijen en hun leden

In het Nederlandse maatschappelijke en politieke debat is er dus al geruime tijd ruimte voor de vraag in hoeverre de opvattingen van partijen en hun leden van elkaar verschillen. Het zijn echter niet alleen “populisten”, in de woorden van Wansink (2004: 262), die partijen voorstellen als “één-pot-nat van baantjesjagers”. Ook in de internationale en nationale wetenschappelijke literatuur is debat over deze vraag. Ook daar bestaat het beeld – en misschien de verwachting – dat partijen inhoudelijk (steeds meer) op elkaar lijken en dat er geen betekenisvolle verschillen tussen partijen en hun leden zijn (zie o.a. Katz en Mair 1995: 13; ROB 1998, 2009). Dat beeld roept bezorgdheid op over “verkiezingen zonder echte keuzes” (Andeweg en Thomassen 2011b: 15).

Het idee dat ideologische en inhoudelijke tegenstellingen verdwijnen en partijen convergeren is allesbehalve nieuw. Al in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw wordt geschreven over het “einde van de ideologie” (Bell 1960). Als gevolg van modernisering en de brede acceptatie van de liberale democratie zijn de grootste tegenstellingen tussen partijen verdwenen. Vanwege de openheid van de wereldwijde politieke economie en de toegenomen complexiteit van het bestuur, is er daarnaast voor partijen slechts beperkte ruimte om eigen keuzes te maken

GroenLinks (Fortuyn 2000b; Fortuyn 2002: 131) en D66 (Fortuyn 2000b; Fortuyn 2002: 160). De partijen die hij niet direct tot de “linkse kerk” rekent, verwijt hij te nauw te hebben samengewerkt met partijen die daar wel deel van uitmaken (de VVD tijdens de Paarse kabinetten, zie Fortuyn 2002: 183), ofwel een te bleke oppositie te voeren (het CDA, zie Fortuyn 2002: 158).

6 Fortuyn maakt net als Oerlemans een koppeling tussen gelijkgezindheid en eigenbelang.

(Bell 1960; Lipset 1960: 403-417; Mair 1997: 131-132, 2001: 559). Daardoor is sprake van “the waning of the ideological and/or policy distinctiveness of the parties and (...) the emergence of a growing policy consensus” (Katz en Mair 1995: 13). De vraag is of en hoe deze vermeende ideologische convergentie terug te zien is in het ledenbestand van politieke partijen.

Op basis van literatuur over leden kunnen we twee tegengestelde verwachtingen formuleren. De eerste verwachting volgt de stelling van Oerlemans dat er sprake is van een gesloten systeem van partijleden met dezelfde opvattingen. Door een veranderende en meer eenzijdige samenstelling van het ledenbestand, zouden leden van diverse partijen inhoudelijk nauwelijks meer van elkaar verschillen en daarmee zouden verschillen tussen politieke partijen verkleinen. Het idee dat ledenbestanden meer op elkaar gaan lijken, zien we terug in de literatuur over partijmodellen. Waar massapartijen leden werven met een specifieke achtergrond en die leden vervolgens socialiseren, zodat zij doordrongen zijn van de onderscheidende ideologie van de partij (Krouwel 2006: 255), zouden leden in *catch-all*- en kartelpartijen geen scherp eigen profiel hebben maar breder georiënteerd zijn en minder van elkaar verschillen. Partijen verliezen hun ‘ideologische bagage’ (Kirchheimer 1966: 190), leggen nadruk op dezelfde thema’s (Krouwel 2006: 257) en richten zich niet langer op een specifieke achterban, maar proberen leden en kiezers aan zich te binden met een divers profiel (Krouwel 2006: 257; zie ook Van Deth et al. 1992: 105). Partijen worden meer divers (intern minder homogeen) en gaan meer met elkaar concurreren en mede daardoor gaat hun achterban inhoudelijk meer overlappen.⁷

Een andere reden om te veronderstellen dat partijleden van diverse partijen vergelijkbare opvattingen hebben, komt voort uit de empirie van het ledenonderzoek. Uit internationaal onderzoek blijkt steeds weer dat leden sterk op elkaar lijken wat betreft hun achtergronden. Het partijlidmaatschap is in hedendaagse representatieve democratieën een vorm van relatief intensieve politieke participatie (vgl. Whiteley en Seyd 2002) en net als bij andere vormen van politieke participatie doen niet alle groepen burgers daaraan mee. Voor het partijlidmaatschap geldt, dat leden relatief vaak man, ouder en hogeropgeleid zijn (o.a. Scarrow 2007: 42; zie paragraaf 2.3.2). Er wordt vervolgens vaak een verband gelegd tussen achtergronden en opvattingen (vgl. Bovens en Wille 2011). De veronderstelling is dat als het demografische profiel van leden van verschillende partijen sterk op elkaar lijkt, het inhoudelijke profiel elkaar ook weinig zal ontlopen. Leden zouden een ‘politieke kaste’ vormen van mensen met dezelfde achtergronden en opvattingen.

Ondanks de in het maatschappelijk debat dominante stelling dat verschillen tussen partijleden klein zijn, is ook een tegenovergestelde verwachting mogelijk.

7 In de literatuur over *catch-all*partijen noch in die over kartelpartijen worden leden overigens genoemd als de oorzaak van kleinere verschillen; evenmin staan kleinere ideologische verschillen tussen partijleden centraal in de typologie van partijmodellen. De partijmodellen impliceren echter dat verschillen tussen partijen klein zijn en dat dit ook het geval is op het niveau van partijleden. Het is dan niet zo dat er zich vooral op het niveau van partijleden kleine verschillen voordoen, maar dat die zich ook op dat niveau voordoen.

Die stelt dat eventuele ideologische convergentie tussen partijen zich vooral zal voordoen bij de partijtop, maar niet zozeer op het niveau van partijleden. Die verwachting is gebaseerd op de bevinding dat partijleden nog steeds inhoudelijke motieven hebben om lid te worden. Van leden wordt vaak gezegd dat die ideologische motivatie ertoe leidt, dat ze inhoudelijk extreme opvattingen hebben in vergelijking met kiezers en vertegenwoordigers van hun partij (o.a. May 1973). Als er inderdaad sprake is van zo'n *curvilineaire* opiniestructuur (zie ook hoofdstuk 3, hoofdstuk 5) dan zou er veeleer op het niveau van partijleden sprake zijn van polarisatie tussen partijen (vgl. Hillebrand 1992: 294-296).⁸ Als we deze redenering volgen, zouden leden van diverse partijen er dus van elkaar verschillende standpunten op na houden.

We kunnen kortom zowel de verwachting formuleren dat de opvattingen van leden van uiteenlopende partijen sterk op elkaar lijken, als de verwachting dat hun opvattingen sterk van elkaar verschillen. Overigens is het daarbij niet gezegd dat *alle* partijen even sterk op elkaar lijken of van elkaar verschillen: de veronderstelling is dat bovenal ledenbestanden van bestuurderspartijen moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. We bespraken al de stelling van Katz en Mair (1995) dat partijen steeds vaker kartelpartijen zijn, die inhoudelijk weinig van elkaar verschillen om samen een kartel te vormen en nieuwkomers buiten te sluiten. Op basis van die stelling kunnen we verwachten dat partijen die vaker bestuursverantwoordelijkheid dragen en aldus meer onderdeel uitmaken van dat kartel, meer op elkaar lijken, terwijl partijen die geen of minder bestuursverantwoordelijkheid dragen, geheel of gedeeltelijk buiten dat kartel staan. Sommige partijen zullen zich meer richten op het bestuur en vooral die partijen die in coalities willen worden opgenomen, zullen naar elkaar toe bewegen: dat maakt coalitievorming gemakkelijker. Naast de bestuurderspartijen zijn er getuigenispartijen die zich meer richten op ideologie en ideeën dan op regeringsdeelname (Lucardie et al. 1993: 203). We verwachten dus dat met name partijen die geregeld zitting hebben in de regering, te weten PvdA, D66, CDA en VVD, er eensluidende opvattingen op na houden. Voor GroenLinks, ChristenUnie en SGP zal dat minder het geval zijn.⁹

8 In hoofdstuk 5 vergelijken we de opvattingen van leden met die van kiezers en Kamerleden en zullen we kijken of de opvattingen van leden *sterker* op elkaar lijken of van elkaar verschillen dan de opvattingen van kiezers en Kamerleden.

9 Er is op die veronderstelling af te dingen, omdat ook GroenLinks, ChristenUnie en SGP in 2008 kunnen worden gezien als partijen die in aanmerking (willen) komen voor regeringsverantwoordelijkheid. De fractievoorzitter van GroenLinks, Halsema, gaf in 2008 aan dat haar partij niet langer een strikte getuigenispartij is en in de regering zou willen worden opgenomen (Van Os 2008). Uit een studie naar de verkiezingsprogramma's blijkt dat GroenLinks sinds haar oprichting in 1990 gematigder is geworden (Lucardie en Pennings 2010). De ChristenUnie droeg regeringsverantwoordelijkheid in 2006-2010 en liet in 2006 passages over abortus en euthanasie weg uit het verkiezingsprogramma's om voor een toekomstige coalitie in aanmerking te komen (Voerman 2010a: 130). De SGP lijkt inhoudelijk minder beweeglijk, maar kan moeilijk gezien worden als een partij die op geen enkele wijze tot het 'kartel' behoort, aangezien de partij vrijwel altijd instemt met voorstellen van de regering en in 2012 en 2013 Rutte I en II van (informele) gedoogsteun voorzag (zie o.a. Van Os 2011; Oomkes 2013).

4.1.3 Onderzoeksvragen en methode

Inzicht in de mate en aard van inhoudelijke verschillen tussen leden voegt op drie manieren iets toe aan de besproken literatuur. De mate waarin opvattingen van leden van diverse partijen verschilt en de aard van dat verschil of een eventueel gebrek daaraan, zeggen in de eerste plaats iets over de bijdrage die leden kunnen leveren in een representatieve democratie. Wanneer de opvattingen verschillen, kunnen zij door invloed uit te oefenen op de koers en de kandidaten van de partij, bijdragen aan competitie tussen partijen. Koole (2001a: 594) stelt zelfs dat ledenpartijen tegenstand kunnen bieden “aan het proces van ideologische convergentie”, omdat leden zullen voorkomen dat de partijtop zich te veel op de gemiddelde kiezer en electoraat gewin gaat richten in plaats van op de ideologisch geladen en onderscheidende inhoud. Wanneer de opvattingen van partijleden elkaar echter niet of nauwelijks ontlopen, dragen leden niet of althans minder bij aan inhoudelijke diversiteit. Hun invloed op de koers en kandidaten kan er dan juist voor zorgen, dat partijen meer op elkaar gaan lijken.

In de tweede plaats geven verschillen tussen partijen inzicht in de aard van hedendaagse ledenpartijen. Discussies over het einde van de ideologie gaan er vanuit dat partijen “steeds minder gekenmerkt worden door onderling verschillende, maar intern homogene achterbannen” (Van Deth et al. 1992: 105; 114). De vraag is of de vermeende ideologische convergentie ertoe leidt, dat er ook op het niveau van partijleden nauwelijks inhoudelijke verschillen zijn.

In de derde plaats geven de mate en aard van verschillen tussen partijleden inzicht in de mogelijkheden van partijpolitieke samenwerking en daarmee in de dynamiek van het partijstelsel. Die dynamiek wordt immers niet alleen bepaald door de politieke concurrentie en competitie voor de verkiezingen, maar ook door de manier waarop partijen voor en na de verkiezingen in staat zijn samen te werken. Samenwerking tussen partijen is noodzakelijk, zeker in het Nederlandse meerpartijenstelsel met een steeds groter aantal ‘relevante’ partijen, waarin er nooit één partij is die de meerderheid heeft en waarin coalities gesloten moeten worden om beleid tot stand te brengen (Andeweg en Irwin 2009: 54). Inzicht in de verschillen tussen partijleden zegt iets over samenwerking tussen partijen en over de vraag met welke partijen op welke gebieden samenwerking mogelijk is.

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat luidt: **in hoeverre is er sprake van inhoudelijke verschillen tussen leden van diverse partijen en wat is de aard van een eventueel gebrek aan verschil?** Om die vraag te beantwoorden stellen we een aantal subvragen:

- a) Zijn er verschillen in opvattingen van leden van verschillende partijen?
- b) Tussen welke partijen zijn er verschillen, hoe groot zijn die en ten aanzien van welke vraagstukken doen zij zich voor?
- c) Zijn de verschillen tussen partijleden (de laatste twintig jaar) groter of kleiner geworden, of onveranderd gebleven?
- d) Hoe beoordelen partijleden verschillen tussen partijen?

In onderzoek naar ideologische convergentie wordt de mate waarin partijen van elkaar verschillen doorgaans op twee manieren bekeken: met behulp van de positie die partijen innemen op een vraagstuk en middels *issue saliency* (Rohrschneider

en Whitefield 2009: 286; Keman en Pennings 2011: 248). Als er geen inhoudelijke verschillen zijn tussen partijen, dan zullen partijen dezelfde posities innemen en dezelfde vraagstukken benadrukken (Krouwel 2003: 29).

In de eerste plaats kunnen er verschillen zijn in opvattingen tussen partijleden: leden hebben verschillende opvattingen over allerhande politieke kwesties (zie Keman en Pennings 2011: 248). Dat is bijvoorbeeld het geval als leden van de ene partij aangeven voorstander te zijn van kleinere inkomensverschillen, terwijl de leden van de andere partij grotere inkomensverschillen willen. In de tweede plaats kunnen er verschillen zijn in zogeheten (*issue saliency*), dat wil zegen de mate waarin partijen nadruk leggen op of belang hechten aan bepaalde vraagstukken. De centrale gedachte hierachter is dat partijen ook (of primair, zie Budge en Bara 2001: 7) concurreren door verschillende thema's te benadrukken (Krouwel 1999: 131). Partijen zouden zich profileren op 'eigen' vraagstukken, die typerend zijn voor een partij en door kiezers worden herkend (Budge en Farlie 1983; Keman en Pennings 2011: 248; Dolezal et al. 2014: 60). Leden van de ene partij kunnen bijvoorbeeld het vraagstuk van inkomensverschillen zien als een prioriteit, terwijl leden van een andere partij de aanpak van criminaliteit prioriteit geven. Het kan aldus zo zijn dat partijen met betrekking tot vraagstukken vergelijkbare posities innemen, maar van elkaar verschillen in het belang dat ze hechten aan bepaalde vraagstukken.

In onderzoek naar convergentie wordt de links-rechtsoriëntatie gebruikt als een "short-cut to mapping complex programmatic party positions" (Kitschelt 2000a: 166, zie ook Mair 1997: 133). Omdat het zo kan zijn dat de mate en aard van competitie niet ten aanzien van alle vraagstukken hetzelfde is, beperken we ons hier niet tot die links-rechtsoriëntatie, maar bekijken we ook afzonderlijke kwesties (zie ook hoofdstuk 3 en bijlage 3.1). Het belang dat leden aan bepaalde vraagstukken hechten, bekijken we aan de hand van vragen over de urgentie van enkele vraagstukken en de belangrijkste partijdoelen.¹⁰

4.2 Eén pot nat?

In hoeverre zijn er verschillen in opvattingen tussen Nederlandse partijleden? Die vraag beantwoorden we voor de zeven partijen die in deze studie centraal staan.¹¹ Met de beschikbare zeven ledenpartijen hebben we voldoende informatie om vast te stellen of er – althans voor deze partijen – inderdaad sprake is van consensus. We kijken hier in hoeverre dat het geval is, voor verschillen in opvattingen en vervolgens voor verschillen in *saliency*.

¹⁰ De LPO's van 1999 en 2008 bevatten geen identieke vragen om *issue saliency* te operationaliseren, waardoor we genooddakt zijn voor beide onderzoeksjaren andere vragen te gebruiken.

¹¹ Met deze exercitie krijgen we geen zicht hebben op het volledige aanbod van Nederlandse partijen. In de eerste plaats blijft de PVV, als partij zonder leden, buiten beschouwing. In de tweede plaats hebben we geen informatie over de positie van leden van SP en PvdD, omdat die partijen niet wilden deelnemen aan het ledenonderzoek.

4.2.1 Verschillen in opvattingen

Met behulp van de Agreement-score (Van der Eijk 2001; zie paragraaf 3.1.4) kunnen we een indruk krijgen van de mate van consensus onder partijleden. Een A-score van + 1 geeft aan dat de leden van alle onderzochte partijen het met elkaar eens zijn: ze nemen dezelfde positie in. Bij een score van -1 is er sprake van polarisatie: de ene helft van de leden kiest een positie aan de linkerkant van de schaal, de andere helft aan de rechterkant van de schaal. Als er leden van Nederlandse partijen inderdaad één pot nat zijn, dan verwachten we dat de A-score 1 zal zijn of althans zal benaderen.

In tabel 4.1 zien we dat er aanzienlijke verschillen van mening zijn tussen leden van de zeven onderzochte partijen ten aanzien van acht politieke vraagstukken en links-rechtszelfplaatsing. De A-scores zijn relatief laag, wat aangeeft dat er geen enkel vraagstuk is waarover de leden het eens zijn. De minste verdeeldheid is er ten aanzien van sociale uitkeringen, criminaliteit en militaire missies. De eensgezindheid ten aanzien van inkomensverschillen, integratie en de overkoepelende links-rechtsoriëntatie is gering. De minste eensgezindheid is er ten aanzien van kerncentrales, euthanasie en Europese eenwording. De verdeeldheid ten aanzien van deze kwesties is groot: de leden zijn verdeeld over bijna alle posities op de schaal.

Tabel 4.1 A-score voor inhoudelijke kwesties en links-rechtszelfplaatsing, 2008, gewogen^a

	euthanasie	inkomensverschillen	sociale uitkeringen	integratie	Europese eenwording	criminaliteit	kerncentrales	militaire missies	LR zelfplaatsing
A-score	0,08	0,37	0,48	0,30	0,08	0,47	0,03	0,45	0,21

a. Omdat het aantal partijleden per partij in het LPO verschilt zijn de gegevens gewogen om te zorgen dat alle partijen evenveel leden hebben (zie bijlage 1.2).

Bron: LPO 2008

De A-scores laten aldus zien, dat de leden van de onderzochte partijen er niet dezelfde opvattingen op na houden en dat de mate van verdeeldheid verschilt per vraagstuk. De scores geven echter geen inzicht in de vraag hoe groot verschillen zijn en of bepaalde partijen dichter bij elkaar staan dan andere. Omdat we zowel geïnteresseerd zijn in de mate van competitie (zijn er verschillen tussen partijen en hoe groot zijn die?) als de aard van de competitie (wie verschillen van elkaar, wie niet, ten aanzien van welke vraagstukken?), onderzoeken we de opvattingen van leden per partij. Dat doen we op twee manieren.

In de eerste plaats bekijken we per partij de gemiddelde opvatting van leden over de inhoudelijke vraagstukken en de links-rechtsoriëntatie. Op basis van die gemiddelde posities kunnen we zien hoe de opvattingen van leden zich tot elkaar verhouden (in bijlage 3.2 staan per partij de volledige verdelingen van de antwoorden en de respondent aantallen). We gaan na of de gemiddelde posities

van leden significant van elkaar afwijken met de *Games-Howell post-hoc*¹² test (zie bijlage 4.1 voor de uitkomsten). Om een indruk te krijgen van de reikwijdte van de competitie tussen deze zeven partijen en de vraag of die voor alle onderzochte issues gelijk is, bekijken we ook de afstand tussen de twee verst van elkaar gelegen gemiddelden. Die afstand drukken we uit als percentage van de schaal: 100% geeft aan dat de afstand tussen de twee verst van elkaar gelegen partijen maximaal is en de hele schaal wordt bezet; bij 0% is er geen verschil tussen de gemiddelden van de twee verst van elkaar gelegen partijen.¹³

In de tweede plaats kijken we naar de mate waarin opvattingen van partijen overlappen. Dat doen we met een gelijkenismaat (vgl. Van Deth et al. 1992: 106), waarbij de opiniedistributies van twee partijen worden vergeleken.¹⁴ Als twee distributies identiek zijn is de overlap 100%, als opiniedistributies totaal verschillend zijn is de overlap 0%. Door naar de overlap te kijken, hebben we niet alleen inzicht in de mate waarin gemiddelden op elkaar lijken, maar ook in hoeverre de onderliggende distributies overeenkomen. Het is zinvol om beide metingen van gelijkenis te gebruiken, omdat achter gelijke gemiddelden andere distributies schuil kunnen gaan.¹⁵

We beginnen bij het euthanasievraagstuk. In figuur 4.1 zijn de posities van de seculiere partijen PvdA, D66, VVD en GroenLinks niet of nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Leden van deze partijen zijn van mening dat euthanasie toegestaan moet zijn. Niet alleen staan de gemiddelde opvattingen van leden van deze partijen dicht bij elkaar, ook de onderliggende opiniedistributies vertonen een hoge mate van overlap (rond de 90% of hoger, zie tabel 4.2). De opvattingen van leden van de confessionele partijen zijn duidelijk te onderscheiden van die van de seculiere partijen en verschillen daarenboven onderling. Leden van het CDA neigen naar

12 We gebruiken *Games-Howell*, omdat die test accuraat is wanneer de verschillende groepen van een ongelijke grootte zijn en de variantie in de verschillende groepen niet gelijk is (zoals in dit onderzoek het geval is) (vgl. Field 2009: 374).

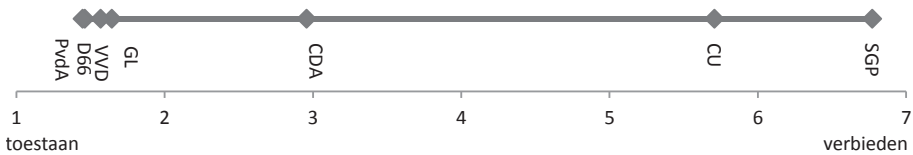
13 De reikwijdte is voor een zeven-puntschaal berekend door de gemiddelde positie van de twee meest uit elkaar gelegen partijen van elkaar af te trekken, te delen door zes (de maximale afstand) en te vermenigvuldigen met 100%. Als partij A op positie 1 staat en partij B op positie 7, is de reikwijdte uitgedrukt in percentage $(7-1)/6 \cdot 100\% = 100\%$. Bij een tien-puntschaal is het verschil in gemiddelde gedeeld door negen (de maximale afstand op een schaal met tien punten). Gezien het feit dat het zelden voorkomt dat alle respondenten zich aan het ene of andere uiterste van een schaal plaatsen, is de maximale reikwijdte van 100% (vrijwel) onhaalbaar.

14 Het percentage overlap is $100 - (\text{de som van absolute verschillen op elke positie van de schaal} / 2)$. De uitkomst van deze gelijkenismaat is overigens gelijk aan berekening van *common area under the curve* die in het volgende hoofdstuk wordt geïntroduceerd.

15 Als de leden van partij A en B gemiddeld op positie 4 uitkomen, kan het in theorie zo zijn dat de overlap tussen beide partijen 0% is, omdat de leden van partij A zich verdelen op posities 1 en 7, en de leden van partij B allen positie 4 innemen. Andersom is het in theorie mogelijk dat onder een gelijke overlap een ander gemiddelde schuilgaat. Als in partij A alle leden positie 2 innemen en in partij B alle leden positie 3, dan is de overlap 0%, maar de gemiddelden van 2 respectievelijk 3 geven aan dat de leden niet wezenlijk verschillend over de betreffende kwestie denken. Als in partij C alle leden positie 1 innemen en in partij D positie 7, is de overlap namelijk eveneens 0%, maar geven de gemiddelden van 1 en 7 aan dat beide partijen wezenlijk anders over een kwestie denken. Daarom is het goed om zowel naar gemiddelden als naar de overlap van opiniedistributies te kijken.

de positie dat euthanasie toegestaan moet zijn, maar bevinden zich op enige afstand van die van de seculiere partijen. Leden van ChristenUnie en SGP zijn van mening dat euthanasie verboden moet zijn. Tussen beide christelijke partijen bestaat verschil: leden van de ChristenUnie zijn gematigder, SGP-leden het meest uitgesproken. Hoewel de opvattingen van de seculiere partijen nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn, is de reikwijdte van de competitie tussen deze zeven partijen dus al met al groot, omdat de leden van de seculiere partijen enerzijds en de leden van de SGP anderzijds er zeer verschillende standpunten op na houden: 89% van de schaal is gevuld.

Figuur 4.1 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie, 2008 (reikwijdte = 89%)

Bron: LPO 2008

Tabel 4.2 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van euthanasie, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

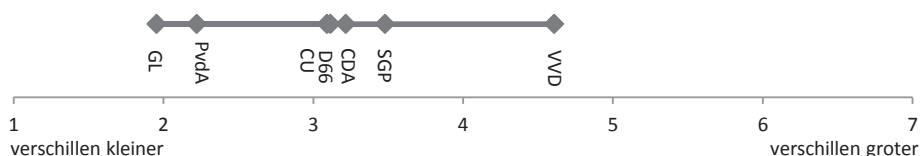
	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	88						
D66	89	98					
CU	15	14	13				
CDA	64	53	53	40			
VVD	95	94	94	15	59		
SGP	5	4	5	52	16	5	
gemiddelde per partij	59	58	59	25	48	60	14

Bron: LPO 2008

In de literatuur over een gebrek aan verschillen tussen partijen staan economische aspecten centraal. Onder andere als gevolg van mondialisering van politiek en economie en de economische inbedding in de Europese Unie, zou de speelruimte voor partijen om uiteenlopende standpunten in te nemen ten aanzien van economische kwesties zijn afgenomen (zie ook Devos 2006: 265). De implicatie van een dergelijke veronderstelling is dat de verschillen tussen partijleden op de economische dimensie klein zijn.

De reikwijdte van competitie ten aanzien van de vraagstukken van inkomensverschillen en sociale uitkeringen (zie figuur 4.2 en 4.3) is inderdaad geringer dan bij euthanasie. Maar leden van de twee verst van elkaar gelegen partijen, GroenLinks en VVD, verschillen nog steeds behoorlijk van mening over deze economische kwesties, al zijn de meningsverschillen ten aanzien van sociale uitkeringen wat kleiner dan ten aanzien van inkomensverschillen. De overlap van opiniedistributies van leden van GroenLinks en VVD is ten aanzien van inkomensverschillen geringer (27%) dan ten aanzien van sociale uitkeringen (43%, zie tabel 4.3 en tabel 4.4).

Figuur 4.2 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen, 2008 (reikwijdte = 44%)

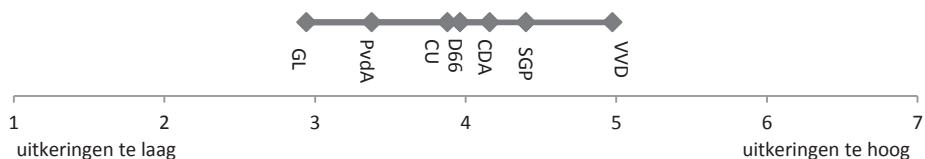
Bron: LPO 2008

Leden van GroenLinks wensen kleinere inkomensverschillen en hogere uitkeringen, terwijl leden van de VVD menen dat inkomensverschillen groter moeten worden en sociale uitkeringen te hoog zijn. De leden van PvdA, D66, CDA, ChristenUnie en SGP nemen tussenliggende gemiddelde posities in. Leden van de PvdA vinden dat inkomensverschillen kleiner moeten en sociale uitkeringen te laag zijn, maar zijn gematigder dan leden van GroenLinks. Leden van D66, ChristenUnie en CDA neigen naar de opvatting dat inkomensverschillen kleiner moeten en vinden de hoogte van de uitkeringen goed. Ook leden van de SGP neigen naar de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten, maar zijn hierin weer wat gematigder. De sociale uitkeringen zijn wat SGP-leden betreft eerder te hoog dan te laag.

De verschillen tussen de uitersten zijn op de economische dimensie aanzienlijk. Dat neemt niet weg, dat de opvattingen van leden van sommige partijen sterk op elkaar lijken. Zo wijken leden van D66, ChristenUnie en CDA niet significant van elkaar af en is het percentage van de distributies dat overlapt hoger dan 90% (zie ook bijlagetabel B4.2-3). Ook tussen de gemiddelde positie van leden van CDA en SGP bestaat geen significant verschil en is de overlap ongeveer 90%. Ten aanzien van inkomensverschillen lijken ook de opvattingen van leden van GroenLinks en PvdA op elkaar, zowel als we kijken naar het gemiddelde als naar de overlap van opiniedistributies. Ten aanzien van het vraagstuk van sociale uitkeringen is die overeenkomst iets minder sterk (81% overlap).

Al met al is het zeker niet zo dat verschillen tussen partijleden op de economische dimensie geheel afwezig zijn: leden van PvdA, CDA en VVD nemen ten aanzien van inkomensverschillen en sociale uitkeringen van elkaar te onderscheiden standpunten in. Wel zien we dat de verschillen tussen D66, ChristenUnie en CDA, en CDA en SGP zeer gering zijn. Ook de standpunten van leden van PvdA en GroenLinks ontlopen elkaar nauwelijks.

Figuur 4.3 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van sociale uitkeringen, 2008 (reikwijdte = 34%)

Bron: LPO 2008

Tabel 4.3 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van inkomensverschillen, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	89						
D66	57	68					
CU	61	72	95				
CDA	56	67	94	93			
VVD	27	35	59	59	61		
SGP	50	61	86	85	91	66	
gemiddelde per partij	57	65	77	77	77	51	73

Bron: LPO 2008

Tabel 4.4 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van sociale uitkeringen, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	81						
D66	56	75					
CU	62	81	93				
CDA	56	75	91	92			
VVD	43	52	59	61	68		
SGP	52	71	80	83	89	78	
gemiddelde per partij	59	73	76	79	79	60	75

Bron: LPO 2008

Waar het debat over kleinere verschillen tussen partijen zich in de jaren tachtig en negentig concentreerde op de economische dimensie, komen sinds ongeveer 2002 cultureel geladen vraagstukken, zoals die van integratie en Europese eenwording, nadrukkelijk in beeld. We zagen al dat Fortuyn en Bosma een consensus waarnemen ten aanzien van de multiculturele samenleving. Voor het ‘Europese project’ zou iets vergelijkbaars gelden. Zo beklagt Baudet (2013: 17) zich over de eensgezindheid van de gevestigde partijen ten aanzien van het Europese vraagstuk: “de partijen CDA-GroenLinks-PvdA-D66-VVD vormen in dit opzicht een syndicaat. Ze denken over wezenlijke kwesties eender, en alle verkiezingsretoriek ten spijt stemmen ze steeds maar weer in met de voortgaande continentale gelijkshakeling. Het maakt dus niets uit of u straks CDA, GroenLinks, PvdA, D66 of VVD stemt – het is in feite dezelfde partij.” Ook in het wetenschappelijke debat spelen culturele vraagstukken een prominentere rol. Het feit dat wetenschappers de opkomst van een nieuwe conflictdimensie rond deze kwesties zien, veronderstelt de aanwezigheid van verschillen onder kiezers en tussen sommige partijen, al vragen ook academici zich af hoe groot die verschillen zijn (zie o.a. Koole 1998: 78; Van der Brug en Van Spanje 2009).

Als we kijken naar twee vraagstukken die geacht worden een uitdrukking te zijn van de culturele dimensie (in figuur 4.4 en 4.5), dan zien we dat de reikwijdte van de competitie voor deze zeven partijen met respectievelijk 38% en 53% op een vergelijkbaar niveau of iets hoger ligt dan op de economische dimensie. Ten aanzien van het vraagstuk van integratie houden leden van GroenLinks en SGP er de meest uiteenlopende opvattingen op na, ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording zijn dat leden van D66 en SGP.¹⁶ Tegelijkertijd zien we dat de gemiddelde opvatting van sommige partijen erg dicht bij elkaar ligt, zeker bij het vraagstuk van Europese eenwording.

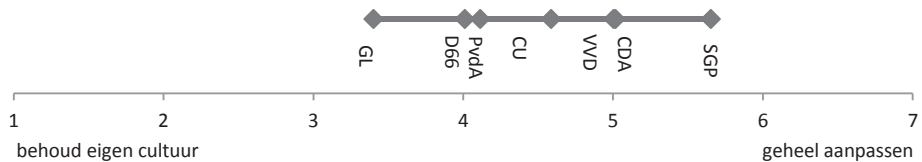
Ten aanzien van het vraagstuk van de integratie van allochtonen neigen leden van GroenLinks naar de positie dat allochtonen hun eigen cultuur mogen behouden. Zij denken (significant) anders over deze kwestie dan leden van D66 en PvdA, die gemiddeld een middenpositie innemen. De gemiddelde positie van leden van D66 en PvdA is niet te onderscheiden en de overlap van de onderliggende opvattingen is met 91% groot (zie tabel 4.5). Leden van CDA en VVD neigen naar de positie dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur; hun posities lijken sterk op elkaar (overlap van 96%) en de gemiddelde posities zijn niet te onderscheiden. Leden van de ChristenUnie neigen naar het standpunt dat allochtonen zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en hun positie verschilt significant van D66/PvdA en VVD/CDA. Leden van de SGP zijn het meest uitgesproken van mening dat allochtonen zich moeten aanpassen.

Ten aanzien van vraagstuk van Europese eenwording zijn SGP-leden van mening dat die eenwording al te ver is gegaan. Ook leden van de ChristenUnie neigen naar die positie, maar de afstand tussen beide partijen is relatief groot; ChristenUnie en SGP nemen van elkaar te onderscheiden posities in (zie ook tabel 4.6). Leden

16 Nogmaals, die uitspraak geldt uitsluitend voor hier onderzochte partijen en hun leden. De posities van de PVV en van ledenpartijen SP en PvdD zijn niet opgenomen.

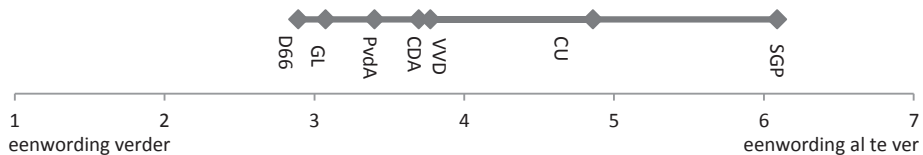
van de overige partijen neigen naar de positie dat eenwording verder moet. De verschillen tussen deze partijen zijn geringer. De gemiddelde positie van leden van CDA en VVD zijn niet van elkaar te onderscheiden (95% overlap). De gemiddelde positie van PvdA-leden verschilt niet significant van die van leden van GroenLinks, CDA en VVD (resp. 92%, 92% en 89% overlap). De gemiddelde positie van GroenLinks-leden verschilt niet significant van die van leden van PvdA en D66 (resp. 92% en 93% overlap). Baudet lijkt dus gelijk te hebben als hij schrijft over de eensgezindheid onder GroenLinks, D66, PvdA, CDA en VVD ten aanzien van Europese samenwerking: de opvattingen van althans de leden van deze partijen lijken sterk op elkaar. ChristenUnie en SGP (en mogelijk PVV, SP en PvdD, maar daarover hebben we zoals gezegd geen informatie), onttrekken zich evenwel aan dit “syndicaat”.

Figuur 4.4 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van integratie van allochtonen, 2008 (reikwijdte = 38%)

Bron: LPO 2008

Figuur 4.5 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording, 2008 (reikwijdte = 53%)

Bron: LPO 2008

Tabel 4.5 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van integratie, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	77						
D66	80	91					
CU	67	89	84				
CDA	55	75	70	86			
VVD	54	74	69	84	96		
SGP	42	54	49	63	75	77	
gemiddelde per partij	63	77	74	79	76	76	60

Bron: LPO 2008

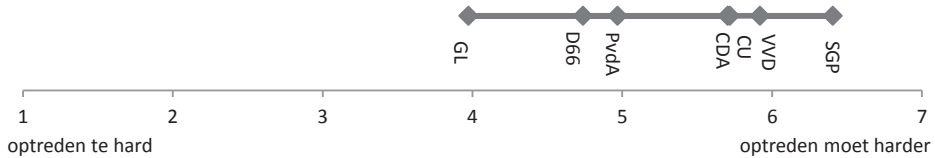
Tabel 4.6 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van Europese eenwording, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	92						
D66	93	87					
CU	55	62	49				
CDA	85	92	80	70			
VVD	82	89	79	70	95		
SGP	30	36	27	60	40	42	
gemiddelde per partij	73	76	69	61	77	76	39

Bron: LPO 2008

Ten aanzien van het vraagstuk van criminaliteit prefereren alle groepen leden, met uitzondering van die van GroenLinks, dat de overheid harder optreedt (figuur 4.6). 41% van de schaal wordt omspannen. Leden van GroenLinks nemen gemiddeld een middenpositie in. Leden van D66 en PvdA neigen naar de opvatting dat de overheid harder moet optreden: hun gemiddelde posities wijken niet significant van elkaar af (overlap 88%). Leden van CDA, ChristenUnie en VVD zijn gemiddeld iets uitgesprokener van mening dat de overheid harder moet optreden. Ook hun gemiddelde posities wijken niet significant af (overlap van 90% of hoger). Leden van de SGP zijn van de onderzochte partijen het meest uitgesproken van mening dat de overheid harder moet optreden tegen criminaliteit.

Figuur 4.6 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van criminaliteit, 2008 (reikwijdte = 41%)

Bron: LPO 2008

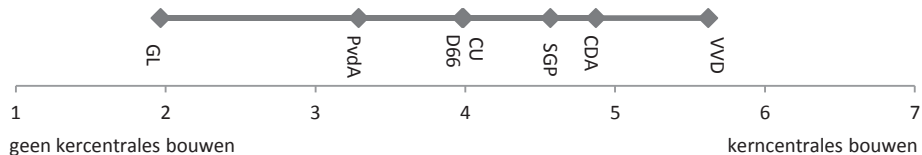
Tabel 4.7 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van criminaliteit, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	71						
D66	76	88					
CU	47	72	62				
CDA	49	71	61	94			
VVD	41	62	51	90	90		
SGP	26	47	37	69	67	77	
gemiddelde per partij	52	69	62	72	72	68	54

Bron: LPO 2008

Ten aanzien van het vraagstuk van het al dan niet bouwen van kerncentrales is de reikwijdte met 61% aanzienlijk groter (figuur 4.7). Leden van GroenLinks willen geen nieuwe kerncentrales, leden van de VVD wel. De overige partijen nemen een positie in die daar tussenin ligt. Leden van de PvdA neigen naar het standpunt dat er geen nieuwe kerncentrales moeten komen. Leden van D66 en ChristenUnie plaatsen zichzelf tussen beide schaaluiteinden in; hun posities zijn niet van elkaar te onderscheiden (overlap 95%). Leden van CDA en SGP neigen naar het bouwen van kerncentrales en verschillen daarin niet significant van mening (88%).

Figuur 4.7 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van kerncentrales, 2008 (reikwijdte = 61%)

Bron: LPO 2008

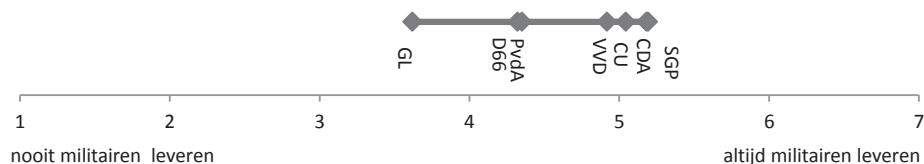
Tabel 4.8 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van kerncentrales, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	69						
D66	54	82					
CU	54	84	95				
CDA	37	65	80	79			
VVD	29	51	58	56	74		
SGP	42	72	84	84	88	70	
gemiddelde per partij	47	71	75	75	70	57	73

Bron: LPO 2008

Ten aanzien van het uitzenden van militairen is de reikwijdte van competitie met 26% van de onderzochte vraagstukken het geringst. De afstand tussen meest van elkaar gelegen partijen (GroenLinks en SGP) is beperkt. Geen enkele partij is overtuigd van mening dat Nederland altijd militairen moet leveren als daarom wordt gevraagd, of dat juist nooit moet doen. Leden van GroenLinks neigen naar de positie dat Nederland nooit militairen moet leveren. Leden van D66 en PvdA neigen naar de positie dat Nederland altijd militairen moet leveren en verschillen daarin niet significant van mening (overlap 91%). Naast GroenLinks, en PvdA/D66, vormen leden van VVD, ChristenUnie, CDA en SGP een derde 'blok'. Leden van deze partijen neigen naar de positie dat Nederland altijd militairen moet leveren als dat wordt gevraagd. De gemiddelde opvatting van leden van deze partijen wijkt nauwelijks van elkaar af (overlap 90% of hoger).

Figuur 4.8 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van militaire missies, 2008 (reikwijdte = 26%)

Bron: LPO 2008

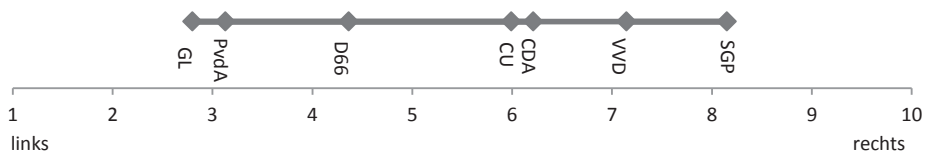
Tabel 4.9 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van militaire missies, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	79						
D66	79	91					
CU	56	77	74				
CDA	54	76	72	92			
VVD	61	82	79	94	91		
SGP	53	74	71	92	94	92	
gemiddelde per partij	64	80	78	81	80	83	79

Bron: LPO 2008

Tot slot kijken we naar de links-rechtsverdeling (figuur 4.9). Hier is 59% van de gehanteerde schaal gevuld. Leden van GroenLinks plaatsen zichzelf gemiddeld het meest links. Leden van de PvdA nemen gemiddeld een daarvan afwijkende, iets minder linkse positie in. Leden van D66 neigen gemiddeld eerder naar links dan naar rechts. Leden van ChristenUnie en CDA neigen eerder naar rechts; hun posities liggen dicht bij elkaar maar zijn te onderscheiden. Leden van de SGP plaatsen zichzelf gemiddeld het meest rechts, op ruime afstand van leden van de VVD, die eveneens naar rechts neigen. De leden van alle partijen nemen gemiddeld een andere en herkenbare positie in en de overlap tussen de onderliggende distributies ligt nergens boven de 90%. Toch liggen de posities van enkele partijen dicht bij elkaar. De distributies van leden van ChristenUnie en CDA overlappen voor 88%, wat duidt op een behoorlijke mate van gelijkenis. De opvattingen van leden van GroenLinks en PvdA overlappen voor 80% en ook dat indiceert dat de oriëntaties van leden van deze partijen in termen van links en rechts op elkaar lijken.

Figuur 4.9 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van links-rechtszelfplaatsing, 2008 (reikwijdte = 59%)

Bron: LPO 2008

Tabel 4.10 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van links-rechtszelfsplaatsing, per set van partijen, 2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	80						
D66	46	63					
CU	31	41	60				
CDA	24	31	54	88			
VVD	12	18	32	68	72		
SGP	6	9	21	53	53	74	
gemiddelde per partij	33	40	46	57	53	46	36

Bron: LPO 2008

4.2.2 Verschillen in *issue saliency*: partijdoelen en urgente vraagstukken

Hierboven bekeken we verschillen tussen partijen aan de hand van opvattingen van leden over politieke strijdpunten. Hier bekijken we een andere manier waarop verschillen zich kunnen manifesteren: in *issue saliency*, het belang dat een partij hecht aan bepaalde vraagstukken. In het LPO zijn twee vragen opgenomen die een indruk geven van dat belang. In de eerste plaats is gevraagd welke van de acht onderzochte kwesties de eigen partij met voorrang moet aanpakken: op welk vraagstuk vinden leden dat hun partij de nadruk moet leggen? In de tweede plaats is gevraagd om voor een aantal inhoudelijke doelstellingen aan te geven welke ervan zij voor hun partij het meest belangrijk vinden. In hoeverre verschilt het belang dat de leden van de verschillende partijen aan bepaalde thema's hechten?

We beginnen met een vergelijking van vraagstukken die in de ogen van partijleden het meest urgent zijn. Over één prioriteit bestaat grote overeenstemming: een aanzienlijk deel van de leden van alle partijen, behalve die van de SGP, noemt integratie van allochtonen en etnische minderheden als het vraagstuk met de hoogste prioriteit (zie tabel 4.11). De prioriteiten van leden van GroenLinks en PvdA lijken overigens sterk op elkaar: bij beide partijen noemen leden inkomensverdeling en het integratievraagstuk het meest. Leden van GroenLinks noemen het vraagstuk van Europese eenwording en kerncentrales iets vaker, leden van de PvdA noemen het criminaliteitsvraagstuk iets vaker. Dat de prioriteiten van beide partijen overeenkomen, blijkt ook uit het percentage van beide distributies dat overlapt: met 89% is de overlap tussen leden van GroenLinks en PvdA het grootst van de onderzochte partijen (zie tabel 4.12).

De prioriteiten van leden van ChristenUnie en CDA lijken eveneens behoorlijk op elkaar (overlap 80%). Zowel veel leden van ChristenUnie als van CDA vinden integratie en criminaliteit belangrijke onderwerpen. De partijen verschillen ten

aanzien van het belang dat ze hechten aan euthanasie: dat is voor 18% van de ChristenUnie-leden prioriteit, maar voor slechts 3% van de CDA'ers. De overlap tussen de prioriteiten van leden van CDA en VVD is met 87% zeer aanzienlijk. In beide partijen kennen veel leden hoge urgentie toe aan de vraagstukken van integratie en criminaliteit. De verschillen in prioriteiten zijn gering. Hooguit noemen leden van de VVD kerncentrales iets vaker als urgent vraagstuk en leden van CDA inkomensverschillen en sociale uitkeringen.

Leden van D66 wijken vooral in één opzicht af van leden van andere partijen. Zij kennen naast integratie groot belang toe aan het vraagstuk van Europese eenwording. In geen enkele andere partij hechten zoveel leden belang aan dit vraagstuk. De prioriteiten van SGP-leden wijken sterk af van die van de andere leden, niet zozeer vanwege het belang dat ze hechten aan criminaliteit (22% doet dat), maar vanwege het grote aandeel SGP-leden (55%) dat de hoogste prioriteit toekent aan het vraagstuk van euthanasie. De grootste overlap (62%) is er met leden van de ChristenUnie, van wie een klein deel ook grote waarde hecht aan het euthanasievraagstuk. De overlap met de prioriteiten van leden van andere partijen ligt onder de 50%.

Tabel 4.11 Vraagstuk met de meeste prioriteit volgens partijleden^a, 2008
(in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
euthanasie	4	6	10	18	3	6	55
inkomensverschillen	30	30	9	11	15	10	2
integratie van allochtonen	31	32	38	28	26	32	12
Europese eenwording	11	6	23	4	9	10	5
sociale uitkeringen	8	11	4	7	11	7	1
kerncentrales	11	5	7	5	11	16	2
criminaliteit	1	7	5	24	22	19	22
militaire missies	3	3	5	2	3	1	1
totaal	99	100	101	99	100	101	100
N	624	501	854	447	406	512	492

a. Vraagstelling: 'Welke van de hiervoor genoemde politieke kwesties zou uw partij met voorrang moeten proberen aan te pakken en op te lossen?' In de gearceerde cellen staan vraagstukken die door meer dan 15% van de leden zijn genoemd.

Bron: LPO 2008

Tabel 4.12 Overlap tussen prioriteiten per set van partijen, 2008 (percentage dat overlapt)^a

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	89						
D66	70	70					
CU	62	70	67				
CDA	76	76	66	80			
VVD	75	74	73	80	87		
SGP	28	36	38	62	48	48	
gemiddelde	67	69	64	70	72	73	43

a. Berekening: $100 - (\text{verschil tussen antwoorden in tabel 4.13 (dat kan maximaal 200 zijn) gedeeld door } 2)$. Leesvoorbeeld: de antwoorden van leden van GroenLinks en PvdA op de vraag naar prioriteiten overlapt voor 89%, de antwoorden van leden van GroenLinks en SGP overlappen voor 28%.

Bron: LPO 2008

Een volgende manier waarop we verschillen in *issue saliency* bekijken, is door de belangrijkste doelstellingen van leden te vergelijken. Leden kregen een lijst met uiteenlopende doelen die een partij kan nastreven. Hun werd gevraagd welke twee doelen voor hun partij het meest belangrijk zouden moeten zijn (zie tabel 4.13 en 4.14).

Voor leden van GroenLinks is het streven naar een schoon en duurzaam milieu verreweg het belangrijkste: 53% noemt dit als belangrijkste doel. Ook het bevorderen van sociale rechtvaardigheid wordt als een erg belangrijk doel gezien (38%). Het bevorderen van sociale rechtvaardigheid is voor leden van de PvdA het meest belangrijk en wordt door 51% genoemd, 23% noemt het bieden van gelijke kansen aan alle burgers. Leden van D66 vinden vrijheid belangrijk: 20% kiest als belangrijkste partijdoel het bevorderen van individuele vrijheid, 25% kiest voor het waarborgen van de vrijheid van het individu. Ook het in stand houden van de rechtstaat (gekozen door 21%) en het streven naar een schoon en duurzaam milieu (gekozen door 20%) zijn belangrijke partijdoelen voor leden van D66. Voor leden van de ChristenUnie zijn het handhaven van het christelijk karakter van Nederland (45%), het handhaven van normen en waarden (31%) en het bevorderen van sociale rechtvaardigheid (26%) het meest belangrijk. Voor leden van het CDA zijn dat het handhaven van normen en waarden (30%) en het bevorderen van sociale rechtvaardigheid (26%). Van de VVD-leden kiest 39% het bevorderen van individuele vrijheid en 32% het waarborgen van de vrijheid van het individu als belangrijkste partijdoelen. Leden van de SGP vinden dat het belangrijkste doel van hun partij het handhaven van het christelijke karakter van Nederland (gekozen door 71%) en het handhaven van normen en waarden (51%) moet zijn.

Hoewel er enkele overeenkomsten zijn in de doelen die leden belangrijk vinden – het bevorderen van sociale rechtvaardigheid is zo'n breed gedeeld doel – zijn er veel verschillen tussen de zeven partijen. Ten aanzien van het bevorderen van sociale rechtvaardigheid valt bijvoorbeeld op dat dit door PvdA-leden veel

Tabel 4.13 De twee belangrijkste doelen van de partij in de ogen van partij-leden^a, 2008 (percentage van de leden dat het betreffende doel noemt, maximaal twee antwoorden mogelijk)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
bevorderen individuele vrijheid	4	3	20	2	3	39	0
in stand houden verzorgingsstaat	3	17	2	4	10	2	2
bevorderen sociale rechtvaardigheid	38	51	16	29	26	5	5
bieden gelijke kansen alle burgers	12	23	15	4	7	11	
in stand houden Nederlandse identiteit	1	1	1	6	6	6	8
terugdringen rol overheid	1	1	2	1	3	13	3
handhaven christelijk karakter land	1	1	0	45	16	1	75
streven schoon en duurzaam milieu	53	11	20	9	4	3	2
streven meer inspraak en democratie	3	2	16	1	1	2	
in stand houden rechtsstaat	7	13	21	10	16	16	8
waarborgen vrijheid individu	6	5	25	3	3	32	3
bevorderen internationale solidariteit	13	8	5	2	3	0	0
bevorderen economische groei	1	2	2	0	5	14	1
handhaven normen en waarden	1	2	2	31	30	7	51
emancipatie zwakkeren samenleving	8	9	2	5	3	1	1
bevorderen onderling respect	5	3	7	12	10	4	4
bevorderen wereldvrede	10	5	4	1	4	2	0
handhaven sociale voorzieningen	4	9	1	2	4	1	1
bevorderen samenwerking burgers	3	2	3	2	2	1	0
bevorderen ondernemersklimaat	1	1	0	0	4	8	1
anders	4	2	4	3	3	2	1
totaal	177	172	166	172	163	168	167
N	1195	956	1527	901	765	925	921

a. Vraagstelling: 'Welke van de bovenstaande doelstellingen dient volgens u de allerbelangrijkste doelstelling voor [partij] te zijn? En welke doelstelling zou voor uw partij op de tweede plaats moeten staan?' In de gearceerde cellen staan waarden die worden genoemd door minimaal 20% van de leden.

Bron: LPO 2008

vaker wordt genoemd dan door leden van GroenLinks, ChristenUnie of CDA. Leden van ChristenUnie en SGP hechten waarde aan het christelijke karakter van Nederland en normen en waarden, maar zij doen dat in zeer verschillende mate en in combinatie met andere doelen. Terwijl SGP-leden eensgezind kiezen voor twee doelen (handhaven christelijk karakter en normen en waarden), hecht een aanzienlijk deel van de leden van de ChristenUnie daarnaast grote waarde aan sociale rechtvaardigheid. Zowel leden van ChristenUnie als van het CDA hechten waarde aan sociale rechtvaardigheid en normen en waarden, maar waar leden van de ChristenUnie het handhaven van een christelijk karakter eveneens

belangrijk vinden, noemen CDA-leden dit doel nauwelijks. Zowel voor leden van de VVD als voor leden van D66 staat de individuele vrijheid centraal. VVD'ers zijn daarin eenduidiger dan leden van D66, die nog andere doelen hebben. Leden van GroenLinks onderscheiden zich door het grote belang dat zij hechten aan een schoon en duurzaam milieu. Door leden van andere partijen wordt dit partijdoel niet of veel minder vaak genoemd.

Ten aanzien van de belangrijkste partijdoelen in de ogen van leden is er dus verschil tussen partijen. De overlap van de antwoorden is aanzienlijk geringer dan bij de vraag naar urgentie (wat samenhangt met het grotere aantal antwoordmogelijkheden bij de vraag naar partijdoelen, zie tabel 4.13). De grootste overlap is er tussen de doelen van leden van CDA en ChristenUnie (77%), GroenLinks en PvdA (68%), en SGP en ChristenUnie (65%). Toch zien we dat ook de leden van deze partijen naast de gemeenschappelijk doelen die zij zien, heel andere accenten leggen.

Tabel 4.14 Overlap tussen belangrijkste doelen per set van partijen, 2008 (percentage dat overlapt)^a

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	68						
D66	55	54					
CU	46	49	40				
CDA	49	58	50	77			
VVD	31	36	60	32	46		
SGP	18	20	20	65	51	27	
gemiddelde	45	48	47	52	55	39	34

a. Berekening: de antwoorden uit tabel 4.15 zijn eerst opnieuw gepercenteerd zodat het totale percentage uitkomt op 100%. Vervolgens is de berekening: $100 - (\text{verschil tussen antwoorden (dat kan maximaal 200 zijn)} \div 2)$. Leesvoorbeeld: de antwoorden van leden van GroenLinks en PvdA op de vraag naar prioriteiten overlapt voor 68%, de antwoorden van leden van GroenLinks en SGP overlappen voor 18%.

Bron: LPO 2008

4.2.3 Welke partijen zijn één pot nat?

Als we verschillen tussen partijleden voor acht vraagstukken en *issue saliency* afzonderlijk en op geaggregeerd niveau bekijken, zien we dat de mate waarin leden er uiteenlopende opvattingen op na houden verschilt per issue en per set van partijen. Niet alle partijen zijn op elk issue van elkaar te onderscheiden. We bekeken de inhoudelijke verschillen tot nu toe per onderwerp. De vraag is echter welke partijen al met al, als we zowel naar alle opvattingen samen en naar *issue saliency* kijken, meer of minder gelijkens vertonen. Die vraag beantwoorden we hieronder op twee manieren.

Discriminantanalyse

Een eerste manier om na te gaan in hoeverre ledenbestanden verschillen op de hiervoor onderzochte opvattingen en *issue saliency* gezamenlijk, is met een discriminantanalyse of 'discriminantfunctieanalyse'. Met een discriminantanalyse krijgen we antwoord op de vraag in hoeverre partijleden van de onderzochte partijen zijn te onderscheiden op basis van hun inhoudelijke positie. Het doel van die analyse is om groepslidmaatschap (in dit geval: de partij waarvan iemand lid is) te voorspellen uit een set predictoren (hier: opvattingen over acht politieke kwesties en het belang dat leden aan bepaalde vraagstukken hechten) (Tabachnick en Fidell 2001: 456). Als het niet goed lukt om leden op basis van inhoudelijke positie toe te wijzen aan hun eigen partij – nog erger: als een *random* toewijzing beter zou zijn – dan zijn partijleden op basis van hun meningen niet van elkaar te onderscheiden: ze zijn dan één pot nat. Op basis van bovenstaande analyse van afzonderlijke vraagstukken en *issue saliency* verwachten we dat overigens niet. Een discriminantanalyse stelt ons verder in staat om te zien tussen welke partijen de inhoudelijke overlap groot is en welke ledenbestanden relatief veel op elkaar lijken. Tot slot kunnen we met een discriminantanalyse zien welke van de onderzochte kwesties het meest belangrijk zijn om ledenbestanden van elkaar te onderscheiden.

Om de verschillen en overeenkomsten tussen ledenbestanden in beeld te brengen zijn twee lineaire discriminantanalyses (LDA) uitgevoerd in SPSS.¹⁷ In de eerste analyse zijn alleen de opvattingen over politieke vraagstukken (uit paragraaf 4.2.1) gebruikt als predictoren van het lidmaatschap van de onderzochte partijen.¹⁸ In de tweede analyse zijn aan dit model de partijdoelen (uit paragraaf 4.2.2) toegevoegd.¹⁹ Om het groepslidmaatschap te voorspellen worden er, in het geval van de gebruikte lineaire discriminantanalyse, lineaire combinaties van de predictor-variabelen gevormd, de zogenoemde functies, op basis waarvan leden worden toegewezen aan een partij (Norusis 1990: 1). Omdat we weten van welke partij iemand lid

17 In de analyse is rekening gehouden met het feit dat het aantal leden per partij in het databestand verschilt en dat de variantie van opvattingen binnen partijen niet gelijk is (de functies zijn niet berekend op de gepoolde covariantie matrices, maar op de losse covariantie matrices; Tabachnick en Fidell 2001: 463). Bij verschillende variantie kan ook gebruik worden gemaakt van een quadratische discriminantanalyse (QDA). Die analyse, uitgevoerd in STATA, leidt niet tot een betere voorspelling dan een LDA.

18 Van de 4.251 partijleden werden er 292 niet in de analyse opgenomen, omdat ze geen antwoord hebben gegeven op één van de gebruikte predictoren; 3 respondenten werden niet opgenomen vanwege hun sterk afwijkende antwoordpatroon.

19 *Issue saliency* is hier bekeken met de partijdoelen en niet met de urgente vraagstukken, omdat bij de vraag naar partijdoelen per doel bekend is in welke mate een lid belang hecht aan het doel, terwijl dat bij de urgente vraagstukken niet het geval is (men moest uit de lijst met vraagstukken er één aanwijzen). De vraag naar urgente issues levert daarom beperktere informatie op en is aldus voor deze analyse minder geschikt. In totaal zijn de eerste 20 partijdoelen uit tabel 4.13 in de analyse opgenomen. Respondenten die een vraag over partijdoelen hadden overgeslagen, worden geacht het betreffende doel niet belangrijk te vinden; respondenten die alle vragen over partijdoelen hebben overgeslagen zijn niet in de analyse opgenomen (N = 46). In de analyse zijn 3.920 respondenten opgenomen, 328 hadden ontbrekende waarden op één van de gebruikte predictoren, 3 respondenten werden niet opgenomen vanwege hun sterk afwijkende antwoordpatroon.

is, kunnen we het voorspelde partijlidmaatschap vergelijken met het werkelijke lidmaatschap.

Opvattingen over de acht vraagstukken en de partijdoelen blijken een goede voorspeller van de partij waarvan iemand lid is. Van in totaal 59% van de leden kan op basis van hun opvattingen ten aanzien van de acht kwesties correct voorspeld worden van welke partij ze lid zijn. Dat is aanzienlijk meer dan als leden *random* zouden zijn toegewezen aan een partij (14% correct). Als we aan de opvattingen de partijdoelen toevoegen, dan kan zelfs van 73% van de leden correct worden voorspeld van welke partij ze lid zijn.²⁰ Leden van de diverse partijen blijken zich te onderscheiden op basis van hun meningen; we zien nogmaals, dat ze niet één pot nat zijn.

Op basis van de correct geclassificeerde partijleden (in tabel 4.15 en 4.16) krijgen we tevens antwoord op de vraag welke partijen een afwijkend profiel hebben en welke ledenbestanden meer op elkaar lijken. Op basis van de opvattingen alleen kan 87% van de SGP-leden aan de juiste partij worden toegewezen, van de PvdA-leden is dat 28%. Als we de partijdoelen in de analyse betrekken, dan stijgt bij alle partijen, behalve bij de SGP, het aandeel correct voorspelde leden. Vooral leden van PvdA en CDA zijn dan beter toe te wijzen aan hun partij. Voor de specifieke vraag die hier centraal staat, is het niet zozeer van belang of leden van een bepaalde partij vaker goed of fout geclassificeerd worden, maar tussen welke partijen het vaak 'fout' gaat. Leden van de PvdA worden op basis van hun opvattingen relatief vaak toegewezen aan D66 en GroenLinks. Als er ook naar partijdoelen wordt gekeken is het aantal foute classificaties lager, maar zijn het nog steeds GroenLinks en D66 waarmee overlap is. Als we alleen kijken naar opvattingen, worden leden van de ChristenUnie vaak toegewezen aan de SGP. Kijken we ook naar de partijdoelen, dan komen ChristenUnie-leden nog steeds vaak bij de SGP uit en soms bij het CDA. Andersom is dat ook het geval: leden van het CDA worden toegewezen aan de ChristenUnie. Kijken we alleen naar opvattingen, dan komen CDA-leden terecht bij D66, ChristenUnie of VVD. De analyse laat dus zien dat op basis van de inhoudelijke posities van leden overeenstemming is tussen althans een deel van de leden van PvdA/D66, PvdA/GroenLinks, ChristenUnie/SGP en CDA/ChristenUnie.²¹

20 Het belang dat leden hechten aan de 20 partijdoelen is overigens een iets betere voorspeller van het partijlidmaatschap dan de acht vraagstukken: op basis van de doelen wordt 67% van de leden correct geclassificeerd.

21 Voor deze combinaties van partijen is het aantal fout voorspelde lidmaatschappen groter dan 20%. Bijvoorbeeld: in tabel 4.16 zien we dat 12% van de ChristenUnie-leden onterecht wordt toegewezen aan het CDA, 14% van de CDA-leden wordt onterecht toegewezen aan de ChristenUnie = 12%+14% = 26% fout voorspelde lidmaatschappen voor de combinatie ChristenUnie/CDA.

Tabel 4.15 Distriminantanalyse: hoe goed voorspellen opvattingen het partijlidmaatschap, classificatie tabel^a, 2008 (rijpercentages, totaal percentage goed geclassificeerd = 59%)

		voorspeld lidmaatschap								
		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP	N	totaal
werkelijk lidmaatschap	GL	69	9	19	2	0	1	0	634	100
	PvdA	24	28	40	1	2	5	0	516	100
	D66	12	7	69	2	2	8	0	866	100
	CU	1	2	2	50	8	3	34	482	100
	CDA	3	7	23	14	30	18	6	431	101
	VVD	1	5	21	2	6	66	0	524	101
	SGP	0	0	0	11	1	1	87	503	100

a. Leesvoorbeeld: van 69% van de leden van GroenLinks wordt op basis van deze acht voorspellende variabelen correct voorspeld dat ze lid zijn van GroenLinks. Van 9% van de GroenLinks-leden wordt op basis van hun opvattingen voorspeld dat ze lid zijn van de PvdA.

Bron: LPO 2008

Tabel 4.16 Distriminantanalyse: hoe goed voorspellen opvattingen en *issue saliency* het partijlidmaatschap, classificatie tabel^a, 2008 (rijpercentages, totaal percentage goed geclassificeerd = 73%)

		voorspeld lidmaatschap								
		GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP	N	totaal
werkelijk lidmaatschap	GL	75	11	11	1	2	0	0	624	100
	PvdA	19	57	16	1	5	1	0	511	99
	D66	6	8	76	0	4	5	0	858	99
	CU	0	0	0	65	12	1	22	481	100
	CDA	1	5	5	14	63	7	5	427	100
	VVD	0	2	9	0	7	81	1	522	100
	SGP	0	0	0	9	2	0	88	497	99

a. Leesvoorbeeld: van 75% van de leden van GroenLinks wordt op basis van deze opvattingen en partijdoelen correct voorspeld dat ze lid zijn van GroenLinks. Van 11% van de GroenLinks-leden wordt voorspeld dat ze lid zijn van de PvdA.

Bron: LPO 2008

Voor de classificatie van de partijen worden in de discriminantanalyse lineaire functies gemaakt op basis van de geselecteerde predictoren, in dit geval opvattingen en partijdoelen. Niet alle opvattingen en partijdoelen maken een even groot deel uit van deze functies. In de analyse wordt gezocht naar de predictoren die het meest onderscheidend zijn. Door te kijken welke predictoren het meest belangrijk zijn, kunnen we zien welke thema's veel en welke minder bijdragen aan het onderscheid tussen partijen. Standaard worden er met zeven subgroepen (zeven partijen) zes functies berekend, waarvan de eerste twee over het algemeen de grootste variantie

verklaren (vgl. Tabachnick en Fidell 2001: 482). Dat geldt hier ook. In de analyse met alleen opvattingen wordt 98% van de variantie verklaard door de eerste twee functies, in de analyse waarin de partijdoelen zijn opgenomen is dat 92% (tabel 4.17). De opvattingen en doelen die het meest toevoegen aan die eerste of tweede functie zijn het meest belangrijk om de subgroepen te onderscheiden.

In de analyse met alleen opvattingen is het euthanasievraagstuk verreweg het meest belangrijk voor de eerste functie. Voor de tweede functie zijn de vraagstukken van inkomensverschillen en kerncentrales het meest belangrijk. De overige vraagstukken dragen bij, maar minder.²² In de analyse waarin de partijdoelen zijn toegevoegd, zien we grofweg hetzelfde patroon. De eerste functie wordt gevormd door het vraagstuk van euthanasie en het partijdoel 'handhaven van het christelijke karakter van het land'. Aan de tweede functie leveren de vraagstukken van inkomensverschillen en kerncentrales een belangrijke bijdrage, het vraagstuk van euthanasie speelt een kleine rol. De partijdoelen die bijdragen aan de tweede functie zijn het bevorderen van individuele vrijheid, het terugdringen van de rol van de overheid, het streven naar een schoon en duurzaam milieu, het bevorderen van economische groei en het ondernemersklimaat. Dit zijn dus de vraagstukken en partijdoelen waarop de ledenbestanden zich het meest van elkaar onderscheiden; de vraagstukken die samenhangen met de culturele dimensie dragen relatief weinig bij. Dat laatste is niet verwonderlijk aangezien we al zagen dat de verschillen tussen de onderzochte partijen op deze dimensie relatief gering zijn.

In beide analyses is de eerste functie op te vatten als een ethische of confessionele dimensie. Op deze dimensie staan leden die euthanasie willen verbieden en nadruk leggen op het christelijk karakter van het land (vooral SGP-leden), tegenover leden die euthanasie willen toestaan en het christelijk karakter geen prioriteit geven (leden van de seculiere partijen). De tweede functie is op te vatten als een economie- en duurzaamheidsdimensie, waarbij aan de ene kant leden staan die vinden dat inkomensverschillen groter moet worden, nieuwe kerncentrales moeten worden gebouwd en die belang hechten aan individuele vrijheid, een kleinere overheid, economische groei en een goed ondernemersklimaat. Aan de andere kant staan leden die kleinere inkomensverschillen en geen nieuwe kerncentrales willen, die belang hechten aan een duurzaam milieu en minder nadruk leggen op economische groei. In figuur 4.10 zien we een ruimtelijke weergave van de twee belangrijkste discriminantfuncties uit de analyse met opvattingen en partijdoelen.²³ De zwarte vierkanten zijn groepsgegevens van elke partij.²⁴

22 Als alleen deze drie variabelen worden gebruikt, wordt 52% goed geclassificeerd.

23 Een weergave van de analyse met alleen opvattingen verschilt niet wezenlijk van deze.

24 Deze figuur geeft inzicht in de inhoudelijke ruimte van de zeven onderzochte partijen op de acht onderzochte vraagstukken. Wanneer er andere partijen en andere vraagstukken in de analyse worden opgenomen, kunnen de functies en de groepscentra verschuiven en zal de ruimte er anders uitzien. De figuur moet dus nadrukkelijk gezien worden als een ruimtelijke weergave van de besproken gegevens van hier onderzochte partijen.

Tabel 4.17 Discriminantanalyse, gestandaardiseerde canonische discriminantfunctie coëfficiënten^a

		analyse 1		analyse 2	
		functie 1	functie 2	functie 1	functie 2
verklaarde variantie		80%	18%	72%	20%
opvattingen	euthanasie	0,897	-0,307	,656	-,213
	inkomensverschillen	0,054	0,457	,054	,204
	Integratie	0,082	0,171	,027	,039
	Europese eenwording	0,222	0,015	,124	-,002
	sociale uitkeringen	0,015	0,305	,000	,145
	kerncentrales	0,113	0,453	,078	,251
	criminaliteit	0,224	0,308	,121	,132
	militairen	0,167	0,175	,128	,143
saliency	bevorderen individuele vrijheid			-,092	,193
	terugdringen rol overheid			-,045	,198
	handhaven christelijk karakter land			,438	-,055
	streven schoon en duurzaam milieu			,007	-,183
	bevorderen economische groei			,012	,218
	bevorderen ondernemersklimaat			,024	,259

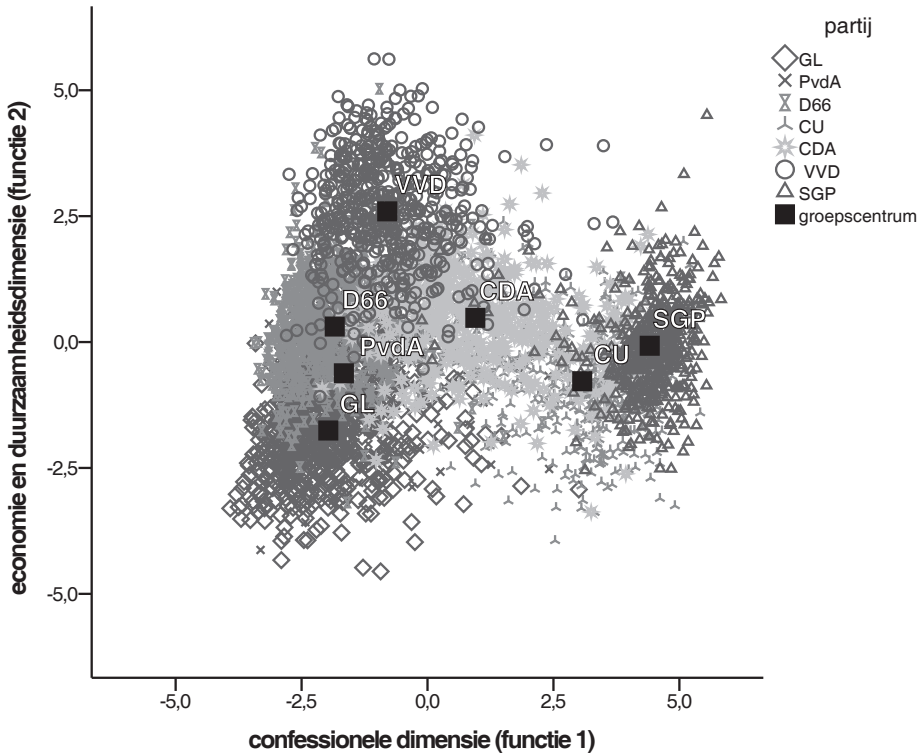
a. Voor de tweede analyse zijn alleen de partijdoelen opgenomen die het meest bijdragen aan de uitkomsten, een overzicht van de bijdrage van alle doelen staat in bijlage 4.3.

Bron: LPO 2008

Overlap tussen partijen in opvattingen en issue saliency

Een tweede manier om verschillen in opvattingen en *issue saliency* in samenhang te bekijken, is door te kijken tussen welke partijen de overlap in opvattingen en nadruk (uit tabellen 4.2-4.9, 4.12, 4.14) groot is. De discriminantanalyse hierboven is gericht op het vinden van verschillen tussen partijen en daarmee op de predictoren waarop deze zeven partijen zich onderscheiden. De thema's waarop dat het geval is, krijgen daarmee extra gewicht en worden als het ware 'belangrijker' gemaakt dan thema's waarop weinig verschil is. In de ruimtelijke weergave van figuur 4.10 staan dan ook vooral een ethische en economische vraagstukken centraal, andere vraagstukken spelen een veel kleinere rol. Hieronder volgen we een andere procedure en geven we alle thema's een gelijk gewicht om te zien tussen welke partijen er dan weinig of veel overlap is.

Figuur 4.10 Distriminantanalyse (canonische distriminantfuncties), 2008

Bron: LPO 2008

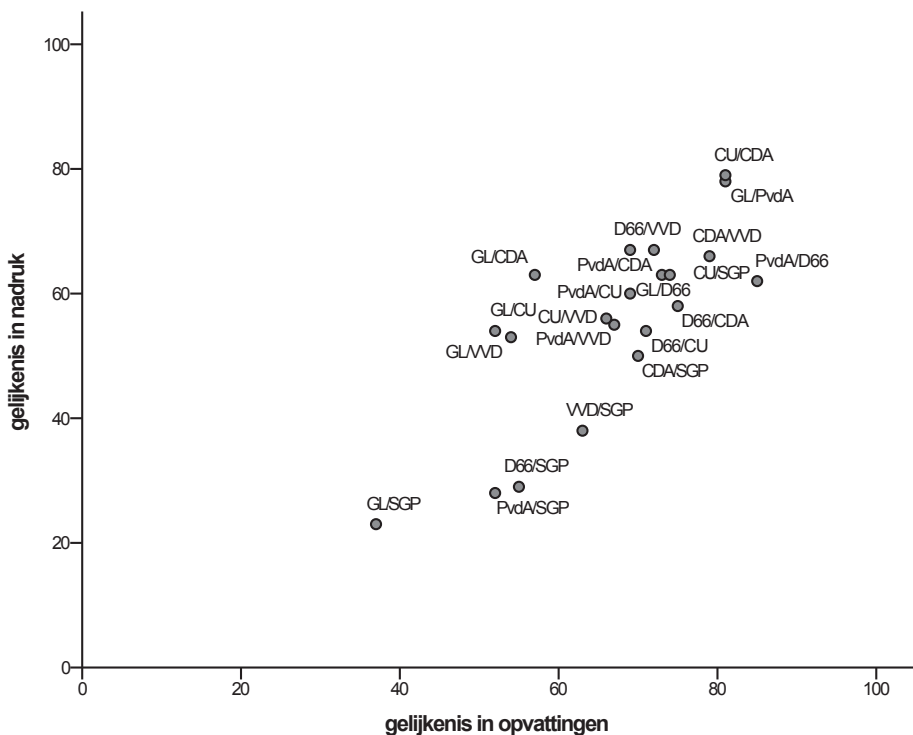
In figuur 4.11 is per set van partijen de gelijkheid in opvattingen en de gelijkheid in nadruk op bepaalde vraagstukken in beeld gebracht. De gelijkheid in opvattingen is de gemiddelde overlap tussen twee partijen op de acht onderzochte vraagstukken. De gelijkheid in nadruk is de gemiddelde overlap tussen twee partijen op basis van vragen over urgentie van vraagstukken en de partijdoelen. Deze overlap is afkomstig uit de eerder gepresenteerde tabellen. De gelijkheid in opvattingen is afgezet op de horizontale as, die gelijkheid in het belang dat leden aan een bepaald thema hechten op de verticale.

De meeste combinaties van partijen bevinden zich op de diagonaal, wat aangeeft dat er samenhang is tussen de gelijkheid in opvattingen en nadruk (Pearson's $r = 0,787$; $p = 0,00$; $N = 21$). Het is niet zo dat sommige leden totaal andere opvattingen hebben, maar dezelfde nadruk leggen of andersom. Net als bij de discriminantanalyse blijkt dat als twee ledenbestanden op elkaar lijken, dit zowel geldt voor de opvattingen van de leden als voor de nadruk die ze op bepaalde vraagstukken of doelen leggen. De grootste overlap van opvattingen voor de issues is er tussen leden van ChristenUnie/CDA, PvdA/GroenLinks en PvdA/D66. De grootste overlap in nadruk is er tussen leden van ChristenUnie/CDA en PvdA/GroenLinks. De minste overeenstemming is er tussen leden van SGP/GroenLinks,

SGP/PvdA en SGP/D66. Leden van de SGP zijn het meest onderscheidend, zowel in hun opvattingen als in het belang dat ze aan bepaalde vraagstukken hechten.

Het verschil tussen deze figuur en de vorige is de gelijkenis tussen het ledenbestand van ChristenUnie en CDA. Wegen we alle vraagstukken en nadruk even zwaar, dan liggen ChristenUnie en CDA relatief dicht bij elkaar; wordt er naar verschillen gezocht dan is de overlap geringer. Dat komt door de verschillen tussen beide partijen op de ethische dimensie. Op die dimensie zijn beide partijen duidelijk van elkaar te onderscheiden. Leden van deze partijen denken anders over euthanasie en leden van de ChristenUnie leggen veel vaker dan leden van het CDA nadruk op het christelijke karakter van Nederland. De ethische dimensie weegt zwaar in de discriminantanalyse. Hieronder is die weging er niet en is het vraagstuk van euthanasie slechts één van de vraagstukken, waardoor het grote verschil op deze dimensie wegvalt tegen de overlap die er op andere vraagstukken en doelen is. Wat in beide analyses overeenkomt, is dat de gelijkenis tussen PvdA/D66 en PvdA/GroenLinks in vergelijking met de andere sets van partijen relatief groot is.

Figuur 4.11 Inhoudelijke gelijkenis tussen partijen in opvattingen^a en nadruk^b, per combinatie van partijen, 2008

a. Gelijkenis in opvattingen is het gemiddelde percentage van de distributies van twee partijen die overlappen op de acht onderzochte vraagstukken (uit tabel 4.2 - 4.9).

b. Gelijkenis in nadruk is het gemiddelde percentage van distributies van twee partijen die overlappen op de twee onderzochte indicatoren voor nadruk (uit tabel 4.12 en 4.14).

Bron: LPO 2008

4.3 Convergentie of divergentie?

Discussies over de inhoudelijke positie van partijen en hun leden gaat niet alleen over een gebrek aan verschil, tevens is de veronderstelling dat het verschil kleiner wordt. Er zou sprake zijn van convergentie (o.a. Mair 1997: 132-133; Kitschelt 2000a: 166-169; Scarrow et al. 2000: 129).²⁵

Waar in het begin van de 20^e eeuw massapartijen bestonden met opvattingen en ideologieën die duidelijk van elkaar verschilden, zouden partijen zich ontwikkeld hebben tot *catch-all*- en kartelpartijen, waarvoor ideologie minder belangrijk is, die proberen een brede groep kiezers bij hun partij te betrekken en die inhoudelijk op elkaar lijken (Krouwel 2006: 265). Dat proces zou zijn ingezet vlak na de Tweede Wereldoorlog: Bell schreef al in 1960 over het einde van de ideologie. Alle partijen zouden, zeker na de val van de Muur in 1989, de liberale democratie en het marktmechanisme als principes aanvaarden en daardoor niet wezenlijk meer van elkaar verschillen.

Nederlandse partijen zouden zich niet aan dit mechanisme onttrekken (zie Koole 1992: 386). In de jaren zestig en zeventig zou de Nederlandse politiek weliswaar zijn onderbroken door een periode van politieke polarisatie tussen vooral PvdA en VVD (De Rooy 2005: 279; Eisinga et al. 1997: 8),²⁶ maar vanaf de jaren tachtig zouden de tekenen van inhoudelijke convergentie volop zichtbaar zijn. De Rooy (2005: 262) beschrijft die tijd als een periode van “ideologische onderkoeling” waarin verschillen tussen partijen kleiner worden. Het artikel van Oerlemans (1990) over het gebrek aan inhoudelijke verschillen tussen partijen is wellicht niet toevallig geschreven aan het einde van die periode.

4.3.1 Consensus onder Paars, polarisatie na ‘Fortuyn’?

Met de vorming van het eerste zogenoemde Paarse kabinet met PvdA, D66 en VVD in 1994, wint Oerlemans’ stelling dat Nederland een één-partijstaat is aan actualiteit.²⁷ ‘Paars’ is de “illustratie” (ROB 1998: 17) of “bekroning” (Voerman 2004: 50) van de ideologische convergentie. De jaren negentig lijken “in het teken te staan van het overbruggen van nagenoeg alle ideologische verschillen die sinds de tweede helft van de negentiende eeuw waren ontstaan” (De Rooy 2005: 278).

25 Anderen zien ontwikkelingen in de inhoudelijke verschillen tussen partijen overigens veel meer als een dynamisch proces, waarbij opvattingen nu eens convergeren en dan weer divergeren (vgl. Eisinga et al. 1997: 9).

26 Een kanttekening bij deze onderbreking is dat het toch meer zou gaan om een verandering van stijl dan van een nieuwe ideologische oriëntatie (Koole 1992: 336). Den Uyl sprak immers al in 1970 over de “smalle marge van de democratische politiek” (Den Uyl 1970: 299). Onderzoek op basis van partijprogramma’s laat echter zien, dat er althans op de links-rechtsdimensie in de jaren zeventig wel degelijk een groter verschil tussen de opvattingen van PvdA en VVD is dan in de periode daarna (Kernan en Pennings 2011: 252).

27 En volgens sommigen is zij dat nog steeds. Ronald van Raak (SP) omschreef de ideeën van Oerlemans in 2003 als “van blijvende politieke betekenis” (http://www.sp.nl/opinies/355/Een_partijstaat_Nederland.html (geraadpleegd op 30 december 2011)). En ruim 20 jaar na het verschijnen van zijn artikel schreef *NRC Handelsblad* (2 april 2011): “Oerlemans, onlangs op 84-jarige leeftijd overleden, is nog altijd actueel”.

Met de komst van Paars behoorden “scherpe ideologische conflicten tot het verleden” (RMO 2009: 24) en breekt “het hoogtepunt van depolitisering en consensusbeheer” aan (ROB 2009: 46). In 1996 refereert dagblad *Trouw* (19 september 1996) aan het artikel van Oerlemans: “Wat toen als spookbeeld werd gezien, begint inmiddels aardig werkelijkheid te worden. (...). Voor een kiezer moet er wat te kiezen zijn en voorzover deze algemene beschouwingen iets duidelijk maken, dan wel dat er voorlopig weinig te kiezen valt.”

De jaren negentig worden, kortom, door wetenschappers en commentatoren van toen en nu betiteld als de periode waarin de politieke consensus op haar hoogtepunt was en verschillen tussen de belangrijkste politieke spelers nagenoeg afwezig waren. Als partijleden al een gesloten kaste met dezelfde opvattingen vormen, dan zou dat zichtbaar moeten zijn in het partijledenonderzoek van 1999, gehouden ten tijde van het tweede Paarse kabinet. In vergelijking met het ledenonderzoek 1986 zouden de verschillen tussen leden van de Paarse coalitiepartijen PvdA, D66 en VVD kleiner moeten zijn.

Waar de Paarse jaren worden omschreven als saai en voorspelbaar (zie Van Holsteyn en Den Ridder 2005: 7), begint de 21^e eeuw turbulent. In 2002 is er de snelle opkomst en het succes van Fortuyn, die de gevestigde partijen uitdaagt en forse kritiek levert op de multiculturele samenleving en de verzorgingsstaat. Zijn LPF haalt bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 26 zetels. De multiculturele samenleving blijft de jaren daarna de agenda bepalen, mede door het vertrek van Wilders uit de VVD en de moord op Van Gogh in 2004.²⁸ In 2005 stemmen de Nederlandse kiezers in ruime meerderheid tegen een nieuw Europees grondwettelijk verdrag en komt het Europese vraagstuk prominenter op de politieke en publieke agenda. Tussen 1999 en 2008 transformeert de Nederlandse politiek aldus van een saai toneelstuk in een spannend schouwspel. In het publieke en het academische debat wordt er gediscussieerd over de betekenis van het ‘lange’ jaar 2002 (zie o.a. Brants en Van Praag 2005). Sommigen zien 2002 als een waterscheiding, een moment waarop de Nederlandse politiek en haar spelers definitief veranderden. Anderen zien het jaar als een korte onderbreking en leggen de nadruk op de continuïteit (zie o.a. Bovens en Hendriks 2008: 3).

De discussie over de vraag of ‘2002’ een keerpunt is of niet gaat onder andere over de opstelling van politieke partijen. Sommigen denken dat na de consensus uit de Paarse periode er na Fortuyn weer sprake zou zijn van polarisatie. Hendriks en Bovens (2008: 63) beschrijven de Nederlandse politiek na 2002 met de termen “pacificatie en polarisatie”. Pennings en Keman (2008: 175) stellen dat na 2001 “conflict enter[s] inter- en intra-party politics”. Door de komst van een nieuwe partij, de LPF, die een nieuw onderwerp agendeert en zich afzet tegen gevestigde partijen, zou het politieke speelveld zijn veranderd en begint er een periode waarin de verschillen tussen partijen groter worden. Als we deze redenering volgen, dan verwachten we dat de opvattingen van de leden van de vier partijen na 2002 uit elkaar zijn gegroeid en dat we in 2008 meer verdeeldheid aantreffen dan in 1999.

28 Op 2 november 2004 wordt de televisiemaker en publicist Theo van Gogh in Amsterdam vermoord door een radicale moslim.

Er zijn echter wetenschappers en politici die helemaal niet verwachten dat de verschillen tussen deze vier partijen (en hun leden) na 2002 groter zijn geworden, maar denken dat er sprake is van continuïteit. Zij zien dat de Nederlandse politiek in 2002 is veranderd, maar dan vooral in de zin dat de opkomst van de LPF het politieke speelveld heeft gewijzigd en dat dit speelveld met de komst van de PVV anders is gebleven. Ze denken echter niet dat dit heeft geleid tot meer verschillen tussen gevestigde partijen. Zo heeft de politicoloog Krouwel (2006) de indruk, dat de in de jaren negentig ingezette ontwikkeling van ideologische convergentie zich in de eerste helft van het nieuwe millennium doorzet. Hij stelt dat de grote Nederlandse partijen programmatisch dichter bij elkaar zijn komen te staan en dat de competitie tussen partijen louter symbolisch is. Bosma, politicus en ideoloog van de PVV, deelt de mening van nieuwe polarisatie evenmin. Hij meent dat de “links-liberale consensus” uit de jaren negentig in het begin van de 21^e eeuw nog altijd aanwezig is (2010a: 36).

Op basis van bovenstaande ontwikkelingen kunnen we een aantal verwachtingen formuleren over hoe de inhoudelijke verschillen tussen leden van PvdA, D66, CDA en VVD zich tussen 1986 en 2008 hebben ontwikkeld. Met ‘Paars’ als hoogtepunt van politieke consensus, verwachten we dat de inhoudelijke verschillen tussen leden in 1999 kleiner zijn dan in 1986. Over de ontwikkeling tussen 1999 en 2008 kunnen we drie verschillende verwachtingen formuleren. De eerste sluit aan bij het idee van 2002 als begin van een nieuwe periode van polarisatie in de Nederlandse politiek. Als daarvan sprake is, dan verwachten we dat de inhoudelijke verschillen tussen leden in 2008 groter zijn dan in 1999. De tweede verwachting volgt de redenering van Bosma dat verschillen in 1999 klein zijn en klein blijven: de inhoudelijke verschillen tussen leden tussen 1999 en 2008 zijn even groot. De derde verwachting sluit aan bij de redenering van Krouwel en overige literatuur over voortgaande convergentie. Op basis van die redenering verwachten we dat inhoudelijke verschillen tussen leden in 2008 kleiner zijn dan in 1999.

We kunnen wellicht specifiek zijn over wat we ten aanzien van enkele afzonderlijke vraagstukken verwachten in termen van convergentie of divergentie. In de Paarse kabinetten moesten vooral economische tegenstellingen worden overbrugd.²⁹ We verwachten dus dat de verschillen tussen leden van PvdA, D66 en VVD ten aanzien van economische kwesties in 1999 kleiner zijn dan in 1986. In 2002 kwam een einde aan de samenwerking tussen PvdA, D66 en VVD. We verwachten daarom dat inhoudelijke verschillen tussen leden van die partijen op de economische dimensie in 2008 groter zijn dan in 1999.

Ten aanzien van de kwesties van integratie en immigratie formuleren we twee verwachtingen. Het beeld bestaat dat gevestigde partijen het in de jaren negentig eens zijn over Europese eenwording en de multiculturele samenleving. Deze

29 Over ontwikkelingen ten aanzien van euthanasie formuleren we geen verwachtingen. We hebben wel verwachtingen over verschillen tussen partijen (de Paarse partijen PvdA, D66 en VVD zullen eensgezind zijn, het confessionele CDA zal anders denken), maar hebben geen specifieke verwachtingen over hoe deze verschillen zich door de tijd zullen ontwikkelen.

consensus zou mede hebben geleid tot de opkomst van nieuwe politieke partijen in het eerste decennium van de 21^e eeuw. Vanaf 2002 komen culturele vraagstukken meer centraal te staan in de Nederlandse politiek, onder andere dankzij de opkomst van de LPF en PVV, de moord op Van Gogh en het referendum over het Europese grondwettelijke verdrag. De opkomst van nieuwe partijen en het benadrukken van nieuwe issues zouden zorgen voor divergentie op de culturele dimensie (zie Pennings en Keman 2008: 175; RMO 2009: 24; Oosterwaal en Torenvlied 2010: 258; Keman en Pennings 2011: 254). We verwachten dan dat de inhoudelijke verschillen tussen de leden van de vier partijen ten aanzien van integratie en Europese eenwording in 2008 groter zijn dan in 1999.³⁰ De tweede verwachting volgt uit de redenering van Bosma (2010a) en Baudet (2013) dat verschillen ten aanzien van Europese integratie klein waren en blijven: verschillen tussen partijen blijven gelijk.

4.3.2 Ontwikkelingen in de opvattingen van leden

Met behulp van het LPO kunnen we voor leden van PvdA, D66, CDA en VVD, de vier 'bestuurderspartijen' waarop in termen van convergentie de meeste kritiek is, kijken of de inhoudelijke verschillen tussen hun leden sinds 1986 kleiner of groter zijn geworden. Om te kijken hoe die verschillen zich hebben ontwikkeld, kijken we wederom naar verschillen in opvattingen en verschillen in *issue saliency*.³¹ We bekijken opvattingen ten aanzien van euthanasie, inkomensverschillen en de links-rechtszelfplaatsing (in 1986, 1999 en 2008) en opvattingen ten aanzien van sociale uitkeringen, integratie en Europese eenwording (in 1999 en 2008).

Om een eerste indruk te krijgen van ontwikkelingen in verschillen tussen opvattingen van individuele leden kijken we naar de Agreement-score (zie tabel 4.18). Als er convergentie van opvattingen is, dan zal de A-score stijgen, als opvattingen divergeren dan zal de A-score dalen. Net als voor de zeven partijen in 2008, zien we voor de vier partijen in 1986, 1999 en 2008 dat de opvattingen van leden niet één pot nat zijn. De A-scores zijn relatief laag, wat betekent dat de leden van PvdA, D66, CDA en VVD van mening verschillen over de betreffende kwesties.

Tussen 1986 en 1999 neemt de eensgezindheid ten aanzien van euthanasie, inkomensverschillen en de links-rechtsplaatsing toe. Vooral ten aanzien van euthanasie stijgt de eensgezindheid onder leden van PvdA, D66, CDA en VVD behoorlijk (van 0,29 in 1986 naar 0,51 in 1999). Tussen 1999 en 2008 is het beeld wisselend. De eensgezindheid ten aanzien van euthanasie neemt verder toe (van 0,51 naar 0,72), de eensgezindheid over sociale uitkeringen is zo goed als constant

30 Over deze kwesties hebben we geen gegevens uit 1986; voor de ontwikkeling tussen 1986 en 1999 formuleren we dan ook geen verwachtingen.

31 Het zwaartepunt zal echter liggen op verschillen in opvattingen, omdat in de opeenvolgende ledenonderzoeken geen goed vergelijkbare vragen zijn opgenomen over het belang dat leden aan specifieke kwesties hechten.

(0,48 in 1999 en 0,50 in 2008). Over inkomensverschillen en in termen van links en rechts worden de leden van PvdA, D66, CDA en VVD het iets minder eens; ten aanzien van integratie van minderheden en Europese eenwording komen hun opvattingen verder uit elkaar te liggen.

Op het niveau van individuele leden van de vier partijen zien we dus de verschillen tussen 1986 en 1999 kleiner worden, wat duidt op convergentie. Tussen 1999 en 2008 verschilt de ontwikkeling per vraagstuk, maar is er eerder sprake van een (lichte) afname van de eensgezindheid dan van een stijging. Behalve bij het vraagstuk van euthanasie, duidt dit op steun voor de verwachting dat tussen 1999 en 2008 de inhoudelijke verschillen tussen individuele leden (iets) groter worden, meer dan op convergentie.

Tabel 4.18 A-score voor inhoudelijke kwesties en links-rechtszelfplaatsing, 1986-2008, gewogen^a

	euthanasie	inkomensverschillen	sociale uitkeringen	integratie van allochtonen	Europese eenwording	links rechts zelfplaatsing
1986	0,29	0,29	-	-	-	0,22
1999	0,51	0,38	0,48	0,43	0,38	0,35
2008	0,72	0,34	0,50	0,36	0,25	0,32

a. De cijfers zijn gewogen om te zorgen dat alle partijen evenveel leden in het bestand hebben (zie bijlage 1.2).

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

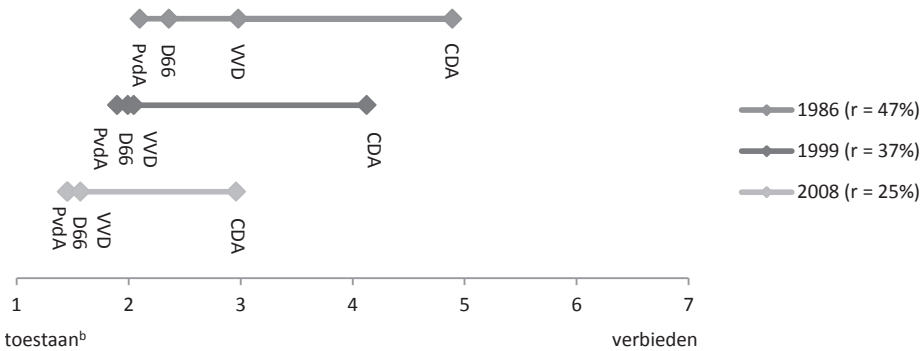
Om te kijken wat achter deze eerste indruk schuilgaat, tussen welke partijen zich precies verschillen voordoen en of de ontwikkelingen voor alle combinaties van partijen gelijk zijn, kijken we vervolgens naar de opvattingen per partij. Dat doen we door nogmaals verschillen in gemiddelden te bekijken (in bijlage 3.2 en 3.5 staan de volledige distributies en de respondent aantallen, in bijlage 4.2 staan uitkomsten van de post-hoc test om te bepalen of gemiddelden significant van elkaar verschillen) en de reikwijdte van de competitie tussen deze vier partijen in kaart te brengen. Ook kijken we met de gelijkenismaat naar het percentage van de distributies dat overlapt.

In figuur 4.12 zien we de opvattingen van de vier partijen ten aanzien van euthanasie in 1986, 1999 en 2008. De reikwijdte van de competitie is in 1986 47% en daalt in 1999 en 2008 naar respectievelijk 37% en 25%. Dat duidt op convergentie. De reikwijdte daalt vooral, doordat de gemiddelde positie van CDA-leden opschuift in de richting van de andere partijen. Waar leden van het CDA in 1986 neigen naar de opvatting dat euthanasie verboden moet zijn, neigen ze in 2008 naar het toestaan van euthanasie. Na 1986 wordt ook de afstand tussen de gemiddelde posities van de seculiere partijen kleiner. In 1986 nemen PvdA en D66 gemiddeld een vergelijkbare positie in, maar verschilt die positie van die van leden van de VVD. In 1999 en 2008 zijn de gemiddelde posities van PvdA, D66 en VVD niet meer te onderscheiden. Die convergentie zien we terug, als we kijken naar de onderliggende distributies (zie tabel 4.19). De opvattingen van leden van

PvdA, D66 en VVD gaan meer op elkaar lijken. Ook de opvattingen van leden van PvdA/CDA en D66/CDA lijken steeds meer op elkaar. De opvattingen van leden van CDA en VVD verschillen in 1999 meer dan in 1986 en gaan tussen 1999 en 2008 meer op elkaar lijken.

Tussen 1986 en 2008 is er sprake van convergentie van opvattingen ten aanzien van euthanasie: de reikwijdte van de competitie tussen de vier partijen daalt, de gemiddelden komen dichterbij elkaar te liggen en de gelijkennis van de onderliggende distributies neemt toe.

Figuur 4.12 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie, 1986-2008^a

- a. In de legenda tussen haakjes is per jaar de reikwijdte in percentage weergegeven, zie paragraaf 4.3.1 voor uitleg.
- b. In 1986 stond op de linkeras de tekst “euthanasie toestaan als de patiënt daarom vraagt”, in 1999 en 2008 is het laatste deel van de zin weggelaten, zie bijlage 3.1.
- Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Tabel 4.19 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van euthanasie, per set van partijen, 1986-2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

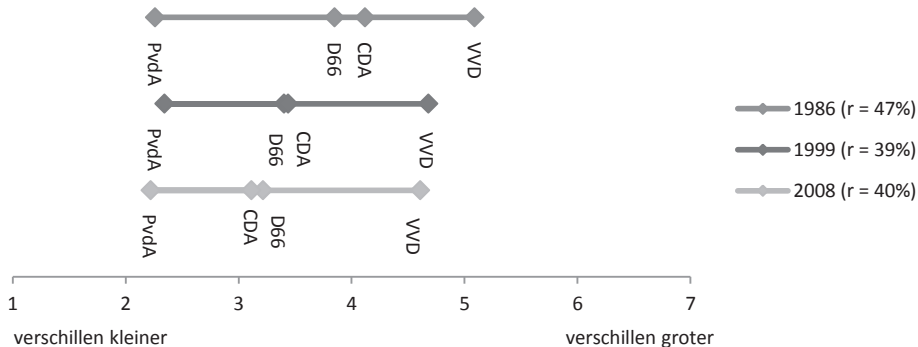
		PvdA-D66	PvdA-CDA	PvdA-VVD	D66-CDA	D66-VVD	CDA-VVD
euthanasie	1986	83	37	76	40	82	58
	1999	90	44	93	44	90	45
	2008	98	53	94	53	94	59

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen (figuur 4.13) is de reikwijdte van de competitie tussen de vier partijen in 1986 47% en daalt die in 1999 naar 39%. In 2008 is de reikwijdte met 40% even groot. De daling tussen 1986 en 1999 komt vooral doordat de gemiddelde opvatting van leden van de VVD iets verschuift in de richting van de andere partijen. In 1986 verschillen PvdA en VVD het meest over inkomensverschillen: leden van de PvdA willen dat verschillen kleiner worden, leden van de VVD zijn voorstander van grotere verschillen. In 1999 en

2008 neemt het verschil tussen PvdA en VVD weliswaar iets af, maar hun leden blijven duidelijk onderscheidende opvattingen houden. Leden van D66 en CDA nemen een positie in die tussen die van PvdA en VVD in ligt. Hun gemiddelde positie verschilt in alle drie de jaren niet significant van elkaar. Tussen 1986 en 2008 stijgt de overlap van de onderliggende distributies van 78% in 1986 naar 93% in 1999 en 94% in 2008 (tabel 4.20).

Figuur 4.13 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen, 1986-2008^a

a. In de legenda tussen haakjes is per jaar de reikwijdte in percentage weergegeven, zie paragraaf 4.3.1 voor uitleg.

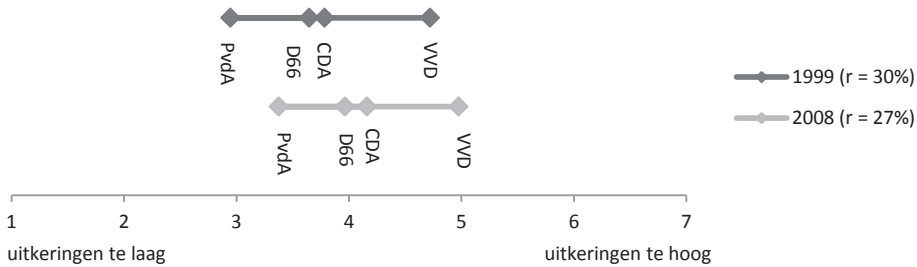
Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Ten aanzien van het vraagstuk van sociale uitkeringen (zie figuur 4.14), waarover we geen gegevens uit 1986 hebben, daalt de reikwijdte van competitie tussen 1999 en 2008 zeer licht van 30% naar 27%. De verschillen in opvattingen tussen de vier partijen zijn betrekkelijk klein. In beide jaren liggen de opvattingen van leden van PvdA en VVD het verst uit elkaar. Maar het verschil in gemiddelden neemt iets af en de gelijkensis van distributies toe. Leden van D66 en CDA nemen ook ten aanzien van sociale uitkeringen een gemiddelde positie in die zowel in 1999 als in 2008 niet van elkaar te onderscheiden is. Tussen 1999 en 2008 wordt het verschil in gemiddelden iets groter en daalt de gelijkensis van 94% heel licht naar 91%.

Is er nu op de economische dimensie sprake van convergentie of divergentie? Over het algemeen zien we meer tekenen van convergentie, maar de afname van verschillen in opvattingen blijft beperkt en verschilt per set van partijen. De verwachting dat PvdA en VVD ten aanzien van economische vraagstukken in 1999 meer op elkaar lijken dan in 1986 komt uit: de afstand tussen de gemiddelde posities daalt en de gelijkensis van distributies stijgt. Het is niet zo dat de verschillen tussen leden van PvdA en VVD na de Paarse coalitie toenemen: tussen 1999 en 2008 blijven de verschillen nagenoeg gelijk, ten aanzien van sociale uitkeringen is er eerder sprake van een kleiner verschil. Tussen 1986 en 1999 wordt ook het verschil tussen PvdA en D66 kleiner, het verschil tussen VVD en D66 blijft min of meer gelijk. Tussen 1999 en 2008 wordt het verschil tussen PvdA en D66 wederom kleiner, dat tussen D66 en VVD neemt iets toe. Waar uit een analyse

van verkiezingsprogramma's blijkt dat PvdA en VVD vanaf 1989 eensgezinder worden ten aanzien van sociaaleconomische kwesties (Pennings en Keman 2008: 158; Keman en Pennings 2011: 252), gaat dat ten aanzien van hun leden op voor de periode 1986-1999, maar zijn de verschillen in 2008 niet evident kleiner.

Figuur 4.14 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van sociale uitkeringen, 1999-2008^a

a. In de legenda tussen haakjes is per jaar de reikwijdte in percentage weergegeven, zie paragraaf 4.3.1 voor uitleg.

Bron: LPO 1999, 2008

Tabel 4.20 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van inkomensverschillen en sociale uitkeringen, per set van partijen, 1986-2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

		PvdA-D66	PvdA-CDA	PvdA-VVD	D66-CDA	D66-VVD	CDA-VVD
inkomensverschillen	1986	53	40	25	78	66	72
	1999	62	67	35	93	64	65
	2008	68	67	35	94	59	61
sociale uitkeringen	1999	75	70	46	94	64	69
	2008	75	75	52	91	59	68

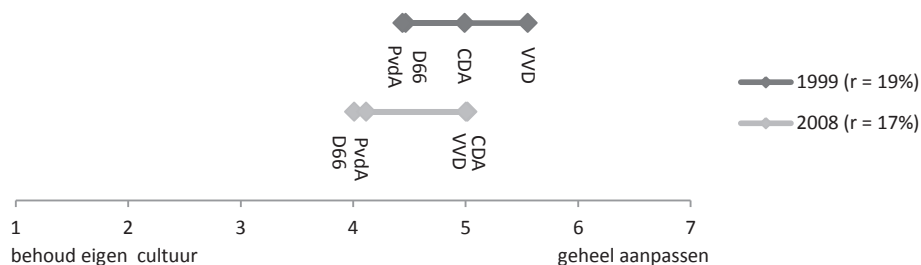
Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Hoewel er behoorlijke verdeeldheid is gebleken onder individuele leden van PvdA, D66, CDA en VVD ten aanzien van integratie van minderheden en Europese eenwording (zie tabel 4.18), zien we die verdeeldheid niet terug als we de verschillen op het niveau van partijen bekijken. De reikwijdte van de competitie ligt voor beide vraagstukken onder de 20%. Die discrepantie duidt erop, dat de verdeeldheid zich meer binnen dan tussen partijen voordoet (zie ook hoofdstuk 3).

Als we kijken naar het vraagstuk van integratie (figuur 4.15), dan zien we dat de reikwijdte (het verschil tussen de gemiddelde opvatting van leden van PvdA en VVD) in 1999 19% is en in 2008 17%. De gemiddelde opvattingen van de vier partijen liggen dan ook niet ver uit elkaar. De verschillen in de opvattingen van leden van PvdA/D66 zijn gelijk gebleven, die tussen PvdA/CDA en D66/CDA werden groter, omdat het CDA is verschoven in de richting van de VVD, en die

tussen PvdA/VVD, D66/VVD en vooral CDA/VVD werden kleiner. De overlap tussen PvdA/D66 (91%) en CDA/VVD (96%) is groot.

Figuur 4.15 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van integratie van allochtonen, 1999-2008^a

a. In de legenda tussen haakjes is per jaar de reikwijdte in percentage weergegeven, zie paragraaf 4.3.1 voor uitleg.

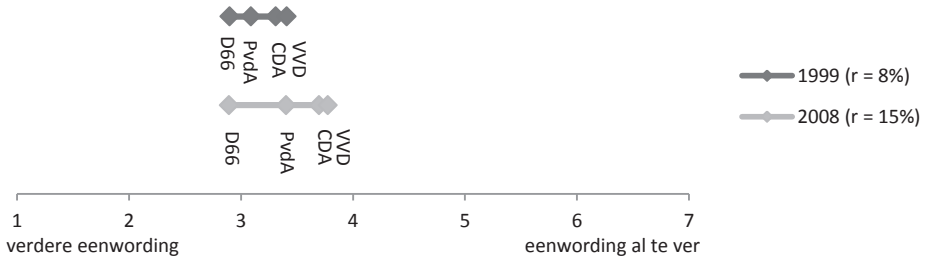
Bron: LPO 1999, 2008

Bij het vraagstuk van Europese eenwording (figuur 4.16) zijn de verschillen tussen de leden van de twee meest uit elkaar gelegen partijen (D66 en VVD) nog geringer, maar anders dan bij het vraagstuk van integratie groeit de reikwijdte tussen 1999 en 2008 van 8% naar 15%. In 1999 zijn de verschillen tussen de vier partijen zeer gering en in 2008 blijven ze gelijk (de verschillen tussen PvdA/CDA, PvdA/VVD en CDA/VVD) of worden iets groter (PvdA/D66, D66/CDA en D66/VVD).

Op de culturele dimensie zien we aldus tussen 1999 en 2008 twee tegengestelde ontwikkelingen. Ten aanzien van het vraagstuk van de integratie van allochtonen zijn de verschillen tussen partijen iets afgenomen; de verwachting dat verschillen groter worden vindt geen steun. Er is althans tussen deze vier partijen geen teken van nieuwe polarisatie sinds het roerige begin van de 21^e eeuw. Ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording lijkt er – in zeer beperkte mate – steun voor de verwachting dat verschillen groter worden. Voor beide vraagstukken geldt echter dat de spreiding in standpunten klein was en blijft en de opvattingen van partijleden dicht bij elkaar liggen. In die zin hebben diegenen die weinig verschillen tussen partijen signaleren misschien toch gelijk.³²

³² Al is van een “links-liberale consensus” waarover Bosma spreekt geen sprake. Die consensus ontbreekt, omdat in 2008 nog steeds verschillen bestaan *binnen* partijen en de verdeeldheid met name op het Europese vraagstuk is toegenomen (zie hoofdstuk 3).

Figuur 4.16 Gemiddelde zelfplaatsing van partijleden ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording, 1999-2008^a

a. In de legenda tussen haakjes is per jaar de reikwijdte in percentage weergegeven, zie paragraaf 4.3.1 voor uitleg.

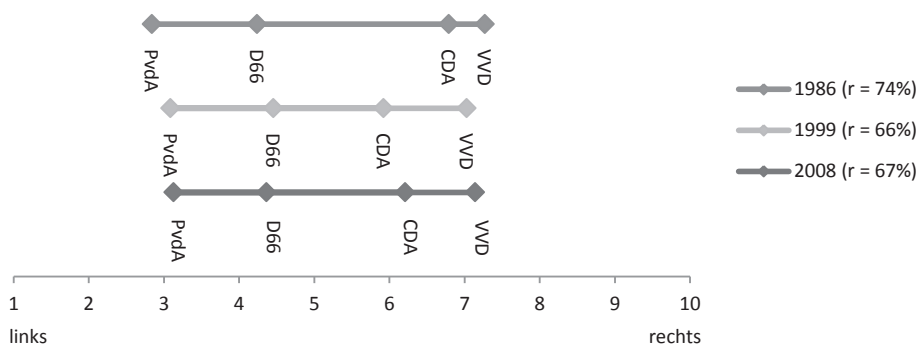
Bron: LPO 1999, 2008

Tabel 4.21 Gelijkenis tussen opvattingen van partijleden ten aanzien van integratie en Europese eenwording, per set van partijen, 1986-2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

		PvdA-D66	PvdA-CDA	PvdA-VVD	D66-CDA	D66-VVD	CDA-VVD
integratie	1999	91	85	66	85	64	79
	2008	91	75	74	70	69	96
EU	1999	91	91	91	85	85	95
	2008	87	92	89	80	79	95

Bron: LPO 1999, 2008

Tot slot bekijken we de overkoepelende links-rechtsoriëntatie (zie figuur 4.17 en tabel 4.22). Net als op de economische dimensie neemt de reikwijdte van competitie tussen deze vier partijen af tussen 1986 en 1999 (van 74% naar 66%), terwijl de verschillen tussen 1999 en 2008 niet verder afnemen. Die ontwikkeling doet zich overigens niet bij alle sets van partijen voor. Tussen 1986 en 2008 zijn de verschillen in opvattingen van PvdA en D66 steeds iets kleiner geworden. De afstand tussen leden van PvdA/CDA, D66/CDA en D66/VVD nam tussen 1986 en 1999 af, maar werd daarna iets groter. Ook tussen leden van PvdA/VVD nam de afstand tussen 1986 en 1999 iets af en bleef daarna gelijk. Tussen leden van CDA en VVD werd de afstand tussen 1986 en 1999 groter en daarna iets kleiner. Al met al zien we dat de verschillen tussen de partijen tussen 1986 en 1999 licht afnemen en daarna nauwelijks veranderen. Er is voor deze vier partijen in termen van links en rechts zeker geen ontwikkeling naar verdere polarisatie vanaf 2002.

Figuur 4.17 Gemiddelde links-rechtszelfplaatsing van partijleden, 1986-2008^a

a. In de legenda tussen haakjes is per jaar de reikwijdte in percentage weergegeven, zie paragraaf 4.3.1 voor uitleg.

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

Tabel 4.22 Gelijkenis tussen de links-rechts zelfplaatsing van partijleden, per set van partijen, 1986-2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

		PvdA-D66	PvdA-CDA	PvdA-VVD	D66-CDA	D66-VVD	CDA-VVD
links-rechts	1986	54	25	14	47	30	80
	1999	61	35	18	65	37	68
	2008	63	31	18	54	32	72

Bron: LPO 1986, 1999, 2008

4.3.3 Ontwikkelingen in *issue saliency*: belangrijke vraagstukken

Verschillen en overeenkomsten kunnen ook zichtbaar worden in thema's en vraagstukken die partijen belangrijk vinden. In het LPO van 1986 zijn geen vragen opgenomen over het belang dat leden aan bepaalde vraagstukken of doelen hechten, in het LPO van 1999 en 2008 is dat wel het geval. De opgenomen vragen zijn echter niet gelijklopend en daarom moeten we bij het in kaart brengen van de ontwikkelingen in *issue saliency* voorzichtigheid betrachten.

In 1999 is aan partijleden gevraagd vijf vraagstukken te ordenen in volgorde van belangrijkheid. In tabel 4.23 is voor 1999 te zien welke van de vijf voorgelegde vraagstukken de leden van de vier partijen het meest belangrijk vinden. Partijleden zijn daarover behoorlijk eensgezind. Leden van het CDA hechten aanzienlijk meer belang aan het euthanasievraagstuk dan leden van andere partijen: 28% van hen plaatst het op de eerste plaats.³³ Leden van de PvdA vinden de vraagstukken van inkomensverschillen en sociale uitkeringen belangrijker dan leden van D66,

33 Over het belang van euthanasie zijn CDA-leden overigens verdeeld. Naast de 28% die het vraagstuk op de eerste plaats zet, is er een groep van 20% die het vraagstuk op de laatste plaats zet.

CDA en VVD. Tussen leden van D66 en VVD is er veel overeenstemming over de prioriteit ten aanzien van deze vijf vraagstukken.

In 2008 konden leden over acht voorgelegde vraagstukken zeggen welke zij vonden dat hun partij met voorrang zou moeten aanpakken (zie tabel 4.24). Zoals we eerder zagen, is het vraagstuk van integratie voor leden van alle vier de partijen belangrijk. De PvdA onderscheidt zich van de andere partijen door het belang dat leden hechten aan inkomensverschillen, D66 onderscheidt zich vanwege Europese eenwording. De prioriteiten van CDA en VVD vertonen in 2008 grote gelijkheid.

Tabel 4.23 Belangrijkste vraagstuk volgens partijleden^a, per partij, 1999

	PvdA	D66	CDA	VVD
euthanasie	12	14	28	14
inkomensverschillen	28	17	18	19
integratie van allochtonen	27	40	25	42
Europese eenwording	8	16	10	17
sociale uitkeringen	25	13	19	9
totaal	100	100	100	100
N ^b	188	186	172	186

a. Vraagstelling: 'Kunt u aangeven hoe belangrijk u de zojuist genoemde politieke vraagstukken vindt?'

U kunt dat doen door een 1 te zetten achter het belangrijkste vraagstuk, een 2 achter het op een na belangrijkste, en zo verder'. Weergegeven is de gemiddelde plaatsing van een vraagstuk op een schaal van 1 tot 5, waarbij 1 het meest belangrijke en 5 het minst belangrijke vraagstuk is.

b. In dataset tellen de eerste keuzes niet op tot 100%. Eerste keuzes zijn herberekend zodat ze optellen tot 100%.

Bron: LPO 1999

Tabel 4.24 Belangrijkste vraagstuk volgens partijleden^a, per partij, 2008

	PvdA	D66	CDA	VVD
euthanasie	6	10	3	6
inkomensverschillen	30	9	15	10
integratie van allochtonen	32	38	26	32
Europese eenwording	6	23	9	10
sociale uitkeringen	11	4	11	7
kerncentrales	5	7	11	16
criminaliteit	7	5	22	19
militaire missies	3	5	3	1
totaal	100	101	100	101
N	501	854	406	512

a. Vraagstelling: 'Welke van de hiervoor genoemde politieke kwesties zou uw partij met voorrang moeten proberen aan te pakken en op te lossen?' In de gearceerde cellen staan vraagstukken die door meer dan 15% van de leden zijn genoemd.

Bron: LPO 2008

In tabel 4.25 staat de overlap van de opiniedistributies voor 1999 en 2008. Omdat het aantal antwoordopties in 2008 groter is dan in 1999, is het logisch dat de overlap in 2008 iets zal dalen. Het is dan ook interessant wanneer dat niet het geval is, zoals bij CDA en VVD. In 1999 kent een gedeelte van de CDA-leden nog prioriteit toe aan het euthanasievraagstuk en ze verschillen daarin van VVD-leden, in 2008 zijn er nauwelijks CDA-leden die dat doen en lijken hun prioriteiten meer op die van VVD-leden. De overlap tussen D66 en VVD nam tussen 1999 en 2008 juist af. Waar de prioriteiten van leden van beide partijen in 1999 nauwelijks van elkaar te onderscheiden waren, zijn leden van D66 in 2008 vaker belang gaan toekennen aan Europese eenwording en daardoor meer gaan verschillen van VVD-leden.

Tabel 4.25 Gelijkenis in de nadruk op bepaalde vraagstukken, per set van partijen, 1999-2008 (percentage van de distributie dat overlapt)

	1999				2008			
	PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
PvdA								
D66	77				70			
CDA	82	80			76	66		
VVD	74	96	76		74	73	87	

Bron: LPO 1999, 2008

4.3.4 Convergentie of divergentie?

De verwachting dat de inhoudelijke verschillen tussen leden van CDA, D66, PvdA en VVD in 1999 kleiner zijn dan in 1986, vindt steun in de gegevens: verschillen in opvattingen over euthanasie, inkomensverschillen en de links-plaatsing worden kleiner. De verwachting dat de inhoudelijke verschillen tussen leden van PvdA en VVD in 1999 kleiner zijn dan in 1986 ten aanzien van economische kwesties (inkomensverschillen, de overkoepelende links-rechtsdimensie) komt eveneens uit. Het is overigens niet zo, dat de verschillen tussen de grootste partijen in de Paarse coalitie in 1999 zijn verdwenen. De posities van beide partijen zijn zowel in 1986 als in 1999 van elkaar te onderscheiden, maar de verschillen zijn in 1999 kleiner.

Over de ontwikkeling tussen 1999 en 2008 hadden we diverse verwachtingen. Er zou sprake zijn van divergentie als gevolg van nieuwe polarisatie, het kan zijn dat de convergentie zich doorzet, of dat verschillen blijven zoals ze in 1999 zijn. De gegevens laten zich niet gemakkelijk interpreteren als steun voor één van die verwachtingen. In die zin is '2002' voor de opvattingen van partijleden en de verschillen in die opvattingen geen duidelijk keerpunt.

Ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie is er tussen 1999 en 2008 sprake van convergentie: de consensus tussen partijen was al relatief groot en neemt toe. Op de economische dimensie (inkomensverschillen, sociale uitkeringen, links-rechts) blijven verschillen nagenoeg gelijk. Over de culturele dimensie werd

in het eerste decennium van de 21^e eeuw het meest gediscussieerd. Wat betreft convergentie of divergentie is het beeld op deze dimensie echter gemengd. Ten aanzien van het vraagstuk van integratie van allochtonen nemen verschillen iets af, bij Europese eenwording nemen verschillen iets toe. De verwachting dat verschillen tussen leden van de vier partijen ten aanzien van integratie groter worden komt dus niet uit, maar ten aanzien van Europese eenwording is er enige steun voor de verwachting van toenemende verschillen. Voor beide vraagstukken geldt wel, dat de verschillen in de gemiddelde posities van de leden relatief klein waren en blijven.

Ook wat betreft verschillen in *issue saliency* is er geen duidelijk patroon: de verschillen tussen CDA en VVD lijken bijvoorbeeld kleiner te worden, terwijl die tussen D66 en VVD groter worden. De verwachting dat de opvattingen van leden van PvdA en VVD na de 'Paarse jaren' uit elkaar zijn gegroeid, vindt geen steun in deze gegevens. Dat geldt ook voor de specifiekere verwachting dat de verschillen in opvattingen van leden van PvdA en VVD ten aanzien van economische kwesties in 2008 groter zijn dan in 1999.

4.4 Verschillen volgens partijleden

In deze paragraaf bekijken we het politieke spectrum door de ogen van partijleden. Hebben zij het idee dat er betekenisvolle verschillen zijn tussen Nederlandse politieke partijen? Tussen welke partijen zien zij verschillen dan wel overeenkomsten? Deze percepties zijn om twee redenen interessant. In de eerste plaats geven de percepties van leden over verschillen tussen partijen inzicht in de manier waarop diegenen die onderdeel uitmaken van partijen aankijken tegen het partijensysteem. Zien zij wezenlijke verschillen tussen partijen of onderschrijven ze de indruk van Oerlemans en anderen dat er eigenlijk weinig te kiezen is? In de tweede plaats bieden percepties van leden inzicht in de mogelijkheden voor politieke samenwerking. In de inleiding schreven we al dat betekenisvolle verschillen tussen partijen van belang zijn om competitie mogelijk te maken, maar dat te veel verdeeldheid, in de vorm van polarisatie tussen partijen bijvoorbeeld, voor een meerpartijensysteem als het Nederlandse problematisch kan zijn, omdat het samenwerking tussen partijen kan bemoeilijken. Te grote verschillen tussen partijen kunnen zorgen voor een situatie waarin er geen coalitie kan worden gevormd en een stabiele regeringsvorming niet mogelijk is (zie o.a. Van Thijn 1967). In Nederland werken partijen echter niet alleen samen in regeringscoalities, ze zoeken ook samenwerking in het parlement, gaan lijstverbindingen aan om extra restzetels te krijgen³⁴ en dienen (vooral op lokaal of Europees niveau) samen

34 Partijen die in alle kieskringen meedoen en waarvan de naam is geregistreerd kunnen een lijstverbinding aangaan, waarmee ze hun kans op restzetels vergroten. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 gingen SP-GroenLinks en ChristenUnie-SGP lijstverbindingen aan, bij de verkiezingen van 2010 waren er lijstverbindingen tussen GroenLinks-PvdA en ChristenUnie-SGP en in 2012 tussen SP-GroenLinks-PvdA en ChristenUnie-SGP (Kiesraad 2006; 2010; 2012).

lijsten in bij verkiezingen.³⁵ In het verleden leidde samenwerking tussen partijen weleens tot een fusie van partijen: denk aan de ontstaansgeschiedenis van CDA, GroenLinks en ChristenUnie.

Over het algemeen zijn partijen eerder geneigd samen te werken met partijen die inhoudelijk dicht bij hen staan, dan met partijen die er totaal andere standpunten op na houden (vgl. Gallagher et al. 2001: 344; Andeweg en Irwin 2009: 136). Wat zou dat betekenen als we de percepties van leden bekijken? Zouden zij instemmen met samenwerking en met welke partijen dan? Die vraag wordt extra relevant, omdat leden zich steeds vaker via ‘formatiecongressen’ uitspreken voor of tegen de vorming van een bepaalde coalitie, zie het formatiecongres van D66 in 2005, dat van het CDA in 2010 of dat van de PvdA in 2012.³⁶ Ook over andere vormen van samenwerking, zoals het aangaan van lijstverbindingen en partijfusies, hebben leden zeggenschap.

Dat leden naar het politieke speelveld kijken om te bezien met welke partijen hun partij kan samenwerken in de Tweede Kamer en na de verkiezingen, wordt treffend geïllustreerd door een uitspraak van Samsom, fractievoorzitter van de PvdA, in *de Volkskrant* van 24 maart 2012. Als reactie op de vraag met welke partijen hij wil samenwerken zegt hij: “Ik ben eerst bezig met de PvdA. Als ik daarna om me heen kijk zie ik op even grote afstand, op andere hoeken van het speelveld, SP en GroenLinks. Het CDA staat ietsje verder weg” (Hoedeman en Meijer 2012).

Hoe zien andere, gewone leden dat speelveld? Leden is gevraagd de eigen partijen de andere Nederlandse partijen die in 2008 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren te plaatsen op een schaal van 1 (links) tot en met 10 (rechts).³⁷ Eerst kijken we naar de gemiddelde partijplaatsing. Aangezien de gemiddelde partijplaatsing verschillen onderdrukt, zoals we zullen zien, kijken we vervolgens naar de afstand op individueel niveau: hoeveel afstand in termen van links en rechts ziet een partijlid tussen de eigen partij en andere partijen?

35 ChristenUnie en SGP doen bijvoorbeeld in sommige gemeenten met een gezamenlijke lijst mee met de verkiezingen, ook GroenLinks en PvdA doen dat. ChristenUnie en SGP deden in 2009 met een gezamenlijke lijst mee aan de verkiezingen voor het Europees Parlement (Kiesraad 2009), in 2014 zullen zij dat weer doen (Kiesraad 2014).

36 In 2005 congresseerde D66 over het zogenoemde “Paasakkoord”, in 2010 discussieerden CDA-leden over de totstandkoming van een kabinet van CDA en VVD met gedoogsteun van de PVV, in 2012 hield de PvdA een formatiecongres dat toestemming moest verlenen aan de totstandkoming van een kabinet van PvdA en VVD. Ook in een verder verleden speelden leden overigens soms een rol bij de totstandkoming van kabinetten. Zo keerde het kader van de PvdA zich in 1977 tegen het tweede kabinet Den Uyl (met PvdA en CDA); dat kabinet kwam er niet. In 1981 stemde een buitengewoon congres van de PvdA wel in met kabinetsdeelname.

37 De overige partijen stonden in beginsel in alfabetische volgorde, direct onder elkaar gerangschikt en na de eigen partij, waardoor men al gegeven scores voor de andere partijen kan zien. Elke afwijking is aldus waarschijnlijk een bewust aangegeven verschil. Bij deze plaatsingen van de eigen partij en andere partijen kunnen assimilatie- en contrasteffecten optreden (zie ook hoofdstuk 3). In zo'n geval is de plaatsing van een partij niet alleen een uitdrukking van een perceptie over de inhoudelijke plaatsing, maar ook van een algemeen oordeel van die partij.

Gemiddelde partijplaatsing in de ogen van partijleden

In figuur 4.18 zien we hoe de leden van de onderzochte partijen het politieke spectrum zien. De diverse partijen dekken in de ogen van leden een groot deel van dat spectrum: gemiddeld is 75% van de schaal gevuld, bij leden van ChristenUnie (66%) en CDA (63%) ligt dit percentage iets lager. Hoewel Nederlandse partijen in de ogen van leden een groot deel van het links-rechts spectrum bestaan, zien zij echter niet tussen alle partijen grote verschillen. De gemiddelde plaatsing van SP en GroenLinks ligt dicht bij elkaar. Datzelfde geldt voor de partijplaatsingen van ChristenUnie/CDA, SGP/VVD en PVV/TON.

Er zijn grote overeenkomsten in de manier waarop leden naar het politieke spectrum kijken. Alle leden, behalve die van de SGP, zijn eensgezind in hun perceptie van de meest linkse en de meest rechtse partijen: de SP is de meest linkse, de PVV en TON zijn de meest rechtse. Leden van de SGP zien hun eigen partij gemiddeld als de meest rechtse partij. Over de relatieve positie van de meeste partijen zijn de leden het vaak eens. GroenLinks is links, gevolgd door de PvdA die een positie links van het midden inneemt. D66, CDA en ChristenUnie worden meer in het midden geplaatst. VVD en SGP staan aan de rechterkant van het politieke spectrum.

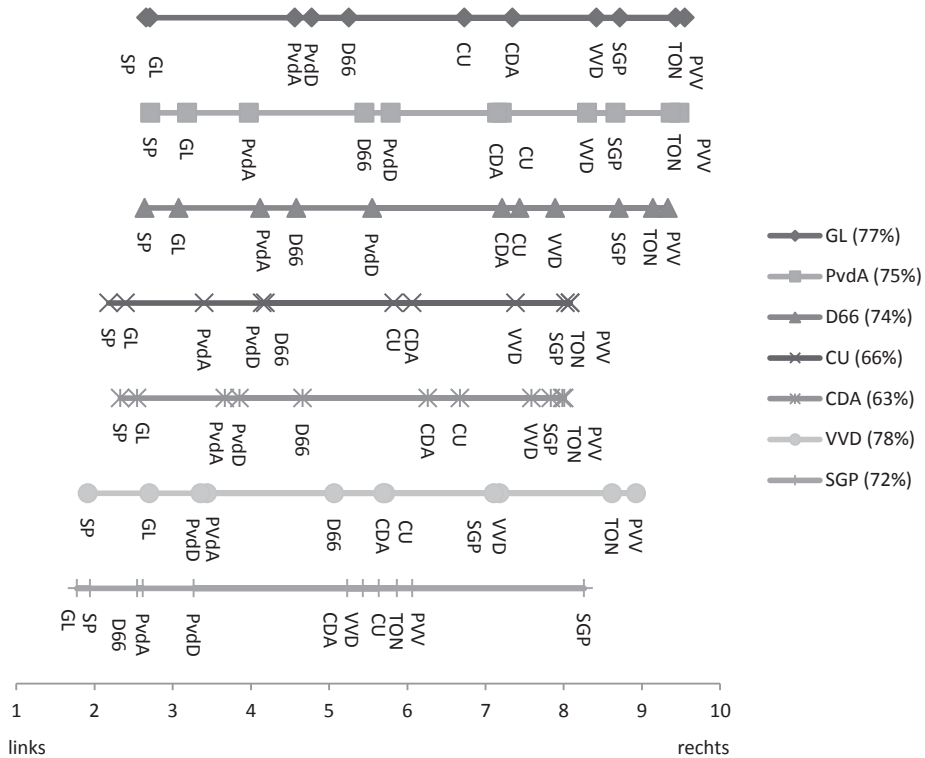
Over de plaatsing van de PvdD en ChristenUnie zijn de leden van de onderzochte partijen minder eensgezind. Leden van GroenLinks, CDA en VVD plaatsen de PvdD dicht in de buurt van de PvdA. Leden van de PvdA en ChristenUnie plaatsen de partij dicht bij D66. Ook de volgorde van CDA en ChristenUnie wijkt af: leden van GroenLinks en ChristenUnie plaatsen de ChristenUnie gemiddeld links van het CDA. De leden van de overige partijen geven de ChristenUnie een plek rechts van het CDA.

De absolute afstand tussen de eigen partij en andere partijen

Figuur 4.18 geeft een indruk van de manier waarop een partijlid tegen het politieke spectrum aankijkt. De figuur zegt echter niet alles over afstanden die leden zien. De gemiddelde positie van GroenLinks en SP is in de ogen van GroenLinks-leden dicht bij elkaar en datzelfde geldt voor de positie van ChristenUnie en CDA in de ogen van ChristenUnie-leden. Die uitkomst is enigszins contra-intuïtief, omdat we op basis van de sterke ideologische motivatie van partijleden wellicht mogen verwachten dat zij een duidelijk onderscheid zien tussen hun eigen partij en andere verwante partijen (zie Van der Brug 1997: 148; Irwin en Van Holsteyn 2001). De geringe afstand in gemiddelde plaatsing betekent echter niet noodzakelijkerwijs dat individuele GroenLinks-leden nauwelijks afstand zien tussen hun eigen partij en SP, of dat alle leden van de ChristenUnie hun eigen partij en het CDA op dezelfde plaats zetten. Het is immers een gemiddelde: als sommige leden een partij linkser zien en andere rechtser, dan middelt dat uit. Om inzicht te krijgen in de afstand die leden zien tussen hun eigen partij en de andere partijen, kijken we daarom in figuur 4.19 naar de gemiddelde absolute afstand tussen de eigen partij en andere partijen. En dan blijkt dat de meeste leden een gemiddelde afstand zien van 1 punt of meer tussen hun eigen partij en de dichtstbijzijnde andere partij. Leden van SGP zien de grootste afstand met de dichtstbijzijnde partij (de ChristenUnie), leden van GroenLinks en PvdA zien de minste afstand tot respectievelijk SP en GroenLinks.

Ook duidelijk (en logisch) is dat voor middenpartijen zoals ChristenUnie en CDA de verste partij relatief minder ver weg is dan voor leden van partijen die zich aan het uiteinde van het spectrum plaatsen, zoals GroenLinks en de SGP.

Figuur 4.18 Gemiddelde partijplaatsing op links-rechtsschaal in de ogen van partijleden, per partij^a, 2008

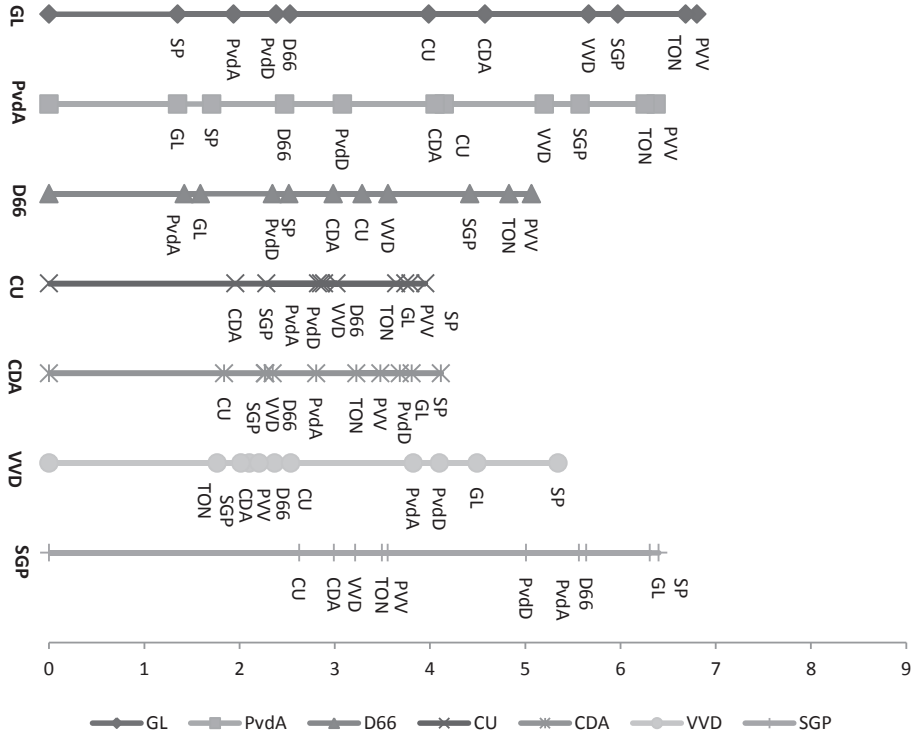
a. Tussen haakjes in de legenda de reikwijdte in procenten.

Bron: LPO 2008

Aangenomen dat een partij het liefst wil samenwerken met een partij waarmee inhoudelijke verwantschap bestaat en dat de links-rechtsschaal een manier is om die verwantschap te peilen, gaan we ervan uit dat leden het liefst, zoals Samsom, samenwerken met partijen die ze dicht in de buurt van hun eigen partij zien staan. GroenLinks en PvdA kijken daarbij vooral naar links (naar resp. SP-PvdA en GroenLinks-PvdA). Leden van D66 zien minder afstand met de linkse partijen (GroenLinks, PvdA) dan met de rechtse. CDA en VVD volgen op enige afstand, wat gezien de kleine inhoudelijke verschillen in de opvattingen van leden van D66 met de leden van die partijen ten aanzien van economische kwesties opvallend is. Leden van de ChristenUnie zien CDA en SGP (op enige afstand) als de meest nabije partijen. Leden van het CDA zien de ChristenUnie als meest nabije partij, gevolgd door SGP, VVD en D66. CDA-leden kijken in 2008 eerst naar rechts of

het midden; tot de PvdA, waarmee deze CDA'ers in 2008 in een regeringscoalitie zitten, zien CDA-leden meer afstand. Leden van de VVD zien TON, SGP, CDA, PVV en D66 als meest nabije partijen. Leden van de SGP zien een behoorlijke afstand tot andere partijen, ChristenUnie en CDA zijn het meest nabij.

Figuur 4.19 Gepercipieerde afstand tussen eigen partij en andere partijen, per partij, 2008 (gemiddelde afstand op tien-puntschaal^a)

a. Per respondent (=partijlid) is gekeken welke afstand hij ziet op links-rechtsschaal tussen de eigen partij en andere partijen. Die afstand kan variëren van 0 (eigen partij en andere partij krijgen zelfde score op links-rechtsschaal) tot 9 (wanneer bijvoorbeeld de eigen partij een 1 krijgt en de andere partij een 10). Per partij is het gemiddelde berekend van deze individuele absolute gepercipieerde afstanden.
Bron: LPO 2008

Wanneer er bijvoorbeeld na verkiezingen coalities moeten worden gevormd, dan zijn de partijen die in de ogen van leden dicht bij hun eigen partij staan een vanuit ideologisch perspectief logische samenwerkingspartner. De gepercipieerde afstand tussen de eigen en een andere partij blijkt trouwens inderdaad samen te hangen met de coalitievoorkeur (die gemeten is aan de hand van de vraag welke partijen na de volgende verkiezingen aan een coalitie moeten deelnemen, en contextspecifiek is). Hoe groter de gepercipieerde afstand tussen de eigen partijen en een andere partij, des te minder groot de kans dat iemand met die partij in de volgende regering wil (zie bijlage 4.4).

4.5 Slot: verschillen en overeenkomsten tussen ledenbestanden

Vragen over de mate waarin Nederlandse partijen en hun leden inhoudelijk verschillen moeten worden bezien in het licht van debatten over het functioneren van de democratie en de toekomst van politieke partijen. Diverse auteurs zijn nogal pessimistisch over de toekomst van partijen, omdat deze niet in staat zouden zijn hun intermediaire rol in een representatieve democratie te vervullen (zie bijvoorbeeld Mair 2008, Schmitter 2009, ROB 2009). Eén van de klachten is dat partijen inhoudelijk niet van elkaar te onderscheiden zijn. Partijen zouden steeds meer op elkaar zijn gaan lijken en daardoor de politiek niet langer structureren en kiezers geen uiteenlopende opties aanbieden, waardoor democratie niet langer een echte competitie van ideeën is. Het onbehagen over de geringe keuzemogelijkheden bij verkiezingen hoort overigens tot “het repertorium van democratisch pessimisme” (aldus Aarts en Van der Kolk 2011: 248). Dat onbehagen werd in Nederland bijvoorbeeld in 1990 krachtig verwoord door Oerlemans in zijn betoog over Nederland als ‘éénpartij-staat’: partijleden vormen een gesloten circuit van mensen met dezelfde opvattingen en betekenisvolle verschillen tussen partijen ontbreken.

In dit hoofdstuk hebben we uitgebreid stilgestaan bij de inhoud en strekking van voornoemde stelling. En anders dan wordt beweerd (en gevreesd) zijn Nederlandse partijleden niet één pot nat. De leden van de zeven onderzochte partijen houden er in 2008 uiteenlopende opvattingen op na. Van een gelijkdenkend kartel of inhoudelijk gesloten circuit is geen sprake, al zijn de verschillen tussen sommige partijen ten aanzien van sommige vraagstukken niet heel groot. De inhoudelijke gelijkenis tussen ChristenUnie/CDA, PvdA/GroenLinks en PvdA/D66 is het grootst. Maar er zijn verschillen. Leden van de ChristenUnie zijn ‘christelijker’ dan het CDA wat tot uitdrukking komt in hun opvattingen over euthanasie en het belang dat ze hechten aan het handhaven van het christelijke karakter van het land. Leden van GroenLinks verschillen van de PvdA in hun opvattingen over kerncentrales en de nadruk die ze leggen op een duurzaam milieu. Voor leden van de PvdA zijn economische kwesties belangrijker. Daarin verschillen PvdA’ers van leden van D66, die Europese eenwording en individuele vrijheid belangrijker vinden.

Tussen 1986 en 2008 is er geen eenduidige convergentie of divergentie van opvattingen. Ten aanzien van euthanasie, inkomensverschillen en de links-rechtszelfplaatsing zijn de verschillen tussen leden van PvdA, D66, CDA en VVD in 1999 kleiner dan in 1986. Dat wijst op inhoudelijke convergentie. Voor de jaren 1999 en 2008 zet die ontwikkeling zich echter niet zonder meer door. Ten aanzien van euthanasie convergeren de opvattingen, op de economische dimensie en de links-rechtszelfplaatsing blijven de verschillen nagenoeg gelijk, opvattingen over integratie groeien iets meer naar elkaar toe, terwijl die over Europese eenwording iets meer gaan verschillen. Ook ten aanzien van de nadruk die partijen leggen op bepaalde vraagstukken is de ontwikkeling wisselend. Duidelijk is dat ‘2002’ geen keerpunt is naar polarisatie in de opvattingen van partijleden. De verschillen tussen leden van PvdA, D66, CDA en VVD zijn over het algemeen in 2008 niet (veel) groter dan in 1999.

In onze gegevens vinden we geen steun voor de in de jaren negentig veelgehoorde meer specifieke kritiek dat de consensus over economische kwesties groot is. Ten aanzien van inkomensverschillen en sociale uitkeringen treffen we verschillen aan onder partijleden, zeker bij de Paarse coalitiepartners PvdA en VVD. Er is meer steun voor de constatering van populistische uitdagers als Fortuyn en Bosma dat er ten aanzien van de multiculturele samenleving en Europese eenwording sprake zou zijn van een 'links-liberale consensus'. Vooral ten aanzien van Europese eenwording zijn de inhoudelijke verschillen tussen D66, GroenLinks, PvdA, CDA en VVD niet groot; ten aanzien van integratie zijn de verschillen tussen D66, PvdA, ChristenUnie, VVD en CDA evenmin enorm. Ook in 1999 waren de verschillen tussen leden van PvdA, D66, CDA en VVD over deze kwesties al gering. Het is echter zeker niet zo, dat het ledenbestand van deze partijen op deze kwestie uitwisselbaar is.

Leden zelf zien verschillen tussen Nederlandse partijen. Over de afstanden tussen partijen en de manier waarop het partijlandschap eruit ziet, zijn leden het in grote lijnen eens. Leden zien ook afstand tussen de eigen partij en de dichtstbijzijnde partij. Hun eigen politieke partij neemt in hun ogen een positie in die, althans in de overkoepelende links-rechtsterminologie, verschilt van die van andere partijen. Leden van de SGP zien verreweg de meeste afstand tussen hun eigen partij en andere partijen.

Wat zeggen deze bevindingen over de bijdrage van partijleden aan de representatieve democratie, de aard van hedendaagse partijen en de mogelijkheden voor politieke samenwerking? De vrees dat leden van diverse partijen inhoudelijk nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn en dat invloed van leden zal zorgen dat partijen (steeds meer) op elkaar gaan lijken, is onterecht. Partijleden houden er uiteenlopende opvattingen op na, niet altijd en ten aanzien van alle kwesties, maar elke partij heeft een eigen profiel. Leden verschillen ofwel van mening over de belangrijkste politieke kwesties, of vinden andere politieke kwesties van belang. Invloed van leden op de koers en kandidaten van partijen zal dus niet als vanzelf leiden tot inhoudelijke convergentie. Leden staan politieke competitie zeker niet in de weg. Het zijn de combinaties van opvattingen en nadruk die het voor kiezers mogelijk te maken verschillen tussen partijen te zien.

Ledenpartijen kunnen dus nog altijd getypeerd worden als inhoudelijk onderscheidend als we naar hun ledenbestand kijken. Van steeds verdere inhoudelijke convergentie lijkt geen sprake. Weliswaar lijken leden van PvdA, D66, CDA en VVD in 1999 inhoudelijk wat meer op elkaar dan in 1986, maar in 2008 zijn de verschillen – behalve ten aanzien van euthanasie – niet noemenswaardig kleiner dan in 1999.

Er zijn aldus genoeg verschillen tussen leden van Nederlandse partijen om betekenisvolle competitie mogelijk te maken, maar de verschillen zijn anderzijds niet zo groot dat samenwerking onmogelijk is. Zowel als we naar de opvattingen van leden kijken als naar het beeld dat leden hebben van de afstand tussen hun eigen partij en andere partijen, zijn er voldoende mogelijkheden voor samenwerking. Het valt daarbij op dat er in de politieke praktijk wordt samengewerkt met partijen waarmee leden een relatief grote afstand zien. Zo is er in 2008 in termen van

links en rechts een behoorlijke afstand tussen coalitiepartners CDA en PvdA. Beide partijen zouden op basis van ideologische verwantschap wellicht liever met andere partijen samenwerken. De ChristenUnie als derde coalitiepartner zal voor leden van het CDA dan nog een logische en welkome stap zijn geweest, leden van de PvdA zullen daarover vermoedelijk anders hebben gedacht. Ook samenwerking tussen PvdA en VVD in 2012 zal niet hoog op het verlanglijstje hebben gestaan van de leden van die partijen. Als leden een grote afstand zien, wil dat echter nog niet zeggen dat leden niet instemmen met een coalitieakkoord (zie de instemming van PvdA-leden met de coalitie met de VVD in 2012); blijkbaar spelen daar ook andere factoren een rol, maar de ideale en meest gewenste coalitiepartners zullen PvdA en VVD in de ogen van hun leden toch niet zijn.

Bij samenwerking gaat het natuurlijk om meer dan coalitievorming. De lijstverbindingen tussen SP, GroenLinks en PvdA en tussen ChristenUnie en SGP lijken in dat opzicht in de ogen van leden logisch. Of de gepercipieerde inhoudelijke verwantschap tussen de drie linkse partijen groot genoeg is voor verregaande linkse samenwerking, zoals Job Cohen in juli 2012 bepleitte (Chavannes 2012), is natuurlijk de vraag. Uit de perceptie die leden hebben van de afstand tussen hun eigen partij en de andere linkse partijen blijkt dat er dan in ieder geval nog enige afstand overbrugd moet worden.

De *black box* van partijleden is verder open. Aan de literatuur over verschillen tussen partijen is kennis toegevoegd, van en over partijleden. De verschillen tussen partijleden en ontwikkelingen van die verschillen laten zien dat convergentie en divergentie niet lineair verlopen. Die bevinding is niet nieuw, maar in de publieke discussie worden ontwikkelingen toch vaak gepresenteerd als onderdeel van een proces dat onvermijdelijk en onstuitbaar één kant op gaat, namelijk naar afnemende verschillen, en voor alle vraagstukken en gevestigde partijen hetzelfde is. Dit hoofdstuk heeft laten zien dat het beeld dat alle opvattingen van partijen op alle vraagstukken dicht bij elkaar liggen eenzijdig, ongenueanceerd en dus onjuist is.

5 Partijleden in de representatieve keten

We keken naar wie de partijleden zijn (hoofdstuk 2), in hoeverre zij het eens zijn met partijgenoten (hoofdstuk 3) en in hoeverre ze van mening verschillen met leden van andere partijen (hoofdstuk 4). In dit hoofdstuk verbreden we het perspectief en bekijken we partijleden als onderdeel van de representatieve keten. Dat doen we door hun achtergrondkenmerken en opvattingen te vergelijken met die van kiezers en Tweede Kamerleden van hun partij.

Het startpunt van deze exercitie is het perspectief van partijleden als schakels tussen kiezers en gekozenen. Vanuit dit perspectief is inzicht in de (demografische) gelijkens en (inhoudelijke) congruentie¹ tussen leden, kiezers en gekozenen van belang. Dat is enerzijds nodig, omdat gelijkens en congruentie inzicht geven in de manier waarop de democratische keten in de praktijk werkt en de plek die leden daarbij innemen. Anderzijds is enige mate van gelijkens en congruentie tussen kiezers, leden en gekozenen wenselijk voor een goed functionerende democratie met ledenpartijen. Als leden andere achtergronden en opvattingen hebben dan kiezers en Kamerleden van dezelfde partij, zouden zij minder goed in staat zijn om op te treden als schakel tussen kiezers en gekozenen.

Na een introductie waarin het belang van gelijkens en congruentie van leden met kiezers en Kamerleden wordt uitgewerkt (paragraaf 5.1), bestaat het empirische gedeelte uit drie delen. In het eerste deel (paragraaf 5.2) kijken we naar gelijkens en vergelijken we de demografische profielen van leden, kiezers en Tweede Kamerleden. In het tweede deel (paragraaf 5.3) staat congruentie centraal en vergelijken we de opvattingen van leden, kiezers en Kamerleden. In deel drie (paragraaf 5.4) maken we een kleine zijstap en bekijken we welke indruk leden zelf hebben van hun positie in de keten van representatie. In de slotparagraaf (5.5) bespreken we deze bevindingen in het licht van de schakelfunctie van leden in de representatieve democratie. Kunnen partijleden bijdragen aan een goede werking van de democratie?

¹ De mate waarin het demografische en inhoudelijke profiel van leden lijkt op dat van kiezers en gekozenen, wordt in dit hoofdstuk aangeduid met de termen 'gelikens' (in het geval van achtergronden) en 'congruentie' (in het geval van opvattingen).

5.1 Leden als schakels tussen kiezers en gekozenen

Partijen zorgen voor *political linkage*: ze verbinden burgers met de staat (zie o.a. Sartori 2005 [1976]: 25; Lawson 1980a; Poguntke 2005: 43; Dalton et al. 2011: 6). Partijleden kunnen een rol spelen bij het tot stand komen van deze verbinding. In hoofdstuk 1 beschreven we op welke manieren leden bijdragen aan de representatieve democratie en een schakel vormen tussen kiezers en gekozenen. Al sinds het ontstaan van moderne ledenpartijen aan het begin van de 20^e eeuw, is er echter discussie over de vraag hoe goed leden in staat zijn deze schakelfuncties te vervullen (zie o.a. Ostrogorski 1970 [1902]; Durverger 1965 [1954]), vooral omdat hun achtergronden en opvattingen zouden afwijken van die van kiezers en gekozenen en zij daardoor geen schakels, maar eerder obstakels tussen kiezers en gekozenen zouden zijn. Thomassen et al. (2014: 52) stellen over de legitimiteit van de Nederlandse democratie dat men zich kan “afvragen of de leden van politieke partijen wel goede voelhoorns vormen voor wat er in de samenleving en zelfs onder de kiezers van de eigen partij leeft. Daar bestaan op zijn minst twijfels over omdat de leden van partijen allerminst representatief zijn voor de kiezers van partijen.” Scarrow (2007: 644) merkt over de opvattingen van partijleden op: “It is widely suspected that party members may have more intensely held, and therefore more radical or ideological, political views than other party supporters. This suspicion (...) is almost as old as organized parties themselves”. Deze opmerkingen suggereren in de eerste plaats dat gelijkenis en congruentie van belang worden geacht voor de schakelfuncties van leden, of op zijn minst inzicht verschaffen over de werking van de keten van kiezers, leden en vertegenwoordigers in de praktijk. In de tweede plaats laten ze zien dat de veronderstelling is dat leden afwijken van kiezers en gekozenen en in die zin geen positieve bijdrage leveren aan de representatieve democratie.

In deze paragraaf zullen we eerst uitwerken hoe gelijkenis en congruentie een rol spelen bij de diverse schakelfuncties die leden kunnen vervullen. Vervolgens gaan we in op verwachtingen over de mate waarin het demografische en inhoudelijke profiel van partijleden lijkt op dat van kiezers en gekozenen.

5.1.1 Het belang van inzicht in gelijkenis en congruentie

Leden kunnen uiteenlopende schakelfuncties vervullen en daarmee bijdragen aan de intermediaire rol van partijen en de representatieve democratie als geheel. Ze communiceren met kiezers, hebben zeggenschap over de selectie van kandidaten en het beleid en controleren hun partij na de verkiezingen. Hoe speelt nu de mate waarin de achtergronden en opvattingen van leden lijken op die van kiezers en Kamerleden een rol bij deze functies?

Gelijkenis en de schakelfunctie van leden

De mate van gelijkenis is in de eerste plaats van belang bij de communicatie- en mobilisatiefunctie van leden. Daarbij gaat het vooral om de gelijkenis tussen kiezers en leden. Als die groot is, betekent het dat de diversiteit die er onder de kiezers van een partij is, wordt weerspiegeld in het ledenbestand. Als het demografische profiel

van leden afwijkt van dat van kiezers, is de kans groot dat leden sommige groepen kiezers in hun dagelijks leven niet of nauwelijks tegenkomen (vgl. Scarrow 2007: 643). Leden hebben contact met slechts een deel van de achterban van de partij en zullen dus minder goede ambassadeurs zijn (vgl. Scarrow 1994: 47).² Een in demografisch opzicht afwijkend ledenbestand betekent ook, dat leden opvattingen en wensen van de on(der)vertegenwoordigde groepen minder goed doorgeven aan de partij. Leden zijn in dat geval geen goede (of: te selectieve) sensoren. In het beeld van leden als brandalarm: het alarm gaat niet af, terwijl dat wel zou moeten (of andersom).³ Uit onderzoek naar descriptieve vertegenwoordiging, dat wil zeggen het idee dat representatie bestaat of zou moeten bestaan uit de afspiegeling of het aanwezig maken van bepaalde bevolkingsgroepen (o.a. Rahat et al. 2008: 665), blijkt dat het hebben van dezelfde achtergronden de communicatie tussen groepen bevordert (Gay 2002: 718-719; vgl. ook Blondel en Müller-Rommel 2007: 821). Inzicht in de mate van gelijkens tussen leden en kiezers geeft aldus antwoord op de vraag in hoeverre leden in staat zijn op te treden als ambassadeurs en sensoren en, indien er sprake is van een gebrek aan gelijkens, welke groepen kiezers via het ledenbestand moeilijk te bereiken zijn.

In de tweede plaats is gelijkens tussen kiezers, leden en Kamerleden van betekenis voor de rol van leden als symbool voor identificatie en bron van legitimiteit. Als kiezers zich herkennen in partijleden en vertegenwoordigers, kan dat vertrouwen genereren (Gay 2002: 718) en zorgen voor geloofwaardigheid (Scarrow 2007: 643). In hoofdstuk 1 schreven we dat leden bijdragen aan legitimiteit van de partij, omdat leden een beeld oproepen van een “open, toegankelijke” partij, waarin de inbreng van ‘gewone mensen’ serieus wordt genomen” (Koole 2001: 592). Als de leden (of Kamerleden) van een partij niet lijken op kiezers, kan dat de legitimiteit en het open imago teniet doen. Het door Koole (2001: 592) gesuggereerde voordeel van een ledenpartij waarin de lijsttrekker kiezers aanspreekt namens “een democratische organisatie van ‘mensen zoals u’” gaat dan niet op, omdat (sommige) kiezers niet het idee hebben dat het gaat om een partij van mensen zoals zij. Een in vergelijking met kiezers (en Kamerleden) al te selectief ledenbestand roept de vraag op in hoeverre de partij zich echt kan beroepen op een breed maatschappelijk draagvlak.

In de derde plaats is inzicht in de demografische overeenkomst tussen kiezers, leden en Kamerleden relevant voor de rol van leden als rekruteringsreservoir en selectoraat. In de politieke praktijk wordt waarde gehecht aan gelijkens tussen kiezers en volksvertegenwoordigers (Esaiasson en Holmberg 1996: 21; Andeweg 2003: 147; Hakhverdian 2009: 3; Hazan en Rahat 2010: 106). Aangezien leden het reservoir zijn waaruit kandidaten worden geselecteerd, zijn hun achtergronden

2 Leden kunnen dan natuurlijk wel actief campagne voeren onder ondervertegenwoordigde groepen. Het punt is hier dat ze de kans dat ze die groepen spontaan tegenkomen in hun dagelijks leven kleiner is.

3 Een voorbeeld van dat ‘niet afgaan terwijl het zou moeten’ geven Becker en Cuperus (2003: 32). “De verkiezingsuitslag van 2002 zou men kunnen duiden als bewijs van het feit dat grote delen van het potentiële electoraat van de PvdA vervreemd waren geraakt van deze partij en dat, ook in de ledenorganisatie, dit nauwelijks was opgemerkt.”

van belang voor die demografische vertegenwoordiging. Als leden heel andere achtergronden hebben dan kiezers of bepaalde kiezersgroepen niet of nauwelijks aanwezig zijn in het ledenbestand, wordt het moeilijker om representanten van die groepen op te nemen in de kandidatenlijst en in de uiteindelijke Kamerfractie (vgl. Scarrow 1994: 49). Uit onderzoek is bekend dat kiezers en Kamerleden van elkaar verschillen wat betreft hun geslacht, leeftijd en opleidingsniveau (o.a. Van den Berg 1983; Esaiasson en Holmberg 1996: 19; Koole en Van Holsteyn 2000). Omdat leden de voornaamste *pool* zijn waaruit Kamerleden gerekruteerd worden, roept dat de vraag op of deze vertekening al op het niveau van partijleden ontstaat (Hillebrand 1992: 252). De mate van gelijkenis kan ook gevolgen hebben voor de functie van leden als selectoraat als leden vooral mensen selecteren die lijken op henzelf. Als groepen die minder zijn opgenomen in het ledenbestand ook nog eens minder gemakkelijk verkiesbare plaatsen bemachtigen, kan invloed van leden uit een selectief ledenbestand zorgen voor slechte gelijkenis tussen Kamerleden en kiezers (Lucardie en Voerman 2011: 186). En hoe meer invloed leden hebben op selectie van kandidaten, des te groter de gevolgen zijn als leden achtergronden (of opvattingen) hebben die afwijken van die van kiezers (Scarrow 2007: 643).

In de vierde plaats kan gelijkenis een rol spelen bij de invloed van leden op beleid, wederom vanuit het perspectief van descriptieve vertegenwoordiging. Daarin wordt gesteld dat vertegenwoordiging van achtergronden van belang is, omdat via die achtergronden bepaalde groepen en ervaringen manifest worden gemaakt in het democratische proces en de besluitvorming (Mansbridge 1999: 629). Vanuit dat perspectief is het voor een goed debat binnen partijen van belang dat het ledenbestand en de Kamerfractie een afspiegeling vormen van de kiezers van de partij. Als dat niet het geval is en bepaalde achtergronden on(der) vertegenwoordigd zijn, worden sommige achtergronden en ervaringen niet of althans minder ‘natuurlijk’ ingebracht in het debat.

Congruentie en de schakelfunctie van partijleden

Het is echter niet alleen belangrijk om zicht te krijgen op de gelijkenis tussen leden, kiezers en Kamerleden, het is ook van belang – misschien wel meer – om inzicht te krijgen in congruentie tussen de geledingen.

Net zoals bij (demografische) gelijkenis, kan de mate waarin de opvattingen van leden lijken op die van kiezers en Kamerleden een rol spelen bij de communicatie- en mobilisatiefunctie en bij de functie van leden als rekruteringsreservoir en selectoraat. Als leden andere opvattingen hebben dan kiezers, zijn ze voor de partijleiding niet langer een valide informatiebron voor opvattingen van kiezers (Scarrow 1996: 44). Ook hier kan zich, zoals bij gelijkenis, een imagoprobleem voordoen. Als opvattingen van leden te veel afwijken van die van Kamerleden, kunnen leden evenmin een rol spelen als ambassadeurs van de partij, omdat ze opvattingen doorgeven die niet sporen met wat volksvertegenwoordigers vinden. Als leden worden ingezet voor de mobilisatie van kiezers, geven leden een ander beeld van de partij dan Kamerleden doen. Binnen partijen vinden discussies plaats over beleid, waarbij belangen worden ingebracht, bediscussieerd en afgewogen. Als de opvattingen van leden de opvattingen onder kiezers niet of slechts gedeeltelijk weerspiegelen, dan betekent dit dat sommige meningen niet worden ingebracht.

Dat kan problematisch zijn vanuit het perspectief van leden als sensoren of brandalarm. Het kan ook problematisch zijn voor de partijorganisatie als plek voor deliberatie (vgl. Koole 2001: 593; Urbinati en Warren 2008: 400).⁴

Een gebrek aan congruentie kan, net als een gebrek aan demografische overeenkomsten, een probleem zijn, omdat leden het reservoir zijn waaruit kandidaten worden gerekruteerd. Wanneer leden andere opvattingen hebben dan kiezers en bepaalde opvattingen of stromingen helemaal niet vertegenwoordigd zijn, zal deze vertekening zich doorzetten op het niveau van Kamerleden.

Als het gaat om de congruentie van leden, kiezers en Kamerleden is er echter nog iets anders aan de hand, wat een meer fundamentele discussie over partijleden raakt, namelijk de rol die leden spelen via hun zeggenschap over de kandidaten en de koers van de partij. De verwachting is dat leden met hun invloed op de kandidaatstelling en de beleidsvoorstellen van een partij een middel in handen hebben om hun partij een inhoudelijke opdracht te geven. Die invloed is er in de eerste plaats *vóór verkiezingen*, als leden op basis van inhoudelijke overwegingen invloed uitoefenen op de keuze voor de lijsttrekker, de kandidatenlijst en het verkiezingsprogramma. Als leden opvattingen hebben die erg afwijken van die van (potentiële) kiezers, kan dit effect hebben op de electorale aantrekkingskracht van een partij. Als opvattingen van leden en kiezers niet congruent zijn, zullen kiezers wellicht uitwijken naar een andere partij, zeker in een meerpartijenstelsel zoals Nederland met inhoudelijk verwante partijen. Leden maken het in dat geval voor hun partij moeilijker in plaats van gemakkelijker om kiezers te trekken (Epstein 1980 [1967]: 118; Scarrow 1996: 40-41).

In de tweede plaats kunnen leden invloed uitoefenen op de kandidaten en de koers *ná verkiezingen*. Vertegenwoordigers die herkozen willen worden, zullen immers aandacht besteden aan de zorgen en wensen van diegenen die bepalen of zij (nogmaals) worden gekandideerd voor volksvertegenwoordigende functies (Hazan en Rahat 2006: 116). Hoewel daarbij veelal wordt gewezen op het belang van partijleiders (zie bijvoorbeeld Müller 2000), zijn ook de partijleden onderdeel van het selectoraat: leden beïnvloeden kandidatenlijsten indirect, bijvoorbeeld via afdelingen, of direct via directe deelname op congressen of ledenraadplegingen. Vooral deze directe zeggenschap is de afgelopen jaren toegenomen (zie hoofdstuk 2).

Op de houding van volksvertegenwoordigers als *loyal partisans*⁵ wordt wel de principiële kritiek geuit, dat deze op gespannen voet staat met hun positie als *voter delegates*, afgevaardigden die luisteren naar kiezers. In de 19^e eeuw werden kiezers gezien als de belangrijkste principaal van vertegenwoordigers: bij verkiezingen geven zij hun vertegenwoordigers het mandaat om namens hen te handelen

4 Hoewel het natuurlijk zo kan zijn, dat iemand die zelf een bepaalde mening niet is toegedaan die mening inbrengt in het debat, omdat hij weet dat anderen dit vinden.

5 Converse en Pierce (1986: 664-669) introduceren de *loyal partisan* als een representatieve rol die verschilt van die van *trustee* (een onafhankelijke vertegenwoordiger) of *delegate* (een afgevaardigde die in het belang van de vertegenwoordigden optreedt). Thomassen (1994: 248) wijst er op dat een *loyal partisan* in feite een *delegate* is met een focus van representatie gericht op de partij in plaats op de kiezers.

(o.a. Duverger 1965 [1954]: 353). Sinds de opkomst van politieke partijen hebben vertegenwoordigers een dubbelmandaat gekregen. Ze krijgen een mandaat van de kiezers én van de partij die hen selecteert en voordraagt als kandidaat bij verkiezingen (Duverger 1965 [1954]: 353). Dit is voor sommigen aanleiding voor principiële kritiek: “Politici noemen zichzelf volksvertegenwoordigers, maar zijn vooral partijrepresentanten” (Middel 2005: 132).

Het blijft echter niet bij deze principiële kritiek. “The ruling bodies of the parties, stemming from the members, tend to control the parliamentary representatives chosen by electors. This would be no more than a minor evil were the political attitudes of both electors and members roughly the same; the members could then be considered as the most conscious section, the vanguard, of the electors. But the law of disparity would destroy that illusion, by showing that the essential differences in behaviour of the two groups in no way permit one of them to claim that it reflects and represents the other” (Duverger (1965 [1954]: 101). Wanneer de opvattingen van leden niet overeenkomen met die van kiezers, krijgen vertegenwoordigers van kiezers een ander mandaat dan van partijleden.

Daarmee ontstaat een situatie die we, in navolging van Rohrschneider en Whitefield (2012), aanduiden met *representative strain*, representatieve spanning. Rohrschneider en Whitefield stellen dat partijen zowel tegemoet moeten komen aan de wensen van *loyal partisan voters*, kiezers van de partij die zich met de partij identificeren, als van *independent party voters*, kiezers van de partij die zich niet met de partij identificeren (vgl. ook Adams en Ezrow 2009:17). Dit onderscheid tussen kiezers die dicht bij een partij staan en kiezers die daar verder vanaf staan, kunnen we toepassen op het onderscheid tussen partijleden en kiezers van de partij. Het is mogelijk dat beide groepen andere opvattingen hebben en de volksvertegenwoordigers van de partij een andere boodschap meegeven. Als de opvattingen van leden anders zijn dan die van de kiezers die hen hebben gekozen, kan dat Kamerleden onder een representatieve spanning zetten.

Die representatieve spanning zal zich vooral voordoen na verkiezingen. Kamerleden zijn gekozen door kiezers (op basis van een door de partij en haar leden opgestelde lijst), maar moeten vervolgens rekening houden met de opvattingen van leden die hen controleren, bijvoorbeeld tijdens congressen of partijbijeenkomsten en van wie ze mede afhankelijk zijn voor herverkiezing. Wanneer leden hun volksvertegenwoordigers gedurende hun zittingstermijn willen bijsturen of wanneer er nieuwe kwesties op de agenda komen waarover de partij een standpunt moet innemen (vgl. Epstein 1980 [1967]: 289 e.v.), kan representatieve spanning ontstaan, als de wensen van kiezers en leden afwijken.⁶ Dan ontstaat een verschil van mening tussen kiezers en Kamerleden of tussen leden en Kamerleden. Het

6 Becker en Cuperus (2003: 32) beschrijven een proces waarin het kader van de partij niet meer representatief is voor de kiezers. Als voorbeeld van het representatieprobleem dat dan ontstaat, noemen ze de afwijzing van het formatieresultaat in 1977 “door het sterk geradicaliseerde kader, tegen de verhoudingen in de bredere achterban van de partij in.” Dat is een voorbeeld van hoe leden, wanneer zij andere opvattingen hebben dan kiezers, na verkiezingen de partij een kant op kunnen sturen die tegen de wensen van die kiezers in is.

eerste noch het laatste is voor Kamerleden een wenselijke situatie, aldus onder anderen Epstein (1980 [1967]: 291): “Clearly, for the public office-holders, agreement [tussen kiezers en leden, JdR] is desirable. Their electoral support is served by having the relatively united support of party members”.

Onderzoeksvraag

Voor de schakelfuncties van leden is het aldus van belang om te kijken hoe hun demografische en inhoudelijke profiel zich verhoudt tot dat van kiezers en vertegenwoordigers van hun partij.⁷ Voor sommige schakelfuncties gaat het dan vooral om de gelijkenis en congruentie tussen leden en kiezers, voor andere is het nodig om de hele keten van kiezers, leden en volksvertegenwoordigers in beeld te brengen.⁸ Door achtergronden en opvattingen van leden te vergelijken met die van kiezers en gekozenen ontstaat “a more detailed picture of how opinion formation and policy representation work in a representative system” (Esaïasson en Holmberg 1996: 97-98).

Overigens is het niet gezegd dat als leden niet op kiezers of vertegenwoordigers lijken zij *per definitie* geen goede schakels zijn. Ook zonder gelijkenis en congruentie kunnen leden opvattingen van kiezers in het debat inbrengen of mee laten wegen in hun keuzes; evenmin is het zo, dat als leden of Kamerleden niet op kiezers lijken zij *per definitie* niet aansprekend zijn. Toch wordt in de literatuur het (vermeende) gebrek aan gelijkenis en congruentie van leden bovenal in negatieve zin besproken. Leden die achtergronden of opvattingen hebben die afwijken van kiezers of van Kamerleden worden gezien als obstakels in de representatieve keten. Dat beeld is hardnekkig (Scarrow 2007: 644) en het is dan ook relevant om uit te zoeken in hoeverre achtergronden en opvattingen van leden lijken op die van kiezers en Kamerleden. De centrale vraag van dit hoofdstuk is dan ook **in hoeverre de achtergronden en opvattingen van partijleden lijken op die van kiezers en Tweede Kamerleden**. We richten ons daarbij op opvattingen van leden, kiezers en Kamerleden *per partij*.

De hoofdvraag bevat twee deelvragen. De eerste spitst zich toe op gelijkenis: *in hoeverre komen achtergrondkenmerken van partijleden overeen met die van kiezers en Kamerleden?*

- a. Is de gelijkenis voor alle achtergrondkenmerken hetzelfde, of zijn er verschillen?
- b. Zijn er verschillen tussen partijen?
- c. Hoe ontwikkelt de gelijkenis zich door de tijd (1986-2008)?

De tweede deelvraag gaat over congruentie: *in hoeverre komen politiek inhoudelijke opvattingen van partijleden overeen met die van kiezers en Kamerleden?*

7 Gelijkenis en congruentie zijn overigens niet voor alle schakelfuncties van leden van belang. Voor bijvoorbeeld het draaiende houden van de partijorganisatie en het geven van financiële steun is het niet noodzakelijk dat achtergrond en opvattingen van leden op die van kiezers of Kamerleden lijken.

8 Dat laatste is vooral van belang gezien de dominante verwachting dat leden de meest afwijkende geleding zijn en dat het juist hun invloed is, die kiezers en vertegenwoordigers van elkaar vervreemdt. Op die verwachting gaan we hierna uitgebreider in.

- a. Verschilt de mate van congruentie voor verschillende vraagstukken?
- b. Verschilt de mate van congruentie tussen verschillende partijen?
- c. Hoe ontwikkelt de mate van congruentie zich door de tijd (1986-2008)?

Door deze vragen te beantwoorden, leveren we een bijdrage aan het inzicht in partijen, partijleden en representatie. In eerder onderzoek is aandacht besteed aan de congruentie van opvattingen van kiezers en Kamerleden (zie o.a. Thomassen 1976; Thomassen en Zielonka-Goei 1992; Andeweg en Thomassen 2007; Andeweg 2011; Thomassen 2012) en aan de congruentie tussen kiezers en partijleden (o.a. Hillebrand en Zielonka-Goei 1990; Koole en Van Holsteyn 2000; Den Ridder et al. 2011b). De hele keten van kiezers, leden en Kamerleden wordt echter zelden in beeld gebracht – ook niet in internationaal onderzoek (Norris 1995: 34).⁹ De meerwaarde van dit hoofdstuk is dat verschillende onderzoeken worden samengebracht en aangevuld.¹⁰

5.1.2 Verwachtingen over gelijkens en congruentie van leden, kiezers en Kamerleden

Hiervoor zagen we dat er bepaalde verwachtingen leven over de mate waarin het demografische en inhoudelijke profiel van leden lijkt op dat van kiezers en Kamerleden van dezelfde partij. In het navolgende werken we die verwachtingen verder uit.

Verwachtingen over gelijkens

De eerste vraag is in hoeverre achtergrondkenmerken overeenkomen met die van kiezers en Kamerleden. Om de gelijkens tussen kiezers, leden en Kamerleden in kaart te brengen, concentreren we ons op drie achtergrondkenmerken: geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. In het verleden ging de discussie over gelijkens vooral over de oververtegenwoordiging van mannen en ouderen binnen de politieke elite. Recent is het Nederlands debat over descriptieve vertegenwoordiging nieuw leven ingeblazen door discussies over de zogenoemde diplomademocratie (zie o.a. Bovens en Wille 2011), waarbij het gaat om het idee dat lageropgeleiden ondervertegenwoordigd zijn. Dat idee is allerm minst nieuw: onderzoek naar participatie en representatie wijst al geruime tijd uit, dat hogeropgeleiden vaker politiek actief zijn dan lageropgeleiden (o.a. Campbell en Converse 1972; Van den Berg 1983: 116 e.v.; Almond en Verba 1989; Hillebrand 1992: 256; Daalder 1992: 35). De ‘opleidingskloof’ heeft de afgelopen jaren opnieuw aandacht gekregen, heeft

⁹ Het proefschrift van Hillebrand (1992) is daarop een uitzondering (zie ook Allern et al. nog te verschijnen).

¹⁰ De gelijkens en congruentie tussen kiezers en Kamerleden wordt in deze studie niet apart geproblematiseerd en onderzocht, maar alleen bekeken in relatie tot de gelijkens en congruentie van leden met beide geledingen. Zie voor recente publicaties over dit onderwerp Andeweg 2011; Thomassen 2012.

geleid tot politicologisch debat¹¹ en is doorgedrongen tot de politiek.¹² Maar wat kunnen we op basis van de literatuur precies verwachten over de gelijkenis van leden, kiezers en Kamerleden ten aanzien van hun geslacht, leeftijd en opleiding?

In zo goed als al het empirische onderzoek naar de demografische representativiteit van partijleden komt naar voren, dat leden niet representatief zijn voor kiezers. Partijleden zijn vaker man, ouder en hoger opgeleid (o.a. Gallagher en Marsh 2002: 71; Cross 2004: 20; Scarrow 2007: 42). Vrouwen, jongeren en lageropgeleiden zijn onder leden ondervertegenwoordigd. We verwachten dat ook Nederlandse partijleden op deze punten afwijken van kiezers.

Omdat het aantal partijleden daalt (van 380.029 in 1986, naar 308.925 in 2008), verwachten we tevens dat het ledenbestand steeds minder inclusief zal zijn en minder representatief voor kiezers. Het partijlidmaatschap is steeds minder een uitdrukking van collectieve identiteit en steeds meer een individuele keuze die wordt gemaakt door politiek geïnteresseerde, hogeropgeleide burgers. Daarmee wordt het ledenbestand minder een demografische afspiegeling van een bepaalde brede achterban. We verwachten dan ook dat de gelijkenis tussen leden en kiezers in 2008 geringer is dan in 1986.

Op basis van de literatuur kunnen we vervolgens tegengestelde verwachtingen formuleren over de gelijkenis tussen leden, kiezers en Kamerleden. De eerste is gebaseerd op Putnam's *law of increasing disproportion*: "the higher the level of political authority, the greater the representation for high-status social groups" (Putnam 1976: 37; vgl. ook Epstein 1980 [1967]: 258). Als we deze 'wet' volgen, dan verwachten we dat leden een hogere sociale status hebben dan kiezers en dat de groep Kamerleden nog meer afwijkt dan de groep leden, zeker wat betreft opleidingsniveau (een indicator voor een hogere sociale status). Dat idee sluit aan bij het klassieke onderzoek van Dahl naar politieke elites in New Haven, waarin hij kijkt naar de achtergrondkenmerken van de politieke leiders en de subleiders, die een niveau lager staan: achtergrondkenmerken van subleiders komen meer overeen met die van kiezers dan met die van leiders (Dahl 1961; Blondel en Müller-Rommel 2007: 821). Ook op basis van het *aantal* verwachten we dat de Kamerleden van een partij meer dan leden zullen afwijken van kiezers: er zijn minder Kamerleden dan leden en alleen al daardoor zal het voor Kamerleden moeilijker zijn om de volledige diversiteit in achtergrondkenmerken te weerspiegelen, zeker voor kleine partijen.

Er is ook een andere verwachting mogelijk over de gelijkenis tussen kiezers, leden en Kamerleden. Het idee van representatie als afspiegeling van diversiteit wordt in de politieke praktijk belangrijk gevonden en is diepgeworteld in het Nederlandse systeem van evenredige vertegenwoordiging (Elzinga 2004: 18; Van der Kolk en Aarts 2011: 267). Onder druk van onder andere vrouwenorganisaties

11 Dat debat gaat onder andere over de vraag in hoeverre deze situatie nieuw is, in hoeverre de opvattingen van lager- en hogeropgeleiden tegengesteld zijn, hoe de factor opleidingsniveau doorwerkt op opvattingen en wat de gevolgen van een diplomademocratie zijn. Zie onder andere Hakhverdian et al. 2012, Waterborg et. al 2012, Bovens en Wille 2012.

12 Voor toenmalig Tweede Kamervoorzitter Gerdi Verbeet was het de aanleiding om te pleiten voor een zoektocht naar Kamerleden met "minder opleiding, maar veel levenservaring". Dergelijke Kamerleden zouden mensen volgens haar "het gevoel geven dat het parlement er niet alleen voor hen is, maar ook van hen is" (Van der Laan 2011).

en onder de noemer van politieke vernieuwing, wordt er binnen partijen gestreefd naar het voorkomen of corrigeren van vertekeningen in leeftijd en geslacht (Koole 2001: 55). Dit streven wordt in de jaren negentig sterker (zie Van de Velde 1994: 310; Van den Berg 2007: 149-151). Het gevolg kan zijn, dat de representativiteit van Kamerleden ten opzichte van kiezers in het begin van de 21^e eeuw ten aanzien van deze achtergrondkenmerken groter is dan de representativiteit van leden. Dat houdt meteen een verwachting in over verschillen tussen achtergrondkenmerken: geslacht en leeftijd zullen op dit punt afwijken van opleidingsniveau. Want hoewel opleidingsniveau belangrijker wordt in discussies over afspiegeling, zijn er (vooralsnog) geen aanwijzingen dat selectiecommissies van politieke partijen ernaar streven het aandeel lageropgeleiden onder kandidaten te vergroten.

Verwachtingen over congruentie

Voordat we ingaan op de verwachtingen die er bestaan over de congruentie van leden met kiezers en Kamerleden, is het nodig om preciezer na te gaan wat we bedoelen met ‘congruentie’ en wanneer daarvan sprake is.

Congruentie wordt doorgaans geoperationaliseerd in termen van nabijheid (Achen 1978: 481; Hakhverdian 2009: 8; Powell 2000; Andeweg 2011; Rohrschneider en Whitefield 2012). In deze studie gaat het om nabijheid tussen geledingen binnen een partij. Er is sprake van congruentie als de opvattingen van de geledingen (in dit geval: kiezers, leden, Tweede Kamerleden) sterk op elkaar lijken.¹³

Een probleem met ‘lijken op’ is dat er verschillende manieren zijn waarop geledingen inhoudelijk op elkaar kunnen lijken. We maken hier gebruik van enquêtes waarin respondenten is gevraagd een positie te kiezen op een schaal, waarbij aan de ene kant een wenselijke situatie staat, bijvoorbeeld kleinere inkomensverschillen, en aan de andere kant een tegenovergestelde wenselijke situatie, zoals grotere inkomensverschillen. Van congruentie tussen geledingen kan in zo’n geval sprake zijn als de gemiddelde opvatting van de geledingen hetzelfde is. Het is echter mogelijk om de stelling in te nemen dat er slechts sprake is van ‘lijken op’ als alle opinie nuances van de ene geleding terug te vinden zijn bij de andere geleding. Deze positie gaat uit van het idee van representatie als het afspiegelen van diversiteit, waarbij binnen de vertegenwoordigende geleding alle mogelijke invalshoeken van de representanten (in dezelfde mate) aanwezig zijn. In dat geval is het niet genoeg dat gemiddelden overeenkomen, maar moeten opiniedistributies op elkaar lijken. Zie in dit verband de operationalisatie van Golder en Stramski (2010: 96) “Congruence is high when the distributions of citizen and representative preferences are similar; it is perfect when the two distributions are identical”.

13 Kritiek op studies naar congruentie is overigens dat het moeilijk is om vast te stellen hoe nabij kiezers en partijen moeten zijn om te spreken van ‘goede’ congruentie (Arnold en Franklin 2012: 1220). Wanneer verschillen opvattingen betekenisvol van elkaar en wanneer niet? Wanneer wordt een verschil problematisch? Dat probleem kunnen we in deze studie niet oplossen. Het blijft een kwestie van interpretatie of de mate van gelijkheid of congruentie wordt geclassificeerd als ‘klein’ of ‘groot’. Het probleem wordt iets kleiner als congruentie tussen partijen, vraagstukken of door de tijd heen wordt vergeleken. In dat geval is het min of meer objectief vast te stellen of verschillen groter of kleiner worden, al zal het bij die vergelijking door de tijd een kwestie van interpretatie blijven of men vindt dat een verschil ‘veel’ of ‘iets’ kleiner of groter is geworden.

Wanneer twee geledingen een gelijk gemiddelde hebben, wil dat niet zeggen dat de opiniedistributies congruent zijn of dat alle opiniestromingen binnen een partij worden vertegenwoordigd (zie Andeweg 2011: 41). Door volledige opiniedistributies te vergelijken, kunnen we zien of de diversiteit in de ene geleding op dezelfde manier voorkomt als in de andere geleding.

In dit hoofdstuk kiezen we niet voor een van beide benaderingen, maar zullen we congruentie zowel bekijken in termen van nabijheid van gemiddelde posities van een geleding, als in termen van het representeren van diversiteit. Om inzicht te krijgen in de plek van leden in de representatieve keten, zijn beide perspectieven immers van belang. Bovendien kunnen we hierdoor bij uiteenlopende stromingen in de literatuur aansluiten, zoals we hierna zullen zien.

Zoals we eerder schreven, verwacht ‘men’ in de literatuur en in het publieke debat over het algemeen dat leden de meest afwijkende groep zijn (Scarrow 2007: 644-645; Heidar 2006: 309; Lehrer 2012: 1295). May (1973) heeft deze verwachting aansprekend uitgewerkt in zijn *law of curvilinear disparity*. Hij veronderstelt dat kiezers gematigde opvattingen hebben en dat top-leiders (hier: Kamerleden) responsief zijn voor die opvattingen, omdat ze willen winnen bij verkiezingen. Subleiders (partijleden) zijn ideologisch gemotiveerd, hoeven zich niet of althans minder bezig te houden met de wensen van kiezers en zullen vasthouden aan hun beginselen (Narud en Skare 1999: 45).¹⁴ Het gevolg is dat de opvattingen van kiezers gematigd zijn, partijleden ideologisch relatief extreme posities innemen, en Kamerleden zich tussen deze twee geledingen in bevinden (vgl. Norris 1995: 30; Narud en Skare 1999: 45; Kennedy et al. 2006: 790).

Toch is het mogelijk om een tegenovergestelde verwachting te formuleren, namelijk dat niet de opvattingen van leden maar die van Kamerleden meer afwijken van die van kiezers. Die verwachting is gebaseerd op de al besproken *law of increasing disproportion* en de daarvan afgeleide verwachting dat Kamerleden hogeropgeleid zijn dan leden. De veronderstelling in discussies over de zogenaamde diplomademocratie is dat opleidingsniveau en opvattingen sterk samenhangen. Hogeropgeleiden zouden er andere meningen op na houden dan lageropgeleiden en daardoor zouden Kamerleden en kiezers, meer nog dan leden en kiezers, anders over politieke en maatschappelijke kwesties denken.¹⁵ Als die veronderstelling klopt, dan verwachten we dat de congruentie tussen kiezers en Kamerleden kleiner is dan die tussen leden en kiezers. In dat geval is er geen sprake van *curvilineaire disparity* maar van *lineaire disparity* (Scarrow et al. 2000: 131; zie ook Norris 1995).

De verwachting dat leden de meest afwijkende positie hebben, laat zich op twee manieren onderzoeken. De eerste sluit aan bij het onderzoek naar de wet van May en kijkt per geleding naar de gemiddelde opvatting. Als leden het meest extreem

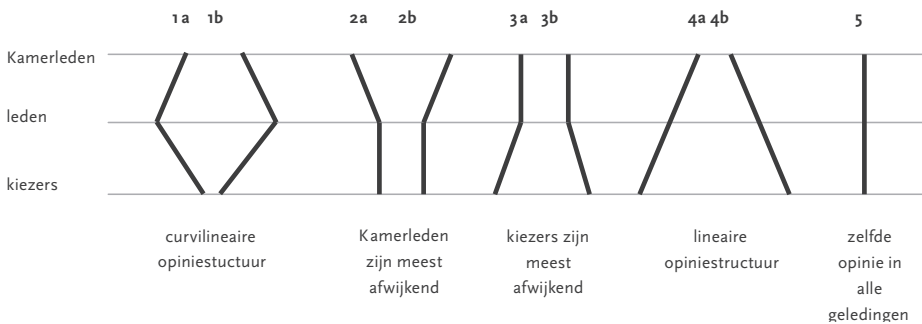
¹⁴ Epstein (1980 [1967]: 117) stelt dat leden “more rigid personalities” hebben.

¹⁵ Dat zal vooral het geval zijn bij vraagstukken waarbij opvattingen sterk samenhangen met opleidingsniveau, zoals die van integratie van minderheden en Europese eenwording (Bovens en Wille 2011: 108-109; Dekker en Den Ridder 2011: 70-73). De culturele dimensie in de politiek, waarmee deze vraagstukken geacht worden samen te hangen, wordt door sommigen aangeduid als een opleidingscheidslijn (vgl. Stubager 2009).

of afwijkend zijn, dan verwachten we een *curvilineaire* opiniestructuur zoals bij nummer 1a of 1b in figuur 5.1 (vgl. Herrera en Taylor 1994: 678; Narud en Skare 1999: 59). Als Kamerleden vanwege hun hogere opleiding het meest afwijkend zijn, verwachten we een lineaire opiniestructuur (zie 4a of 4b in figuur 5.1). Er zijn nog andere situaties mogelijk, namelijk een waarbij Kamerleden het meest afwijkend zijn terwijl kiezers en leden hetzelfde vinden (nummer 2a en 2b), een waarbij kiezers het meest afwijkend zijn terwijl leden en Kamerleden hetzelfde vinden (nummer 3a en 3b) en de situatie dat alle geledingen dezelfde gemiddelde positie innemen (nummer 5).¹⁶ Op basis van de besproken literatuur verwachten we die opiniestructuren echter niet aan te treffen.

Een tweede manier om uit te zoeken hoe opvattingen van leden zich verhouden tot die van kiezers en Kamerleden is door te kijken naar de hele opiniedistributie. Als leden de meest afwijkende opinies hebben, dan verwachten we dat de opiniecongruentie tussen leden en kiezers geringer is dan die tussen Kamerleden en kiezers. Als Kamerleden de meest afwijkende opvattingen hebben, verwachten we dat de opiniecongruentie tussen Kamerleden en kiezers geringer is dan die tussen leden en kiezers.

Figuur 5.1 Varianten van de opiniestructuur van kiezers, leden en Kamerleden

Wat kunnen we verwachten over de manier waarop de congruentie tussen leden en kiezers enerzijds en tussen leden en Kamerleden anderzijds zich door de tijd ontwikkelen? Andeweg (2011: 47) laat zien dat de congruentie tussen kiezers en Kamerleden (in de Tweede Kamer als geheel) op de links-rechtsdimensie sinds de jaren zeventig is toegenomen. Dat is vooral het gevolg van een verandering in opvattingen onder Kamerleden. Als verklaring voor de gestegen congruentie en de verschuiving van Kamerleden noemt Andeweg de toegenomen volatilititeit. Partijen kunnen niet meer rekenen op een vaste groep kiezers en zijn genoodzaakt zich meer

¹⁶ Figuur 5.1 is uiteraard een schetsmatige weergave. De gemiddelde opvatting van twee geledingen zullen feitelijk zelden helemaal hetzelfde zijn. Bovendien kunnen situatie 2 en 3, waarin Kamerleden of kiezers het meest afwijken er iets anders uitzien. In situatie 2 kunnen kiezers zich ook iets links van leden bevinden en Kamerleden heel veel linkser van leden, waarbij de afstand tussen leden en kiezers kleiner is dan de afstand tussen Kamerleden en kiezers.

responsief op te stellen. Holmberg (2011: 61) beweert echter het tegenovergestelde: hij ziet de congruentie tussen kiezers en Kamerleden (per partij -in Zweden) juist afnemen en denkt dat dit het gevolg is van toegenomen volatiliteit. Er zijn minder trouwe kiezers die op basis van ideologische overeenstemming altijd op dezelfde partij stemmen; het stemgedrag wordt meer bepaald door korte-termijfactoren. De congruentie neemt af, omdat kiezers niet meer (alleen) op een partij stemmen omdat zij zich inhoudelijk in die partij herkennen.

Vanuit de veronderstelling dat partijleden ideologisch gemotiveerd zijn en geen directe representatieve band hebben met kiezers (in de zin dat ze niet gekozen worden), ligt het niet voor de hand dat partijleden net zo gevoelig zijn voor de toegenomen volatiliteit als Kamerleden. Als we de redenering van Andeweg volgen, verwachten we dat de congruentie tussen kiezers en leden gelijk blijft. Omdat de positie van Kamerleden als gevolg van de toegenomen electorale volatiliteit verandert en de positie van leden gelijk blijft, verwachten we dat de congruentie tussen leden en Kamerleden afneemt. Zijn de gevolgen van volatiliteit zoals Holmberg ze ziet, dan zullen niet alleen Kamerleden minder op kiezers lijken, maar zal ook de congruentie tussen kiezers en leden kleiner worden. Kiezers stemmen niet meer alleen om inhoudelijke overwegingen op een partij, en hun opvattingen zijn daardoor niet per se congruent met die van leden en Kamerleden. De congruentie tussen leden en Kamerleden blijft in dit scenario gelijk.

Gebruikte databestanden

Om gelijkenis en congruentie van achtergronden respectievelijk opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden in kaart te brengen, zijn vergelijkbare data nodig. Voor de achtergronden en opvattingen van partijleden maken we gebruik van de onderzoeken die in deze studie centraal staan, de Leidse Partijledenonderzoeken (LPO) van 1986, 1999 en 2008¹⁷ Voor de achtergronden en opvattingen van kiezers gebruiken we het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 1986, 1998 en 2006 (zie www.dpes.nl en de verwijzingen aldaar voor de verantwoording voor dit onderzoek). We richten ons op kiezers die bij de betreffende Kamerverkiezingen (van 1986, 1998 en 2006) op een in het LPO aanwezige partij hebben gestemd.¹⁸ De *opvattingen* van Kamerleden worden in kaart gebracht met behulp van de Parlementsonderzoeken (hier PO genoemd) uit 1990, 2001 en 2006 (zie Thomassen et al. 1992 en Andeweg en Thomassen 2007 voor een verantwoording van deze onderzoeken;

17 Er wordt in dit hoofdstuk geen onderscheid gemaakt tussen meer en minder actieve leden. Hoewel in de literatuur vaak een inhoudelijk verschil tussen actieve en minder actieve leden wordt verondersteld, hebben we in hoofdstuk 3 gezien dat dit verschil afwezig of heel beperkt is. Ook in andere analyses op basis van het LPO bleken de inhoudelijke verschillen tussen actieve en minder actieve leden beperkt (Den Ridder et al. 2011b; Waterborg 2011).

18 We vergelijken partijleden (en Kamerleden) met de kiezers die op de partij hebben gestemd en niet met potentiële kiezers. Dat betekent dat we ons in de probleem- en vraagstelling concentreren op de representatieve spanning die ontstaat tijdens de zittingstermijn en niet op de representatieve spanning tussen leden en potentiële kiezers *voorafgaand* aan de verkiezingen die van invloed kan zijn op het electorale succes. De gegevens uit het NKO zijn gewogen op achtergrondkenmerken om te corrigeren voor afwijkingen in respons.

zie bijlage 5.1 gegevens over de respons).¹⁹ Voor de *achtergrondgegevens* van Tweede Kamerleden is gebruik gemaakt van het biografisch archief van het Parlementair Documentatiecentrum (PDC) om informatie te verkrijgen over geslacht, leeftijd en opleidingsniveau (zie bijlage 5.1 voor informatie).²⁰ Om deze gegevens zoveel mogelijk te laten aansluiten bij het PO, is ervoor gekozen om de achtergrondgegevens te bekijken van de Kamerleden die in de Tweede Kamer zaten op het moment dat het PO is uitgevoerd (te weten augustus 1990, april 2001 en september 2006).²¹ Deze gegevens zijn openbaar. Daardoor kunnen we voor het laatste meetpunt (2006-2008) ook een vergelijking maken tussen achtergrondkenmerken van kiezers, leden en Kamerleden van GroenLinks, ChristenUnie en SGP.²²

5.2 Gelijkenis

Voor geslacht vergelijken we het aandeel mannen en vrouwen binnen elke geleding, bij leeftijd kijken we naar de leeftijd in categorieën en de gemiddelde leeftijd, bij opleidingsniveau vergelijken we de hoogst gevolgde opleiding. In hoeverre er sprake is van gelijkenis tussen leden, kiezers en Kamerleden brengen we in kaart met behulp van een gelijkenismaat (zie hoofdstuk 4): hoe hoger de gelijkenismaat, des te beter de achtergronden van de geledingen overeenkomen.

-
- 19 Met dank aan Rudy Andeweg en Jacques Thomassen voor het beschikbaar stellen van de data. Aan het gebruik van deze data is de voorwaarde gesteld, dat antwoorden uit de enquête niet te herleiden zijn tot individuele Kamerleden (vgl. Andeweg en Thomassen 2007: 11). Omdat dit bij kleine partijen snel het geval is, blijven de gegevens van die partijen in dit hoofdstuk buiten beschouwing. In combinatie met het feit dat ook het partijledenonderzoek zich in 1986 en 1999 beperkt tot vier partijen, betekent het dat we kijken naar de congruentie van leden, kiezers en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD op drie punten in de tijd. Het is daarbij de vraag of D66 met vijf deelnemende Kamerleden in 2006 niet te klein is om te worden meegenomen. Er zijn echter overwegingen om dat toch te doen. In de eerste plaats hebben we voor D66 eerdere punten in de tijd, waardoor we een goede vergelijking kunnen maken. In de tweede plaats gebruikt ook Thomassen (2012) gegevens van D66 uit 2006 om congruentie tussen kiezers en leden te onderzoeken (op basis van de gemiddelde zelfplaatsing).
- 20 Met dank aan Bert van den Braak van het Parlementaire Documentatiecentrum voor het ter beschikking stellen en aanleveren van deze gegevens.
- 21 Op dit punt kunnen andere keuzes worden gemaakt en zou kunnen worden gekozen voor een tijdstip dat dichter bij het kiezersonderzoek ofwel bij het partijledenonderzoek ligt. Ook is het mogelijk om te kiezen voor de samenstelling van de Tweede Kamer direct na de verkiezingen of na het afronden van de formatie. Maar het leek hier gezien de onderzoeksvraag en de overige beschikbare data informatiever om hetzelfde tijdstip als het parlementsonderzoek te nemen.
- 22 Voor een zo zuiver mogelijke vergelijking van kiezers, leden en Kamerleden zouden de gebruikte onderzoeken op hetzelfde moment moeten zijn uitgevoerd. Dat is niet het geval; we gebruiken onderzoeken die in tijdspanne zo dicht mogelijk bij elkaar liggen. Gegevens van leden uit 1986 vergelijken we met het NKO 1989 en PO 1990. Gegevens van leden uit 1999 vergelijken we met het NKO 1998 en PO 2001. Gegevens van leden uit 2008 vergelijken we met het NKO 2006 en PO 2006. Als gegevens in uiteenlopende periodes verzameld zijn, kan het zijn dat tijdens het veldwerk van het ene onderzoek een bepaald thema meer speelde dan tijdens het veldwerk van het andere of de politieke situatie was anders, wat invloed kan hebben op de antwoorden. Omdat we hier onderzoek doen naar achtergronden en opinies die waarschijnlijk door de tijd niet heel snel veranderen, zijn deze verschillen in veldwerkperiode niet onoverkomelijk.

Daarnaast bekijken we de originele verdelingen van achtergronden per geleding om in beeld te brengen welke groepen in een bepaalde geleding zijn over- en welke zijn ondervertegenwoordigd.

5.2.1 Het demografisch profiel van leden, kiezers en Kamerleden

In de figuren 5.2-5.6 zien we het aandeel vrouwen onder kiezers, leden en Kamerleden van de diverse partijen. In alle onderzochte jaren en bij alle partijen is het aandeel vrouwen onder leden aanzienlijk lager dan onder kiezers. Partijleden zijn vaker man.²³ De mate waarin vrouwen zijn ondervertegenwoordigd verschilt overigens per partij. De gelijkenis op dit punt tussen leden en kiezers van PvdA, D66 en GroenLinks is groter dan bij CDA, VVD, ChristenUnie en SGP (zie tabel 5.1). Bij de ChristenUnie is de gelijkenis vooral klein omdat de partij – ook in vergelijking met andere partijen – in 2006 veel vrouwelijke kiezers trekt, terwijl de partij weinig vrouwelijke leden heeft. Het is niet verwonderlijk dat ondervertegenwoordiging van vrouwen binnen de SGP verreweg het grootst is. Pas sinds 2006 mogen vrouwen lid worden van de partij, wat het lage aandeel vrouwelijke leden verklaart. Er is geen eenduidige lineaire ontwikkeling door de tijd. In vergelijking met eind jaren tachtig is de gelijkenis tussen leden en kiezers bij de VVD iets kleiner geworden. Bij het CDA is de gelijkenis toegenomen en bij PvdA en D66 vrijwel gelijk gebleven.

Als we Kamerleden in de vergelijking betrekken, zien we dat in 2006-2008 in alle partijen behalve in de SGP, die uit principe geen vrouwelijke Kamerleden heeft²⁴, het aandeel vrouwelijke Tweede Kamerleden hoger is dan het aandeel vrouwelijke leden. De gelijkenis tussen kiezers en Kamerleden is groter dan die tussen kiezers en partijleden. In D66 en CDA is de gelijkenis tussen kiezers en Kamerleden ook in de jaren tachtig en negentig al groter dan die tussen leden en Kamerleden. In PvdA en VVD niet: in die partijen was de gelijkenis tussen

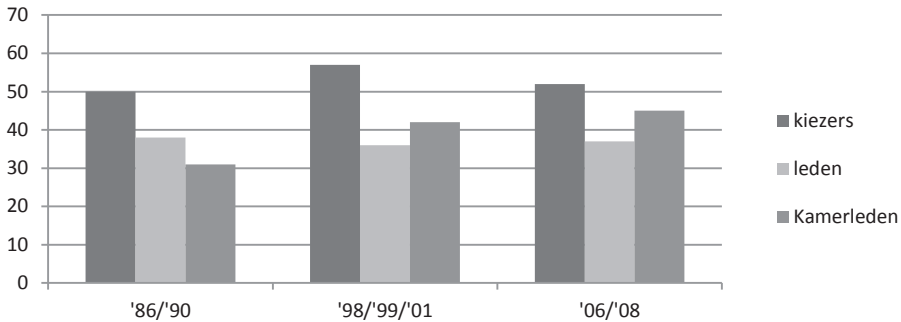
23 Ook bij andere vormen van politieke participatie, het stemmen bij verkiezingen uitgezonderd, zijn vrouwen minder vaak geneigd mee te doen dan mannen (Leyenaar 1989: 87; Burns et al. 2001: 1-2). De verklaring hiervoor wordt gezocht in gezinsomstandigheden, socialisatieprocessen en de toegang tot hulpbronnen. Ook psychologische factoren spelen een rol: vrouwen hebben minder politiek zelfvertrouwen en minder politieke interesse (Burns et al. 2001: 359-360; zie ook Leyenaar 1989).

24 De SGP is geen voorstander van vrouwenkiesrecht. Vrouwen kunnen pas sinds 2006 formeel lid worden van de partij (zie hoofdstuk 2), maar konden zich niet kandideren voor politieke functies. In april 2010 bepaalde de Hoge Raad dat de SGP vrouwen niet langer mocht uitsluiten van een plaats op de kieslijst, omdat dit in strijd is met het VN vrouwenverdrag (Van Biezen 2010: 9). In 2013 wijzigde de SGP haar statuten om de kandidaatstelling van vrouwen mogelijk te maken. De partij nam in haar algemeen reglement de volgende tekst op: "gelet op het arrest van de Hoge Raad van 9 april 2010 (LJN BK4547 en BK4549) kan het geslacht van kandidaten bij de kandidaatstelling als bedoeld in de artikelen 13b tot en met 17 van dit Algemeen Reglement rechtens niet aan kandidaten worden tegengeworpen" (SGP 2013, art. 13a). Hoewel de partij eind 2012 verwachtte dat er in de praktijk geen vrouwelijke kandidaten zouden zijn (*Trouw*, 30 november 2012), meldde zich in augustus 2013 een eerste vrouwelijke kandidaat voor het lokale lijsttrekkerschap in Vlissingen (*Reformatorisch Dagblad*, 22 augustus 2013).

kiezers en leden midden jaren tachtig groter dan de gelijkens tussen kiezers en Kamerleden. In VVD was dat ook in de jaren negentig nog het geval.

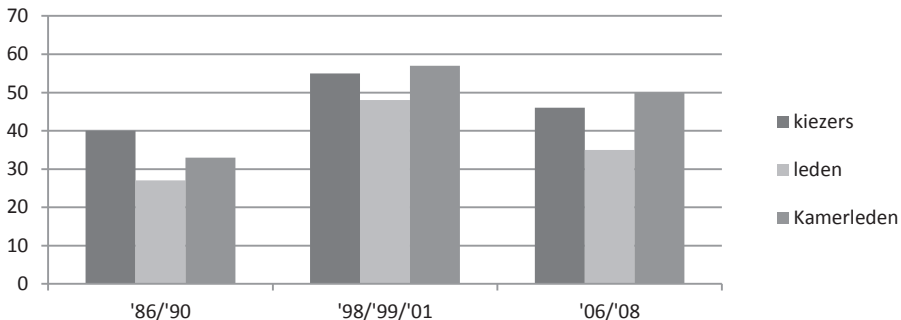
De stijging van het aandeel vrouwelijke Kamerleden is al in de jaren zeventig van de vorige eeuw in gang gezet (Leyenaar 1989:103-105; Daalder 1992: 19) en wordt in de jaren negentig versterkt door de instelling van landelijke kandidaatstellingscommissies, waarin wordt gelet op het aandeel vrouwen (Van de Velde 1994: 310; Van den Berg 2007: 149-151). Dat lijkt resultaat te hebben gehad. In PvdA, D66, CDA en VVD is de gelijkens tussen kiezers en Kamerleden op dit punt sinds de jaren tachtig toegenomen. Daardoor is de gelijkens tussen kiezers en Kamerleden in 2006-2008 in bijna alle partijen groter dan de gelijkens tussen leden en kiezers. De uitzondering is natuurlijk de SGP, waar de *gender gap* groot is.

Figuur 5.2 Aandeel vrouwen onder kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA, 1986-2008 (in procenten)

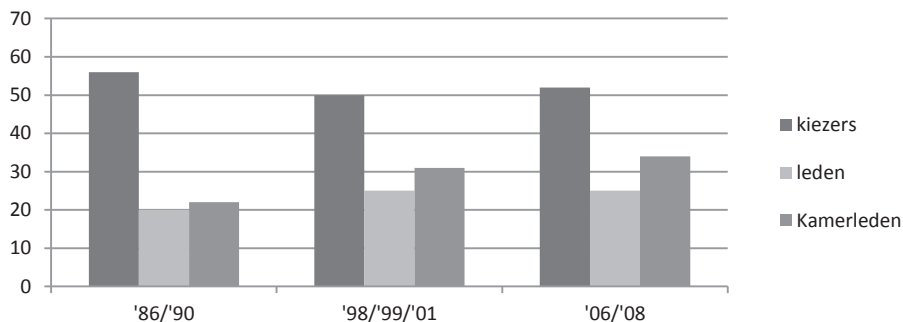
a. N kiezers: 418, 386, 501; N leden: 292, 723, 548; N Kamerleden: 49, 45, 42
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.3 Aandeel vrouwen onder kiezers, leden en Kamerleden van D66, 1986-2008 (in procenten)

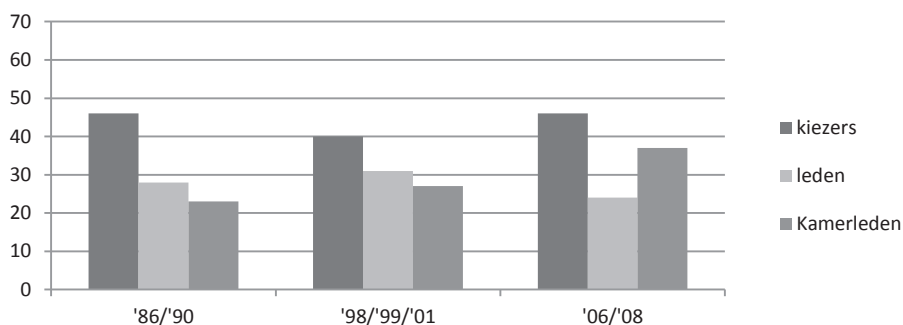
a. N kiezers: 86, 120,39; N leden: 362, 903, 911; N Kamerleden: 12, 14, 6
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.4 Aandeel vrouwen onder kiezers, leden en Kamerleden van het CDA, 1986-2008 (in procenten)

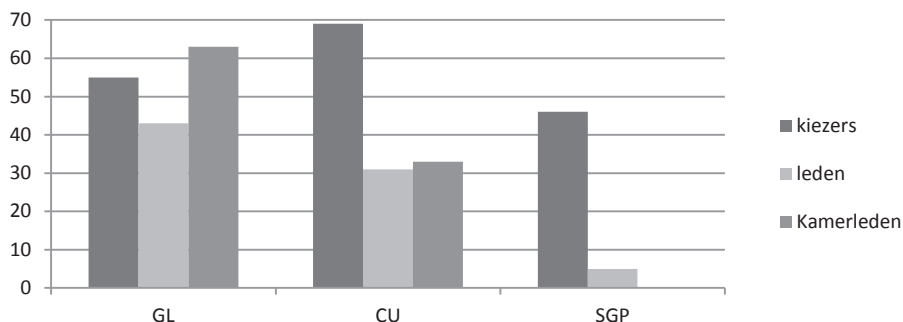
a. N kiezers: 419, 245, 607; N leden: 265, 587, 482; N Kamerleden: 54, 29, 44
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.5 Aandeel vrouwen onder kiezers, leden en Kamerleden van de VVD, 1986-2008 (in procenten)

a. N kiezers: 222, 329, 326; N leden: 300, 631, 547; N Kamerleden: 22, 37, 27
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.6 Aandeel vrouwen onder kiezers, leden en Kamerleden van GroenLinks, ChristenUnie en SGP, 2006-2008 (in procenten)

a. N kiezers: 111, 97, 26; N leden: 666, 520, 545; N Kamerleden: 8, 3, 2
Bron: NKO 2006; LPO 2008; Archief PDC

Tabel 5.1 Mate van gelijkenis^a in geslacht tussen kiezers, leden en Kamerleden, per partij, 1986-2008 (in procenten)

	PvdA			D66			CDA			VVD			GL	CU	SGP
	'86- '90	'98 '01	'06/ '08	'86- '90	'98 '01	'06/ '08	'86- '90	'98 '01	'06/ '08	'86- '90	'98 '01	'06/ '08	'06/ '08	'06/ '08	'06/ '08
kiezers- leden	88	80	85	88	93	89	64	75	73	82	92	78	88	62	59
kiezers- Kamerleden	81	86	93	94	98	96	66	81	82	77	88	91	93	79	54
leden- Kamerleden	93	94	92	94	91	85	98	94	91	95	96	87	81	83	95

a. Leesvoorbeeld: In 1986-1990 is 50% van de PvdA-kiezers man en 50% is vrouw, onder de PvdA-leden is 62% man en 38% vrouw. De mate van gelijkenis is dan $100\% - (\text{het absolute verschil tussen 50 en 62}) = 88\%$.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

In de tabellen 5.2-5.6 staat de leeftijdsverdeling en gemiddelde leeftijd van kiezers, leden en Kamerleden van de onderzochte partijen, evenals de gelijkenis in leeftijd tussen deze geledingen. Aan de gemiddelde leeftijd zien we dat leden in alle partijen en alle jaren gemiddeld ouder zijn dan kiezers. Het verschil in de gemiddelde leeftijd tussen kiezers en leden is, met uitzondering van de VVD, groter geworden. Ook de gelijkenis van de leeftijdsdistributie (in vijf categorieën) is in drie van de vier partijen in de meest recente meting kleiner dan eind jaren tachtig. Als we naar de leeftijdsverdeling kijken, dan zien we dat het aandeel 18-30-jarigen onder leden sterk ondervertegenwoordigd is en het aandeel 61-plussers oververtegenwoordigd. Die verschillen worden door de tijd heen groter: partijleden vergrijzen.

Er zijn kleine verschillen tussen partijen. Midden jaren tachtig en eind jaren negentig lag de gemiddelde leeftijd van leden van D66 slechts enkele jaren hoger dan die van kiezers en had die partij een behoorlijk aandeel jonge leden. In 2006-2008 blijkt ook D66 sterk vergrijst.²⁵ Bij de VVD is in die periode de gelijkenis juist groter, vooral door een daling van de gemiddelde leeftijd van leden. De SGP trekt relatief veel jonge kiezers, maar heeft in die leeftijdsgroep nauwelijks leden.

Als we onze blik verbreden en ook naar Kamerleden kijken, zien we dat de gemiddelde leeftijd van kiezers dichterbij die van Kamerleden ligt dan bij die van leden. Kamerleden zijn gemiddeld ongeveer even oud of zelfs iets jonger dan de kiezers van hun partij. Als we echter naar de gelijkensmaat en de hele leeftijdsdistributie kijken, zien we dat de gelijkenis over de hele leeftijdsverdeling tussen kiezers en Kamerleden niet beter is dan die tussen leden en Kamerleden (met uitzondering van het CDA in 2006-2008). Dat komt doordat onder Kamerleden de jongste (18-30) en oudste (61+) leeftijdsgroepen sterk ondervertegenwoordigd

²⁵ Sinds 2008 is het ledenaantal van D66 verdubbeld en in 2014 is de partij aanzienlijk jonger dan in 2008 (Kas en Modderkolk 2014).

zijn. De gelijkens tussen de leeftijd van kiezers en Kamerleden is in de jaren nul beter dan in de jaren tachtig. In vergelijking met 1986-1990 zien we dat in de meeste partijen de spreiding onder de Kamerleden iets is toegenomen. In 1986-1990 zitten de meeste Kamerleden in de leeftijdsgroep 41-50, in 2006 zijn er enkele Kamerleden onder de veertig bijgekomen. Selectiecommissies hebben in het kader van partijvernieuwing ook geprobeerd meer 'jonge' kandidaten te vinden (Koole 2001b: 55).

Tabel 5.2 Leeftijdsverdeling onder kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA, 1986-2008 (in procenten, gemiddelde leeftijd, gelijkens)

	18-30	31-40	41-50	51-60	61+	totaal	N	gemid- delde		gelijkens
'86/'90										
kiezers	30	24	13	12	21	100	417	43	kiezers-leden	76
leden	6	34	15	16	29	100	291	50	kiezers-Kamerleden	49
Kamerleden	0	27	55	18	0	100	49	45	leden-Kamerleden	58
'98/'99/'01										
kiezers	19	21	22	16	22	100	386	47	kiezers-leden	67
leden	6	12	25	27	30	100	721	54	kiezers-Kamerleden	56
Kamerleden	2	22	38	33	4	99	45	47	leden-Kamerleden	71
'06/'08										
kiezers	17	16	21	22	25	101	462	49	kiezers-leden	68
leden	4	7	11	29	49	100	548	60	kiezers-Kamerleden	63
Kamerleden	2	19	45	31	2	99	42	47	leden-Kamerleden	52

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Tabel 5.3 Leeftijdverdeling onder kiezers, leden en Kamerleden van D66, 1986-2008 (in procenten, gemiddelde leeftijd, gelijkens)

	18-30	31-40	41-50	51-60	61+	totaal	N	gemid- delde		gelijkens
'86/'90										
kiezers	31	27	19	13	10	100	84	40	kiezers-leden	84
leden	16	32	27	17	9	101	363	43	kiezers-Kamerleden	49
Kamerleden	0	17	58	25	0	100	12	48	leden-Kamerleden	60
'98/'99/'01										
kiezers	24	24	27	18	7	100	119	41	kiezers-leden	84
leden	13	20	26	25	17	101	899	47	kiezers-Kamerleden	59
Kamerleden	0	7	57	29	7	100	14	49	leden-Kamerleden	64
'06/'08										
kiezers	13	18	24	21	24	100	37	50	kiezers-leden	57
leden	1	4	8	30	57	100	910	62	kiezers-Kamerleden	56
Kamerleden	0	50	17	33	0	100	6	44	leden-Kamerleden	42

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Tabel 5.4 Leeftijdverdeling onder kiezers, leden en Kamerleden van het CDA, 1986-2008 (in procenten, gemiddelde leeftijd, gelijkens)

	18-30	31-40	41-50	51-60	61+	totaal	N	gemid- delde		gelijkens
'86/'90										
kiezers	22	17	18	15	28	100	419	47	kiezers-leden	76
leden	3	11	18	27	40	99	271	57	kiezers-Kamerleden	50
Kamerleden	4	11	46	37	2	100	54	48	leden-Kamerleden	62
'98/'99/'01										
kiezers	10	11	15	17	48	101	245	58	kiezers-leden	87
leden	3	6	13	25	52	99	586	61	kiezers-Kamerleden	52
Kamerleden	3	7	35	45	10	100	29	50	leden-Kamerleden	58
'06/'08										
kiezers	15	17	18	17	33	100	582	51	kiezers-leden	60
leden	2	3	6	17	73	101	459	67	kiezers-Kamerleden	66
Kamerleden	0	21	41	25	14	101	44	48	leden-Kamerleden	39

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Tabel 5.5 Leeftijdverdeling onder kiezers, leden en Kamerleden van de VVD, 1986-2008 (in procenten, gemiddelde leeftijd, gelijkennis)

	18-30	31-40	41-50	51-60	61+	totaal	N	gemid- delde		gelijkennis
'86/'90										
kiezers	30	22	20	15	13	100	221	41	kiezers-leden	73
leden	9	15	22	20	31	97	299	53	kiezers-Kamerleden	53
Kamerleden	0	18	55	27	0	100	22	48	leden-Kamerleden	58
'98/'99/'01										
kiezers	24	25	18	18	16	101	330	44	kiezers-leden	66
leden	5	9	19	24	43	100	628	57	kiezers-Kamerleden	61
Kamerleden	0	27	38	35	0	100	37	46	leden-Kamerleden	52
'06/'08										
kiezers	17	27	21	17	18	100	317	45	kiezers-leden	84
leden	8	22	19	21	31	101	546	51	kiezers-Kamerleden	68
Kamerleden	0	21	41	25	14	100	27	46	leden-Kamerleden	66

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Tabel 5.6 Leeftijdverdeling onder kiezers, leden en Kamerleden van GroenLinks, ChristenUnie en SGP, 2006-2008 (in procenten, gemiddelde leeftijd, gelijkennis)

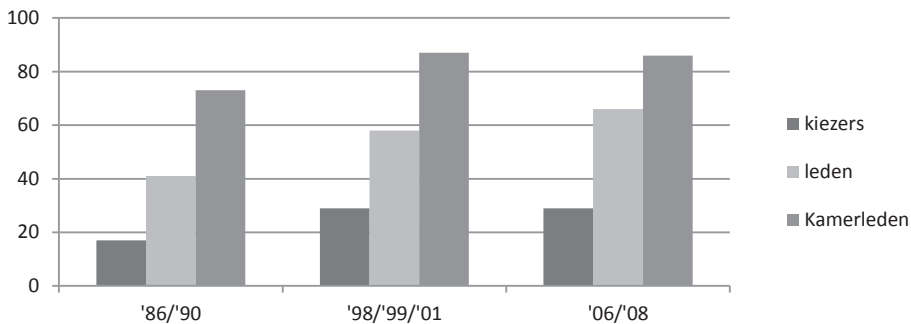
	18-30	31-40	41-50	51-60	61+	totaal	N	gemid- delde		gelijkennis
GL										
kiezers	23	24	24	18	12	101	107	40	kiezers-leden	73
leden	10	14	20	30	26	100	665	51	kiezers-Kamerleden	60
Kamerleden	0	25	63	13	0	101	8	45	leden-Kamerleden	46
CU										
kiezers	19	21	12	19	30	101	94	49	kiezers-leden	85
leden	7	17	19	24	32	99	516	53	kiezers-Kamerleden	12
Kamerleden	0	0	100	0	0	100	3	45	leden-Kamerleden	19
SGP										
kiezers	48	15	11	4	22	100	24	41	kiezers-leden	61
leden	9	18	16	17	39	99	543	53	kiezers-Kamerleden	37
Kamerleden	0	50	0	0	50	100	2	51	leden-Kamerleden	58

Bron: NKO 2006; LPO 2008; Archief PDC

In de figuren 5.7-5.11 zien we dat het aandeel hogeropgeleiden (hbo of universiteit) onder partijleden en Kamerleden hoger ligt dan onder kiezers van de partij.²⁶ Voor alle partijen geldt dat Kamerleden nóg hogeropgeleid zijn dan leden. De *law of increasing disproportion* lijkt ten aanzien van het opleidingsniveau inderdaad te gelden. Dat was in 1986 zo (zie ook Hillebrand 1992: 256) en dat is in 2008 nog steeds het geval. In alle partijen nam het aandeel hogeropgeleide leden sinds eind jaren tachtig toe. Bij de meeste partijen zien we bij Kamerleden ook een stijging, maar die is mede door grenseffecten geringer: Kamerleden waren al in 1986 hogeropgeleid. De kloof tussen kiezers en Kamerleden is bij de SGP het grootst. De twee of drie Kamerleden van de partij zijn hogeropgeleid, terwijl slechts een klein deel van de kiezers dat is. De gelijkennis tussen leden en kiezers is in de SGP juist verreweg het grootst.

Aangezien ook het aandeel hogeropgeleiden onder het electoraat toeneemt, is het niet zo dat de gelijkennis in opleiding door de tijd onvermijdelijk kleiner wordt en de ‘opleidingskloof’ groter (zie tabel 5.7). De gelijkennis tussen leden en kiezers is in CDA en D66 in de meest recente gegevens groter dan eind jaren tachtig. Bij PvdA en VVD is de gelijkennis afgenomen, omdat het opleidingsniveau onder leden sterker is gestegen dan onder kiezers van die partijen. De gelijkennis tussen kiezers en Kamerleden van D66 is in de jaren nul groter dan in de jaren tachtig en in de overige drie partijen vrijwel gelijk gebleven. De gelijkennis tussen leden en Kamerleden is in PvdA, D66 en VVD groter geworden en in het CDA afgenomen.

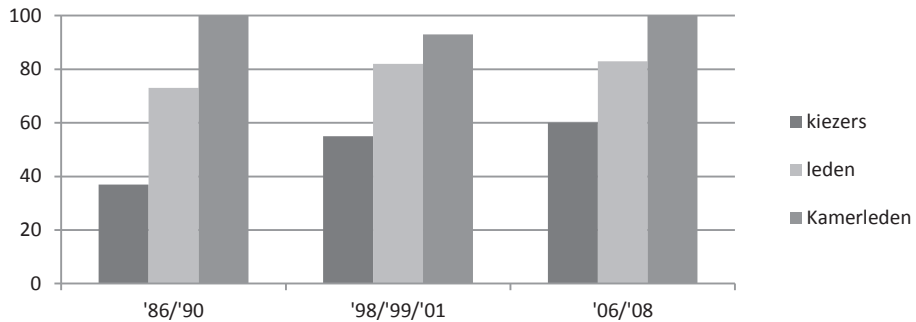
Figuur 5.7 Aandeel hogeropgeleiden onder kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA, 1986-2008 (in procenten)

a. N kiezers: 416, 386, 497; N leden: 289, 720, 537; N Kamerleden: 49, 45, 42
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

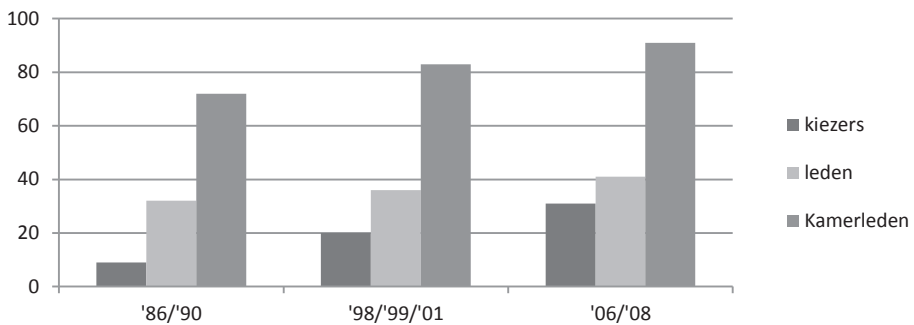
²⁶ Het verschil is iets kleiner dan werd gesuggereerd in Den Ridder et al. 2011b, waar voor kiezers gebruik is gemaakt van het hoogst *genoten* opleidingsniveau, terwijl partijleden is gevraagd naar de hoogst *gevolgde* opleiding. Hier wordt voor beide geledingen gekeken naar de hoogst gevolgde opleiding.

Figuur 5.8 Aandeel hogeropgeleiden onder kiezers, leden en Kamerleden van D66, 1986-2008 (in procenten)

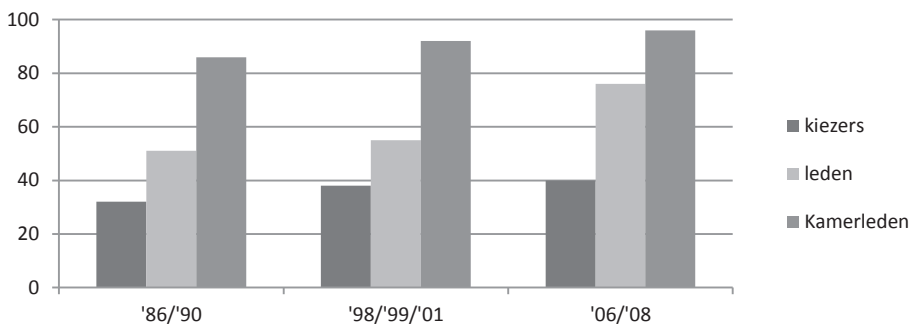
a. N kiezers: 85, 119, 38; N leden: 363, 895, 903; N Kamerleden: 12, 14, 6
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.9 Aandeel hogeropgeleiden onder kiezers, leden en Kamerleden van het CDA, 1986-2008 (in procenten)

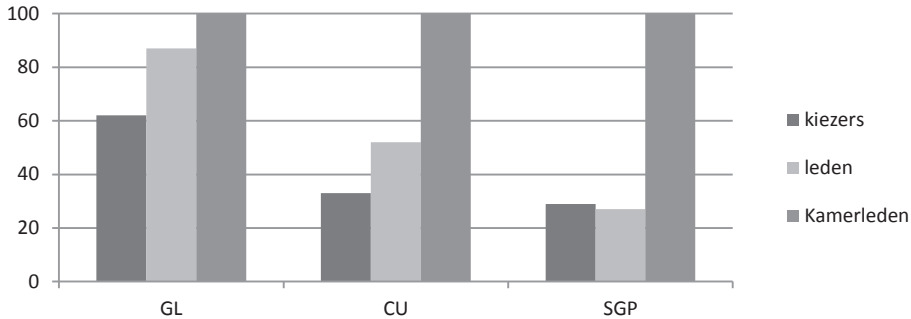

a. N kiezers: 415, 245, 599; N leden: 261, 575, 453; N Kamerleden: 54, 29, 44
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.10 Aandeel hogeropgeleiden onder kiezers, leden en Kamerleden van de VVD, 1986-2008 (in procenten)

a. N kiezers: 219, 330, 327; N leden: 298, 627, 537; N Kamerleden: 22, 37, 27
Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

Figuur 5.11 Aandeel hogeropgeleiden onder kiezers, leden en Kamerleden van GroenLinks, ChristenUnie en SGP, 2006-2008 (in procenten)

a. N kiezers: 110, 97, 27; N leden: 662, 513, 538; N Kamerleden: 8, 3, 2

Bron: NKO 2006; LPO 2008; Archief PDC

Tabel 5.7 Mate van gelijkenis in opleidingsniveau^a tussen kiezers, leden en Kamerleden, per partij, 1986-2008 (in procenten)

	PvdA			D66			CDA			VVD			GL	CU	SGP
	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'06/'08	'06/'08	'06/'08
kiezers- leden	77	71	63	63	73	76	77	84	90	81	83	63	77	81	96
kiezers- Kamerleden	44	43	43	36	63	59	37	37	40	45	46	43	62	33	29
leden- Kamerleden	67	72	80	73	89	83	60	53	50	65	63	80	84	52	27

a. De gelijkensmaat berekent voor drie categorieën (lager onderwijs, midden categorie, hbo/universiteit). Een indeling in drie vrij algemene categorieën is nodig om de gegevens uit de drie onderzoeken vergelijkbaar te maken.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Archief PDC

5.2.2 Afwijkende leden of afwijkende Kamerleden?

Net als in veel andere landen zijn Nederlandse partijleden in vergelijking met kiezers inderdaad vaker man, ouder en hoger opgeleid. De ondervertegenwoordiging van vrouwen en jongeren doet zich in alle partijen voor. Een ondervertegenwoordiging van lageropgeleiden zien we in alle partijen behalve de SGP. In die partij zijn ongeveer evenveel lager- en middelbaaropgeleide leden als kiezers.

Een tweede verwachting is dat de gelijkenis tussen leden en kiezers kleiner is geworden, omdat het aantal leden daalt en het lidmaatschap steeds selectiever zou worden. In de gepresenteerde gegevens is er geen duidelijke steun voor die verwachting: de gelijkenis tussen leden en kiezers ten aanzien van hun achtergronden is in de jaren nul niet substantieel slechter dan eind jaren tachtig. Uitzondering is leeftijd: de leeftijdsverdeling van leden en kiezers van PvdA, D66

en CDA verschilt in 2006-2008 meer dan in de jaren tachtig.²⁷ Binnen de VVD is dit niet het geval. De gelijkenis in geslacht van leden en kiezers van PvdA en D66 is vergelijkbaar met de jaren tachtig, in het CDA is de gelijkenis toegenomen en in de VVD iets afgenomen. Bij PvdA en VVD wordt de gelijkenis ten aanzien van het opleidingsniveau minder, bij CDA en D66 is de gelijkenis van het opleidingsniveau van leden en kiezers in de jaren tachtig groter dan de jaren nul. We zien kortom verschillen tussen partijen en achtergrondkenmerken: bij sommige partijen wordt de gelijkenis groter, bij andere kleiner. Deze ontwikkeling in gelijkenis is niet lineair: het is niet zo dat de gelijkenis eind jaren negentig geringer is dan eind jaren tachtig, en in het begin van de 21^e eeuw weer geringer dan in de jaren negentig. Kiezers en leden lijken niet sterk op elkaar, maar dat eventuele probleem is niet evident toegenomen (vgl. Den Ridder et al. 2011b: 171).

Over de gelijkenis tussen kiezers, leden en Kamerleden formuleerden we tegenovergestelde verwachtingen. De eerste is gebaseerd op de *law of increasing disproportion* en luidt dat de gelijkenis tussen leden en kiezers groter zal zijn dan tussen kiezers en Kamerleden. De tweede luidt dat de gelijkenis tussen kiezers en Kamerleden groter zal zijn dan tussen kiezers en leden. Die verwachting is gebaseerd op het idee dat selectiecommissies binnen partijen ernaar streven hun kandidatenlijst een goede afspiegeling van de kiezers te laten zijn, vooral waar het gaat om leeftijd en geslacht.

In tabel 5.8 staat voor geslacht, leeftijd (gemiddelde en leeftijdsverdeling) en opleidingsniveau of Kamerleden (K) of leden (l) ten opzichte van kiezers de meest afwijkende geleiding zijn. Wat betreft geslacht is de gelijkenis tussen kiezers en Kamerleden vaak groter dan de gelijkenis tussen leden en kiezers. Bij leeftijd is de conclusie afhankelijk van het feit of gelijkenis wordt gedefinieerd in termen van de gemiddelde leeftijd of van de leeftijdsverdeling. De gemiddelde leeftijd van kiezers en Kamerleden ligt vaak dicht bij elkaar dan de gemiddelde leeftijd van leden en kiezers. Kijken we echter naar de gelijkenis van de verdeling, dan is de gelijkenis tussen leden en kiezers vaak groter dan tussen kiezers en Kamerleden. Onder partijleden zijn relatief weinig jongeren, maar onder Kamerleden zijn dat in de meeste partijen nog minder. Wat betreft het opleidingsniveau geldt dat er sprake is van *increasing disproportion*: leden zijn hogeropgeleid dan kiezers en Kamerleden zijn hogeropgeleid dan leden. Dit gaat op voor alle partijen in alle onderzochte jaren.

Er is kortom noch steun voor een altijd geldende *law of increasing disproportion*, noch voor het idee dat leden altijd het meest afwijkend zijn. De mogelijke invloed van selectiecommissies lijkt op het gebied van geslacht te zorgen voor een correctie van de *bias* in het ledenbestand; voor leeftijd geldt dat ten dele, vooral omdat onder Kamerleden de jongste en oudste leeftijdsgroepen ondervertegenwoordigd zijn.²⁸

27 Al is het dus voor D66 mogelijk dat dit verschil in leeftijd na 2008 aanzienlijk kleiner is geworden.

28 Een aanvullende verwachting zou kunnen zijn dat als leden meer zeggenschap krijgen over de kandidatenlijst de gelijkenis tussen kiezers en vertegenwoordigers afneemt, omdat selectiecommissies in staat zijn een meer evenwichtige lijst op te stellen (Rahat et al. 2008: 666-667).

Tabel 5.8 Wie is de meest afwijkende geleding (ten opzichte van kiezers)?

	PvdA			D66			CDA			VVD			GL	CU	SGP
	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'86-'90	'98-'01	'06/'08	'06/'08	'06/'08	'06/'08
geslacht ^b	K	I	I	I	I	I	I	I	I	K	K	I	I	I	K
leeftijd ^c (gemiddelde)	I	I	I	K	K	I	I	K	I	I	I	I	I	I	I
leeftijd (verdeling) ^b	K	K	K	K	K	(K)	K	K	I	K	K	K	K	K	K
opleidingsniveau ^b	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K	K

a. 'K' betekent dat Kamerleden minder op kiezers lijken dan leden, 'I' betekent dat leden minder op kiezers lijken dan Kamerleden.

b. Gebaseerd op gelijkensmaten in tabel 5.1-5.7

c. Gebaseerd op de vergelijking van de gemiddelde leeftijd uit tabel 5.2-5.6

5.3 Congruentie

In veel onderzoek wordt opiniecongruentie bekeken in termen van links en rechts (zie o.a. Powell 2000; Andeweg 2011; Dalton et al. 2011; Rohrschneider en Whitefield 2012: 86 e.v.). In internationaal onderzoek is dit vaak de enige inhoudelijke indicator die zowel in onderzoek naar kiezers als Kamerleden voorkomt en waarop ontwikkelingen over langere termijn kunnen worden bekeken. Kritiek op onderzoek waarin alleen gebruik wordt gemaakt van de links-rechtsdimensie, is echter dat die een te positief beeld zou opleveren over representatie, omdat de congruentie op specifieke vraagstukken vaak lager is (Thomassen 2012: 13; zie ook Thomassen 1994: 255-256). We zullen ons hier dan ook niet beperken tot congruentie in de links-rechtsoriëntatie, maar zullen concrete vraagstukken in de analyse betrekken: vragen over euthanasie, inkomensverschillen, integratie van minderheden en Europese eenwording zijn zowel opgenomen in onderzoek naar partijleden als in onderzoek naar kiezers en Kamerleden. De eerst twee

Voor die verwachting vinden we geen steun. De SGP is wat betreft de kandidaatstelling de meest gecentraliseerde partij, maar de gelijkensmaten tussen kiezers en Kamerleden is er het laagst. In de partijen waar individuele leden zeggenschap hebben (D66, GroenLinks, VVD) is de gelijkensmaten al met al het grootst. Hiervoor is een aantal mogelijke verklaringen. De eerste is dat hoewel leden formeel meer te zeggen hebben gekregen over de kandidaatstelling, selectiecommissies nog steeds een invloed in de pap hebben en de reële invloed van leden gering is (vgl. Van de Velde et al. 2013: 134). In de tweede plaats klopt de assumptie, dat selectiecommissies altijd streven naar afspiegeling, niet. Zo worden er binnen de SGP om principiële redenen geen vrouwen geselecteerd. De gelijkensmaten tussen kiezers en Kamerleden is op dat punt dus laag, maar met invloed van leden heeft dat weinig te maken. De uitkomst van een selectieproces hangt niet alleen samen met de vraag wie selecteert (leden of selectiecommissies), maar ook en vooral met de vraag welke kenmerken de moeite waard worden gevonden om op te selecteren. Een derde verklaring is dat ook leden afspiegeling van bepaalde kenmerken belangrijk vinden en daarmee – als ze meer te zeggen krijgen – rekening houden bij hun keuze.

vraagstukken zijn beschikbaar op alle drie de meetpunten,²⁹ de laatste twee in de onderzoeken van 1999 en 2008.

Hoewel er gegevens zijn over opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden, zijn de antwoordcategorieën in deze onderzoeken niet altijd gelijk. De concrete vraagstukken zijn in alle onderzoeken bevestigd met een zeven-puntschaal,³⁰ maar voor de links-rechtszelfplaatsing zijn uiteenlopende schalen gebruikt. In het LPO is gebruik gemaakt van een tien-puntschaal, in het NKO van een tien- of elf-puntschaal en in het PO van een zeven- of elf-puntschaal. Omdat we alleen vergelijkingen kunnen maken als de vraagstukken op dezelfde schaal zijn gemeten, zijn alle schalen getransformeerd naar tien-puntschalen. Hoewel dit een gebruikelijke gang van zaken is,³¹ moeten we bij het analyseren de uitkomsten met enige voorzichtigheid interpreteren. Een verschillende score kan immers in theorie zowel het gevolg zijn van een verschil van opvatting als van een verschil in aangeboden antwoordcategorieën. Wanneer er echter een groot verschil van opvattingen is en bijvoorbeeld de ene groep zich links van de schaal bevindt en de andere groep rechts, dan ligt het voor de hand dat dit het gevolg is van uiteenlopende opvattingen en geen artefact is van de vraagstelling.

De mate van congruentie brengen we, zoals gezegd, op twee manieren in kaart. In de eerste plaats kijken we naar de gemiddelde opvatting. Hiermee sluiten we aan bij onderzoek naar congruentie in lijn van de wet van May. Een praktisch voordeel van gemiddelden is dat de resultaten overzichtelijk zijn en posities van diverse geledingen en partijen gemakkelijk te vergelijken zijn.

In de tweede plaats kijken we naar de overeenkomsten van de hele opiniedistributies van de drie geledingen, aangezien we ook geïnteresseerd zijn in de diversiteit van opvattingen en de vraag of opinie nuances worden weerspiegeld. De overeenkomsten tussen opiniedistributies bekijken we op twee manieren. We vergelijken de volledige opiniedistributies en bekijken een congruentiemaat die het mogelijk maakt om de congruentie op verschillende vraagstukken, tijdstippen en voor diverse partijen te vergelijken. We maken daartoe gebruik van de congruentiemaat van Andeweg, de 'gemeenschappelijke ruimte onder de curve',

29 Bij het vraagstuk van euthanasie zijn de vraagstam en schaal-einden vanaf 2001 iets veranderd om recht te doen aan nieuwe wetgeving op dit gebied. Vergelijkingen door de tijd zijn mogelijk, maar moeten, hier nog meer dan in andere gevallen, met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd als gevolg van de veranderde context.

30 Het enige verschil is dat in het PO van 2001 Kamerleden de vragen naar opvattingen op een iets andere manier kregen voorgelegd. In plaats van hun opvattingen aan te geven op een schaal van 1 tot 7, moesten zij een getal van 1 tot 7 noemen. Enkele Kamerleden (van de vier grote partijen deden per vraag twee tot zes Kamerleden dat) gaven daarbij halve scores. De antwoordmogelijkheden zijn door een klein aantal Kamerleden dus anders begrepen. Dit probleem is opgelost door de Kamerleden met halve scores 'op te delen'. Een Kamerlid met de score 3,5 telt voor de helft mee met score 3 en voor de helft met score 4. Praktisch komt dat erop neer, dat het aantal Kamerleden wordt verdubbeld en de halve scores vervolgens worden verdeeld. Daarna worden op basis van deze gecorrigeerde gegevens de opiniedistributies en gemiddelden berekend.

31 Ook in ander onderzoek naar congruentie worden schalen getransformeerd om vergelijkingen mogelijk te maken (zie o.a. Powell 2000:169; Andeweg 2011: 42; Thomassen 2012: 25). Een zeven-puntschaal (0-7) is getransformeerd naar een tien-puntschaal via de formule $y = 1,5 + 0,5x$. Een elf-puntschaal (0-10) is getransformeerd naar een tien-puntschaal via de formule $y = 1 + 0,9x$.

die weer is gebaseerd op een congruentiemaat van Golder en Stramski (Andeweg 2011: 43). Deze *common area under the curve*³² wordt berekend door op elk punt op de schaal het aandeel van groep A (bijvoorbeeld kiezers) en het aandeel van groep B (bijvoorbeeld Kamerleden) te vergelijken, het laagste getal te nemen (het aandeel dat overlapt op die positie) en die getallen op te tellen.³³ Een gemeenschappelijke ruimte van nul betekent dat er geen overlap is tussen de distributies, bij een gemeenschappelijke ruimte van honderd zijn de verdelingen identiek. Omwille van de omvang zijn de volledige opiniedistributies opgenomen in bijlage 5.2³⁴ en presenteren we hierna alleen de gemeenschappelijke ruimte onder de curve (die we aanduiden met de term ‘congruentiescore’).

5.3.1 Opvattingen van leden, kiezers en Kamerleden

Euthanasie

PvdA-kiezers tonen zich op alle drie de meetpunten voorstander van het toestaan van euthanasie, maar zij zijn gemiddeld terughoudender dan leden (zie figuur 5.12). Als we naar de opiniedistributie (in bijlage 5.2.1) en de daarop gebaseerde congruentiescore (in tabel 5.9) kijken, zien we dat de opiniedistributies van leden en kiezers hetzelfde verloop hebben en de congruentie groot is. Het verschil is dat er onder kiezers een kleine groep is, die vindt dat euthanasie verboden zou moeten zijn. Die groep kiezers zorgt ervoor dat kiezers gemiddeld iets terughoudender zijn. Door de tijd heen wordt de congruentie tussen kiezers en leden groter: de gemiddelden komen dichter bij elkaar te liggen en de congruentiescore stijgt. Ook Kamerleden van de PvdA vinden dat euthanasie toegestaan moet worden, maar zij zijn eveneens terughoudender dan leden. De congruentiescore van leden en Kamerleden is in de jaren tachtig en negentig 77 en daalt daarna naar 53, omdat leden steeds eensgezinder voor de uiterste positie kiezen, terwijl Kamerleden verdeelder blijven.

Als we de gemiddelde scores van alle geledingen vergelijken, zien we dat partijleden in de jaren negentig en nul in lijn met de verwachtingen van May de meest afwijkende geleding zijn. De gemiddelde opvatting van kiezers ligt in die jaren dichter bij Kamerleden dan bij leden. Eind jaren tachtig zijn niet leden, maar kiezers gemiddeld het meest afwijkend; ze zijn gemiddeld terughoudender dan leden en Kamerleden. Als we de hele distributie bekijken is de congruentie tussen kiezers en leden groter dan die tussen kiezers en Kamerleden.

32 Omdat het ordinale variabelen zijn, gaat het technisch gezien niet om een gemeenschappelijke ruimte onder de curve, maar om het percentage overlap op elk punt op de schaal.

33 Het verschil tussen de maat van Andeweg en die van Golder en Stramski is dat de maat van die laatsten is gebaseerd op de *cumulatieve* distributieopvattingen (Golder en Stramski 2010: 96). Het verschil in uitkomsten is dat wanneer er twee verdelingen zijn die elkaar helemaal niet raken, deze bij Andeweg een score 0 krijgen, hoe groot het gat tussen beide verdelingen ook is (Andeweg 2011: 52). Bij de maat van Golder en Stramski wordt de mate van congruentie lager (en het getal hoger) als het gat groter is.

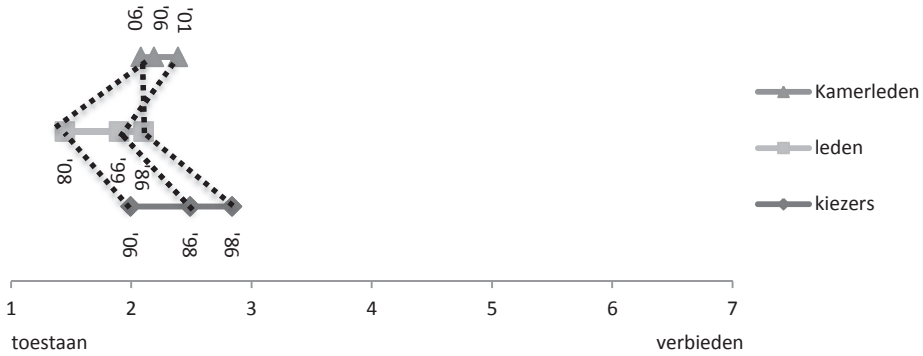
34 Hoewel het hier om ordinale schalen gaat en niet om schalen op interval-ratio niveau, zullen we de distributies toch presenteren als lijnfiguren (vgl. Andeweg 2011: 44).

Kiezers van D66 zijn in alle jaren gemiddeld minder uitgesproken voorstander van het toestaan van euthanasie dan leden van die partij (zie figuur 5.13). De opiniedistributies van kiezers en leden hebben bijna hetzelfde verloop en de congruentie tussen kiezers en leden is groot. Waar leden en kiezers eind jaren tachtig relatief verdeeld voorstander zijn, kiezen ze twee decennia later eensgezind voor de positie dat euthanasie toegestaan moet worden. De congruentie tussen kiezers en leden neemt in de jaren negentig licht af en stijgt daarna iets, zo blijkt uit zowel het verschil in gemiddelden als de congruentiescore. Kamerleden van D66 zijn in de jaren tachtig en negentig van alle geledingen het *meest* uitgesproken van mening dat euthanasie toegestaan moet zijn, en in de jaren nul het *minst*. Als we alle drie de geledingen bekijken, zien we dat leden in alle jaren meer op kiezers lijken dan Kamerleden dat doen (zowel wat betreft het gemiddelde als de congruentiescore).

De positie van het CDA is anders dan die van de seculiere partijen. Leden zijn veel minder uitgesproken voorstander van het toestaan van euthanasie, hoewel hun positie in die richting opschuift (zie figuur 5.14). Kiezers zijn in alle decennia gemiddeld meer voorstander van het toestaan van euthanasie dan leden. Na de jaren negentig worden kiezers van het CDA gemiddeld 'progressiever'. De congruentie tussen leden en kiezers is in de jaren negentig groter dan in de jaren tachtig, maar wordt daarna geringer. Het verschil in opvattingen is relatief groot (zie ook tabel 5.9). Kamerleden neigen in de hele periode gemiddeld naar de positie dat euthanasie verboden moet zijn en doen dat sterker dan kiezers en leden. Het verschil in gemiddelden is vooral in de jaren nul groot. Dan is de congruentiescore met kiezers en leden ook het laagst. Leden zijn niet de meest afwijkende groep; in alle jaren zien we een patroon van *lineair disparity*.

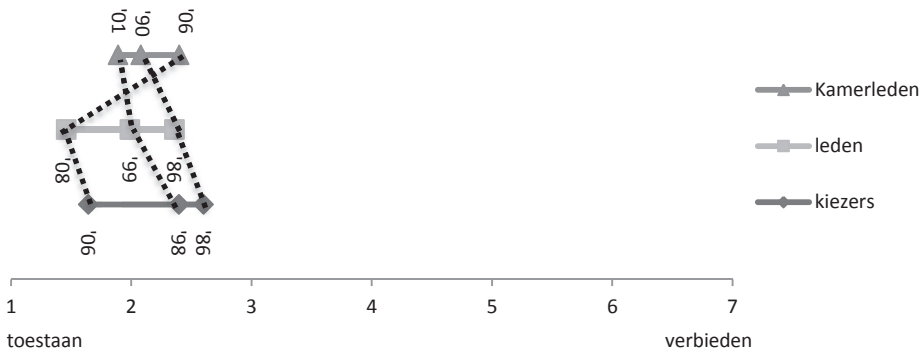
Leden van de VVD hebben zich sinds de jaren tachtig verplaatst in de richting van de positie dat euthanasie moet worden toegestaan (zie figuur 5.15). Kiezers maken diezelfde ontwikkeling door. In 1986 lijkt hun gemiddelde positie sterk op die van leden, in de jaren negentig en nul zijn ze gemiddeld iets minder uitgesproken de mening toegedaan dat euthanasie toegestaan moet worden. De congruentie tussen leden en kiezers wordt tussen de jaren tachtig en negentig kleiner, daarna groter. In 2006-2008 is de opiniedistributie van leden en kiezers vrijwel identiek en de congruentiescore hoog. Terwijl kiezers en leden steeds meer neigen naar het toestaan van euthanasie en daarover ook binnen de geleding meer eensgezindheid bestaat (zie bijlage 5.2.4), maken Kamerleden een andere ontwikkeling door. Eind jaren tachtig vinden zij nog vaker dan leden en kiezers dat euthanasie moet worden toegestaan, in de decennia daarna zijn ze gemiddeld minder uitgesproken dan leden en kiezers. De congruentie tussen leden en Kamerleden daalt, zowel als we kijken naar het gemiddelde als naar de congruentiescore (zie tabel 5.9). In vergelijking met kiezers en Kamerleden nemen VVD-leden ten aanzien van euthanasie in de jaren negentig de meest afwijkende positie in. Daarvoor en daarna hebben Kamerleden gemiddeld de meest afwijkende positie. De congruentiescore van kiezers en leden is in alle jaren hoger dan die van kiezers en Kamerleden.

Figuur 5.12 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

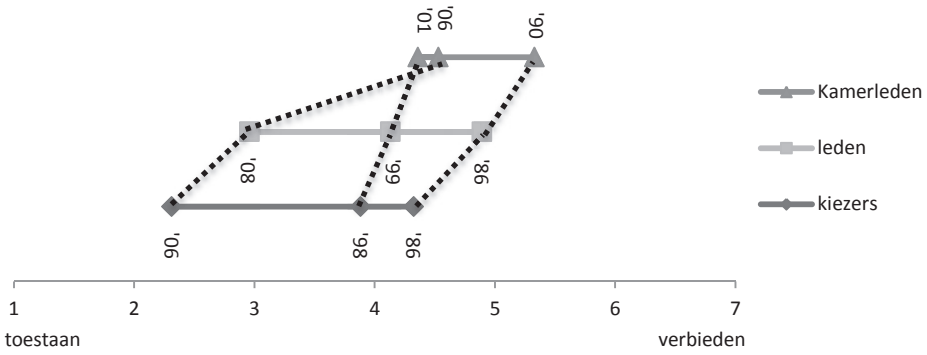
a. N kiezers: 407, 383, 485; N leden: 285, 699, 543; N Kamerleden: 48, 40, 32.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.13 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van D66 ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

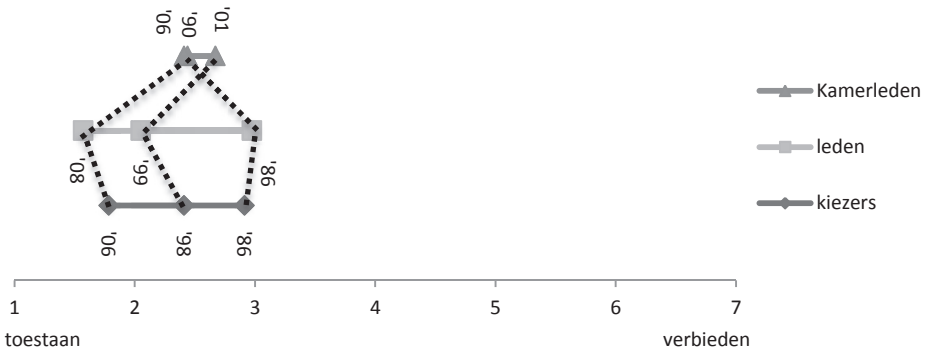
a. N kiezers: 86, 119, 39; N leden: 326, 891, 909; N Kamerleden: 12, 9, 5.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.14 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 401, 241, 590; N leden: 258, 545, 451; N Kamerleden: 46, 25, 36.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.15 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD ten aanzien van het vraagstuk van euthanasie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 220, 324, 324; N leden 285, 607, 537; N Kamerleden 18, 32, 17.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Tabel 5.9 Mate van congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD op het vraagstuk van euthanasie, 1986-2008 (gemeenschappelijke ruimte onder de curve)

	PvdA	D66	CDA	VVD
'86/'90				
kiezers - leden	79	92	85	89
kiezers - Kamerleden	79	67	72	76
leden - Kamerleden	77	67	77	77
'98/'99/'01				
kiezers - leden	84	87	90	87
kiezers - Kamerleden	77	83	73	75
leden - Kamerleden	77	94	74	71
'06/'08				
kiezers - leden	85	94	78	95
kiezers - Kamerleden	62	53	38	70
leden - Kamerleden	53	52	55	67

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Inkomensverschillen

Leden van de PvdA zijn voorstander van kleinere inkomensverschillen. Kiezers nemen in de jaren tachtig en nul gemiddeld een positie in die nauwelijks afwijkt van die van leden, in de jaren negentig positioneren ze zich gemiddeld iets verder weg van de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten worden (zie figuur 5.16). De congruentiescore van kiezers en leden ligt in alle jaren rond de 90 en is stabiel. Ook de opiniedistributies lijken sterk op elkaar (zie bijlage 5.2.5). Kamerleden positioneren zich in de jaren tachtig gemiddeld iets dichterbij de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten dan leden dat doen, maar nemen daarna gemiddeld een vergelijkbare positie in. De opiniedistributies van leden en Kamerleden verschillen iets, waardoor de congruentiescore in de jaren tachtig en negentig lager is dan in de jaren nul als de congruentiescore tussen leden en Kamerleden met 96 erg groot is en de gemiddelden nauwelijks van elkaar afwijken. In dat laatste jaar zijn de opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over inkomensverschillen in zeer hoge mate congruent. Partijleden zijn in geen enkel jaar de meest afwijkende groep.

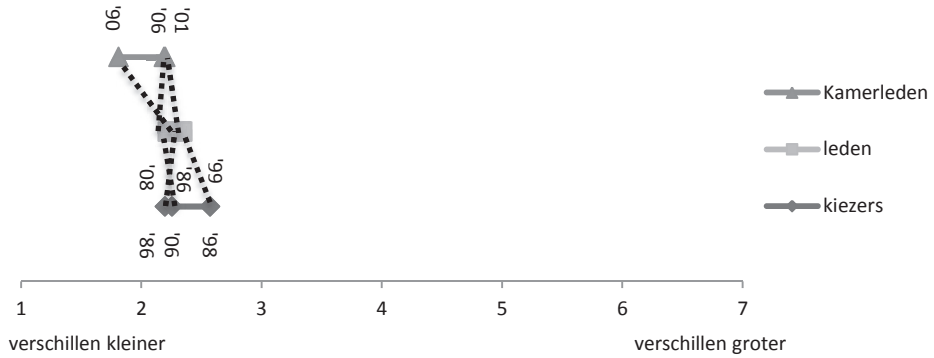
D66-leden verplaatsen zich vanaf 1986 langzaam in de richting van de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten worden. De gemiddelde positie van kiezers ligt in de jaren tachtig en negentig dichterbij de positie dat inkomensverschillen kleiner moeten worden. Doordat leden opschuiven in de richting van kiezers, wordt hun gemiddelde positie vergelijkbaar (zie figuur 5.17). De congruentiescore van kiezers en leden is in alle jaren boven de 80; tussen de jaren tachtig en negentig wordt de congruentie groter, daarna kleiner (zie tabel 5.10). De gemiddelde positie van leden en kiezers komt wel dichterbij elkaar. Kamerleden positioneren zich in de jaren tachtig en negentig dichterbij de positie dat inkomensverschillen

kleiner moeten dan leden dat doen, in de jaren nul is die situatie andersom. De congruentiescore van leden en Kamerleden ligt lager dan die tussen leden en kiezers, doordat Kamerleden zich in de jaren nul eensgezinder in het midden van de schaal positioneren (zie bijlage 5.2.6). In de jaren tachtig en negentig staan Kamerleden gemiddeld dichter bij kiezers en nemen leden de meest afwijkende positie in. Dat geldt niet als we kijken naar de hele distributie en congruentiescore: de verdelingen van kiezers en leden lijken in alle jaren meer op elkaar dan die van kiezers en Kamerleden. In de jaren nul zijn Kamerleden gemiddeld de meest afwijkende groep.

Leden van het CDA nemen in de jaren tachtig gemiddeld een middenpositie in ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen en schuiven vervolgens richting kleinere inkomensverschillen. Kiezers maken diezelfde ontwikkeling door, maar positioneren zich in alle jaren dichter bij de positie die indiceert dat inkomensverschillen kleiner moeten (zie figuur 5.18). De congruentiescore van leden en kiezers ligt in alle jaren ruim boven de 80 en is in de jaren negentig en nul groter dan in de jaren tachtig. In de jaren tachtig heeft de opiniedistributie van Kamerleden hetzelfde verloop als die van kiezers en leden (zie bijlage 5.2.7 en congruentie in tabel 5.10), maar daarna wordt de verdeling anders en daalt de congruentie. Dat komt vooral doordat Kamerleden intern eensgezinder zijn over het vraagstuk van inkomensverschillen dan kiezers en leden. De congruentie tussen leden en kiezers is daardoor in alle jaren groter dan de congruentie tussen kiezers dan Kamerleden (zowel wat betreft het gemiddelde als de volledige distributie).

VVD-kiezers positioneren zich op alle meetpunten gemiddeld minder dicht bij de positie dat inkomensverschillen groter moeten dan leden dat doen (figuur 5.19). De congruentiescore van leden en kiezers daalt van 86 in de jaren tachtig naar 83 in de jaren negentig en 79 in de jaren nul (zie tabel 5.10). De opiniedistributies van leden en kiezers ontlopen elkaar niet veel, maar onder de leden is er in alle jaren een groter deel dat neigt naar grotere inkomensverschillen dan onder de kiezers (zie bijlage 5.2.8). Kamerleden neigen in de jaren tachtig en nul gemiddeld meer naar de opvatting dat inkomensverschillen groter moeten worden dan leden dat doen; in de jaren negentig nemen beide groepen gemiddeld dezelfde positie in. In dat jaar is de congruentie in de opiniedistributie het grootst. Leden zijn in geen van de jaren de meest afwijkende groep; de positie van Kamerleden is verder verwijderd van die van kiezers.

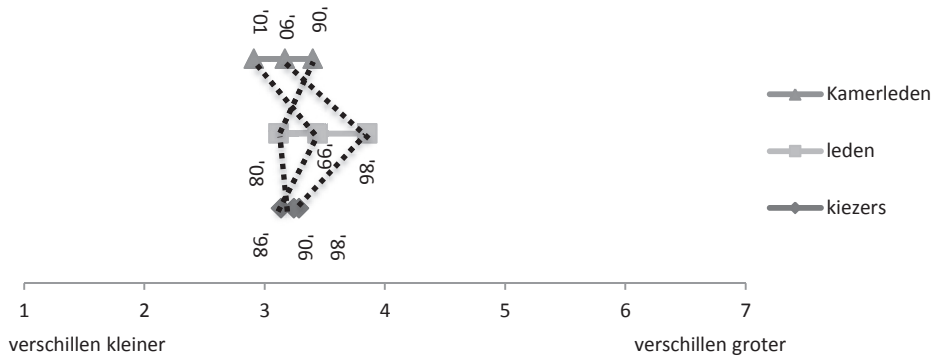
Figuur 5.16 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 413, 382, 488; N leden: 280, 694, 545; N Kamerleden: 48, 42, 32.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

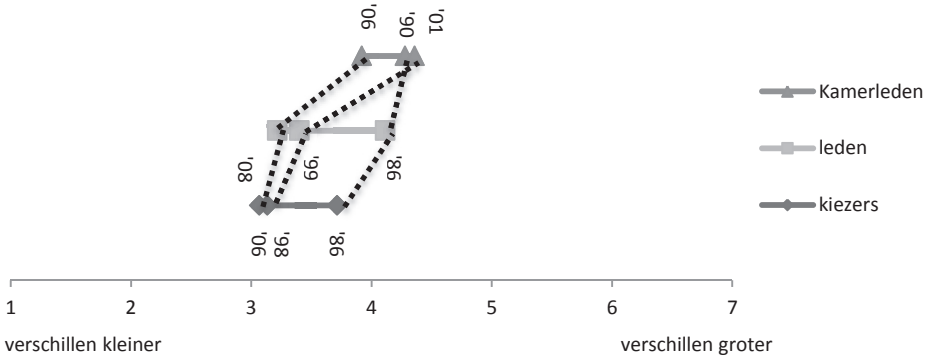
Figuur 5.17 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van D66 ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 86, 119, 39; N leden: 353, 885, 904; N Kamerleden 12, 11, 5.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

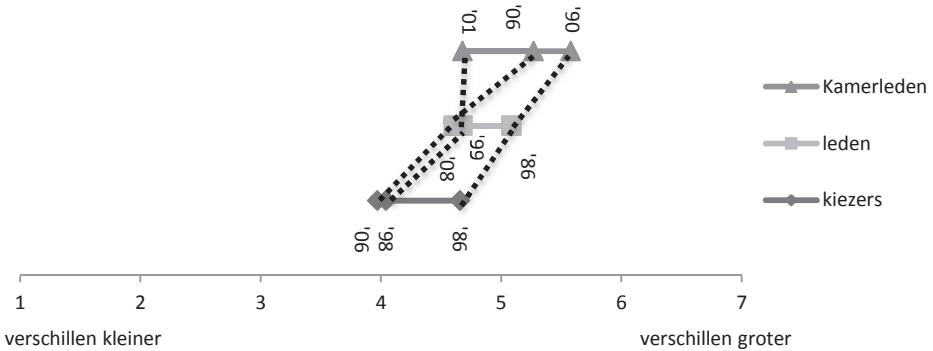
Figuur 5.18 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 408, 237, 592; N leden: 251, 546, 447; N Kamerleden 46, 25, 37.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.19 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD ten aanzien van het vraagstuk van inkomensverschillen, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 220, 327, 324; N leden: 287, 604, 540; N Kamerleden 19, 33, 15.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Tabel 5.10 Mate van congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD op het vraagstuk van inkomensverschillen, 1986-2008 (gemeenschappelijke ruimte onder de curve)

	PvdA	D66	CDA	VVD
'86/'90				
kiezers - leden	90	80	83	86
kiezers - Kamerleden	81	62	76	63
leden - Kamerleden	76	60	87	69
'98/'99/'01				
kiezers - leden	89	87	89	83
kiezers - Kamerleden	62	78	49	74
leden - Kamerleden	60	75	58	83
'06/'08				
kiezers - leden	89	81	88	79
kiezers - Kamerleden	85	53	58	51
leden - Kamerleden	96	69	64	69

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Integratie van minderheden

PvdA-leden neigen eind jaren negentig naar de positie dat minderheden zich moeten aanpassen; later verschuiven ze gemiddeld iets weg van deze positie. PvdA-kiezers maken een tegenovergestelde ontwikkeling door: eind jaren negentig lijkt hun positie sterk op die van leden en daarna verschuiven ze in de richting dat minderheden zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (zie figuur 5.20). De congruentiescore van leden en kiezers daalt van 90 naar 80 (zie tabel 5.11). Als we de opiniedistributie vergelijken (zie bijlage 5.2.9), zien we dat het grootste verschil tussen leden en kiezers zich voordoet bij de uiterste positie op de schaal. Leden nemen die positie nauwelijks in, terwijl het onder kiezers de meest gekozen positie is. Hoewel de congruentie nog relatief hoog is, wordt de stellige opvatting van een deel van de kiezers dat minderheden zich volledig moeten aanpassen, nauwelijks vertolkt door leden. Leden doen het op dit punt overigens beter dan Kamerleden: van die groep kiest niemand voor de uiterste positie. Kamerleden zijn op beide tijdstippen meer dan kiezers en leden de mening toegedaan dat minderheden hun eigen cultuur mogen behouden. Hun positie wijkt meer af van kiezers dan die van leden. Terwijl kiezers opschuiven in de richting van assimilatie, verschuift de positie van leden en Kamerleden in de tegenovergestelde richting. De afstand tussen kiezers en Kamerleden is daardoor in de jaren nul groter dan in de jaren negentig. Leden zijn in geen van beide jaren de groep met de meest afwijkende opvatting.

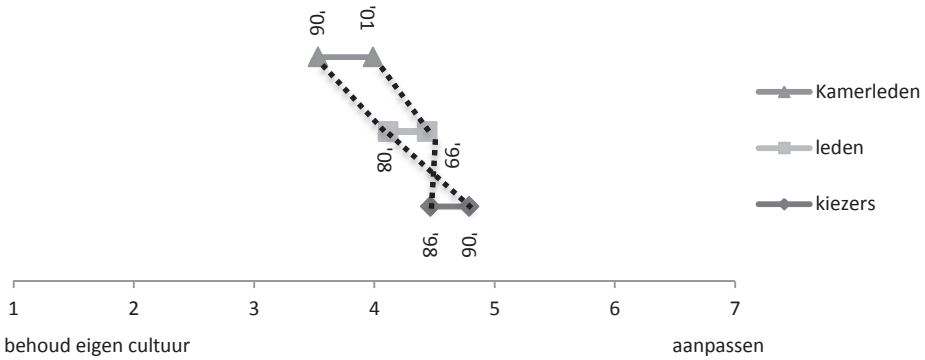
Leden van D66 neigen eind jaren negentig naar de positie dat minderheden zich moeten aanpassen en schuiven daarna iets van die positie weg. De gemiddelde

positie van kiezers verschuift in de omgekeerde richting (figuur 5.21). Omdat de stap van kiezers kleiner is dan de stap van leden, komt de gemiddelde positie van beide geledingen dicht bij elkaar en stijgt de congruentiescore van 81 naar 83. De gemiddelde positie van Kamerleden verandert nauwelijks. In de jaren negentig staan Kamerleden gemiddeld iets verder dan leden af van de positie dat allochtonen zich moeten aanpassen, in de jaren nul staan ze gemiddeld iets dicht bij die positie. In beide jaren is er sprake van een *curvilineair* opiniepatroon, waarbij leden gemiddeld de meest extreme groep zijn, al zijn de verschillen tussen de drie groepen klein. De distributie van leden lijkt meer op die van kiezers (zie bijlage 5.2.10 en tabel 5.11); het kleine aantal Kamerleden maakt het echter moeilijk om de distributie van een groter aantal kiezers of leden goed te weerspiegelen.

CDA-leden neigen naar de opvatting dat minderheden zich moeten aanpassen; kiezers nemen in de jaren negentig gemiddeld dezelfde positie in als leden en verschuiven daarna richting aanpassing. De gemiddelde afstand tussen leden en kiezers neemt daardoor toe. Kamerleden neigen iets minder dan kiezers en leden naar de opvatting dat minderheden zich moeten aanpassen. Tussen 2001 en 2006 verschuift hun opvatting in de tegenovergestelde richting van die van kiezers. Daardoor daalt de congruentie met leden en kiezers: de gemiddelde afstand groeit en de congruentiescore daalt (zie figuur 5.22 en tabel 5.11). Leden staan dicht bij kiezers dan Kamerleden.

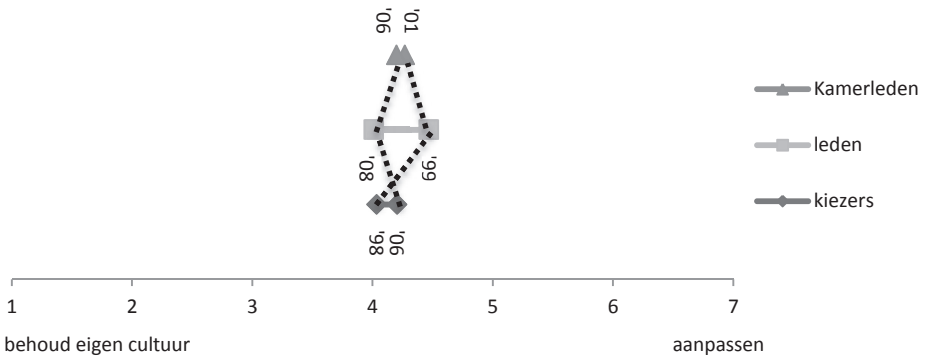
Leden van de VVD zijn van de onderzochte partijen eind jaren negentig gemiddeld het meest de mening toegedaan dat minderheden zich moeten aanpassen. In de jaren nul schuiven ze iets weg van die positie. Bij kiezers gaat die ontwikkeling andersom: zij verschuiven weg van het midden in de richting van volledige aanpassing (zie figuur 5.23). Het lijkt op stuivertje wisselen. Leden nemen in 2008 de positie in die kiezers in 1998 innamen en kiezers nemen in 2006 de positie van leden uit 1999 in. De afstand tussen leden en kiezers wordt kleiner en de congruentiescore stijgt licht (zie tabel 5.11). In de jaren negentig lijkt de opvatting van Kamerleden meer op die van kiezers dan de opvattingen van leden dat doen. Leden nemen in de jaren negentig de meest extreme, afwijkende positie in. In de jaren nul lijkt hun positie sterk op die van Kamerleden en zijn kiezers het meest afwijkend in hun (meer) uitgesproken mening dat minderheden zich moeten aanpassen. Afgaande op de hele distributie van leden, kiezers en Kamerleden (zie bijlage 5.2.12 en tabel 5.11), is de congruentiescore van leden en kiezers groter dan die van kiezers en Kamerleden.

Figuur 5.20 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA ten aanzien van het vraagstuk van integratie, 1998–2008 (gemiddelde scores)

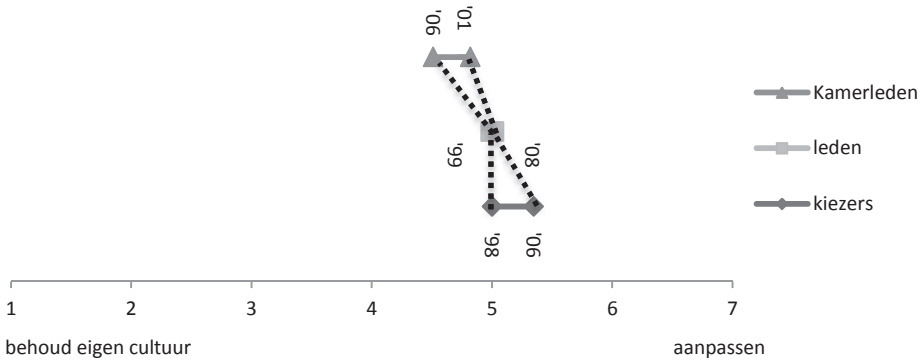
a. N kiezers: 383, 500; N leden: 696, 541; N Kamerleden: 42, 32.
 Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Figuur 5.21 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van D66 ten aanzien van het vraagstuk van integratie, 1998–2008 (gemiddelde scores)

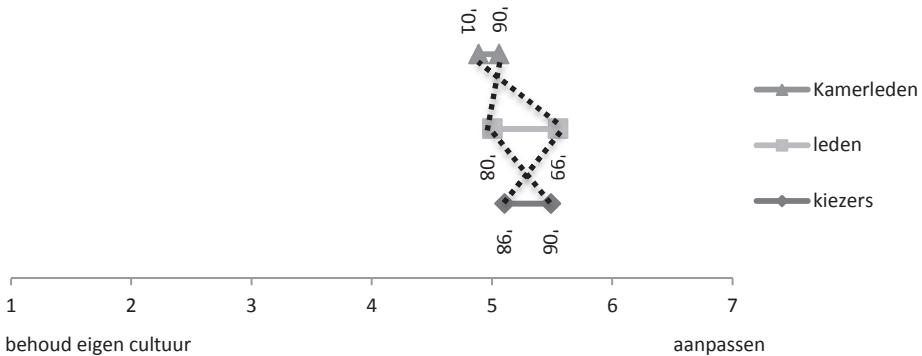
a. N kiezers: 119, 39; N leden: 885, 905; N Kamerleden: 11, 5.
 Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Figuur 5.22 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA ten aanzien van het vraagstuk van integratie, 1998–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 239, 601; N leden: 554, 450; N Kamerleden: 25, 37.
 Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Figuur 5.23 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD ten aanzien van het vraagstuk van integratie, 1998–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 328, 325; N leden: 612, 540; N Kamerleden: 32, 17.
 Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Tabel 5.11 Mate van congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD op het vraagstuk van integratie, 1998-2008 (gemeenschappelijke ruimte onder de curve)

	PvdA	D66	CDA	VVD
'98/'99/'01				
kiezers – leden	90	81	89	85
kiezers – Kamerleden	72	61	69	78
leden – Kamerleden	80	71	77	75
'06/'08				
kiezers – leden	80	83	88	88
kiezers – Kamerleden	68	55	63	65
leden – Kamerleden	82	69	71	67

Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Europese eenwording

Leden van de PvdA neigen in 1999 naar de positie dat Europese eenwording verder moet gaan (zie figuur 5.24). In 2008 zijn zij echter minder overtuigd van de opvatting dat Europese eenwording verder moet.³⁵ Kiezers nemen in beide jaren een positie in die meer is verwijderd van de positie dat eenwording verder moet. Hoewel zowel leden als kiezers zich gemiddeld bewegen weg van de positie dat eenwording verder moet, is de verschuiving onder kiezers groter. De congruentiescore daalt dan ook van 82 naar 69 en het verschil in gemiddelden wordt groter. De opiniedistributies (in bijlage 5.2.13) laten die verschillen duidelijk zien. In de jaren nul is er onder de kiezers een groep die vindt dat eenwording te ver is gegaan en kiest voor de meest uitgesproken positie (7), terwijl er nauwelijks leden zijn die dat doen. Kamerleden van de PvdA plaatsen zich in beide jaren gemiddeld dichter bij de positie dat eenwording verder moet dan kiezers en leden. De congruentie tussen kiezers en Kamerleden is daarmee aanzienlijk lager dan die tussen kiezers en leden (zowel als we kijken naar de congruentiescore in tabel 5.12, als naar het verschil in gemiddelden). Net als kiezers en leden, bewegen Kamerleden zich overigens weg van de positie dat eenwording verder moet. Hun verschuiving is groter dan die van leden, waardoor de congruentiescore van Kamerleden en leden stijgt en de gemiddelde afstand afneemt. Omdat kiezers nog sneller bewegen, wordt de afstand tussen de gemiddelde positie van Kamerleden en kiezers groter. De congruentiescore tussen beide geledingen is met 54 en 56 relatief laag.

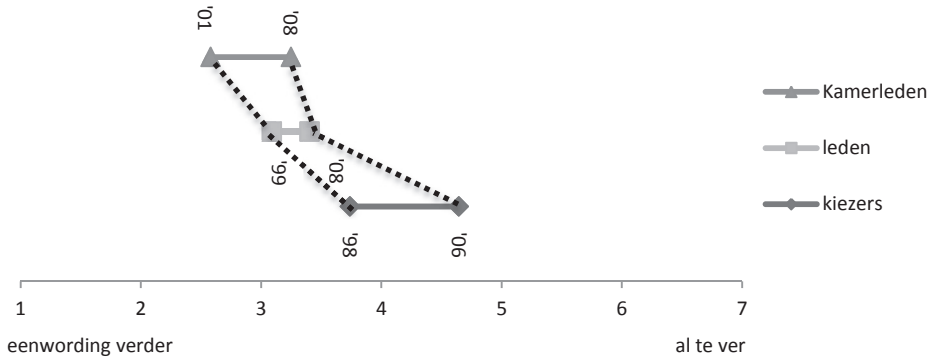
³⁵ De feitelijke situatie van Europese integratie is tussen 1999 en 2008 natuurlijk ook veranderd. In het voorjaar van 2005 kwam de Europese eenwording hoog op de publieke agenda vanwege het referendum over het grondwettelijk verdrag.

D66-leden zijn van de hier besproken partijleden het meest overtuigd van voortgaande Europese eenwording. Hun positie is in 1999 en 2008 hetzelfde (zie figuur 5.25). Kiezers bevinden zich verder weg dan leden van de positie dat eenwording verder moet. De gemiddelde afstand tussen leden en kiezers is in de jaren nul groter dan in de jaren negentig. De congruentiescore blijft echter nagenoeg gelijk (zie tabel 5.12). De positie van Kamerleden wijkt behoorlijk af van die van kiezers en leden. Kamerleden zijn gemiddeld meer uitgesproken voorstander van verdere eenwording. Hun gemiddelde schuift tussen 2001 en 2006 ook meer naar die positie. Daardoor wordt het verschil met kiezers en leden van D66 groter. De congruentiescore wordt echter groter, omdat Kamerleden in de jaren nul iets meer eensgezind zijn dan in de jaren negentig (zie bijlage 5.2.14).

CDA-leden neigen in 1999 naar de positie dat Europese eenwording verder moet. In 2008 zijn ze terughoudender. Ook kiezers van het CDA bewegen zich weg van de positie dat eenwording verder moet, maar staan daar in beide jaren verder vanaf dan leden (zie figuur 5.26). Omdat de beweging van kiezers groter is dan die van leden, daalt de congruentiescore (zie tabel 5.12) en wordt de gemiddelde afstand tussen beide groepen groter. De distributies hebben dezelfde vorm en zowel kiezers als leden verdelen zich over bijna alle posities op de schaal. Kamerleden zijn in beide jaren verder verwijderd van de positie dat eenwording verder moet dan leden dat doen, maar het verschil in gemiddelden is klein. Leden staan aldus verder af van kiezers dan Kamerleden. Wat de hele distributie betreft, lijken de opvattingen van leden meer op die van kiezers, doordat Kamerleden eensgezinder zijn en kiezen voor een middenpositie, terwijl er onder kiezers en leden veel minder consensus is (zie bijlage 5.2.15).

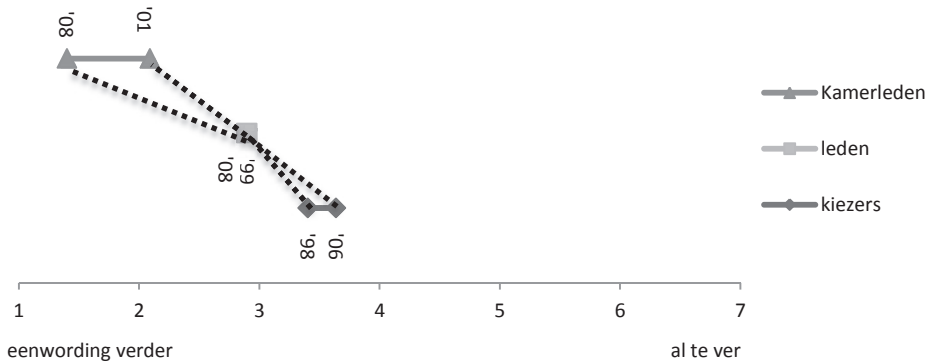
Ten aanzien van Europese eenwording neigen leden van de VVD eind jaren negentig naar verdere eenwording. In de jaren nul is dat minder het geval (zie figuur 5.27). Kiezers bevinden zich in beide jaren dicht bij de positie dat eenwording al te ver is gegaan. Het verschil in gemiddelden groeit en de congruentiescore daalt licht, maar de verschillen tussen leden en kiezers zijn klein. Wat de opinieverdeling betreft, zien we hetzelfde patroon als bij andere partijen: leden kiezen vaker posities richting verdere eenwording, terwijl kiezers vaker posities innemen die aangeven dat die eenwording al te ver is gegaan. Kamerleden positioneren zich in beide jaren gemiddeld dicht bij leden en kiezers bij de positie dat eenwording verder moet gaan. Eind jaren negentig zijn partijleden de meest afwijkende geleiding, in de jaren nul zijn Kamerleden dat.

Figuur 5.24 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording, 1998–2008 (gemiddelde scores)

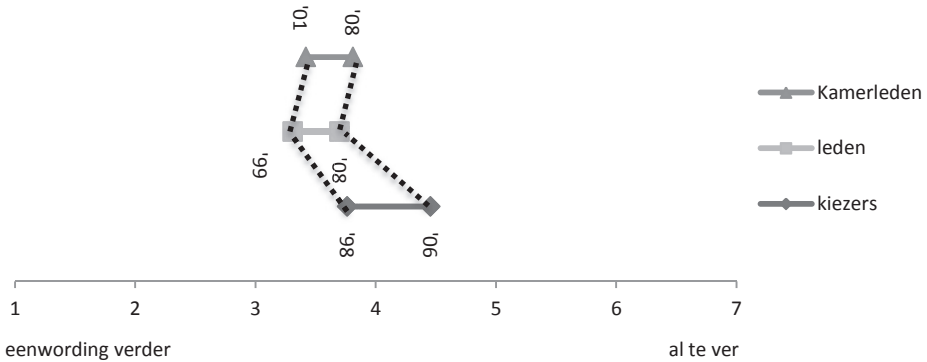
a. N kiezers: 359, 475; N leden: 675, 541; N Kamerleden: 42, 32.
 Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Figuur 5.25 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van D66 ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording, 1998–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 112, 39; N leden: 865, 901; N Kamerleden: 11, 5.
 Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

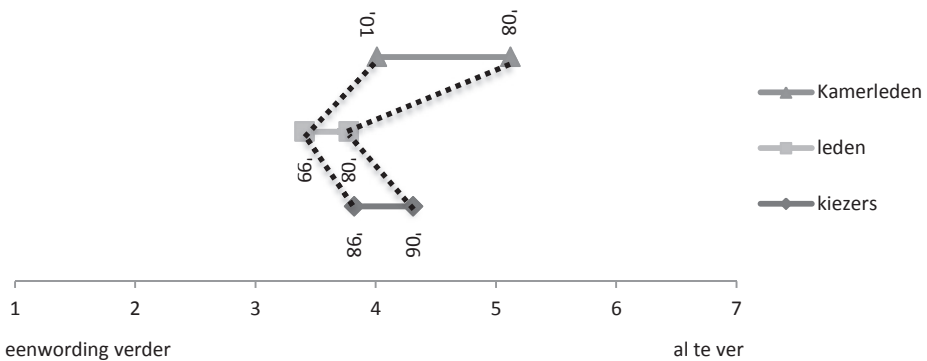
Figuur 5.26 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording, 1998–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 230, 579; N leden: 546, 447; N Kamerleden: 25, 36.

Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Figuur 5.27 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD ten aanzien van het vraagstuk van Europese eenwording, 1998–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 316, 317; N leden 603, 538; N Kamerleden: 34, 17.

Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Tabel 5.12 Mate van congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD op het vraagstuk van Europese eenwording, 1998-2008 (gemeenschappelijke ruimte onder de curve)

	PvdA	D66	CDA	VVD
'98/'99/'01				
kiezers - leden	82	77	86	87
kiezers - Kamerleden	54	24	67	63
leden - Kamerleden	67	38	71	61
'06/'08				
kiezers - leden	69	79	82	85
kiezers - Kamerleden	56	39	68	75
leden - Kamerleden	75	43	71	64

Bron: NKO 1998, 2006; LPO 1999, 2008; Parlementsonderzoek 2001, 2006

Links-rechtszelfplaatsing

Tot slot bekijken we de zelfplaatsing van kiezers, leden en Kamerleden op de links-rechtsdimensie. Zoals gezegd doet zich hier het technische probleem voor dat die dimensie met behulp van verschillende antwoordschalen is bevraagd; dat maakt de vergelijking moeilijker dan bij de besproken vraagstukken. In bijlage 5.2.17-20 zijn getransformeerde schalen opgenomen, in figuur 5.30-34 bekijken we de gemiddelde links-rechtszelfplaatsing per partij. We zijn echter terughoudend om op basis hiervan een 'harde' congruentiemaat te berekenen.³⁶ De congruentiemaat laten we daarom weg. Daarvoor in de plaats kijken we op basis van de originele schalen naar het aandeel kiezers, leden en Kamerleden dat zichzelf links van het midden, in het midden of rechts van het midden plaatst (zie tabel 5.13-15).

Leden van de PvdA plaatsen zich in alle jaren duidelijk links. Kiezers van de PvdA positioneren zichzelf gemiddeld iets minder aan de linkerkant dan leden. Zij plaatsen zich vaker op een middenpositie en verspreiden zich over meer posities (zie bijlage 5.2.17 en tabel 5.13). Het verschil in gemiddelde tussen leden en kiezers wordt na de jaren tachtig groter, vooral omdat kiezers van de PvdA naar het midden opschuiven. Kamerleden positioneren zich in alle jaren gemiddeld tussen leden en kiezers in, minder links dan leden en iets linkser dan kiezers. Zij kiezen net als leden vaak een positie links van het midden, maar plaatsen zichzelf dichter bij het midden en doen dat eensgezinder. Kamerleden bevinden zich in alle jaren gemiddeld dichter bij kiezers; partijleden van de PvdA zijn ideologisch extremer. Voor alle geledingen geldt overigens dat ze na 1986 minder links worden.

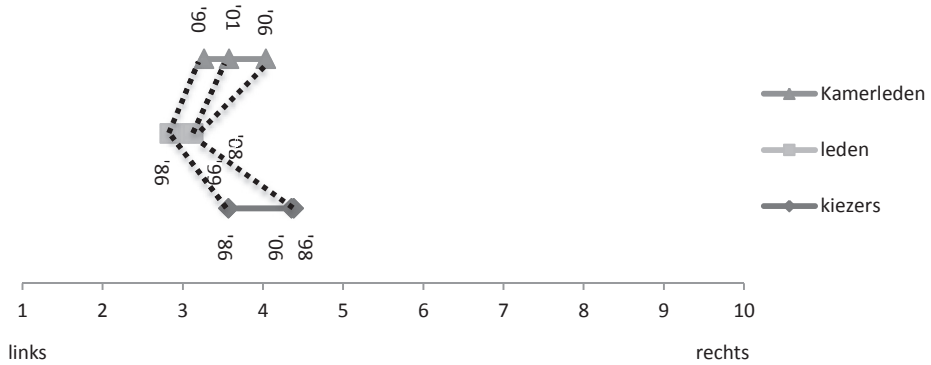
³⁶ Het belangrijkste bezwaar hiertegen is dat tien-puntschalen geen natuurlijk midden hebben, terwijl zeven- en elf-puntschalen dat wel hebben. Bij een gemiddelde kan je hiervoor corrigeren, omdat een gemiddelde tussen twee punten in kan liggen, maar bij transformaties niet. Een tweede bezwaar is de vergelijkbaarheid door de tijd: voor 1986 en 1998 hebben we voor kiezers tien-puntschalen en dat levert een betere congruentie op dan de getransformeerde elf-puntschaal uit 2006.

Leden van D66 plaatsen zichzelf gemiddeld links van het midden. Hun gemiddelde positie verschuift nauwelijks in de tijd (zie figuur 5.29). Kiezers van D66 plaatsen zich gemiddeld in alle jaren rechts van leden, meer richting het midden (in de jaren tachtig of negentig) of in het midden (in de jaren nul). De afstand tussen kiezers en leden wordt tussen de jaren tachtig en negentig kleiner en daarna groter, vooral omdat er dan kiezers zijn die een positie rechts van het midden innemen. Kamerleden zijn eind jaren tachtig linkser dan leden en in de jaren daarna iets rechtser. In de jaren tachtig lijken kiezers het meest op leden, in de jaren negentig staan ze ongeveer even ver af van leden en Kamerleden en in de jaren nul lijken kiezers meer op Kamerleden dan op leden.

CDA-leden bevinden zich gemiddeld rechts van het midden in 1986, schuiven naar het midden in de jaren negentig en worden rechtser in de jaren nul (zie figuur 5.30). Leden verspreiden zich over meerdere posities (zie bijlage 5.2.19). Kiezers zijn in alle jaren gemiddeld rechtser dan leden. Ook zij schuiven eind jaren negentig naar links op en worden daarna rechtser. De afstand tussen leden en kiezers neemt tussen eind jaren tachtig en eind jaren negentig licht toe, maar daalt daarna omdat kiezers meer 'verrechten' dan leden. Kamerleden zijn eind jaren tachtig en negentig linkser dan leden, in de jaren nul rechtser. De congruentie tussen beide geledingen wordt gedurende die periode groter. Leden zijn in de jaren tachtig en negentig niet de meest afwijkende geleding, in de jaren nul wel.

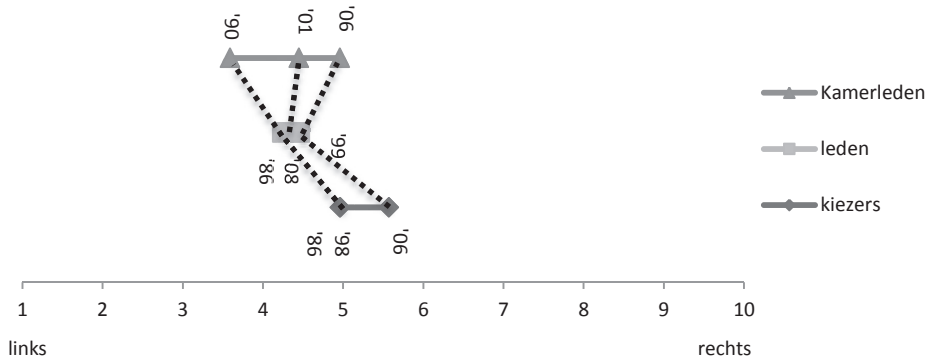
Leden van de VVD vinden we gemiddeld rond positie 7 op de links-rechtsdimensie. Die gemiddelde positie is in de drie decennia vrijwel constant. Kiezers zijn een fractie linkser dan leden; ook hun gemiddelde positie verandert nauwelijks. De afstand tussen de gemiddelde positie van leden en kiezers is klein en tevens kleiner dan bij de andere partijen. De gemiddelde positie van Kamerleden verandert: zij staan eind jaren tachtig en negentig gemiddeld links van leden en kiezers, in de jaren nul staan ze rechts van leden. De congruentie tussen leden en Kamerleden neemt in drie decennia toe. Kiezers staan in alle jaren dicht bij leden dan bij Kamerleden. In de jaren nul is het verschil tussen de gemiddelde posities van de drie geledingen echter minimaal. De congruentie wordt groter, vooral omdat Kamerleden naar rechts opschuiven.

Figuur 5.28 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA ten aanzien van de links-rechtsdimensie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

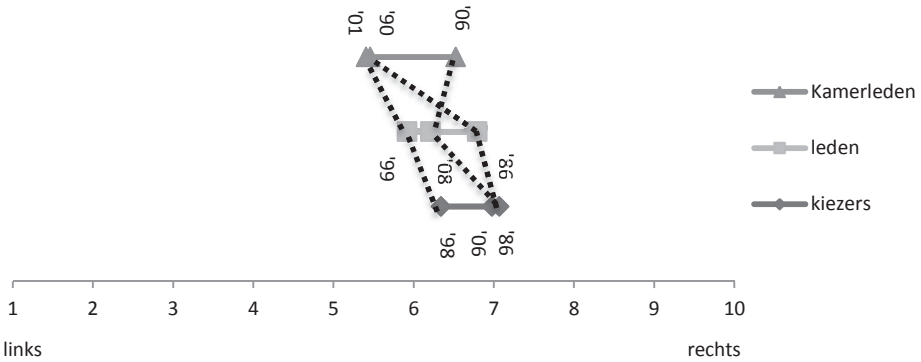
a. N kiezers: 393, 361, 467; N leden: 281,677, 527; N Kamerleden: 45, 41, 32.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.29 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van D66 ten aanzien van de links-rechtsdimensie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

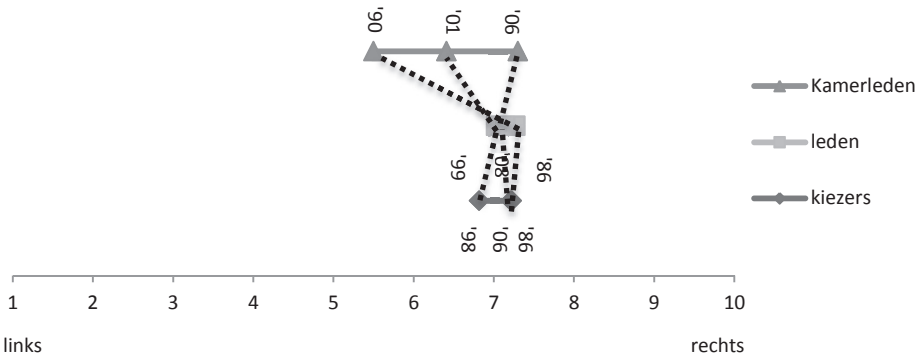
a. N kiezers: 85, 117, 39; N leden: 349, 862, 891; N Kamerleden 11, 10, 5.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.30 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA ten aanzien van de links-rechtsdimensie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 407, 339, 567; N leden: 251, 530,432; N Kamerleden 37, 25, 36.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Figuur 5.31 Gemiddelde positie van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD ten aanzien van de links-rechtsdimensie, 1986–2008 (gemiddelde scores)

a. N kiezers: 219, 316, 314; N leden: 290, 595, 537; N Kamerleden 15, 33, 16.
 Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Tabel 5.13 Links-rechtszelfplaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD, 1986-1990 (in procenten)

	PvdA	D66	CDA	VVD
kiezers (10-puntschaal)				
links van het midden	73	34	5	3
midden (5-6)	22	55	31	24
rechts van het midden	5	11	64	73
leden (10-puntschaal)				
links van het midden	91	63	16	6
midden (5-6)	6	33	26	22
rechts van het midden	3	4	57	73
Kamerleden (7-puntschaal)				
links van het midden	93	91	35	7
midden (4)	7	9	35	87
rechts van het midden	0	0	30	7

Bron: NKO 1986; LPO 1986; Parlementsonderzoek 1990

Tabel 5.14 Links-rechtszelfplaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD, 1998-2001 (in procenten)

	PvdA	D66	CDA	VVD
kiezers (10-puntschaal)				
links van het midden	55	42	11	7
midden (5-6)	34	40	43	27
rechts van het midden	11	18	46	66
leden (10-puntschaal)				
links van het midden	88	58	23	7
midden (5-6)	10	31	38	25
rechts van het midden	2	11	39	69
Kamerleden (7-puntschaal)				
links van het midden	94	70	24	9
midden (4)	4	10	54	39
rechts van het midden	2	20	22	52

Bron: NKO 1998; LPO 1999; Parlementsonderzoek 2001

Tabel 5.15 Links-rechtszelfplaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA, D66, het CDA en de VVD, 2006-2008 (in procenten)

	PvdA	D66	CDA	VVD
kiezers (11-puntschaal)				
links van het midden	66	29	6	4
midden (5)	20	42	17	10
rechts van het midden	14	29	77	86
leden (10-puntschaal)				
links van het midden	87	64	18	7
midden (5-6)	11	25	34	18
rechts van het midden	2	10	48	75
Kamerleden (11-puntschaal)				
links van het midden	91	60	9	0
midden (5)	9	40	22	6
rechts van het midden	0	0	70	94

Bron: NKO 2006; LPO 2008; Parlementsonderzoek 2006

5.3.2 Congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden

De centrale vraag die we hier beantwoorden is in hoeverre de opvattingen van leden lijken op die van kiezers en Kamerleden. Kritiek op partijleden is veelal dat zij inhoudelijk 'extreme' opvattingen hebben, die afwijken van die van kiezers en Kamerleden van hun partij. Hoewel uit onderzoek blijkt dat dit lang niet altijd het geval is, is deze opvatting hardnekkig. Leden worden gezien als (potentiële) obstakels tussen kiezers en gekozenen, omdat zij de partij van haar kiezers zouden vervreemden.

Leden zijn niet per definitie de meest afwijkende geleding

De eerste vraag die we hier beantwoorden is of het inderdaad zo is dat de opvattingen van leden afwijken van die van kiezers en Kamerleden. Een verwachting die we formuleerden is dat de opiniestructuur van kiezers, leden en Kamerleden zich zal tonen als een *curvilineair* opiniestructuur: leden zullen de meest extreme geleding zijn en de opvattingen van Kamerleden liggen tussen die van leden en kiezers in. Hier zullen we deze stelling ruimer opvatten en ook spreken van een *curvilineaire* structuur als de opvattingen van Kamerleden gelijk zijn aan die van kiezers of dicht bij kiezers liggen maar ver verwijderd zijn van leden. Er is sprake van een *curvilineaire* opiniestructuur als het verschil tussen de gemiddelde opvatting van leden en kiezers groter is dan het verschil tussen de gemiddelde opvatting van kiezers en Kamerleden.

We interpreteren de wet van May ruim waar het gaat om de extremiteit van opvattingen van leden. We kijken niet of de opvattingen van leden dichter bij het

uiteinde van de schaal liggen of dichter bij het midden, omdat vaak helemaal niet zo duidelijk is wat extreem en gematigd is.³⁷ Bovendien is het voor de onderzoeksvragen van deze studie vooral relevant om te weten of leden afwijken en hoe ze dat doen, en minder nuttig om daar het label ‘extreem’ op te plakken.

In tabel 5.16 staat een overzicht van opiniepatronen die we in de 52 onderzochte vraagstukken hebben waargenomen (zie bijlage 5.3 voor het patroon per vraagstuk en partij, zie de figuren in paragraaf 5.3.1 voor het precieze patroon). Voor alle 52 onderzochte opiniestructuren (vier partijen, twee of drie punten in de tijd; vier vraagstukken plus links-rechtsplaatsing) is tevens het verschil berekend tussen de gemiddelde opvatting van kiezers en leden (a) en het verschil tussen de gemiddelde opvatting van kiezers en Kamerleden (b). Als a groter is dan b, dan is de congruentie tussen kiezers en Kamerleden groter dan die onder kiezers en leden. Is b groter dan a, dan is de congruentie tussen kiezers en leden groter (zie tabel 5.17).

Op basis van een vergelijking van de gemiddelde opvatting van leden, kiezers en Kamerleden, blijkt dat in 17 van de 52 gevallen de congruentie tussen kiezers en Kamerleden groter is dan tussen kiezers en leden (zie bijlage 5.3 voor een overzicht per issue en partij).³⁸ Dat geldt voor de PvdA ten aanzien van euthanasie (in de jaren negentig en nul) en links-rechtszelfplaatsing (in de hele periode), voor D66 voor inkomensverschillen (in de jaren tachtig en negentig) en integratie (in de jaren negentig en nul) en links-rechtsplaatsing in de jaren nul, voor het CDA voor integratie (in de jaren negentig en nul) en links-rechtsplaatsing in de jaren nul, en voor de VVD ten aanzien van euthanasie in de jaren negentig, integratie (in de jaren negentig en nul) en Europese eenwording in de jaren negentig. In sommige gevallen is er aldus inderdaad sprake van een *curvilineaire* opiniestructuur, maar het gaat om een minderheid. De verwachting dat de opiniestructuur van kiezers, leden en Kamerleden wetmatig verloopt via deze structuur komt niet uit: een *curvilineaire* opiniestructuur is geen wetmatigheid, noch de meest voorkomende.

Het is niet de eerste keer dat blijkt dat een *curvilineair* opiniepatroon geen algemeen fenomeen is. Op basis van eerder onderzoek stelt Kitschelt (1989b: 406) dat een dergelijk patroon zich alleen in specifieke omstandigheden voordoet (zie ook Narud en Skare 1999: 48; Kennedy et al. 2006: 788-789). Narud en Skare verwachten dat leden vooral op de kernissues van de partij afwijkende opvattingen zullen hebben: “for religious parties we would expect curvilinear disparities between leaders and followers on issues that are highly salient to the party, e.g., (...) euthanasia etc. For socialist or conservative parties, we would expect curvilinearity to occur on issues related to the left-right dimension, e.g. (...) social issues” (Narud

37 Als bijvoorbeeld CDA-leden zich dichter bij positie 4 op een schaal van 1-7 bevinden dat euthanasie toegestaan ofwel verboden moet zijn en kiezers en Kamerleden dichter bij 7, zijn leden dan extreem in hun opvatting dat euthanasie toegestaan moet zijn of kiezers en Kamerleden extreem in hun opvatting dat euthanasie verboden moet zijn?

38 Als we situatie 3 uit figuur 5.34 niet meetellen en alleen uitgaan van situatie 1 of 2, zijn er tien gevallen van een *curvilineaire* structuur.

en Skare 1999: 51). In onze gegevens is er weinig steun voor deze verwachting. In 33% van de onderzochte gevallen is er sprake van een *curvilineaire* opiniestructuur, maar die gevallen beperken zich niet tot de kernvraagstukken van een partij. Leden van het CDA nemen op euthanasie niet de meest afwijkende positie in, net zo min als leden van PvdA en VVD dat doen ten aanzien van inkomensverschillen.

Ook als we naar de gemeenschappelijke ruimte onder de curve en de daarop gebaseerde congruentiescore kijken, is er geen bewijs voor de stelling dat leden de meest afwijkende geleding zijn. Als leden extremer zijn dan Kamerleden en kiezers zullen zij immers de meest afwijkende distributie hebben (vgl. Narud en Skare 1999: 47). Als we de hele opiniestructuur van kiezers, leden en Kamerleden vergelijken, zien we dat in geen van de gevallen de congruentiescore van kiezers en Kamerleden groter is dan die van kiezers en leden (zie tabel 5.17, zie ook bijlage 5.3).

Tabel 5.16 Samenvatting van de opiniestructuur^a in PvdA, D66, CDA en VVD ten aanzien van vijf vraagstukken^b, 1986-2008

	1a+b	2a+b	3a+b	4a+b	5a	Totaal
						
%	33%	21%	8%	37%	2%	100%
N	17	11	4	19	1	52

a. Zie figuur 5.1 en tekst aldaar voor uitleg.

b. Zie figuren in paragraaf 5.3.1 voor structuur per vraagstuk, partij en jaar, zie ook bijlage 5.3.

Tabel 5.17 De congruentie tussen kiezers/leden en kiezers/Kamerleden vergeleken, 1986-2008

	gemiddelde (N = 52)		gemeenschappelijke ruimte (N = 40)	
	%	N	%	N
congruentie kiezers/Kamerleden > kiezers/leden	33%	17	0%	0
congruentie kiezers/Kamerleden < kiezers/leden	65%	34	98%	39
congruentie kiezers/Kamerleden = kiezers/leden	2%	1	2%	1

Is er dan steun voor de tegenovergestelde verwachting, namelijk dat Kamerleden de meest afwijkende geleding zijn? We onderzoeken eerst de specifieke verwachting dat er sprake zal zijn van een lineaire opiniestructuur, vanuit het idee dat leden hogeropgeleid zijn dan kiezers en Kamerleden hogeropgeleid dan leden en dat die oplopende vertekening in opleidingsniveau leidt tot een oplopende vertekening in opvattingen. Als we de opiniestructuren bekijken, zien we dat er in 19 van de 52 gevallen sprake is van een lineaire opiniestructuur (tabel 5.16, zie bijlage 5.3). In die gevallen is de congruentie tussen kiezers en Kamerleden kleiner dan die tussen kiezers en leden en ligt de gemiddelde opvatting van leden tussen die van kiezers

en Kamerleden. Het is daarmee niet zo dat de opiniestructuur van kiezers, leden en Kamerleden zich in alle gevallen kenmerkt door een lineair patroon,³⁹ maar het is wel het patroon dat zich, van alle mogelijke patronen, het meest voordoet.⁴⁰

De meer algemene verwachting dat Kamerleden de meest afwijkende geleding zullen zijn, kunnen we bekijken aan de hand van de gemiddelde opvattingen en de congruentiescore. Voor de gemiddelden hebben we weer het verschil berekend tussen de gemiddelde opvattingen van leden en kiezers enerzijds en van kiezers en Kamerleden anderzijds. In 65% van de gevallen lijken de gemiddelden van kiezers en leden meer op elkaar dan die van kiezers en Kamerleden en zijn Kamerleden de meest afwijkende geleding (zie tabel 5.17). Kijken we naar de gemeenschappelijke ruimte onder de curve, dan is de congruentiescore van kiezers en Kamerleden in 98% van de gevallen lager dan de congruentiescore van kiezers en leden. De opinieverdeling van Kamerleden is dus in bijna alle gevallen het meest afwijkend.

Het is opvallend dat beide operationaliseringen van congruentie leiden tot de conclusie dat Kamerleden vaker de meest afwijkende geleding zijn maar de mate waarin dat het geval is, verschilt behoorlijk. Voor de vergelijking tussen kiezers, leden en Kamerleden betekent dit, dat hoewel de gemiddelde opvatting van Kamerleden soms dichter bij die van kiezers ligt, partijleden beter in staat blijken de diversiteit van opvattingen onder kiezers te weerspiegelen.

Ontwikkelingen door de tijd: geen grote verschuivingen

Naar ontwikkelingen in congruentie tussen kiezers en Kamerleden is (o.a. in Nederland) eerder onderzoek gedaan, naar de ontwikkelingen in de congruentie tussen leden en kiezers of leden en Kamerleden niet of nauwelijks. Hier brengen we die ontwikkeling wel in kaart, zij het met een beperkt aantal meetpunten, te weten eind jaren tachtig (voor twee vraagstukken en de links-rechtszelfplaatsing), eind jaren negentig en halverwege de jaren nul. Om de ontwikkeling in de congruentie te onderzoeken, kijken we naar de ontwikkeling voor alle partijen samen. We gebruiken daarvoor de congruentiescore en het verschil in gemiddelde plaatsing van de geledingen. Dat verschil in gemiddelden is voor de vergelijkbaarheid uitgedrukt als percentage van het maximale verschil tussen geledingen (zie bijlagetabel B5.4 en B5.5 voor de berekening en uitkomsten per partij en vraagstuk). We berekenen

39 Op basis van het idee dat vooral opvattingen over culturele vraagstukken sterk samenhangen met opleidingsniveau, verwachten we overigens ten aanzien van deze kwesties een lineair opiniepatroon aan te treffen: de opvattingen van Kamerleden zullen (nog) meer afwijken van die van kiezers dan de opvattingen van partijleden doen. Ook die verwachting komt niet uit. In 6 van de 16 gevallen (vier partijen, twee vraagstukken, twee punten in de tijd) is er inderdaad een lineaire structuur, maar in de andere 10 gevallen niet.

40 In Noors onderzoek en eerder onderzoek in Groot-Brittannië (zie Norris 1995) concluderen de auteurs dat het lineaire opiniepatroon dominant is, waarbij die auteurs ook situatie 2 tot een lineair opiniepatroon rekenen (vgl. Narud en Skare 1999: 55; 60). Wij hebben hier een onderscheid gemaakt tussen patroon 2 en 4. Als we dat niet doen en een grover onderscheid hanteren tussen situaties waarin a) de congruentie tussen kiezers/Kamerleden groter is dan die tussen kiezers/leden en b) de situatie waarin de congruentie tussen kiezers/Kamerleden kleiner is dan die tussen kiezers/leden, dan is situatie b ook in deze Nederlandse casus dominant.

voor de vier partijen het gemiddelde verschilpercentage en de gemiddelde gemeenschappelijke ruimte voor de drie meetpunten.

Over de ontwikkeling van de congruentie tussen leden en kiezers formuleerden we twee verwachtingen. De eerste is dat de congruentie in de jaren tachtig, negentig en nul gelijk is; de tweede is dat de congruentie tussen leden en kiezers in de jaren nul groter is dan in de jaren tachtig en negentig.

Als we kijken naar de verschillen in gemiddelden tussen leden en kiezers voor de vier partijen op de drie vraagstukken waarvan we gegevens hebben op drie momenten, dan zien we eind jaren tachtig een verschilpercentage van 5,9%, eind jaren negentig van 6,6% en in de jaren nul van 6,8%. Ten aanzien van euthanasie, inkomensverschillen en de links-rechtszelfplaatsing zijn de verschillen in opvattingen tussen leden en kiezers relatief gering en dat blijft zo. De gemiddelde gemeenschappelijke ruimte (ten aanzien van euthanasie en inkomensverschillen) blijft eveneens gelijk (86 – 87 – 86).

Kijken we naar de verschillen in gemiddelden voor de vier partijen en de vijf vraagstukken waarover we gegevens hebben uit de jaren negentig en nul, dan zien we eind jaren negentig een verschilpercentage van 6,5% en later van 8,2%. De gemiddelde gemeenschappelijke ruimte daalt heel licht van 86 naar 84; de meningsverschillen zijn en blijven klein. Voor deze vier partijen en de onderzochte vraagstukken samen is er dus in ieder geval geen duidelijke ontwikkeling in congruentie tussen leden en kiezers. Er lijkt – in het algemeen – steun voor de verwachting dat de congruentie gelijk blijft en niet toeneemt.

Als we de ontwikkelingen per partij bekijken, zien we evenmin grote verschuivingen. Bij sommige partijen en vraagstukken wordt de congruentie groter, in andere gevallen wordt de congruentie kleiner. De verschillen door de tijd zijn in vrijwel alle gevallen gering. Daarop zijn drie uitzonderingen, waarbij de congruentie tussen leden en kiezers kleiner wordt. De congruentie tussen leden en kiezers van het CDA ten aanzien van euthanasie is in de jaren nul kleiner dan in de jaren negentig (vooral als we naar de gemeenschappelijke ruimte kijken), en de congruentie tussen leden en kiezers daalt in de PvdA ten aanzien van zowel integratie als Europese eenwording.

Over de ontwikkeling in congruentie tussen leden en Kamerleden formuleerden we eveneens twee verwachtingen. De eerste is dat deze congruentie in de jaren nul kleiner is dan in de jaren tachtig en negentig, de tweede dat de congruentie tussen leden en Kamerleden in de hele periode gelijk is. De ontwikkelingen in congruentie bekijken we nogmaals door de verschilpercentages en gemeenschappelijke ruimte voor de vier partijen te middelen (zie bijlagetabel B5.5).

Dat doen we eerst voor de drie vraagstukken waarover we op drie tijdstippen gegevens hebben. Het gemiddelde verschilpercentage is 8,2% in de jaren tachtig, 5,8% in de jaren negentig en 10% in de jaren nul. De gemiddelde gemeenschappelijke ruimte is 74 in de jaren tachtig en negentig en 66 in de jaren nul. Ten aanzien van euthanasie, inkomensverschillen en de links-rechtszelfplaatsing is de congruentie in de jaren negentig groter dan in de jaren tachtig en daalt ze in de jaren nul (groter verschilpercentage, kleinere gemeenschappelijke ruimte). Kijken we naar de vijf vraagstukken op twee tijdstippen, dan is ook daar een kleine afname van

congruentie tussen leden en Kamerleden waarneembaar. De verschilpercentages stijgen van 6,6% (in de jaren negentig) naar 9,8% (in de jaren nul); de gemeenschappelijke ruimte wordt iets kleiner en daalt van 71 naar 67.

De verwachting dat de congruentie tussen leden en Kamerleden door de tijd steeds groter wordt, komt daarmee niet uit. Eerder is er sprake van een gelijkblijvende congruentie of wellicht enige afname. Die afname is echter klein en doet zich wel voor tussen de jaren negentig en nul, maar niet in de tien jaar daarvoor. Van een duidelijke afname van congruentie tussen leden en Kamerleden is dus evenmin sprake.

De ontwikkelingen per partij en per vraagstuk laten ook hier zien dat er geen sprake is van een ontwikkeling die voor alle vraagstukken gelijk is. Er zijn wel enkele aanzienlijke verschuivingen in de mate van congruentie, maar deze zijn niet in dezelfde richting. In een aantal gevallen wordt de congruentie tussen leden en Kamerleden groter. Dat geldt bijvoorbeeld voor D66 ten aanzien van euthanasie tussen de jaren tachtig en de jaren negentig, voor de VVD ten aanzien van inkomensverschillen tussen de jaren tachtig en negentig en voor de PvdA voor datzelfde vraagstuk tussen de jaren negentig en nul (in het laatste geval blijft de gemiddelde opvatting vrijwel gelijk, maar stijgt de congruentie van de opiniedistributies aanzienlijk). In een aantal gevallen wordt de congruentie tussen leden en Kamerleden veel kleiner. Dat geldt bijvoorbeeld voor PvdA, D66 en CDA ten aanzien van euthanasie tussen de jaren negentig en nul en voor CDA en VVD ten aanzien van inkomensverschillen tussen de jaren negentig en nul.⁴¹

Congruentie tussen kiezers, leden en Kamerleden in termen van eensgezindheid en verdeeldheid

In hoofdstuk 3 en 4 hebben we een gebrek aan eensgezindheid binnen en verdeeldheid tussen partijen op het niveau van partijleden geïdentificeerd: onderling verdeelde partijleden leveren geen bijdrage aan een eensgezinde uitstraling van hun partij en als leden van alle partijen hetzelfde vinden, leveren zij geen bijdrage aan partijen die betekenisvol van elkaar verschillen. Vanuit de invalshoek van congruentie tussen leden, kiezers en Kamerleden is ook een ander perspectief mogelijk. Een intern verdeelde partij kan weliswaar problematisch zijn vanuit het verlangen naar een eensgezinde uitstraling, maar als verdeeldheid onder leden verdeeldheid onder kiezers weerspiegelt, is dat vanuit een perspectief dat congruentie wenselijk is, beduidend minder problematisch. Grote verschillen *tussen* partijleden van diverse partijen zijn enerzijds wenselijk vanuit een verlangen naar keuzemogelijkheden maar als het betekent dat leden veel meer gepolariseerd zijn dan kiezers kan die polarisatie onder leden leiden tot (verdere) polarisatie van

⁴¹ Een veronderstelling zou kunnen zijn dat als de mate van zeggenschap van leden over de kandidatenlijst toeneemt, de congruentie tussen leden en Kamerleden stijgt. Kamerleden zijn dan immers meer afhankelijk van leden en eerder geneigd naar hun opvattingen te luisteren (vgl. Lehrer 2012). In onze gegevens is er weinig steun voor die stelling. Het is niet zo dat in partijen waar leden meer directe zeggenschap hebben over kandidaten (zoals bij D66 en de VVD) de congruentie tussen leden en Kamerleden evident groter is. Noch is het zo dat de uitbreiding van zeggenschap van leden in bijvoorbeeld de VVD heeft geleid tot een toename van congruentie.

Kamerfracties en daarmee dat Kamerleden van kiezers vervreemden (vgl. Carsey en Layman 1999; Laymann et al. 2006). Vanuit het perspectief dat congruentie tussen leden en kiezers wenselijk is, is verdeeldheid tussen leden die er onder kiezers niet is, niet wenselijk.

Kortom, het is relevant om de vastgestelde interne en externe verdeeldheid onder partijleden, te vergelijken met de eensgezindheid en verdeeldheid onder kiezers en Kamerleden. We beginnen met de vraag of de mate van interne eensgezindheid onder leden (uit hoofdstuk 3) lijkt op de interne eensgezindheid onder Kamerleden en kiezers. Die vraag beantwoorden we met de opiniedistributies uit bijlage 5.2 en door de Agreement-scores (A-scores, zie hoofdstuk 3) van kiezers, leden en Kamerleden te vergelijken.

In tabel 5.18 staan 52 A-scores van kiezers en leden. In 74% van de gevallen is de A-score van leden hoger dan die van kiezers: leden zijn vaker eensgezind over een bepaald vraagstuk dan kiezers. In 84% van de gevallen zijn Kamerleden de meest eensgezinde geleding; hun A-score is hoger dan die van kiezers of leden.⁴² Als we de gemiddelde eensgezindheid op alle vraagstukken en de links-rechtszelfplaatsing bekijken, zien we dat leden eensgezinder zijn dan kiezers, en Kamerleden eensgezinder dan leden. De bevinding van Hillebrand (1992: 307-319) – op basis van een vergelijking van standaarddeviaties – dat succesvolle kandidaten de meest eensgezinde geleding zijn, gaat dus niet alleen op voor de jaren tachtig, maar ook voor de jaren negentig en nul.

42 In 88% van de gevallen zijn Kamerleden eensgezinder dan leden van hun partij, in 92% van de gevallen zijn Kamerleden eensgezinder dan kiezers.

Tabel 5.18 Mate van eensgezindheid onder kiezers, leden en Kamerleden van PvdA, D66, CDA en VVD, 1986-2008 (in A-scores)

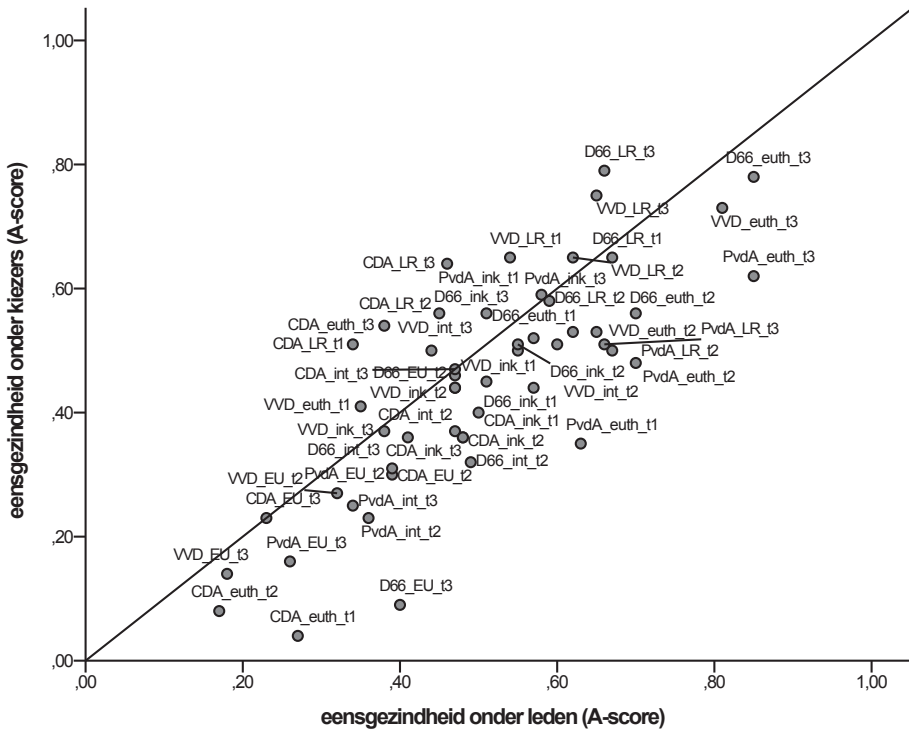
	'86/'90			'98/'99/'01			'06/'08		
	kiezers	leden	Kamer- leden	kiezers	leden	Kamer- leden	kiezers	leden	Kamer- leden
euthanasie									
PvdA	0,35	0,63	0,67	0,48	0,70	0,61	0,62	0,85	0,69
D66	0,52	0,57	0,81	0,56	0,70	0,74	0,78	0,85	0,60
CDA	0,04	0,27	0,51	0,08	0,17	0,49	0,54	0,38	0,40
VVD	0,41	0,35	0,57	0,53	0,65	0,60	0,73	0,81	0,51
inkomen									
PvdA	0,59	0,58	0,76	0,50	0,55	0,81	0,58	0,59	0,60
D66	0,44	0,47	0,66	0,51	0,55	0,70	0,56	0,51	0,80
CDA	0,40	0,50	0,68	0,36	0,48	0,70	0,36	0,48	0,75
VVD	0,45	0,51	0,72	0,44	0,47	0,63	0,37	0,38	0,69
integratie									
PvdA				0,23	0,36	0,55	0,25	0,34	0,36
D66				0,32	0,49	0,76	0,36	0,41	0,45
CDA				0,37	0,47	0,73	0,47	0,47	0,62
VVD				0,44	0,57	0,47	0,50	0,44	0,58
EU									
PvdA				0,30	0,39	0,70	0,16	0,26	0,58
D66				0,46	0,47	0,97	0,09	0,40	0,87
CDA				0,31	0,39	0,69	0,23	0,23	0,58
VVD				0,27	0,32	0,66	0,14	0,18	0,49
LR^a									
PvdA	0,51	0,60	0,83	0,50	0,67	0,83	0,51	0,66	0,79
D66	0,65	0,67	0,82	0,53	0,62	0,63	0,79	0,66	0,92
CDA	0,51	0,34	0,68	0,56	0,45	0,70	0,64	0,46	0,70
VVD	0,65	0,54	0,93	0,65	0,62	0,67	0,75	0,65	
gemiddelde	0,46	0,50	0,72	0,42	0,50	0,68	0,47	0,50	0,64

a. Omdat bij de berekening van de A-scores rekening wordt gehouden met de lengte van de schaal (Van der Eijk 2001: 328), kunnen we voor de scores die originele schalen gebruiken (zie ook paragraaf 5.1.3). De gearceerde cellen geven de meest eensgezinde geleding aan.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

De mate van eensgezindheid onder leden en die onder kiezers vertoont een sterke samenhang (zie figuur 5.32). De correlatie tussen de eensgezindheid onder leden en onder kiezers is 0,791 (Pearson r , $p = 0,00$; $N = 52$). Er zijn geen gevallen waar de eensgezindheid onder leden laag is en die onder kiezers hoog (linksboven in figuur 5.32) of andersom (rechtsonder in figuur 5.32). Als leden verdeeld zijn, zijn kiezers dat ook. Dat kiezers in die gevallen iets verdeelder zijn dan leden, zien we ook in figuur 5.32 terug: de meeste punten bevinden zich onder de verticale stippellijn. In enkele gevallen is het verschil in eensgezindheid groter (zoals ten aanzien van euthanasie bij de PvdA in alle jaren, bij het CDA voor euthanasie in de jaren tachtig en bij D66 voor Europese eenwording in de jaren nul), maar in geen van die gevallen is het zo dat leden volstrekt eensgezind zijn en kiezers niet.

Figuur 5.32 Mate van eensgezindheid onder leden en kiezers van dezelfde partij, 1986-2008 (in A-scores)

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008

Voor de vraagstukken waar we eerder relatief geringe eensgezindheid onder leden aantreffen, bijvoorbeeld ten aanzien van Europese eenwording en integratie, blijken kiezers eveneens verdeeld. Vaak zijn zij zelfs verdeelder dan de leden van de partij. Vanuit het perspectief van een eensgezind optredende partij is de in hoofdstuk 3 geconstateerde verdeeldheid dan wellicht ook problematischer dan vanuit het

perspectief dat congruentie tussen leden en kiezers van een partij wenselijk is.⁴³ Heidar (1994b: 109) suggereert dat het streven naar interne cohesie ten koste kan gaan van het aantal partijleden en de electorale steun, omdat in tijden van electorale volatiliteit kiezers en leden een partij niet in al haar standpunten zullen willen volgen. Als mensen alleen lid van een partij kunnen worden of op een partij kunnen stemmen als ze het eens zijn met álle standpunten van die partij, dan ligt de lat heel hoog.

Hoe zit het met de verdeeldheid *tussen* partijen? In hoofdstuk 4 concludeerden we dat leden van diverse partijen niet één pot nat zijn. Maar zijn leden verdeelder dan kiezers en Kamerleden? Daarover bestaan twee tegengestelde verwachtingen (zie ook paragraaf 4.1.2). De eerste is gebaseerd op de al veelvuldig aangehaalde verwachting, dat leden ideologisch gemotiveerd en extreem zijn. Op het niveau van leden zou de polarisatie of verdeeldheid groter zijn dan op het niveau van kiezers of Kamerleden. De tweede verwachting is hieraan tegengesteld en volgt de redenering uit hoofdstuk 4: omdat de diversiteit van achtergronden onder leden geringer is, zal de diversiteit van opvattingen geringer zijn, zeker in vergelijking met die van kiezers. Als de eerste verwachting klopt, dan is de reikwijdte van competitie onder leden groter dan onder kiezers en Kamerleden. Is de tweede verwachting correct, dan is de reikwijdte onder leden kleiner dan onder kiezers en Kamerleden.

In tabel 5.19 staat voor 2006-2008 voor vier vraagstukken en de links-rechtszelfplaatsing de reikwijdte van competitie, dat wil zeggen het verschil tussen de twee meest uit elkaar gelegen partijen, op het niveau van kiezers, leden en Kamerleden. Zoals vaker is er niet één dominant patroon. Ten aanzien van euthanasie en inkomensverschillen is de reikwijdte onder leden groter dan onder kiezers en die onder Kamerleden nog groter. Ten aanzien van integratie en Europese eenwording zijn leden minder verdeeld dan kiezers, terwijl Kamerleden verdeelder zijn dan kiezers. Ten aanzien van de links-rechtszelfplaatsing zijn leden de meest verdeelde geleding: de verdeeldheid tussen leden van PvdA en VVD is groter dan die tussen kiezers of Kamerleden van die partijen. Het is echter over het geheel bezien niet zo dat leden per definitie de meest verdeelde geleding zijn. Veelal ligt de reikwijdte van opvattingen in de buurt van die van kiezers of tussen die van kiezers en Kamerleden in. Eerder in dit hoofdstuk zagen we al dat de opvattingen van leden redelijk overeenkomen met die van kiezers en Kamerleden.

43 De samenhang tussen de mate van eensgezindheid van Kamerleden en die van kiezers of leden is aanzienlijk geringer. De correlatie tussen de A-scores van leden en Kamerleden is 0,351 (Pearson r , $p = 0,011$; $N = 52$), de correlatie tussen de A-scores van kiezers en Kamerleden is 0,341 (Pearson r , $p = 0,013$; $N = 52$). Er is dus wel samenhang tussen de eensgezindheid van Kamerleden en die van kiezers of leden, maar er zijn relatief veel en grote afwijkingen op die regel.

Tabel 5.19 Reikwijdte van competitie^a onder kiezers, leden en Kamerleden, 2006-2008 (in percentage van de schaal dat wordt beslagen)

	euthanasie	inkomensverschillen	integratie	EU	links-rechts
kiezers	11	29	21	17	32
leden	25	40	17	15	45
Kamerleden	39	51	26	62	36

a. De reikwijdte is de afstand tussen de gemiddelde opvatting van de twee verst uit elkaar gelegen partijen. Het gaat om de competitie tussen PvdA, D66, CDA en VVD. De reikwijdte is berekend op het niveau van kiezers, leden en Kamerleden.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006; LPO 1986, 1999, 2008; Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

5.4 De positie van partijleden volgens partijleden

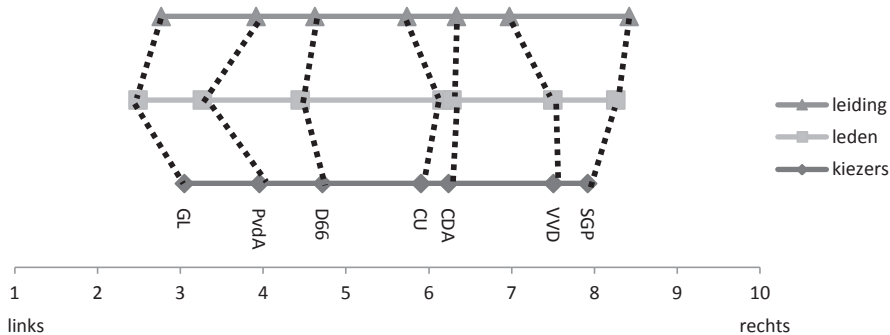
In hoofdstuk 3 en 4 bekeken we welke percepties leden hebben van de eensgezindheid binnen en de verdeeldheid tussen partijen. Hier maken we een vergelijkbare zijstap en gaan we na welke percepties leden hebben over hun eigen positie in de keten van representatie. Hebben leden in eigen ogen de meest afwijkende opvattingen? Of hebben ze de indruk dat hun opvattingen overeenkomen met die van kiezers en vertegenwoordigers?

Deze vragen beantwoorden we met het LPO 2008, waarin is gevraagd om de leden van de partij, de leiding van de partij en de kiezers van de partij te plaatsen op een links-rechtsschaal (waarbij 1 staat voor links en 10 staat voor rechts). In figuur 5.33 zien we waar leden de kiezers, de overige leden en leiding van hun eigen partij plaatsen op de links-rechtsschaal. Leden van GroenLinks, D66, PvdA en ChristenUnie hebben gemiddeld de indruk dat er sprake is van een *curvilineair* patroon, waarbij de partijleden de meest afwijkende positie innemen en de oriëntaties van kiezers en de partijleiding sterk op elkaar lijken. Leden van het CDA plaatsen kiezers, leden en leiding ongeveer op dezelfde positie. VVD-leden wijzen kiezers en leden gemiddeld dezelfde positie toe, maar denken dat de opvattingen van Kamerleden iets minder rechts zijn dan die van kiezers en leden. Leden van de SGP zien een lineaire opiniestructuur: Kamerleden zijn het meest rechts, leden iets minder en kiezers nog iets minder.

Voor PvdA, D66, CDA en VVD kunnen we deze percepties van leden vergelijken met de gemiddelde opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden (zie figuur 5.28-5.31), al geldt dat partijleiding en Kamerleden strikt genomen geen identieke groepen zijn. Het beeld dat leden van PvdA en D66 hebben, komt overeen met het beeld dat we krijgen als we naar de opvattingen van de geledingen kijken: leden zijn gemiddeld iets linkser dan kiezers en Kamerleden. Er is sprake van een *curvilineair* opiniepatroon. Ook het CDA vertoont een *curvilineair* patroon, waarbij de opvattingen van leden gemiddeld dicht bij het midden van de schaal liggen, terwijl kiezers en Kamerleden iets rechtser zijn. Dat is echter niet het beeld dat CDA-leden zelf hebben. Zij zien nauwelijks verschillen en voor zover ze die zien, is het niet zo dat leden een afwijkende opvatting hebben. De indruk van VVD-leden dat hun opvatting en die van kiezers elkaar weinig ontlopen, komt overeen

met onze indruk op basis van de opvattingen van die geledingen. Waar leden van de VVD echter de indruk hebben dat de partijleiding gemiddeld linkser is, blijken opvattingen van Kamerleden eerder iets rechtser dan die van kiezers en leden te liggen.

Figuur 5.33 Perceptie van leden over de positie van kiezers, leden en de partijleiding,^a per partij, 2008

a. Voor elke partij is de positie van de eigen leden weergegeven. Dus de posities van GroenLinks hebben betrekking op de perceptie van GroenLinks-leden, de posities van de PvdA hebben betrekking op de percepties van PvdA-leden enzovoorts. Gevraagd is om de kiezers van de partij, de leden van de partij en de partijleiding te plaatsen op een links-rechtsschaal van 1 tot 10.

Bron: LPO 2008

In het LPO is leden ook gevraagd naar hun positie in de representatieve keten in relatie tot kiezers en Kamerleden, namelijk wie Tweede Kamerleden in de eerste plaats moeten vertegenwoordigen. In alle partijen is de grootste groep leden van mening dat Kamerleden de kiezers van de partij dienen te vertegenwoordigen (tabel 5.20). Leden van ChristenUnie, CDA en SGP zijn die mening iets minder vaak toegedaan en vinden relatief vaak dat Kamerleden de leden van de partij moeten vertegenwoordigen (resp. 29%, 21% en 32%). Ongeveer 20% van de leden vindt dat Kamerleden alle kiezers zouden moeten vertegenwoordigen.

Uit onderzoek naar de rolopvatting van Tweede Kamerleden blijkt overigens dat zij evenmin van mening zijn dat ze primair moeten optreden als vertegenwoordigers van leden. Kamerleden is in 2006 gevraagd of zij zich beschouwen als vertegenwoordiger van de leden van de partij, van de kiezers van de partij of van alle kiezers; Kamerleden kiezen in meerderheid voor kiezers (Andeweg en Thomassen 2007: 15). Slechts 3% van de Kamerleden zegt zichzelf vooral te zien als vertegenwoordiger van de leden en 58% als vertegenwoordiger van de kiezers van de partij, 39% als vertegenwoordiger van alle kiezers. 74% van de Kamerleden is het oneens met de stelling dat afgevaardigden zich meer moeten laten leiden door leden dan door kiezers.

Tabel 5.20 Wie moeten er door de leden van uw fractie in de Tweede Kamer in de eerste plaats worden vertegenwoordigd?, per partij, 2008 (in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
de leden van de partij	15	12	14	29	21	14	32
de kiezers van de partij	67	64	64	49	50	69	46
alle kiezers	19	23	22	23	29	17	22
totaal	101	99	100	101	100	100	100
N	643	525	890	466	411	528	489

Bron: LPO 2008

Hoe kijken leden verder aan tegen hun positie en rol? Slechts een klein deel denkt dat gewone partijleden beter weten wat er onder de bevolking leeft dan gekozen volksvertegenwoordigers (tabel 5.21). In de meeste partijen zijn veel meer leden het oneens met die stelling dan dat er leden zijn die het ermee eens zijn. Het CDA is een uitzondering: daar neemt de grootste groep leden een neutrale positie in.⁴⁴

Over de verhouding tussen de mening van leden en kiezers zijn de meningen verdeeld. De grootste groep leden in ChristenUnie en SGP is het eens met de stelling dat verkozen afgevaardigden zich meer moeten laten leiden door leden dan door kiezers. In de andere partijen zijn de meeste leden het met de stelling oneens, al is overall een groep die vindt dat het primaat bij leden ligt. Meer overeenstemming is er over de stelling dat als partijleden eenmaal een besluit hebben genomen, vertegenwoordigers daaraan gebonden zijn. Meer dan 40% van de leden vindt dit. Als leden zich (formeel) uitspreken over een bepaalde kwestie, dan moeten Kamerleden zich daar bij neerleggen. Maar die mening is niet absoluut, zien we bij de stelling dat vertegenwoordigers altijd onafhankelijk van leden moeten beslissen: tussen de 25% en 43% van de leden is het met die stelling eens, tussen de 24% en 38% is het ermee oneens. Het zal niet verbazen dat leden die het eens zijn met de stelling dat gewone partijleden beter weten wat er leeft dan gekozen volksvertegenwoordigers, vaker van mening zijn dat leden goede ideeën hebben en ook vaker vinden dat volksvertegenwoordigers gebonden zouden moeten zijn aan besluiten van leden.

Al met al zien de meeste leden zichzelf niet als de belangrijkste principaal van Kamerleden: dat zijn kiezers (van de partij). Leden vinden zichzelf vaak niet beter dan volksvertegenwoordigers in het aanvoelen van de wensen van kiezers, maar ze hebben wel goede ideeën voor de partij. Of leden invloed moeten hebben en hoe ver die invloed zou moeten reiken, is voor leden niet zo gemakkelijk aan te geven. Een grote groep vindt dat een uitspraak van leden bindend moet zijn, maar het is

⁴⁴ Uit het PO van 2006 blijkt dat Kamerleden evenmin vinden dat leden beter dan zichzelf weten wat kiezers beweegt: 2% van hen vindt dat, 17% is neutraal, 81% is het met de stelling oneens.

niet evident dat leden zich overall over zouden moeten kunnen uitspreken. Het lijkt er op dat leden een (positieve) rol voor zichzelf zien weggelegd in de keten tussen kiezers en gekozenen, maar tegelijkertijd erkennen ze dat kiezers en Kamerleden mogelijk een meer directe band hebben.

Tabel 5.21 Opvattingen van leden over hun positie in de partij,^a per partij, 2008 (in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
'Gewone partijleden weten beter wat er onder de bevolking leeft dan gekozen volksvertegenwoordigers'							
■ (helemaal) oneens	49	34	45	41	26	36	43
■ (helemaal) eens	11	21	12	17	25	26	20
'Vaak hebben gewone partijleden goede ideeën over wat de partij moet doen'							
■ (helemaal) oneens	2	2	2	3	1	2	5
■ (helemaal) eens	67	70	76	64	73	78	56
'Verkozen afgevaardigden van [partij X] moeten zich meer laten leiden door partijleden dan door kiezers'							
■ (helemaal) oneens	40	38	38	20	29	46	25
■ (helemaal) eens	26	27	26	39	27	24	41
'Als partijleden eenmaal een besluit hebben genomen, zijn volksvertegenwoordigers van die partij daaraan gebonden'							
■ (helemaal) oneens	19	18	18	15	12	17	13
■ (helemaal) eens	42	43	43	43	49	50	44
'De Tweede Kamerfractie moet in alle gevallen onafhankelijk van de partijleden beslissen'							
■ (helemaal) oneens	38	30	24	33	21	28	28
■ (helemaal) eens	25	36	40	27	43	39	33

a. De antwoorden tellen samen met het aandeel deels oneens, deels eens' en de respondenten die de vraag hebben overgeslagen op tot 100%.

Bron: LPO 2008

5.5 Slot: partijleden als intermediair

Inzicht in de (demografische) gelijkennis en (inhoudelijke) congruentie tussen leden, kiezers en Kamerleden is relevant, omdat het zicht biedt op de plek die partijleden innemen in de representatieve keten. Leden maken onderdeel uit van de maatschappij en van een partij en zijn daarmee een schakel in die keten. Inzicht in de mate waarin achtergronden en opvattingen van leden lijken op die van kiezers en Kamerleden, geeft antwoord op de vraag hoe goed leden in staat

zijn schakelfuncties te vervullen en bij te dragen aan een goede werking van de representatieve democratie, die immers een partijdemocratie is. Die vraag is vooral relevant vanwege de steeds terugkomende suggestie dat het demografische en inhoudelijke profiel van leden sterk afwijkt van dat van kiezers en gekozenen en dat invloed van leden op de koers en kandidaten van hun partij ervoor zou zorgen dat kiezers en gekozenen van elkaar vervreemden. In dit hoofdstuk zijn achtergronden en opvattingen van leden, kiezers en Tweede Kamerleden vergeleken.

Congruentie beter dan gelijkenis

De achtergronden van partijleden wijken in de meeste partijen af van die van de kiezers van hun partij. Leden zijn ouder, vaker man en hogeropgeleid (vgl. ook Koole 2002: 62; Den Ridder et al. 2011b: 181). Ook in vergelijking met Kamerleden zijn leden gemiddeld ouder en vaker van het mannelijk geslacht. Het opleidingsniveau van leden komt wel meer overeen met dat van kiezers: Kamerleden blijken nóg hogeropgeleid. De gemiddelde leeftijd van leden mag dan hoger liggen dan die van kiezers en Kamerleden, onder Kamerleden zijn jongeren en ouderen nauwelijks aanwezig, terwijl die groepen er onder leden wel zijn. De gelijkenis van de leeftijdsverdeling van Kamerleden is dus minder divers dan die van leden. De gelijkenis tussen leden, kiezers en Kamerleden is in de afgelopen twintig jaar niet evident kleiner geworden.

Als we naar opvattingen van partijleden kijken, is de congruentie groter (zie ook Den Ridder et al. 2011b: 181). Kiezers, leden en Kamerleden van dezelfde partij hebben weliswaar zelden exact dezelfde opinie of opinieverdeling, maar er zijn geen vraagstukken waarop zij een wezenlijk andere beleidsrichting voorstaan. De grootste verschillen in de congruentie tussen leden en kiezers doen zich voor ten aanzien van Europese eenwording. Verschillen tussen leden en Kamerleden zijn er vooral ten aanzien van euthanasie (bij CDA, D66, PvdA en VVD) en ten aanzien van Europese eenwording (bij D66 en VVD). Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat over het geheel gezien de congruentie door de tijd kleiner wordt. Op enkele uitzonderingen na is de congruentie tussen leden en kiezers groot en blijken leden in staat de diversiteit onder kiezers van de partij te weerspiegelen. Op dat punt doen zij het aanzienlijk beter dan Kamerleden.

“To be sure, curvilinear patterns *do* exist” (Narud en Skare 1999: 61, cursief in origineel). Het komt inderdaad voor dat partijleden extreme of afwijkende opvattingen hebben, vergeleken met kiezers en Kamerleden. In ongeveer een derde van de onderzochte gevallen is dat zo. Zowel als we kijken naar de gemiddelde opvattingen als naar de opiniedistributies en de gemeenschappelijke ruimte onder de curve, zien we echter dat het niet zo is dat de congruentie tussen leden en kiezers altijd of zelfs vaker kleiner is dan de congruentie tussen kiezers en Kamerleden. Sterker: het is eerder zo, dat de opiniecongruentie tussen kiezers en Kamerleden kleiner is dan die tussen kiezers en leden. De opiniedistributies van leden lijken meer op die van kiezers dan de opiniedistributies van Kamerleden, ook als de gemiddelde opvatting van Kamerleden meer op die van kiezers lijkt.

Een onderzoekstechnische bevinding van dit hoofdstuk is daarmee dat het voor het analyseren van congruentie uitmaakt hoe congruentie wordt gedefinieerd

en geoperationaliseerd.⁴⁵ Weliswaar leidt zowel een vergelijking van gemiddelde posities als een vergelijking van volledige opiniedistributies tot de conclusie dat Kamerleden vaker een afwijkende geleding zijn, maar de mate waarin verschilt. Voor de vergelijking tussen kiezers, leden en Kamerleden betekent dit dat hoewel de gemiddelde opvatting van Kamerleden soms dichter bij die van kiezers ligt, partijleden beter in staat blijken de nuances en stromingen binnen hun achterban te representeren dan Kamerleden. De conclusie is dat het relevant is om verschillende operationalisaties en meetinstrumenten voor congruentie te gebruiken, omdat de manier waarop congruentie wordt uitgewerkt van invloed is op de mate en de aard van de geconstateerde congruentie.

Geringe gelijkens: potentiële problemen voor leden als ambassadeurs of sensoren

Wat betekenen deze bevindingen voor de schakelfuncties van partijleden? We beginnen bij gelijkens. In de ledenbestanden van de meeste partijen zijn vrouwen en in sterkere mate jongeren en lageropgeleiden on(der)vertegenwoordigd. Die ondervertegenwoordiging kan problematisch zijn voor de communicatie- en mobilisatiefunctie van leden. Sociale netwerken zijn vaak redelijk homogeen, zeker wat betreft opleidingsniveau en leeftijd (Kalmijn en Vermunt 2007: 26). Als mensen vooral verkeren in netwerken met mensen zoals zijzelf, dan zal het voor partijleden moeilijk zijn om lageropgeleiden en jongeren te bereiken. Het is denkbaar dat leden deze genoemde groepen nauwelijks tegenkomen en hun ervaringen en wensen zich dus aan hun gezichtsveld onttrekken. Bovendien zullen leden deze groep dus niet in contact brengen met de partij. Binnen de SGP is de gelijkens in opleidingsniveau van leden en kiezers groter dan bij de andere partijen en het bereiken van deze groep zal voor die partij minder problematisch zijn. De ondervertegenwoordiging van deze groepen kan er ook voor zorgen, dat leden minder goed in staat zijn ervaringen en perspectieven van deze groepen in te brengen in het interne debat, al is het natuurlijk mogelijk om zonder op iemand te lijken zijn of haar perspectief te verwoorden.

De on(der)vertegenwoordigde groepen zullen zich wellicht niet gerepresenteerd voelen door het ledenbestand van een partij. Bij deze groepen bestaat het gevaar dat partijen niet de indruk wekken een partij te zijn voor mensen zoals zij. In dat verband is het voor afzonderlijke partijen een schrale troost dat hun concurrenten hetzelfde probleem hebben. Voor de democratie als geheel is het problematischer, omdat het partijlidmaatschap een selecte groep mensen trekt en weinige van de onderzochte partijen echt goed in staat zijn andere kiezersgroepen in het ledenbestand op te nemen.

45 Dat het gemiddelde en de congruentiemaat soms tot andere conclusies leiden, blijkt ook uit onderzoek van Pierce (1999). Die presenteert een geval waarbij de congruentie op basis van een vergelijking van de gemiddelden wordt ingeschat als hoog, maar veel lager is als de opiniedistributies worden vergeleken (vgl. Andeweg 2011: 41). Het verschil tussen gemiddelden en de congruentiescore zou deels ook een methodologische oorzaak kunnen hebben (vgl. Allern et al. nog te verschijnen). Wellicht is de congruentiescore tussen kiezers en Kamerleden of tussen leden en Kamerleden lager dan die tussen kiezers en leden, omdat we een gering aantal Kamerleden ($5 \leq N \leq 48$) vergelijken met een veel groter aantal leden ($470 \leq N \leq 921$) en kiezers ($26 \leq N \leq 429$).

De ondervertegenwoordiging van jongeren, vrouwen en lageropgeleiden zorgt mogelijk voor problemen bij de selectie van kandidaten. Binnen sommige groepen is de spoeling in het ledenbestand dun en zal het moeilijk zijn om goede kandidaten te vinden. Hillebrand (1992: 256) stelt op basis van het partijledenonderzoek uit 1986 dat opleiding een belangrijke factor is “in alle fasen van het rekruteringsproces. In alle vier partijen waren de leden gemiddeld veel hoger opgeleid dan de kiezers, waarmee een basis voor niet-representatieve vertegenwoordiging werd gelegd”. Die situatie doet zich nog altijd voor en het is zeker mogelijk dat de basis voor een verschil tussen kiezers en Tweede Kamerleden wordt gelegd op het niveau van partijleden. Opvallend is dan natuurlijk wel, dat andere vertekeningen onder leden (vaker man en oud) niet leiden tot een grotere afwijking tussen kiezers en Kamerleden. Bij de kandidaatstelling van de meeste partijen wordt gestreefd naar een evenwichtige numerieke verhouding tussen mannen en vrouwen. De *gender gap* tussen kiezers en leden wordt op het niveau van Kamerleden gedicht. Voor leeftijd geldt dat deels. Voor de vertekening van het opleidingsniveau wordt niet gecorrigeerd. Sterker, het ligt voor de hand dat men in het proces van rekrutering en selectie juist op zoek is naar hogeropgeleide kandidaten. Men wil competente Kamerleden en hogeropgeleiden zullen daarom eerder geselecteerd worden dan lageropgeleiden.⁴⁶

Congruentie: kiezers lijken vaker op leden dan op Tweede Kamerleden

Wat congruentie betreft is de overeenstemming tussen leden, kiezers en Kamerleden groter: de opvattingen van leden wijken in de meeste gevallen niet veel af van die van kiezers en Tweede Kamerleden van hun partij. Op basis van hun opvattingen moeten leden dus in staat geacht worden een positieve rol te spelen in de representatieve democratie (vgl. Scarrow en Gezgor 2010).

Voor de mobilisatie door en communicatie van leden betekent dit, dat ze in staat zijn de opvattingen van kiezers en de nuances daarin door te geven aan en binnen de partij. Leden zijn te gebruiken als sensoren. Ze geven in de meeste gevallen ook dezelfde inhoudelijke boodschap af als de Kamerleden van hun partij. Als kiezers naar leden luisteren, dan krijgen ze geen wezenlijk andere indruk van de partij dan als ze naar Kamerleden luisteren. Voor de symbolische functie van leden geldt dat kiezers eerder zullen denken dat de partij bestaat uit mensen die ‘denken zoals ik’ dan uit mensen die ‘zijn zoals ik’.

Voor de (interne) functies van leden als selectoraat en beïnvloeders van beoogd beleid kan de relatief grote congruentie tussen leden en kiezers positief zijn. Leden blijken niet zo ideologisch extreem als vaak gedacht. De gemiddelde opvatting van leden staat veelal dichter bij die van kiezers dan bij die van Kamerleden en leden blijken beter dan Kamerleden in staat de diversiteit onder kiezers van de partij te

46 Niet alleen partijen willen competente kandidaten, kiezers willen dat ook. Lageropgeleide kiezers beklagen zich vooral over het complexe taalgebruik van politici en verwijten hen dat ze zich niet kunnen verplaatsen in ‘gewone’ Nederlanders. Desgevraagd willen ze echter wel dat politici een goede opleiding hebben en zo competent mogelijk zijn (Den Ridder en Dekker 2011: 11).

weerspiegelen. Leden kunnen die diversiteit inbrengen in het debat en binnen het ledenreservoir is er genoeg diversiteit om uiteenlopende kandidaten te selecteren.

De congruentie tussen leden en kiezers wordt veelal bekeken vanuit het idee dat een gebrek aan congruentie leidt tot representatieve spanning. Als leden en kiezers van mening verschillen over een kwestie, dan zullen Kamerleden óf hun kiezers óf hun leden teleur moeten stellen. En dat is vervelend, want de ene groep zal hen moeten kiezen bij verkiezingen en de andere groep zal hen opnieuw op de kieslijst moeten zetten. De uitkomst dat leden in de regel niet ideologisch radicaal zijn, impliceert echter dat er ten aanzien van de meeste vraagstukken geen sprake zal zijn van een representatieve spanning.

In de gevallen dat zo'n spanning er zou kunnen zijn, omdat kiezers en leden er toch een iets andere opvatting op na houden, blijkt dat het vermoeden dat Kamerleden zich van kiezers zouden vervreemden als ze naar leden luisteren, vaak niet juist is, doordat de gemiddelde opvatting van Kamerleden vaak verder verwijderd is van die van kiezers. Een voorbeeld. Ten aanzien van Europese eenwording blijkt er een verschil van opvatting tussen kiezers en leden van de PvdA. Leden zijn gemiddeld pro-Europeser. Dat is een potentiële representatieve spanning: als Kamerleden naar hun pro-Europese leden luisteren, dan vervreemden ze zich van hun kiezers, die veel terughoudender zijn over Europese eenwording. Toch geldt dat in deze gevallen de kloof tussen Kamerleden en kiezers *kleiner* zou worden als Kamerleden naar leden luisteren. De opvattingen van Kamerleden staan immers nog verder weg van die van kiezers.

Het is kortom gezien de opiniestructuur van kiezers, leden en Kamerleden, goed om te bedenken dat ook *als* er een representatieve spanning is, de afstand tussen kiezers en Kamerleden kleiner kan worden als Kamerleden naar leden luisteren. Het is niet correct om de invloed van leden bij zo'n afwijking per definitie te beschouwen als 'verstoring' van de band tussen kiezers en gekozenen. In de empirie zien we genoeg voorbeelden waarbij invloed van leden de afstand tussen kiezers en Kamerleden zou verkleinen, zelfs als leden en kiezers niet precies hetzelfde vinden. Wanneer Kamerleden naar het mandaat van hun leden zouden luisteren, zou hen dat in de meeste gevallen niet van kiezers vervreemden maar juist dichter bij kiezers brengen.

Die conclusie over de congruentie van leden met kiezers en Kamerleden komt misschien als een verrassing gezien de consensus in de literatuur en het maatschappelijke debat dat leden er afwijkende opvattingen op na houden. Dat beeld is er trouwens niet alleen bij critici of uitdagers van de gevestigde partijen; ook in gevestigde partijen zelf zijn deze geluiden te horen. Zo schrijven Becker en Cuperus (2003: 32-33): "Volksvertegenwoordigers (...) kunnen hun actieve achterban niet meer als vanzelfsprekend referentiekader aanvaarden en zullen in toenemende mate rechtstreeks contact met hun kiezers zoeken." Becker en Cuperus halen Wouter Bos, toenmalig fractievoorzitter voor de PvdA in de Tweede Kamer, aan, die gezegd zou hebben: "Als ik wil choqueren zeg ik altijd dat ik in mijn leven nooit meer naar een ledenvergadering wil gaan. We moeten het debat juist voeren met de mensen die niet bij de partij horen". In een rapport van het wetenschappelijke bureau van de VVD staat: "Als politici zich door partijgenoten

laten influisteren, zonder acht te slaan op opinieonderzoek, lopen ze het risico zich van de bevolking te vervreemden” (Van de Velde et al. 2013: 15-16).

Wanneer we de keten van kiezers, leden en Kamerleden bekijken, krijgen we de indruk dat ledenpartijen vertrouwen mogen hebben in hun eigen leden. Ze zijn weliswaar niet altijd geschikt om alle kiezersgroepen te bereiken, hun opvattingen komen wel goed overeen met die van kiezers. Luisteren naar leden kan Kamerleden dichterbij kiezers brengen, niet altijd op precies dezelfde positie, maar toch dichterbij. Het hardnekkige beeld van leden die “a-democratisch” zijn, omdat ze “andere belangen en vaak andere meningen [hebben] dan de kiezers”, zoals Lucardie en Voerman (2011: 186) uit de monden van critici optekenen, klopt feitelijk niet.

6 Slotbeschouwing: de rol en toekomst van ledenpartijen in de representatieve democratie

Ongeveer 2,5% van de kiesgerechtigde bevolking in Nederland is lid van een politieke partij. Op 1 januari 2014 zijn dat 308.846 mensen, op 1 januari 2008 waren dat er 308.925. Partijleden vormen aldus een in kwantitatief opzicht bescheiden groep binnen het electoraat. Maar die leden spelen wel een belangrijke rol in de representatieve democratie. Het zijn immers de leden die de politieke partijen als 'pijlers' van de representatieve democratie organiseren, het is de groep leden waaruit kandidaten voor vertegenwoordigende en bestuurlijke functies worden gerekruteerd, en het zijn de leden die mede bepalen wat het programma wordt en wie de lijsttrekker van hun partij wordt bij verkiezingen.

Dat de keuzes van partijleden niet alleen de toekomst van de eigen partij bepalen, maar indirect het partijpolitieke landschap van Nederland als geheel, bewijzen bijvoorbeeld de lijsttrekkersverkiezingen in de VVD in 2006. Bij die verkiezingen gaat de strijd tussen de 'liberale' Mark Rutte en de 'conservatieve' Rita Verdonk. Terwijl Verdonk hoge ogen gooit in peilingen onder VVD-kiezers, kiezen de VVD-leden Rutte nipt als lijsttrekker. De VVD verliest bij de Tweede Kamerverkiezingen, maar Rutte behoudt het politiek leiderschap. Na aanhoudende kritiek op dat leiderschap en de koers van Rutte, moet Verdonk uiteindelijk de VVD-fractie verlaten. Rutte blijkt bij de verkiezingen van 2010 succesvol: de VVD wordt de grootste partij en Rutte de eerste liberale premier sinds 1918. Met de nipte meerderheid voor Rutte kiezen VVD-leden in 2006 dus niet alleen hun lijsttrekker en de partijkoers, ze beïnvloeden op termijn ook de landelijke politieke verhoudingen. Hoewel we natuurlijk niet weten hoe het zou zijn gegaan als de leden Verdonk hadden gekozen, is het nauwelijks voorstelbaar dat Rutte in 2010 (en 2012) premier van Nederland zou zijn geworden als de VVD-leden in 2006 in

meerderheid tot een andere keuze waren gekomen. De groep partijleden, hoe klein in getal misschien ook, doet ertoe, zo blijkt uit dit enkele voorbeeld.

In deze studie staan leden van Nederlandse partijen centraal. Het gaat daarbij om partijleden in formele zin: mensen die als lid geregistreerd staan bij een politieke partij en ledenrechten en -plichten hebben. Hun motieven, achtergronden en opvattingen zijn in voorgaande hoofdstukken geanalyseerd en beschreven, voornamelijk op basis van het Leidse Partijledenonderzoek (LPO) van 2008, een enquêteonderzoek onder leden van GroenLinks, PvdA, D66, ChristenUnie, CDA, VVD en SGP.¹ Voor leden van PvdA, D66, CDA en VVD hebben we tevens de gegevens van 2008 vergeleken met gegevens van partijledenonderzoeken uit 1986 en 1999.

In de voorgaande hoofdstukken stond steeds één thema centraal. Na een introductie van de Nederlandse politieke partijen en hun leden bekeken we de eensgezindheid *binnen* partijen, de verdeeldheid *tussen* partijen, en de gelijkenis en congruentie tussen leden, kiezers en Kamerleden. In dit laatste hoofdstuk bekijken we de bevindingen uit die voorgaande hoofdstukken vanuit het ruimere perspectief dat in het eerste hoofdstuk werd geschetst: wat is de bijdrage die leden (kunnen) leveren aan het functioneren van partijen in de representatieve democratie?

6.1 Partijleden: schakels of obstakels in de representatieve democratie?

West-Europese democratieën zijn partijdemocratieën, waarin democratische representatie vorm krijgt via partijen. Die partijen zijn vrijwel allemaal ledenpartijen, waarin leden meer of minder zeggenschap hebben over de koers, de kandidaten en het publieke gezicht van de partij. Zij kunnen bovendien optreden als intermediair tussen kiezers en gekozenen en leveren een bijdrage aan representatie door en de competitie tussen politieke partijen. Dat is althans het positieve perspectief.

In het wetenschappelijke en maatschappelijke debat is er echter discussie over de rol van partijleden in de representatieve democratie. Sommigen zijn negatief over die rol, omdat zij menen dat een ware democratie een directe democratie is waarin geen plek is voor intermediaire organisaties en hun leden. Anderen hebben empirisch gefundeerde kritiek op de suggestie dat leden in de praktijk een positieve bijdrage leveren. Zij wijzen er bijvoorbeeld op, dat er simpelweg steeds minder en mogelijk te weinig leden zijn die een bijdrage kunnen leveren, of dat leden door maatschappelijke en technologische veranderingen niet meer noodzakelijk zijn voor de vervulling van aan partijen toegeschreven functies. Een andere bedenking heeft betrekking op de achtergronden en opvattingen van leden. Het beeld bestaat, dat leden van dezelfde partij verdeeld zijn over belangrijke kwesties, dat leden van verschillende partijen een politieke kaste vormen en inhoudelijk nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn, en dat leden ideologisch radicaal zijn en daardoor een wig drijven tussen kiezers en gekozenen. Vertegenwoordigers van de ledenloze

¹ SP en PvdD weigerden deel te nemen aan dat onderzoek en de leden van die partijen zijn in deze studie dus – helaas – buiten beschouwing gebleven. De PVV kent naast Wilders geen natuurlijk personen als partijlid.

partij PVV vinden partijleden precies in dit licht een “stoorzender in het contact tussen partijtop en kiezer” (Vossen 2013: 180).

Deze laatste bedenking over de achtergronden en opvattingen van leden, die veel breder leeft dan onder de partijleiding van de PVV, staat in deze studie centraal. De vraag is **in hoeverre leden van Nederlandse partijen bijdragen aan het functioneren van politieke partijen in de representatieve democratie in termen van eensgezindheid, verdeeldheid en congruentie**. Een ledenbestand dat intern eensgezind is, zich onderscheidt van ledenbestanden van andere partijen en waarvan de leden in termen van achtergronden en opvattingen lijken op kiezers en Kamerleden van dezelfde partij, draagt bij aan het vermogen van partijen om competitie vorm te geven en kiezers te representeren. Een intern verdeeld en extern onvoldoende onderscheidend ledenbestand dat wat betreft demografische en inhoudelijke samenstelling afwijkt van kiezers en Kamerleden, zet dat vermogen onder druk.

Tot welke inzichten hebben de analyses en resulterende bevindingen in deze studie geleid aangaande de rol die partijleden kunnen spelen? Moeten leden in staat geacht worden om op te treden als nuttige *schakels* in de representatieve democratie, of moeten we hen beschouwen als hinderlijke *obstakels*, die de competitie tussen en de representatie door politieke partijen bemoeilijken?

Leden van dezelfde partij zijn onderling eensgezind

Om de representatieve partijdemocratie goed te laten functioneren, is het belangrijk dat partijen herkenbare en duidelijke posities innemen. Een zekere mate van interne eensgezindheid is daarbij een belangrijke voorwaarde en draagt eraan bij dat een partij herkenbaar is voor kiezers, standpunten kan omzetten in beleid en, in meerpartijenstelsels zoals het Nederlandse, in staat is tot stabiele samenwerking met andere partijen (zie o.a. Laver en Schofield 1998: 16; Whiteley en Seyd 2002: 94; Adams et al. 2006: 515). Het is daarbij feitelijk de vraag in hoeverre er sprake is van eensgezindheid binnen Nederlandse politieke partijen. De literatuur over partijmodellen impliceert dat hedendaagse ledenpartijen weinig inhoudelijk coherent zijn. In de literatuur over de opkomst van een nieuwe conflictdimensie in de Nederlandse politiek wordt zelfs verwacht en gedacht dat dit conflict dwars door gevestigde partijen heen zou lopen en die partijen intern sterk zou verdelen. Deze literatuur geeft, gevoed door talrijke voorbeelden van interne verdeeldheid in de politieke praktijk, meer dan voldoende aanleiding voor vragen over de eensgezindheid binnen partijen.

In hoofdstuk 3 bekeken we de mate en aard van de eensgezindheid onder leden van Nederlandse partijen ten aanzien van acht politieke vraagstukken en de overkoepelende links-rechtsoriëntatie. Ten aanzien van geen enkel vraagstuk zijn leden van dezelfde partij verdeeld in inhoudelijk tegengestelde kampen, waarbij een deel van de partij de ene oplossingsrichting voorstaat en het andere deel de tegenovergestelde kant op wil. Voor een eensgezinde uitstraling zou die situatie onwerkbaar en onwenselijk zijn, omdat het kan zorgen voor grote verschuivingen in de koers van de partij of bij kiezers tot onzekerheid leidt over de oplossing die de partij voorstaat. Vanuit het perspectief van intern eensgezinde partijen met een herkenbare opstelling is het dan ook positief te waarderen, dat er binnen geen

enkele onderzochte partij ten aanzien van geen enkel onderzocht vraagstuk sprake is van scherpe polarisatie.

Partijleden blijken relatief eensgezind over de in de Nederlandse politiek belangrijk te achten kwesties. Over sommige vraagstukken is die eensgezindheid zelfs zeer groot, zoals ten aanzien van euthanasie binnen de seculiere partijen en de SGP. Bij andere kwesties zijn er nuanceverschillen binnen partijen, maar denken leden zoals gezegd desalniettemin aan dezelfde oplossingsrichting. Dat geldt in de meeste partijen voor de vraagstukken rondom inkomensverdeling, sociale uitkeringen, criminaliteit, militaire missies en de overkoepelende links-rechtsoriëntatie. Ten aanzien van de integratie van minderheden is de onderlinge eensgezindheid echter geringer; ten aanzien van Europese eenwording en kerncentrales is er zelfs eerder sprake van verdeeldheid. Leden van PvdA, GroenLinks en ChristenUnie en in mindere mate D66, CDA en VVD zijn weinig eensgezind over de integratie van allochtonen en zijn verdeeld over Europese eenwording. Die verdeeldheid is in de periode 1999-2008 groter geworden. De SGP is van de onderzochte partijen de meest eensgezinde.

De verdeeldheid binnen partijen ten aanzien van specifieke vraagstukken is overigens niet eenvoudig te herleiden tot verschillen in achtergronden, activisme of lidmaatschapsmotieven van individuele leden. Het is niet zo dat jongeren structureel tegenover ouderen staan, actieve leden sterk van mening verschillen met minder actieve leden, of dat ideologen en pragmatici er tegengestelde opvattingen op na houden. Ook zijn er binnen partijen geen structurele inhoudelijke demarcaties te zien. Daarvan zou sprake zijn als de verdeeldheid ten aanzien van het ene thema samenhangt met verdeeldheid over andere thema's en steeds dezelfde groepen leden tegenover elkaar staan. Binnen partijen kunnen weliswaar inhoudelijke subgroepen of richtingen worden onderscheiden, maar die verschillen niet van mening op alle onderzochte aspecten en zijn intern weinig homogeen.

Gezien de relatief grote interne eensgezindheid onder partijleden moeten zij geacht worden bij te kunnen dragen aan een eensgezinde uitstraling van hun partij. Leden van dezelfde partij blijken over de meeste kwesties behoorlijk eensgezind en staan in grote lijnen dezelfde oplossing voor. Er zijn binnen partijen echter kwesties die in potentie een eensgezinde uitstraling verminderen: dat geldt voor de vooralsnog latente kwestie van kernenergie en voor de politiek manifeste kwesties van integratie van minderheden en voortgaande Europese eenwording.

Leden van verschillende partijen zijn inhoudelijk niet 'één pot nat'

Een tweede voorwaarde voor een goed functionerende partijdemocratie is verdeeldheid *tussen* partijen. Duidelijk van elkaar te onderscheiden partijen zijn herkenbaar voor kiezers en maken betekenisvolle competitie en keuzes mogelijk. Sommigen zien inhoudelijke pluriformiteit als een wezenskenmerk van een partijdemocratie. Zowel in het wetenschappelijke als in het maatschappelijke debat, in Nederland en daarbuiten, is er discussie over de vraag hoe onderscheidend partijen en hun leden eigenlijk (nog) zijn. In Nederland bijvoorbeeld werd deze discussie begin jaren negentig prominent op de agenda gezet door de historicus J.W. Oerlemans in zijn beschouwing over de "een-partijstaat Nederland" (Oerlemans 1990). Oerlemans' centrale stelling is dat de Nederlandse democratie is verworden

tot een “gesloten systeem van partijleden”, waarin “de ideologische verschillen tussen de grote partijen inmiddels zo gering zijn geworden dat zij nauwelijks veel meer zijn dan ondergeschikte varianten van eenzelfde attitude”. Dat onderstreept het belang van de vraag of er op het niveau van partijleden wordt voldaan aan de voorwaarde van inhoudelijke verschillen tussen partijen. Als dat niet het geval is, zouden leden immers, als ze invloed uitoefenen op de kandidaten en de koers van de partij, de inhoudelijke pluriformiteit van partijen zeker niet bevorderen en mogelijk frustreren.

In hoofdstuk 4 keken we naar inhoudelijke verschillen tussen leden van diverse partijen en naar de aard van een eventueel gebrek aan verschil. Inhoudelijke verschillen kunnen zich op twee manieren voordoen. In de eerste plaats kunnen leden van mening verschillen over politieke kwesties, in die zin dat leden van de ene partij bijvoorbeeld voorstander zijn van kleinere inkomensverschillen en leden van de andere partij van grotere. In de tweede plaats kan er een verschil zijn in de mate waarin partijen belang hechten aan vraagstukken. Leden van de ene partij kunnen het vraagstuk van inkomensverschillen het meest belangrijk vinden, terwijl leden van een tweede partij andere prioriteiten hebben. Om inhoudelijke verschillen in beeld te krijgen, keken we zowel naar de gemiddelde opvatting van leden ten aanzien van politieke kwesties en de links-rechtsoriëntatie als naar het belang dat zij hechten aan bepaalde vraagstukken en doelen.

Uit de opvattingen en prioriteiten van de leden van de onderzochte partijen in 2008 blijkt, dat partijleden niet ‘één pot nat’ zijn maar er uiteenlopende inhoudelijke voorkeuren op na houden. Elke partij heeft een eigen, ‘unieke’ positie, doordat ofwel de opvattingen van leden afwijken van die van leden van andere partijen, ofwel leden andere thema’s belangrijk vinden. Dat unieke profiel geldt niet alleen voor partijen die de flanken van het politieke spectrum bezetten, zoals GroenLinks en SGP. Ook leden van ‘bestuurdersspartijen’ als PvdA, CDA en VVD houden er van elkaar te onderscheiden opvattingen op na. Een vergelijking van de gemiddelde posities van leden in 1986, 1999 en 2008 laat daarenboven zien dat er, anders dan in de literatuur wordt gesuggereerd, geen sprake is van duidelijke inhoudelijke convergentie van ledenpartijen.

De algemene conclusie van een eigen inhoudelijk profiel per partij laat onverlet dat er een aantal vraagstukken is, waarop verschillen tussen leden van verschillende partijen in 2008 relatief gering zijn. Zo zijn de opvattingen van de seculiere partijen ten aanzien van euthanasie nauwelijks te onderscheiden, ontlopen de meningen van leden van CDA en D66 op de economische dimensie elkaar niet veel, en is de spreiding van opvattingen van leden van GroenLinks, PvdA, D66, CDA en VVD over Europese eenwording bescheiden. En op SGP-leden na, vindt althans in 2008 de grootste groep leden in *alle* partijen het vraagstuk van integratie het meest urgent. Voor alle onderzochte kwesties samen, is er vooral aanzienlijk inhoudelijke gelijkenis tussen ChristenUnie en CDA, PvdA en GroenLinks, en PvdA en D66. Als een gebrek aan verschillen in opvattingen van leden een probleem zou zijn, dan is dat ten aanzien van deze vraagstukken en deze partijen, al verschillen ook deze koppels van partijen van elkaar. Zo verschillen leden van ChristenUnie en CDA van mening over de euthanasiekwestie, vinden leden van GroenLinks het milieu veel belangrijker dan leden van de PvdA, en hechten leden van D66 meer

waarde aan de EU en individuele vrijheid, waar voor PvdA'ers sociaaleconomische kwesties het meest belangrijk zijn.

Als leden invloed uitoefenen op de koers en de kandidaten van de partij, moeten zij aldus in staat geacht worden om bij te dragen aan inhoudelijk van elkaar te onderscheiden en geprofileerde partijen. Tussen leden van sommige partijen is er ten aanzien van één of meer vraagstukken inhoudelijke verwantschap en sommige ledenbestanden zijn inhoudelijk meer aan elkaar verwant dan andere, maar elke partij heeft wat haar leden betreft een eigen profiel.

Opvattingen van kiezers lijken vaker op die van partijleden dan op die van Kamerleden
Een derde voorwaarde voor een goed functionerende representatieve democratie is inhoudelijke overeenstemming tussen kiezers en gekozenen, opdat de opvattingen van kiezers worden vertegenwoordigd en omgezet in beleid. Er moet, met andere woorden, een zekere mate van congruentie zijn tussen de opvattingen van kiezers en partijen. Leden kunnen daarbij een rol spelen. Met hun zeggenschap over de koers en kandidaten kunnen zij ervoor zorgen, dat partijen voeling houden met de wensen van kiezers (Koole 1992: 421). Als hun achtergronden en opvattingen echter te zeer afwijken van die van de kiezers, kunnen ze ervoor zorgen dat de partij van haar kiezers vervreemdt. De veronderstelling in de literatuur en het maatschappelijke debat is, dat dit laatste het geval is. De opinieverdeling van kiezers, leden en verkozen volksvertegenwoordigers zou verlopen volgens een *curvilineaire* structuur (May 1973), waarbij de opvattingen van kiezers en volksvertegenwoordigers relatief dicht bij elkaar liggen, terwijl leden 'ideologische radicalen' met afwijkende opvattingen zijn (zie Scarrow 2000: 132). Om voor de Nederlandse casus te weten te komen of leden bijdragen aan de overeenstemming tussen kiezers en partijen, is het aldus van belang om zicht te krijgen op de congruentie van leden met kiezers en Kamerleden. Ook voor andere schakelfuncties van leden zijn (demografische) gelijkens en (inhoudelijke) congruentie van belang: leden die op kiezers lijken, zijn waarschijnlijk beter in staat op te treden als sensoren in de maatschappij enerzijds en als ambassadeur van hun partij anderzijds.

In hoofdstuk 5 hebben we bekeken hoe het is gesteld met de gelijkens en congruentie van leden met kiezers en Kamerleden van dezelfde partij. We vergeleken de demografische profielen door te kijken naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau en inhoudelijke overeenstemming door opvattingen te onderzoeken over vijf politieke kwesties en in termen van links-rechtsoriëntatie. Deze congruentie brachten we in kaart door enerzijds te kijken naar de gemiddelde opvattingen van leden, kiezers en Kamerleden en anderzijds de volledige opvattingdistributies van de drie geledingen te bestuderen.²

De demografische samenstelling van het ledenbestand van partijen blijkt fors af te wijken van de kiezers van dezelfde partij: leden zijn gemiddeld ouder, vaker man en in alle partijen behalve de SGP hoger opgeleid. Ook in vergelijking met Kamerleden zijn leden gemiddeld ouder en vaker man (met uitzondering van

² Dit laatste deden we vanwege beperkingen in de data slechts voor PvdA, D66, CDA en VVD.

SGP-leden), maar het aandeel hogeropgeleiden onder leden is lager dan onder Kamerleden. In grote lijnen blijken kiezers meer op Kamerleden dan op leden te lijken als het gaat om geslacht en gemiddelde leeftijd, maar meer op partijleden als we kijken naar opleidingsniveau en de hele leeftijdsverdeling. Als we naar de gelijkenis tussen leden, kiezers en Kamerleden kijken, is er overigens geen sprake van een wetmatigheid dat leden de meest afwijkende geleding zouden zijn, noch voor het bestaan van een 'wet' van *increasing disproportion* (Putnam 1976: 37) waarin Kamerleden het meest afwijken. De gebrekkige gelijkenis tussen leden en kiezers kan ervoor zorgen, dat leden niet alle kiezersgroepen binnen de achterban van een partij even goed bereiken of dat kiezers zich niet herkennen in partijen.

De congruentie tussen leden, kiezers en Kamerleden is relatief groot. Kiezers, leden en Kamerleden van dezelfde partij hebben weliswaar zelden exact dezelfde (gemiddelde) opinie of opinieverdeling, maar er zijn geen vraagstukken waarop zij een substantieel andere beleidsrichting voorstaan. Er zijn evenmin duidelijke aanwijzingen dat deze congruentie in de loop der tijd kleiner is geworden. Op enkele uitzonderingen na (euthanasie bij de seculiere partijen, inkomensverschillen bij de VVD, Europese eenwording bij alle vier de partijen) is de congruentie tussen leden en kiezers groot en weerspiegelen leden de diversiteit die onder de kiezers van de eigen partij bestaat. Dat laatste doen zij aanzienlijk beter dan Kamerleden. Bovendien geldt dat als leden er al (iets) andere opvattingen op na houden dan kiezers, de congruentie tussen leden en kiezers groter is dan die tussen kiezers en Kamerleden. Als leden andere opvattingen hebben dan kiezers betekent dat dus niet automatisch dat zij de zwakste schakel zijn. Vaak kunnen zij er ook in die gevallen voor zorgen, dat de 'nabijheid' tussen kiezers en gekozenen toeneemt als partijen naar hun leden luisteren. Leden zijn slechts bij uitzondering 'ideologisch extreem' en zelfs als er sprake is van een *curvilineare* opiniestructuur, zijn de verschillen tussen kiezers, leden en Kamerleden beperkt. Invloed van leden op de koers en de kandidaten van een partij zal er in de regel niet toe hoeven leiden, dat de partijtop van zijn kiezers vervreemdt.

Potentiële problemen op de culturele dimensie

Een overeenkomst tussen de bevindingen over interne eensgezindheid, externe verdeeldheid en congruentie is, dat als er kanttekeningen geplaatst moeten worden bij de mogelijkheden van leden om bij te dragen aan intern eensgezinde, van elkaar verschillende, representatieve partijen, die kanttekeningen vooral betrekking hebben op de zogenoemde culturele dimensie in de Nederlandse politiek.³

De interne eensgezindheid ten aanzien van de integratie van allochtonen blijkt gering, vooral binnen GroenLinks, PvdA en ChristenUnie; ten aanzien van Europese eenwording is er sprake van verdeeldheid in alle onderzochte partijen behalve bij de SGP. De meningen over deze kwesties zijn weliswaar niet sterk gepolariseerd, maar er is behoorlijke diversiteit. En voor zover er binnen partijen subgroepen of tendenties te vinden zijn, verschillen zij vooral van mening over

3 Die dimensie is hier geoperationaliseerd middels opvattingen over integratie van allochtonen en over Europese eenwording.

dergelijke culturele vraagstukken. Zo kunnen we binnen GroenLinks, PvdA en D66 leden met een ‘open’ houding op de culturele dimensie onderscheiden van leden met een minder open houding. Binnen de VVD staan leden met een ‘gesloten’ houding tegenover leden met een minder gesloten houding. Culturele thema’s, of zo men wil: identiteitsvraagstukken, kunnen een vruchtbare voedingsbodem zijn voor intern debat, maar hebben als mogelijk gevolg dat het voor kiezers minder duidelijk is waar partijen heen willen met Nederland en de Nederlanders.

Die onduidelijkheid wordt mogelijk versterkt door de gebrekkige verdeeldheid *tussen* de onderzochte ledenpartijen ten aanzien van deze vraagstukken. Hoewel het over de hele linie niet zo is dat de diverse ledenbestanden uitwisselbaar zijn als het gaat om opvattingen over integratie van minderheden en Europese eenwording, is de verdeeldheid tussen leden van diverse partijen vooral ten aanzien van voortgaande Europese eenwording relatief gering. De opvattingen van leden van D66, GroenLinks, PvdA, CDA en VVD ontlopen elkaar iets, maar niet veel. De gemiddelde posities van die partijen en de opiniedistributies liggen dicht bij elkaar.

De congruentie tussen leden, kiezers en Kamerleden is over het geheel gezien groot, maar Europese eenwording is een van de thema’s waarop de congruentie geringer is. Leden van PvdA, D66 en CDA neigen gemiddeld meer dan hun kiezers naar de opvatting dat Europese eenwording verder moet gaan. De opiniedistributies van leden en kiezers lijken meer op elkaar, wat erop duidt dat de verdeeldheid onder leden eveneens aanwezig is onder kiezers van de partij. Leden blijken in ieder geval in staat de diversiteit die er onder kiezers is, te weerspiegelen. Bovendien doen zij dat, anders dan in de literatuur wordt verwacht, ten aanzien van deze kwesties niet slechter dan Kamerleden. Interne verdeeldheid kan problematisch zijn vanuit het perspectief van eensgezinde partijen. Vanuit het perspectief van leden als schakels tussen kiezers en gekozenen is het wellicht minder problematisch.

De nieuwe conflictdimensie in de West-Europese politiek kan in potentie dus problematisch zijn voor gevestigde (bestuurders)partijen. De vraagstukken die samenhangen met deze dimensie sluiten niet naadloos aan bij de fundamenteën van de oude partijen en de scheidslijnen van de jaren vijftig en zestig (Safran 2009: 548, zie ook Kriesi et al. 2008). Voor zover er problemen zijn met de schakelfuncties van leden of als in de toekomst dergelijke problemen ontstaan, dan zullen die zich waarschijnlijk voordoen op de culturele dimensie, eerst en vooral ten aanzien van Europese aangelegenheden.

Beeld van partijleden als obstakels overdreven

Sinds het ontstaan van ledenpartijen is er discussie over de vraag hoe wenselijk partijen en partijleden vanuit democratisch oogpunt zijn. Steeds weer is er de suggestie of het vermoeden dat leden partijen belemmeren bij het vervullen van hun democratische functies van competitie en representatie. Leden zouden de competitie van herkenbare en onderling verschillende partijen in de weg staan, omdat ze intern te veel verdeeld en extern te weinig verdeeld zijn. Ze zouden de representatie van kiezers bemoeilijken, omdat hun opvattingen en achtergronden te veel zouden afwijken van die van kiezers en volksvertegenwoordigers, waardoor leden slechte ambassadeurs zouden zijn en hun invloed binnen partijen ervoor

zou zorgen dat kiezers en volksvertegenwoordigers van elkaar vervreemden. Leden zouden, kortom, geen schakels maar obstakels in de keten van de representatieve democratie zijn.

De bevindingen van deze studie wijzen erop, dat althans voor Nederland dit beeld van partijleden als obstakels feitelijk onjuist of op zijn minst sterk overdreven is. Over het algemeen zijn leden onderling behoorlijk eensgezind en nemen ze gezamenlijk een inhoudelijke positie in die afwijkt van de positie van de leden van andere partijen. Hoewel hun demografische profiel afwijkt, komen opvattingen van leden overeen met die van kiezers en Kamerleden van hun partij. Leden zijn 'ideologische extremen' die hun partij van kiezers vervreemden noch door eigenbelang gedreven opportunisten die inhoudelijk één pot nat vormen. En in die gevallen waarin leden er iets andere opvattingen op na houden dan de kiezers van hun partij, blijken ze veelal dichter bij kiezers te staan of de diversiteit onder kiezers beter te weerspiegelen dan Kamerleden van hun partij. Als leden al andere opvattingen hebben dan kiezers, betekent het niet automatisch dat zij obstakels zijn: ook dan kan hun invloed op koers en kandidaten ervoor zorgen, dat hun partij in vertegenwoordigende organen dichter bij de eigen kiezers komt te staan. Leden kunnen een positieve bijdrage leveren aan het optreden van hun partij binnen de representatieve democratie.

6.2 Een herwaardering van partijleden en ledenpartijen

Becker en Cuperus (2003: 23-24) schetsen twee verhalen over politieke partijen. Het eerste is dat van verval: partijen vervullen hun functies niet meer, hebben steeds minder leden en slagen er minder goed in om kiezers aan zich te binden. Partijen doen er feitelijk niet meer toe. Het tweede verhaal gaat over machtige kartelpartijen, die het openbaar bestuur in een ijzeren greep houden. Maar of de conclusie nu is dat partijen er niet meer toe doen of dat ze almachtig zijn, het oordeel is in beide gevallen negatief. Becker en Cuperus noemen dat de partijpolitieke paradox.

Voor partijleden geldt een vergelijkbaar verhaal. Terwijl in de literatuur over partijleden een beeld wordt geschetst van leden die een bijdrage kunnen leveren aan het functioneren van partijen, is de dominante visie op leden minder positief. Enerzijds is er het beeld dat partijleden geen rol van betekenis spelen in de representatieve democratie. Het zijn er weinig, ze doen nauwelijks iets, en diegenen die actief zijn, doen er niet toe, omdat hun macht is gemarginaliseerd door de top van de partij. Anderzijds is er een stroming die vindt dat de invloed van leden op de representatieve democratie negatief is. Leden doen er in dat perspectief wel degelijk toe, maar belichamen wat mis is met de politiek. Ze zijn uit op eigenbelang, het partijlidmaatschap is slechts een banencarrousel, en leden vormen een wereldvreemde kaste of politieke sekte. De tragedie van partijleden is dat zij er niet toe doen of niet deugen.

Deze studie laat zien dat dit oordeel in ieder geval niet correct is: leden voldoen aan de voorwaarden om competitie en representatie door partijen mogelijk te maken en kunnen zo een bijdrage leveren aan de representatieve democratie. Als leden in staat geacht moeten worden om een bijdrage te leveren aan de competitie tussen en representatie door partijen, dan is echter wellicht in meer algemene

zin een herwaardering nodig van hun rol in de partijdemocratie. Waar zou die algemene, meer brede herwaardering uit kunnen of moeten bestaan?

We beginnen met de vaststelling dat leden niet per se noodzakelijk zijn voor althans een deel van de functies die aan partijen worden toegeschreven. De communicatie met en socialisatie van kiezers verliep in het begin van de 20^e eeuw misschien via partijleden, maar dankzij de brede toegankelijkheid van het onderwijs en de opkomst van massamedia zijn leden voor deze functies minder belangrijk dan ze eerst waren. Leden kunnen partijen helpen bij het mobiliseren van kiezers, maar het is ook mogelijk om andere, meer kapitaalintensieve methodes in te zetten, waarbij via massamedia of door het inhuren van betaalde krachten kiezers worden bereikt. De financiering van politieke partijen, waar leden in Nederland nog altijd een substantiële bijdrage aan leveren, zou kunnen worden overgenomen door financiering door de overheid of vervangen door private financiering van mensen of bedrijven die geen formele relatie met de partij hebben. Als partijleden deze en andere functies niet meer vervullen, bijvoorbeeld omdat partijen geen ledenpartijen zijn maar het model van de ledenloze *businessfirm* partij of de PVV aanhangen, heeft dat echter gevolgen voor de manier waarop de representatieve democratie zal functioneren.

Partijen met ledenorganisaties zijn in de regel breed georganiseerde partijen, die op uiteenlopende politieke niveaus actief zijn. De partij is meer dan alleen de parlementaire fractie, maar heeft een bredere achterban die bestaat uit (inactieve) leden, mensen die afdelingen draaiende houden en volksvertegenwoordigers en bestuurders op diverse politieke niveaus. Deze breedte van ledenpartijen draagt bij aan de continuïteit en stabiliteit van de representatieve democratie en aan de mogelijkheden van burgers om deel uit te maken van die democratie (vgl. Koole 2001a).

Een brede ledenorganisatie zorgt voor organisatorische continuïteit en het voortbestaan van een partij. In tijden van electorale volatiliteit is een ledenorganisatie een relatief stabiele factor die een partij in staat stelt uit een (niet al te diep) electoraal dal te klimmen en te blijven voortbestaan. Als een partij het in electoraal opzicht op het ene politieke niveau slecht doet, blijft ze mogelijk nog op andere niveaus vertegenwoordigd en is er een ledenorganisatie die met menskracht en financiële steun zorgt dat de partij blijft draaien. Daarnaast draagt een ledenorganisatie bij aan de stabiliteit van een organisatie, omdat een ledenbestand kan worden gezien als een robuuste manier om besluitvorming vorm te geven. Een vereniging stelt statuten op en creëert daarmee een manier om gezamenlijk beslissingen te nemen over de aard van de vereniging, kandidaten en koers en om betrokkenen aan die beslissingen te committeren. De opgestelde statuten geven richting en houvast, waarbij het onder meer mogelijk is om onvrede over de gang van zaken naar voren te brengen, die aan de orde te stellen en gezamenlijk tot een oordeel te komen. Hoewel het natuurlijk voor kan en zal komen dat mensen zich niet bij deze besluiten neerleggen en de partij verlaten, is een ledenpartij op de langere termijn een manier om onvrede en inspraak te organiseren en te kanaliseren. De stabiliteit van partijen zorgt ervoor dat partijen aanspreekbaar zijn op hun daden, daarvoor verantwoording kunnen afleggen en dat de politiek tot op zekere hoogte kenbaar en voorspelbaar is (zie ook Kölln 2014: 50).

Ledenpartijen zorgen ook voor inhoudelijke continuïteit. Ze zijn in staat om op uiteenlopende politieke niveaus (lokaal, regionaal, landelijk, Europees) aanwezig te zijn en brengen een verbinding tussen politieke niveaus tot stand. Die verbinding impliceert dat op diverse politieke niveaus dezelfde partijen aanwezig zijn die worden gedreven vanuit dezelfde beginselen, wat zorgt voor inhoudelijke herkenbaarheid en voorspelbaarheid. Juist in tijden van electorale volatiliteit kunnen leden zorgen voor inhoudelijke continuïteit, doordat zij het ideologische anker van de partij zijn. Terwijl de samenstelling van de kiezersachterban van verkiezing tot verkiezing (en van peiling tot peiling) verschilt, is de samenstelling van het ledenbestand relatief stabiel. Leden hebben er met hun aanmelding blijk van gegeven de beginselen van de partij te steunen en zijn in een steeds veranderende electorale context belangrijk om de partij op koers te houden en de politieke top bij de les te houden als dat wenselijk of nodig is. Als partijen alleen afgaan op kiezers en tussen verkiezingen op opinieonderzoek, dan bestaat het gevaar dat ze met alle of in ieder geval vele, wisselende winden meewaaïen. Leden kunnen ervoor zorgen dat een partij een koers houdt die intern eensgezind gedragen is en verschilt van de koers van andere partijen, en zorgen daarmee voor inhoudelijke consistentie en continuïteit.

Naast de bijdrage van een ledenorganisatie aan de organisatorische en inhoudelijke continuïteit van partijen is er nog een belangrijke waarde van ledenpartijen: ledenpartijen zijn vehikels voor politieke participatie *voorafgaand* aan verkiezingen, maar vooral ook *tussen* verkiezingen. Kiezers hebben in beginsel eens in de vier jaar iets te zeggen over de landelijke politiek: als ze gaan stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen. Via partijen kunnen kiezers (als lid) voorafgaand aan verkiezingen zeggenschap hebben over de kandidaten en het partijprogramma (direct of indirect). Ledenorganisaties zijn een belangrijke *formele* manier waarop kiezers (die lid worden) tussen verkiezingen door zeggenschap kunnen hebben over en kunnen participeren in het politieke proces (vgl. Koole 2001a: 588). Door hun mening te laten horen, kunnen ze de vertegenwoordigers van de partij controleren en waar nodig bijsturen. Partijen die ledenorganisaties zijn, geven burgers de mogelijkheid om voortdurend te participeren in het politieke proces.

Partijen die *geen* stabiele buitenparlementaire ledenorganisatie hebben, zijn kwetsbaarder voor electorale volatiliteit en daardoor wellicht op langere termijn minder stabiel. Hoewel het voorbeeld van de PVV duidelijk maakt dat partijen zonder leden op zijn minst een aantal verkiezingen mee kunnen gaan, is het goed denkbaar dat zo'n partij een stevige electorale afstraffing minder gemakkelijk te boven komt. Een dergelijke partij, die vaak rond één leider is georganiseerd, is vanwege het gebrek aan een gezamenlijke besluitvormingsprocedure bovendien kwetsbaar voor interne onrust en het kan lastig zijn om een opvolgingskwestie zorgvuldig en naar tevredenheid te regelen (vgl. Vossen 2013: 221). Daarnaast is het voor zulke partijen moeilijker om een verbinding te maken tussen politieke niveaus. Met name de aanwezigheid op lokaal niveau is een probleem, omdat daarvoor veel menskracht nodig is (Voerman en Boogers 2008). Tot slot is het in partijen die geen leden hebben voor kiezers niet mogelijk om zich formeel te bemoeien met de partij. De partij is een gesloten bastion waarop burgers geen

invloed hebben,⁴ al zouden zij willen. Het stemmen bij verkiezingen is dan de enige mogelijkheid om deel te nemen aan de representatieve partijdemocratie.

Als partijen kortom geen leden zouden hebben, zou dat een fundamentele verandering met zich meebrengen in de manier waarop de representatieve democratie functioneert. Partijen zouden een meer ad hoc karakter krijgen, minder vaak een verbinding maken tussen politieke niveaus, de partijleider zou waarschijnlijk centraal staan en burgers zouden formeel geen invloed kunnen uitoefenen op de dragers van de democratie.

Los van de vraag hoe *wenselijk* zo'n ontwikkeling zou zijn,⁵ is het van belang om vast te stellen dat een representatieve democratie met partijen die geen democratisch georganiseerde ledenorganisaties zijn, op termijn anders zou functioneren. Partijen met ledenorganisaties zorgen voor een partijensysteem waarin zij verantwoording kunnen afleggen over hun optreden, aanspreekbaar zijn voor burgers (bij verkiezingen en tussentijds) en dragen daarmee bij aan de continuïteit en stabiliteit van politiek en democratie. De conclusie dat leden in beginsel een positieve bijdrage leveren aan het optreden van hun partij, opent de weg naar een meer genuanceerde discussie over de vraag wat het belang en de bijdrage is van ledenpartijen aan de democratie en wat de gevolgen zijn van alternatieve organisatievormen. Het voert te ver om deze discussie hier uitgebreid te voeren, een eerste aanzet is bij dezen gedaan.

Ledenpartijen in de toekomst?

Een van de belangrijkste punten van zorg over partijleden is echter nog niet besproken: het feit dat sinds de jaren zestig de ledentallen van Nederlandse politieke partijen sterk zijn gedaald en dat in het begin van de 21^e eeuw slechts 2,5% van de Nederlandse bevolking lid is van een partij. Ook als politieke partijen het ledenmodel handhaven en niet overstappen op het model van de ledenloze partij (aanbodkant), dan nog is het de vraag of dit model ook in de toekomst aansluit bij de wensen van burgers (vraagkant). Zonder burgers die lid willen worden, hun partij draaiende willen houden en hun stem willen laten horen, heeft het ledenmodel (en in het verlengde ervan mogelijk de representatieve democratie, vgl. Mair 2013) immers geen toekomst.

Een van de grootste uitdagingen voor ledenpartijen is het lage aantal (actieve) leden. In hoofdstuk 2 zagen we dat het aantal partijleden in Nederland is gedaald. In andere West-Europese landen is dat niet anders (Van Biezen et al. 2012). In het algemeen geldt dat mensen zich niet meer zo snel of vaak aansluiten bij grote organisaties, iets waar niet alleen partijen maar ook andere ledenorganisaties mee te maken hebben (Van de Berg en De Hart 2008). Kiezers zijn minder trouw aan

4 Althans niet op eigen initiatief. Het is natuurlijk denkbaar dat een ledenloze partij een open voorverkiezing houdt om kiezers formele zeggenschap te geven over de kandidaten, maar dat kan alleen op initiatief van de partij; kiezers hebben – anders dan leden in een ledenpartij – geen formele mogelijkheid om zeggenschap af te dwingen.

5 Sommigen vinden een model met ad hoc partijen wenselijk, omdat dit soort partijen een op enig moment urgent thema agenderen en ruimte laten aan nieuwe partijen als dat thema van de agenda verdwijnt. Ostrogorski (1970 [1902]: 658 e.v.) pleitte er meer dan honderd jaar geleden al voor.

één partij, bij een steeds grotere groep kiezers komen meer (inhoudelijk verwante) partijen in aanmerking voor hun stem. Hoewel er nog altijd meer trouwe kiezers zijn dan partijleden, ligt in deze situatie van electorale beweeglijkheid en verminderde behoefte aan collectieve identiteit een langdurige verbintenis met één partij niet voor de hand. Daarnaast kan de binding met diegenen die wel lid worden veranderen, bijvoorbeeld omdat de lidmaatschapsduur korter wordt en leden sneller in- en uitstromen, of omdat minder leden bereid zijn langdurig bestuurstaken op zich te nemen en liever bijdragen aan korte of heel specifieke projecten.

De dalende ledentallen en verminderde betrokkenheid bij partijen plaatsen partijen voor een uitdaging. Partijen zoeken dan ook naar nieuwe manieren om burgers bij een partij te betrekken, naast het stemmen bij verkiezingen. Zo zouden volgens Scarrow (2014, zie ook Dalton et al. 2011: 226) *multi speed parties* ontstaan, waarbij partijen uiteenlopende vormen van verbondenheid en participatie bieden. Naast het formele lidmaatschap zouden er allerlei andere relatietypen ontstaan, die minder veeleisend zijn (minder of geen contributie, geen ledenrechten), of zouden partijen proberen niet-leden meer bij hun partij te betrekken, bijvoorbeeld bij de besluitvorming over kandidaten in open voorverkiezingen. Het gevolg daarvan zou zijn dat de grens tussen leden en niet-leden vervaagt (vgl. Katz en Mair 1995: 21).

Nederlandse partijen lijken zich voorzichtig te ontwikkelen in de richting van *multi speed parties*, waarbij de betekenis van het partijlidmaatschap verandert en niet-leden vaker bij partijen worden betrokken (zie Van Holsteyn et al. 2014). Die ontwikkeling brengt enkele potentiële problemen met zich mee. In de eerste plaats kan de wens om niet-leden mee te laten besluiten over de kandidaten (en de koers) van de partij op gespannen voet staan met het idee van het ledenbestand als vast ankerpunt. Het is in zo'n situatie minder duidelijk wie 'de partij' vormen. In de tweede plaats kan een transformatie van het partijlidmaatschap naar een lossere lidmaatschap om te voldoen aan de behoefte van burgers en aan te sluiten bij het meer volatiele electoraat op gespannen voet komen te staan met de behoefte van partijen aan menskracht, al was het maar om de organisatie draaiende te houden. Het is de vraag of partijen met een lossere lidmaatschap de middelen en menskracht kunnen mobiliseren om de interne democratie en tegenmacht te organiseren. Bovendien kunnen lossere lidmaatschapsvormen het formele lidmaatschap uithollen. Diegenen die nu formeel lid zijn maar zich vooral gedragen als donateurs zouden kunnen overstappen naar het lossere lidmaatschap en diegenen die actief lid zijn, kunnen zich afvragen wat de meerwaarde is van hun inzet als ook niet-leden mogen meepraten en meebeslissen (vgl. Voerman 2014). In de derde plaats is het de vraag hoe deze ontwikkeling zich verhoudt tot de geldende subsidiewetgeving, waarin strikt gedefinieerd is wat partijleden zijn: diegenen met rechten en plichten en die in ieder geval een minimumcontributie betalen. Nederlandse partijen die in aanmerking willen blijven komen voor subsidie en hun beroep op subsidie zo groot mogelijk willen maken, zullen zich aan die formele eisen willen houden.

6.3 Bijdrage van deze studie

Ondanks het feit dat de meeste West-Europese partijen, net als die in Australië en Canada, ledenpartijen zijn, waarin leden zeggenschap hebben over de koers en

kandidaten van de partij en daarmee een voorname rol spelen in de representatieve democratie, is er in de literatuur over partijen betrekkelijk weinig aandacht voor leden. Toch is onderzoek naar partijleden om ten minste drie redenen van belang. In de eerste plaats geven achtergronden, beweegredenen en opvattingen van leden inzicht in het profiel van diegenen die ledenpartijen vormen. In de tweede plaats is het vanwege de steeds meer directe en daarmee grotere zeggenschap van individuele leden relevant om te weten wat de opiniestructuur binnen partijen is en in hoeverre daarin variatie bestaat. Inzicht in die opiniestructuur helpt bij het begrijpen van interne besluitvormingsprocessen en geeft zicht op de voedingsbodem van intern conflict. Dat onderwerp blijft in onderzoek naar partijen vaak onderbelicht (Van Haute en Carty 2012: 886). In de derde plaats is inzicht in wat er zich binnen partijen afspeelt relevant, omdat wat er binnen partijen gebeurt, gerelateerd is aan de werking van het partijensysteem als geheel (vgl. Allern en Pedersen 2007: 69).

Te vaak blijven politieke partijen echter een *black box*, mede vanwege het gebrek aan goede gegevens. In deze studie is getracht om die *black box* te openen door inzicht te geven in de samenstelling en het inhoudelijke karakter van het ledenbestand van Nederlandse politieke partijen. Het doel van de studie was bovenal om een empirisch gefundeerde bijdrage te leveren aan het aanhoudende debat over het functioneren van ledenpartijen, meer specifiek over de vraag in hoeverre leden gezien hun achtergronden en opvattingen een bijdrage (kunnen) leveren aan de representatieve democratie. De hoofdconclusie – leden zijn niet de obstakels waarvoor sommigen hen houden – kan ervoor zorgen, dat er meer evenwicht in dat debat komt en de rol van partijleden genuanceerder wordt bekeken, door wetenschappers, door politici en politiek commentatoren, door partijen en door burgers.

Daarnaast is getracht een bijdrage te leveren aan de kennis van partijleden door enkele in ledenonderzoek relatief nieuwe onderwerpen te exploreren (interne eensgezindheid en externe verdeeldheid) en een ‘oud’ onderwerp (leden als ideologisch afwijkend) nogmaals te onderzoeken. De in partijledenonderzoek meest geteste (en: verworpen) hypothese is die van May. De plausibiliteit van zijn ‘Wet’ is echter kennelijk zo sterk, dat deze steeds weer opduikt en relevant blijft, mogelijk omdat de kern ervan aansluit bij diepgewortelde ideeën of intuïties in het maatschappelijke debat. Ook in dit onderzoek is aangetoond dat de wetmatigheid dat partijleden ideologische sterk afwijken feitelijk niet klopt. We lieten daarnaast zien, dat de politiekinhoudelijke nabijheid tussen leden, kiezers en Kamerleden niet alleen moet worden onderzocht met maten van centrale tendenties, maar dat daarbij de hele opinieverdeling en diversiteit aan opinies moet worden bekeken, omdat dit tot andere conclusies en een andere waardering van partijleden leidt.

De ambitie van deze studie is een verbinding te leggen tussen wat er binnen partijen speelt en de representatieve democratie. De bevindingen uit deze studie zijn echter ook relevant voor ledenonderzoek als zodanig. In de voorgaande hoofdstukken is het profiel van diegenen die lid zijn van Nederlandse partijen beschreven en is gebleken dat de profielen van leden van uiteenlopende partijen in sommige opzichten erg op elkaar lijken, terwijl ze op andere punten sterk verschillen. Verschil is er bijvoorbeeld in opvattingen, terwijl de meeste partijen met elkaar gemeen hebben dat leden gemiddeld relatief oud, vaker man en hogeropgeleid zijn.

De SGP is op dat punt – en op andere gebieden – de meest onderscheidende partij. Met name de hoofdstukken over interne eensgezindheid en congruentie hebben daarnaast inzicht gegeven in de interne verhoudingen van partijen: tussen leden onderling en tussen kiezers, leden en Kamerleden van dezelfde partij. De relatieve interne eensgezindheid maakt duidelijk dat die onderlinge relaties niet explosief zijn. Er zijn geen ‘vaste’ groepen leden die bij elk onderdeel tegenover elkaar staan en ten aanzien van de meeste vraagstukken is men het binnen een partij in ieder geval eens over de oplossingsrichting. Partijplitsingen liggen, althans voor de hier bestudeerde partijen en vraagstukken, niet voor de hand.

Bijzonder in deze studie is dat we getracht hebben ontwikkelingen onder partijleden in de periode 1986-2008 in kaart te brengen. Ontwikkelingen door de tijd blijven in ledenonderzoek vaak onderbelicht, omdat systematisch empirisch ledenonderzoek een relatief korte traditie heeft, bijvoorbeeld in vergelijking met onderzoek onder kiezers. De vergelijking door de tijd laat zien dat, ondanks de daling van het aantal leden, de veranderingen in de ledenbestanden van partijen opmerkelijk beperkt zijn. De sociaaldemografische samenstelling van het ledenbestand verandert wel. Dit komt deels door veranderingen in de rest van de maatschappij, zoals een gestegen opleidingsniveau en de vergrijzing, maar er zijn geen aanwijzingen dat leden steeds minder ideologisch gemotiveerd zijn, dat ze onderling verdeelder worden, dat leden van diverse partijen meer op elkaar gaan lijken, of dat de gelijkenis of congruentie van leden met kiezers en Kamerleden kleiner wordt.⁶

Voor het Nederlandse onderzoek naar partijleden is het nieuwe van deze studie dat, althans voor 2008, leden van GroenLinks, ChristenUnie en SGP in het onderzoek zijn betrokken. Naar leden van GroenLinks en ChristenUnie werd eerder onderzoek gedaan (zie o.a. Lucardie en Van Schuur 2006, 2010; Jager-Vreugdenhil en Kuiper 2006), maar deze partijen waren niet eerder onderdeel van vergelijkend partijledenonderzoek. Datzelfde geldt voor de SGP. Die uitbreiding met in electoraal opzicht kleinere partijen is nuttig om inzicht te krijgen in verschillen tussen partijen, groot en klein. Het zijn daarnaast tegenwoordig ook de electoraal kleine partijen die bij formaties of tussenformaties coalities effectief steunen en inzicht in hun interne structuur is daarmee relevant voor de dynamiek in de Nederlandse politiek.

Een beperking van deze studie is dat niet alle in de Tweede Kamer aanwezige ledenpartijen erin vertegenwoordigd zijn. Een tweede beperking is dat het onderzoek waarop deze studie grotendeels is gebaseerd plaatsvond in 2008, bij het schrijven van deze conclusie ongeveer vijf jaar geleden. Dat de gegevens iets ouder zijn, is niet als vanzelf problematisch: de veronderstelde verwachtingen en verbanden zijn waarschijnlijk robuust en tot op zekere hoogte niet aan snelle veranderingen onderhevig. We hebben een beeld geschetst van ledenpartijen in het begin van de 21^e eeuw. Voor de meeste onderzochte partijen ligt het niet

6 De vergelijking door de tijd bleef in deze studie overigens vanwege beperkingen aangaande beschikbare data, beperkt tot drie punten in de tijd (1986, 1999 en 2008) en vier partijen (PvdA, D66, CDA, VVD).

voor de hand om te veronderstellen dat de aard van het ledenbestand sinds 2008 substantieel of fundamenteel is veranderd. Opvattingen en gevestigde attitudes over politieke kwesties lijken redelijk stabiel en de omvang van het ledenbestand veranderde sinds 2008 niet heel erg. Uitzondering hierop is wellicht D66, waar het ledental tussen 2008 en 2013 bijna verdubbelde. Een derde beperking is dat het hier secundair onderzoek betreft: de gegevens zijn niet specifiek verzameld met het oog op de centrale onderzoeksvraag. Dat houdt in, dat de onderzoeksvragen beantwoord dienden te worden met beschikbare vragen en gegevens. Concreet betekent het dat opvattingen van partijleden in beeld zijn gebracht aan de hand van zogenoemde issue-vragen, die zouden staan voor belangrijke dimensies in de Nederlandse politiek, en de overkoepelende links-rechtsoriëntatie. Hiervoor geldt dat er sprake is van interne eensgezindheid en externe verdeeldheid, wat relevant is om de partijpolitieke dynamiek in Nederland in kaart te brengen. Het is echter niet geheel denkbaar dat op meer concrete vraagstukken en problemen, die mogelijk achter deze dimensies schuilgaan of betrekking hebben op nog andere dimensies, een completer beeld van het Nederlandse partijpolitieke landschap geschetst had kunnen worden. Dit soort concrete vraagstukken zijn niet in het LPO opgenomen – en wat niet is, kan niet via een secundaire analyse worden bestudeerd.

6.4 Aanknopingspunten voor toekomstig onderzoek

Om de rol van leden in diverse partijen en veranderingen in het ledenbestand in kaart te brengen, is het van belang dat het partijledenonderzoek wordt voortgezet, bij voorkeur onder alle of althans zoveel mogelijk partijen. Om vergelijkingen door de tijd mogelijk te maken, dienen vragen uit reeds gehouden partijledenonderzoeken te worden herhaald. Het gaat dan vooral om vragen over motieven om lid te worden, activisme en opvattingen over politieke vraagstukken en het (interne) functioneren van de partij. Naast deze herhaling van deze nog steeds relevante vragen, zou in ledenenquêtes en ledenonderzoek in brede zin aandacht moeten zijn voor nieuwe vragen en onderwerpen. Hieronder staan enkele suggesties voor toekomstig ledenonderzoek.

In de eerste plaats zou toekomstig onderzoek zich kunnen richten op de vraag naar de bijdrage van partijleden in termen van eensgezindheid, verdeeldheid en congruentie in een tweepartijensysteem of in andere systemen met substantieel minder politieke partijen dan in Nederland. Deze studie heeft in het bijzonder naar de geanalyseerde data en behandelde partijen betrekking, betrekking op de Nederlandse casus, waarmee de bijdrage van partijleden in een (extreem) meerpartijensysteem werd onderzocht. Het ligt in de lijn der verwachting dat de uitkomsten van dit onderzoek ook zeggingskracht hebben in andere meerpartijensystemen. De partijdemocratie is daar, zo is dan de onderliggende redenering, op een vergelijkbare manier ingericht en partijen hebben te maken met dezelfde of althans sterk vergelijkbare uitdagingen en ontwikkelingen, zoals dalende ledentallen en meer directe zeggenschap voor leden. De uitkomsten van deze studie lijken echter aanmerkelijk lastiger te generaliseren naar tweepartijensystemen. De rol die interne eensgezindheid, externe verdeeldheid en representativiteit spelen bij het functioneren van die partijensystemen, waarbij burgers met wellicht toch

uiteenlopende opvattingen en visies in slechts twee voorname politieke huizen onderdak kunnen vinden, verschilt waarschijnlijk van meerpartijenstelsels en de verwachtingen over de mate van eensgezindheid, verdeeldheid en congruentie van leden derhalve evenzeer. In hoofdstuk 3 gaven we bijvoorbeeld aan dat partijen in tweepartijenstelsel eerder brede coalities zijn die verschillende groepen herbergen en de logische verwachting dient te zijn dat de mate van interne eensgezindheid onder leden in die partijen lager is. Dat heeft weer gevolgen voor verwachtingen over verschillen tussen partijen en voor de manier waarop diverse groepen in het electoraat door de leden worden vertegenwoordigd.

In de tweede plaats zou er aandacht moeten zijn voor de vraag hoe leden hun schakelfuncties vervullen en hoe zij aankijken tegen hun rol in de representatieve democratie. Het huidige onderzoek richt zich sterk op activiteiten die leden *als partijlid* uitvoeren, zoals het bezoeken van bijeenkomsten en het vervullen van partijpolitieke functies. Over rollen die leden op grotere afstand van hun partij in de maatschappij vervullen, weten we betrekkelijk weinig. We stelden in deze studie dat van de meeste leden bekend is dat ze partijlid zijn en dat uit hun lidmaatschap van andere organisaties een brede maatschappelijke betrokkenheid blijkt, maar daarmee houdt het inzicht in de brede maatschappelijke rol van leden op.

In de derde plaats zou er meer aandacht moeten komen voor de relatie tussen de (in)formele zeggenschap van leden en hun daadwerkelijke invloed. In deze studie hebben we ons gericht op de rol die leden *kunnen* spelen in de representatieve democratie. Een vraag die echter grotendeels onbeantwoord blijft, is in hoeverre leden die rol daadwerkelijk spelen en wat daarvan de impact is op andere burgers, op leden zelf, op de selectie van kandidaten, op de inhoudelijke koers van de partij en daarmee uiteindelijk op de representatieve democratie. De eerste vraag daarbij is wat leden daadwerkelijk doen in de maatschappij en hun partij en hoe zich dat manifesteert. De tweede vraag heeft betrekking op de gevolgen van dat handelen. Hebben leden daadwerkelijk invloed op hun medeburgers en op de kandidaten en de koers van hun partij? Hillebrand (1992) concludeerde dat de feitelijke invloed van leden op de kandidaatstelling midden jaren tachtig gering was. Het is de vraag hoe dat bijna vijfentwintig jaar later gesteld is, nu leden meer directe zeggenschap hebben gekregen. Is die invloed groter, of klopt de stelling van Katz en Mair (1995) dat, via afdelingen georganiseerde leden meer invloed hebben? Soortgelijke vragen zijn te stellen over de invloed van leden op de koers van hun partij (vgl. Zielonka-Goei 1989) of hun maatschappelijke impact.

In de vierde plaats zou onderzoek gedaan dienen te worden naar het imago van partijen en partijlidmaatschap. Als er zorgen zijn over de legitimiteit van partijen (vgl. ROB 1998, 2009; De Lange et al. 2014; Thomassen et al. 2014) en het lage aantal partijleden, dan is de vraag relevant hoe burgers aankijken tegen partijen en wat de betekenis is van 'partijlidmaatschap'. Uit enquêteonderzoek zoals dat van de Eurobarometer blijkt het vertrouwen in politieke partijen steevast laag, maar we weten niet precies wat er achter dit (gebrek aan) vertrouwen schuilgaat en waarom mensen weinig vertrouwen hebben in 'politieke partijen' als instituties. Inzicht in de betekenis van het partijlidmaatschap zou eveneens relevant zijn. Het gaat dan onder andere om de vraag welke associaties mensen hebben bij het woord 'partijlid' en wat het voor leden en niet-leden betekent om 'lid' te zijn. Een verwante vraag

is of burgers zich aan partijen zouden willen verbinden en zo ja, op welke manier precies. Zijn er vormen van partijpolitieke betrokkenheid voorstelbaar die tussen 'kiezer' en 'partijlid' zitten en beter aansluiten bij de wensen en behoeftes van burgers die misschien betrokken zijn, maar zich niet voor langere tijd formeel aan één partij willen committeren? Hoe verhouden die wensen zich met het model van de ledenpartij en het ledenvereiste dat we in Nederland kennen? Dergelijke vragen sluiten aan bij ontwikkelingen in de partijledenliteratuur, waarin men probeert zicht te krijgen op het ruimere repertoire van 'partijpolitieke participatie'.

Voor het partijledenonderzoek is het bovenal belangrijk dat er internationaal vergelijkend onderzoek komt. In deze studie is voor Nederland gezocht naar verschillen tussen partijen in de mate van eensgezindheid, maar het aantal onderzochte gevallen was beperkt, hoe zeer Nederland ook een echt meerpartijstelsel heeft en voor deze exercitie dus uitermate geschikt was. In internationaal onderzoek is het mogelijk om verwachtingen te toetsen voor nog meer partijen en voor ideologisch vergelijkbare partijen in een ander land en met een ander politiek systeem. Inzicht in diegenen die de pijlers van de representatieve democratie bevolken en draaiende houden, is immers niet alleen relevant in Nederland, maar ook in andere, oude en nieuwe, representatieve democratieën.

Bijlagen

Bijlage 1.1 Overzicht van partijledenonderzoek in Nederland

Onderstaand overzicht beperkt zich tot studies die:

- betrekking hebben op partijleden of partijactivisten. Studies naar vertegenwoordigers (op nationaal of lokaal niveau) zijn niet opgenomen;
- zijn uitgevoerd door wetenschappelijke onderzoekers en waarvan ofwel wetenschappelijke publicaties of datasets beschikbaar zijn (of komen). Onderzoeken naar leden in panels van commerciële onderzoeksbureaus of media zijn niet opgenomen;
- zijn uitgevoerd door partijen zelf en waarvan er ofwel publicaties beschikbaar zijn (of komen) en die betrekking hebben op het nationale partijniveau. Studies naar leden op lokaal niveau zijn niet opgenomen.

Een Engelstalige versie van dit overzicht is beschikbaar via www.projectmapp.eu.

partij	jaar	type onderzoek ^a	methode	populatie ^b	steekproef-grootte	valide respons	respons %	uitleg en belangrijkste publicatie(s)
PvdA	1977 (december)	L	P	121.274	3.026 ^e	1.796	59	Intern PvdA-onderzoek in het kader van de Commissie Meerjarenramingen en partijorganisatie (MEP); Osterloh 1980.
CDA	1978-1979	A	U	g.g.	g.g.	g.g.	38	Midden-level elite project; Middel & Van Schuur 1981.
D66	1978-1979	A	U	g.g.	g.g.	g.g.	51	
PvdA	1978-1979	A	U	g.g.	g.g.	g.g.	61	
VVD	1978-1979	A	U	g.g.	g.g.	g.g.	61	
CDA	april 1986	L	P	127.849	508 ^e	278	55	Leids Partijledenonderzoek 1986 (LPO 1986, Universiteit Leiden); Zielonka-Goei 1989; Hillebrand 1992.
D66	april 1986	L	P	8.000	510	365	72	
PvdA	april 1986	L	P	103.760	501	295	59	
VVD	april 1986	L	P	8.617	500	305	61	
GL	1990	L (op congres)	U	800	+/- 800	482	63	Universiteit Groningen/ DNPP; Lucardie en Van Schuur 1996.
GL	1991	A	U	517	517	363	68	
GL	1995	A + L	U	g.g.	434	265	61	
GL	voorjaar1992	L	P	14.971	1.300 ^e	633	49	Universiteit Groningen/ DNPP; Lucardie en Van Schuur 2006.
PvdA	1995-1996	L	T + P	64.523 / 60.907	g.g.	g.g.	g.g.	Intern PvdA onderzoek: Depla 1997.
CDA	mei-juni 1999	L	P	86.000	1.500 ^{ee}	609	4 ^d	Leids Partijledenonderzoek 1999 (LPO 1999, Universiteit Leiden) Koole et al. 2000a; Van Holsteyn et al. 2002.
D66	mei-juni 1999	L	P	13.391	1.484	921	62	
PvdA	mei-juni 1999	L	P	60.621	1.497	743	50	
VVD	mei-juni 1999	L	P	48.991	1.481	641	43	
CU	2000	A	U + P	g.g.	628	278	43	Universiteit Groningen/ DNPP; Lucardie et al. 2003.
GL	mei 2002	L	P	15.037	500 ^e	251	50	<i>European Green Party Members project</i> (o.l.v. Wolfgang Rüdiger); Lucardie en Van Schuur 2006.
CU	2005	L	P + I	26.087 (op 8 sept 2005)	2.000 ^e	739	37	Jager-Vreugdenhil en Kuiper 2006; Jager-Vreugdenhil en Leyenaar 2008.

partij	jaar	type onderzoek ^a	methode	populatie ^b	steekproef-grootte	valide respons	respons %	uitleg en belangrijkste publicatie(s)
CU	2009	A + L (congres bezoekers)	U	g.g.	324	112	35	Universiteit Groningen/ DNPP; Lucardie en Van Schuur 2010.
CDA	juni-juli 2008	L	P	69.200	1.486 ^{ce}	470	32 ^d	Leids Partijledenonderzoek 2008 (LPO 2008, Universiteit Leiden); Van Holsteyn en Koole 2009; Den Ridder et al. 2010a; Van Aelst et al. 2012.
CU	juni-juli 2008	L	P	27.683	1.482	524	35	
D66	juni-juli 2008	L	P	10.370	1.488	921	62	
GL	juni-juli 2008 juni-juli 2008	L	P	21.901	1.493	676	45	
PvdA	juni-juli 2008	L	P	59.327	1.481	555	38	
VVD	juni-juli 2008	L	P	36.832	1.493	552	37	
SGP	juni-juli 2008	L	P	26.906	1.490	553	37	
CDA	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	68.102	140 ^f	107	76	
CU	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	26.745	140 ^f	114	81	
SGP	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	26.962				
D66	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	12.305	140 ^f	112	80	
GL	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	20.324				
PvdA	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	56.456				
VVD	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	36.159	140 ^f	107	76	
SP	2009	L (+ ex- en niet-leden)	I	50.444	140 ^f	137	98	

- a. g.g. = geen gegevens beschikbaar. Type onderzoek: L = partijleden; A = afgevaardigden naar congressen. Methode: U = uitgedeeld (op congres of andere partijbijeenkomst); P = enquête per post; T = telefonisch; I = via internet; F = *face-to-face*-interview.
- b. Tenzij anders vermeld zijn gegevens over het totale lidmaatschap afkomstig van het DNPP (www.dnpp.nl). Daarbij gaat het in de meeste gevallen om lidmaatschapscijfers op 1 januari van het betreffende jaar.
- c. Alle bruto steekproeven in het LPO van 1999 en 2008 telden 1.500 leden. Er kwamen echter vragenlijsten terug als gevolg van foutieve adressen of mensen die (vooral vanwege hoge leeftijd) lieten weten niet te kunnen of willen deelnemen.
- d. Respons is het totale aantal partijleden dat de enquêtevragen heeft beantwoord. In een aantal gevallen werd niet de hele lijst beantwoord. Die respondenten zijn verwijderd.
- e. De steekproef is getrokken uit het ledenbestand van partijen.
- f. De steekproef is getrokken uit het internetpanel van TNS-NIPO base.

Bijlage 1.2 Weging

Weegfactor 1: correctie voor werkelijke partijgrootte in het onderzoeksjaar.

Tabel Br.1 Weging op aantal partijleden op 1 januari 2008

partij	respons (N)	aandeel van totaal (%)	aantal leden op 1 januari 2008	% (van totaal 7)	weegfactor
CDA	470	11,1	69200	27,4	2,4718
CU	524	12,3	27683	10,8	0,8923
D66	921	21,7	10370	4,1	0,1895
GL	676	15,9	21901	8,7	0,5461
PvdA	555	13,1	59327	23,5	1,7956
SGP	553	13	26906	10,7	0,8206
VVD	552	13	36832	14,6	1,1233
totaal	4251	100	252219	100	

Bron: LPO 2008; www.dnpp.nl

Tabel Br.2 Weging op aantal partijleden op 1 januari 1999

partij	respons (N)	aandeel van totaal (%)	aantal leden op 1 januari 1999	% (van totaal 4)	weegfactor
CDA	609	21,0	86000	40,5	1,929386
D66	907	31,3	13391	6,3	0,201718
PvdA	743	25,6	61600	29,0	1,132739
VVD	641	22,1	51265	24,2	1,092700
totaal	2900	100	212256	100	

Bron: LPO 1999; www.dnpp.nl

Weegfactor 2: correctie om alle partijen even groot te maken in databestand.

Tabel Br.3 Weging om te zorgen dat alle partijen in bestand even groot zijn, 2008

partij	respons (N)	aandeel van totaal (%)	gelijk aantal leden	weegfactor
CDA	470	11,1	607,2857143	1,2921
CU	524	12,3	607,2857143	1,1589
D66	921	21,7	607,2857143	0,6594
GL	676	15,9	607,2857143	0,8984
PvdA	555	13,1	607,2857143	1,0942
SGP	553	13	607,2857143	1,0982
VVD	552	13	607,2857143	1,1002
totaal	4251	100	4251	

Bron: LPO 2008

Tabel Br.4 Weging om te zorgen dat alle partijen in bestand even groot zijn, 1999

partij	respons (N)	aandeel van totaal (%)	gelijk aantal leden	weegfactor
CDA	609	21,0	725	1,1904762
D66	907	31,3	725	0,7993385
PvdA	743	25,6	725	0,9757739
VVD	641	22,1	725	1,1310452
totaal	2900	100	2900	

Bron: LPO 1999

Bij de weging van het LPO van 1986 is rekening gehouden met de weging van de PvdA-leden om te corrigeren voor de effecten van een gestratificeerde in plaats van een a-selecte steekproef (zie Zielonka-Goei 1989: 9; Hillebrand 1992: 27).

Tabel Br.5 Weging om te zorgen dat alle partijen in bestand even groot zijn, 1986

partij	respons (N)	aandeel van totaal (%)	gelijk aantal leden	weegfactor
CDA	278	22,4	310,75	1,1178058
D66	365	29,4	310,75	0,8513699
PvdA 1	2	0,2		1,0533898
PvdA 2	162	13,0	310,75	0,5130008
PvdA 3	131	10,5		1,7228191
VVD	305	24,5	310,75	1,0188525
	1243	100	1243	

Bron: LPO 1986

Bijlage 2.1 Verkiezingsuitslagen en samenstelling kabinetten 1981-2012**Tabel B2.1** Uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen, 1981-2012
(in zetelaantallen)

	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
50Plus											2
AOV					6	0					
CD			0	1	3	0					
CDA	48	45	54	54	34	29	43	44	41	21	13
CP	0	1	0								
CU ^b	3	3	2	3	5	5	4	3	6	5	5
D66	17	6	9	12	24	14	7	6	3	10	12
GL ^a	9	9	3	6	5	11	10	8	7	10	4
LN							2	0			
LPF							26	8			
PvdA	44	47	52	49	37	45	23	42	33	30	38
PvdD									2	2	2
PVV									9	24	15
SGP	3	3	3	3	2	3	2	2	2	2	3
SP	0	0	0	0	2	5	9	9	25	15	15
Unie55+					1						
VVD	26	36	27	22	31	38	24	28	22	31	41
Totaal	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150	150

a. Cijfers voor 1989 zijn de opstelsom van de zetels van CPN, EVP, PPR en PSP.

b. Cijfers voor 2002 zijn de optelsom van de zetels van GPV en RPF.

Bron: www.verkiezingsuitslagen.nl

Tabel B2.2 Samenstelling kabinetten, 1981-2012

periode	premier	partijen in coalitie
1977-1982	Dries van Agt	1977-1981: CDA en VVD 1981-1982: CDA, PvdA en D66 1982 : CDA en D66
1982-1994	Ruud Lubbers	1982-1986: CDA en VVD 1986-1989: CDA en VVD 1989-1994: CDA en PvdA
1994-2002	Wim Kok	1994-1998: D66, PvdA en VVD 1998-2002: D66, PvdA en VVD
2002-2010	Jan Peter Balkenende	2002-2003: CDA, LPF en VVD 2003-2006: CDA, D66 en VVD 2006 : CDA en VVD 2006-2010: CDA, ChristenUnie en PvdA
2010-	Mark Rutte	2010-2012: CDA en VVD met gedoogsteun van de PVV 2012- : PvdA en VVD

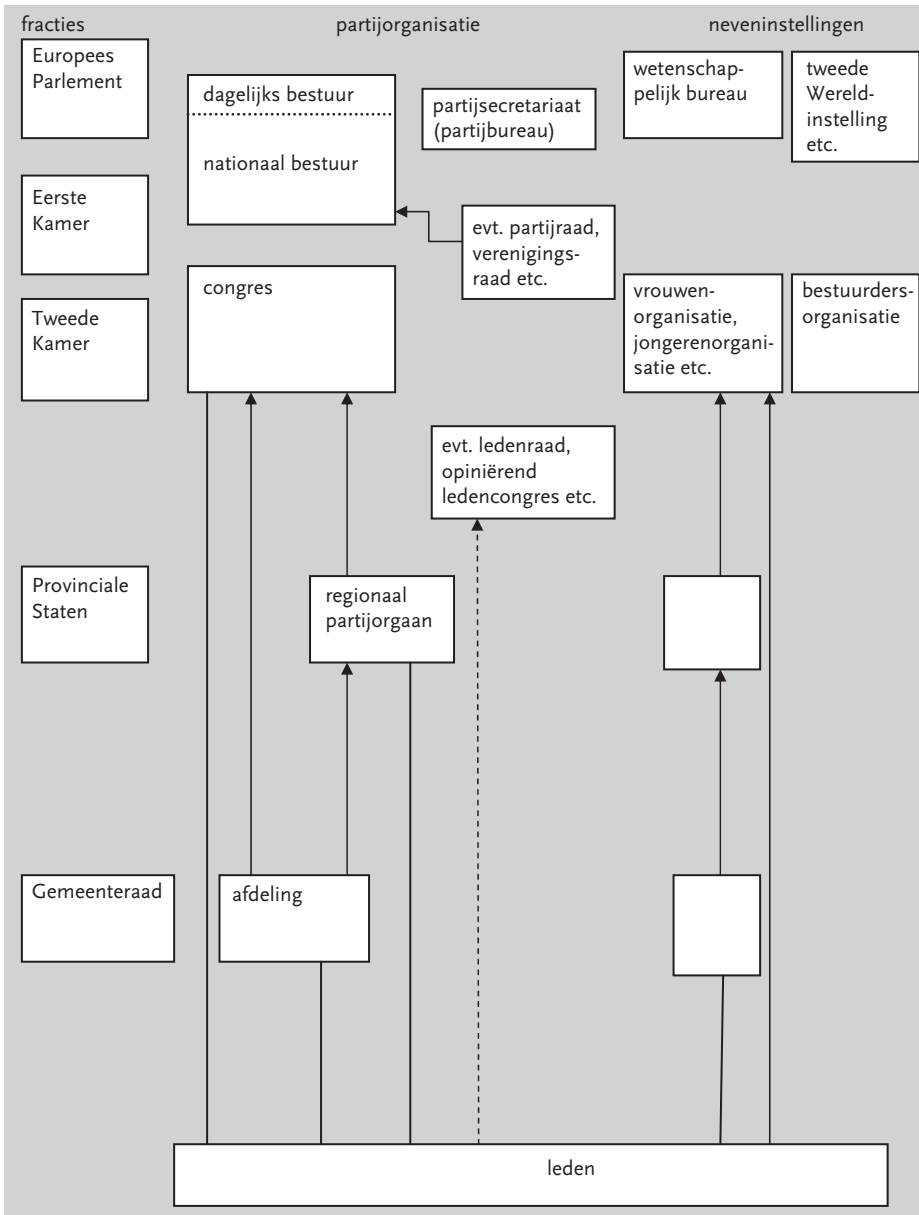
Bron: Andeweg en Irwin 2009: 135

Bijlage 2.2 De organisatiestructuur van partijen**Tabel B2.3** Aanduidingen voor diverse organisatieonderdelen in de verschillende Nederlandse partijen, 2008

	afdeling	regionaal partijorgaan	congres	partijraad	nationaal bestuur
CDA	gemeentelijke afdeling	provinciale afdeling	partijcongres	–	partijbestuur
CU	lokale kiesvereniging	provinciale Unie	uniecongres	ledencongres; unieconvent	landelijk bestuur
D66	afdeling	regio	landelijke ledenvergadering (het congres)	–	landelijk bestuur
GL	lokale afdeling	provinciale afdeling	congres	partijraad	partijbestuur
PvdA	afdeling	gewest	congres	politieke ledenraad; verenigingsraad	partijbestuur
PvdD	afdeling	–	congres	college van advies	partijbestuur
SGP	plaatselijke kiesvereniging	provinciale verenigingen	algemene vergadering (jaarvergadering)	raad van advies	hoofdbestuur
SP	afdeling	regio	congres	partijraad	partijbestuur
VVD	afdeling	kamercentrale/ provincie centrale	algemene ledenvergadering	partijraad	hoofdbestuur

Bron: Koole 1992: 144-145 (en eigen toevoegingen en aanpassingen op basis van de statuten en reglementen van de diverse partijen)

Figuur B2.1 Modelmatige weergave van de organisatiestructuur van Nederlandse politieke partijen (bron: Koole 1992: 144-145, met eigen aanpassingen)

Bijlage 2.3 Overzicht van ledenrechten per partij in 2008

Tabel B2.4 Ledenrechten binnen het CDA

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Combinatie: stemrecht voor individuele leden en afgevaardigden van afdelingen
rechten individuele leden op congres?	Tot 2003 afgevaardigdencongres. Sinds 2003 is er een combinatie: leden hebben individueel stemrecht, maar er zijn ook afgevaardigden van provinciale afdelingen, de jongeren- en de vrouwenorganisatie (resp. CJDA, CDAV). Het congres stelt vanaf dan ook het verkiezingsprogramma vast (deed voorheen de partijraad – die wordt afgeschaft).
kandidatenlijsten (landelijk)	Kandidaten worden door gemeentelijke afdelingen gekozen, op basis van advieslijst opgesteld door partijbestuur en afgevaardigden van provinciale afdelingen. Leden konden altijd al in afdelingen stemmen over volgorde lijsten. Het congres bekrachtigt de kandidatenlijst.
lijsttrekker	Sinds 2003 is de voordracht voor het lijsttrekkerschap open en beslist het congres (combinatie van een leden- en afgevaardigdencongres) over deze voordracht. In 2012 besluit het partijbestuur dat de lijsttrekker wordt aangewezen door de leden.
partijvoorzitter	Ledenraadpleging sinds 1997. In 2002 voor het eerst gehouden. Het partijbestuur stelt een meervoudige voordracht op (die leden en afdelingen kunnen aanvullen, mits zij daarvoor voldoende steun hebben). Het partijbestuur wordt gekozen door het congres.
inhoudelijk ledenreferendum	Sinds 1997 mogelijkheid van een schriftelijke ledenraadpleging. Het congres kan hiertoe besluiten. Er is nog nooit een inhoudelijk ledenraadpleging gehouden.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen CDA (2003, 2008)

Tabel B2.5 Ledenrechten binnen de ChristenUnie

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht binnen lokale kiesverenigingen.
rechten regionaal niveau	Indirect: alle lokale kiesverenigingen in één provincie vormen een provinciale unie en hebben daarin stemrecht (afhankelijk van hun ledental).
rechten individuele leden op congres?	Nee, het Uniecongres bestaat uit afgevaardigden van kiesverenigingen. De jongerenorganisatie en bestuurdersvereniging hebben stemrecht op het congres inzake onderwerpen die hen aangaan. Vergaderingen zijn openbaar.
kandidatenlijsten (landelijk)	Afgevaardigdencongres stemt over de kandidatenlijst. Een selectiecommissie stelt een advieslijst op, waarna het partijbestuur een conceptlijst vaststelt.
lijsttrekker	Afgevaardigdencongres keurt de kandidatenlijst goed.
partijvoorzitter	Afgevaardigdencongres benoemt de partijvoorzitter en de rest van het partijbestuur.
inhoudelijk ledenreferendum	Nee.
overig	Sinds 2003 een 'opiniërend' ledencongres , maar dat speelt slechts een adviserende rol. Hierin hebben individuele leden stem- en spreekrecht. Ook kent de CU een unieconvent , waarin de voorzitters van de Provinciale Uniebesturen zitting hebben.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen CU (2004, 2007a, 2007b, 2008)

Tabel B2.6 Ledenrechten binnen D66

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten individuele leden op congres?	Ledencongres: individuele leden hebben sinds de oprichting stem- en spreekrecht op landelijke congressen.
kandidatenlijsten (landelijk)	Individuele leden hebben al sinds de oprichting invloed op de kandidatenlijst. Sinds 2007 wordt over de samenstelling van de kandidatenlijst gestemd middels een poststemming. Voorheen konden leden via het ledencongres of de post stemmen op kandidatenlijsten. Een door het congres gekozen stemadviescommissie geeft een stemadvies af. In 2004 is deze stemadviescommissie eenmalig vervangen door open voorverkiezingen waarbij leden en kiezers de kandidaten mochten ordenen.
lijsttrekker	Sinds 2007 is in de statuten opgenomen dat de lijsttrekker kan worden gekozen op het ledencongres of via een poststemming . De voordracht is open. Daarvoor werd de lijsttrekker formeel gekozen door het ledencongres. In 2006 werd hier van afgeweken en konden leden ook per post stemmen.
partijvoorzitter	Het ledencongres kiest de partijvoorzitter.
inhoudelijk ledenreferendum	Sinds 1999 is er de mogelijkheid van een bindend ledenreferendum over inhoudelijke kwesties. Tot op heden is dat niet voorgekomen. Ook bestaat de mogelijkheid om een ledenraadpleging uit te schrijven.
overig	Aan de deelname van het congres zijn kosten verbonden. Die congreskosten bedroegen in 2012 30 euro voor gewone leden en 20 euro voor studenten. In 2013 waren de kosten bij vooraanmelding resp. 30 en 25 euro en op de dag zelf resp. 35 en 30 euro.

Bron: Voerman 2005; Lucardie en Voerman 2004, 2011; statuten en reglementen D66 (2008a, 2008b, 2012)

Tabel B2.7 Ledenrechten binnen GroenLinks

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten individuele leden op congres?	Sinds 2001 is er een ledencongres (met stem- en spreekrecht voor individuele leden). In 1990 was er ook een ledencongres, maar dat werd daarna omgezet in een afgevaardigdencongres.
kandidatenlijsten (landelijk)	Het ledencongres stelt volgorde van de lijst vast. Een kandidatencommissie bereidt de conceptkandidatenlijst voor. Het profiel van kandidaten werd tot 2007 opgesteld door de partijraad en sindsdien door het partijbestuur.
lijsttrekker	Sinds 2005 wordt de lijsttrekker gekozen door middel van een ledenreferendum . De voordracht is open. Ook in 1994 werd de lijsttrekker per referendum gekozen, maar dat werd teruggedraaid. De kandidatencommissie doet een voordracht voor de lijsttrekker.
partijvoorzitter	Het ledencongres kiest partijbestuur (incl. voorzitter).
inhoudelijk ledenreferendum	Sinds 1990 mogelijkheid voor ledenreferendum . GL kent zowel een besluitvormend als correctief referendum, beide zijn bindend (afhankelijk van de opkomst). Tot op heden is er geen inhoudelijk referendum gehouden.
overig	GL heeft een partijraad . Tussen 2007 zijn de taken en samenstelling van de partijraad gewijzigd. In 2007 voerde de raad o.a. controle op het beleid van het partijbestuur en de fracties en stelde ze de criteria voor de kandidaten vast. Vanaf 2010 heeft de partijraad een belangrijke meningsvormende taak en gaat ze niet meer over het profiel van kandidaten. De partijraad werd tot 2007 gevormd door afgevaardigden van afdelingen, sinds 2010 hebben ook leden van werkgroepen en de jongerenorganisatie zitting in de partijraad.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen GroenLinks (2007, 2010, 2012)

Tabel B2.8 Ledenrechten binnen de PvdA

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Combinatie: leden hebben spreekrecht, besluiten worden genomen door afgevaardigden van afdelingen.
rechten individuele leden op congres?	Tot 2009 was er een afgevaardigdencongres (leden hadden toegang, maar geen stem- of spreekrecht). Sinds 2009 is er een combinatie van een ledencongres en een afgevaardigdencongres. Individuele leden mogen niet stemmen of spreken over statuten en reglementen, personen of de bekrachtiging van ledenraadplegingen. Ze mogen ook geen moties of amendementen indienen. Bij overige zaken mogen ze spreken en stemmen. Wanneer partijleden meestemmen, tellen de stemmen van afgevaardigden voor 75% en die van leden voor 25% mee.
kandidatenlijsten (landelijk)	Het partijbestuur stelt de criteria vast en benoemt een adviescommissie die een conceptlijst opstelt. Het afgevaardigdencongres kan veranderingen in deze lijst aanbrengen. Ook na 2009 mogen individuele leden niet stemmen over kandidaten.
lijsttrekker	Sinds 2002 is de voordracht open en stemmen individuele leden in ledenraadpleging (per post/mail/telefoon) over de lijsttrekker. Het congres kan met 2/3 meerderheid van die uitslag afwijken.
partijvoorzitter	Ledenraadpleging sinds 2002. Het partijbestuur wordt gekozen door congres (door afgevaardigden).
inhoudelijk ledenreferendum	Ledenreferendum is formeel mogelijk sinds 1992, in 2004 was de eerste inhoudelijke raadpleging (over gekozen burgemeester). Standpunt geldt als 'zwaarwegend advies' aan fractie.
overig	De PvdA had tot 2009 een politiek forum dat zich uitspreekt over "de sociaaldemocratische agenda". Hierin hadden o.a. vertegenwoordigers van afdelingen en gewesten zitting. Sinds 2009 is er een politieke ledenraad die gevraagd en ongevraagd advies uitbrengt aan de fracties in TK, EK, EP en het partijbestuur over de politieke koers van de partij. Hierin zitten o.a. afgevaardigden van afdelingen, gewesten en erkende netwerken. Daarnaast is er een verenigingsraad die gevraagd en ongevraagd advies geeft over organisatorische kwesties.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen PvdA (2008, 2009, 2012)

Tabel B2.9 Ledenrechten binnen de PvdD

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	De PvdD kent geen regionale verbanden.
rechten individuele leden op congres?	Ledencongres (met stem- en spreekrecht voor individuele leden).
kandidatenlijsten (landelijk)	Het ledencongres stelt de kandidatenlijst vast. Het partijbestuur of een door haar ingestelde verkiezingscommissie stelt een kandidatenlijst op. Een kandidatencommissie brengt een advies uit.
lijsttrekker	Het ledencongres stelt de kandidatenlijst vast.
partijvoorzitter	Het partijbestuur (incl. voorzitter) wordt benoemd op het ledencongres .
inhoudelijk ledenreferendum	Nee.
overig	Er is een college van advies dat uit maximaal 20 leden bestaat en het partijbestuur gevraagd en ongevraagd advies geeft.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen PvdD (2009, 2011, 2012)

Tabel B2.10 Ledenrechten binnen de SGP

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Indirect: afdelingen vaardigen leden af naar de provinciale vergadering.
rechten individuele leden op congres?	Afgevaardigdencongres (van kiesverenigingen).
kandidatenlijsten (landelijk)	Afdelingen brengen na ledenvergadering advies uit over conceptkandidatenlijst, het hoofdbestuur stelt (na consultatie Raad van Advies) de lijst vast.
lijsttrekker	Afgevaardigdencongres kiest lijsttrekker.
partijvoorzitter	Afgevaardigdencongres kiest hoofdbestuur.
inhoudelijk ledenreferendum	Nee.
overig	SGP heeft een Raad van Advies (RvA) waarin 29 vertrouwensmannen zitten. Het hoofdbestuur consulteert de RvA over belangrijke partijaangelegenheden.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen SGP 2007, 2008)

Tabel B2.11 Ledenrechten binnen de SP

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Indirect: afdelingen kiezen afgevaardigden voor regionale conferenties.
rechten individuele leden op congres?	Afgevaardigdencongres (van lokale afdelingen).
kandidatenlijsten (landelijk)	De partijraad benoemt een kandidatencommissie die een conceptlijst opstelt. Afdelingen kunnen wijzigingen voorstellen. Een congres van afgevaardigden van afdelingen en bestuursleden stelt de lijst definitief vast.
lijsttrekker	Afgevaardigdencongres stemt over lijsttrekkers.
partijvoorzitter	Afgevaardigdencongres kiest het partijbestuur.
inhoudelijk ledenreferendum	Nee.
overig	De SP heeft een partijraad die bestaat uit voorzitters van afdelingen en leden partijbestuur. De partijraad is het hoogste gezag binnen de vereniging. De partijraad gaat o.a. over de politieke lijn van de SP en de hoogte van de contributie en de lijsttrekkers voor de Eerste Kamer en het Europees Parlement.

Bron: Voerman 2005; Lucardie en Voerman 2004, 2011; statuten en reglementen SP (2003, 2009)

Tabel B2.12 Ledenrechten binnen de VVD

rechten lokaal niveau	Direct: stemrecht, spreekrecht.
rechten regionaal niveau	Spreekrecht in Kamercentrale.
rechten individuele leden op congres?	Tot 2003 afgevaardigdencongres. Sinds 2003 bestaat de algemene vergadering uit twee kamers die gezamenlijk vergaderen: de algemene ledenvergadering (met stem- en spreekrecht voor individuele leden) en de algemene vergadering van afgevaardigden . Over statuten en reglementen kunnen alleen afgevaardigden beslissen.
kandidatenlijsten (landelijk)	Sinds 2004 stemmen individuele leden over de volgorde van de lijst (via post, telefoon of internet). Het congres moet de uitkomst bekrachtigen. Het partijbestuur stelt de conceptlijst op.
lijsttrekker	Sinds 2003 is er een ledenreferendum over lijsttrekker (bij meerdere kandidaten).
partijvoorzitter	Ledenraadpleging sinds 2003.
inhoudelijk ledenreferendum	Sinds 2003 mogelijkheid voor bindend ledenreferendum (tot op heden niet voorgekomen).
overig	Partijraad , met adviserende en stimulerende taak, waarvoor de Kamercentrales leden kiezen.

Bron: Voerman 2005, Lucardie en Voerman 2011, statuten en reglementen VVD (2007, 2009)

Bijlage 3.1 Vraagformuleringen issuevragen en links-rechtszelfplaatsing in 2008, 1999 en 1986

Euthanasie – vraagstelling 2008

Sommige mensen vinden dat euthanasie altijd verboden moet zijn. Anderen vinden dat euthanasie mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen op een lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat euthanasie moet worden verboden en 7 dat euthanasie mogelijk moet zijn?

In de analyse is de schaal omgedraaid, waardoor cijfer 1 staat voor het toestaan van euthanasie, en cijfer 7 voor het verbieden van euthanasie.

Euthanasie – vraagstelling 1999

Als een arts het leven van een patiënt op diens verzoek beëindigt noemen we dat euthanasie. Sommige mensen en partijen vinden dat euthanasie verboden moet zijn. Andere vinden dat een arts altijd euthanasie mag toepassen als een patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Stel: zij die vinden dat euthanasie verboden moet zijn staan aan het begin van de lijn (bij cijfer 1) en zij die vinden dat de arts altijd euthanasie mag toepassen als de patiënt daarom vraagt staan aan het einde van de lijn (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf en de genoemde partijen plaatsen?

In de analyse is de schaal omgedraaid, waardoor cijfer 1 staat voor het toepassen van euthanasie, en cijfer 7 voor het verbieden van euthanasie.

Euthanasie – vraagstelling 1986

Op het moment wordt veel aandacht besteed aan het vraagstuk van de euthanasie, het door een arts beëindigen van het leven van een patiënt op diens verzoek. Sommige mensen vinden dat de overheid het uitvoeren van euthanasie onder alle omstandigheden moet verbieden. Anderen vinden dat een arts altijd euthanasie mag uitvoeren als een patiënt daartoe de wens te kennen geeft. En natuurlijk zijn er ook mensen die een mening hebben die daartussen in ligt. Als u nu denkt aan uw eigen opvattingen over euthanasie, waar zou u uzelf dan plaatsen op onderstaande schaal? En waar zou u de PvdA, het CDA en de VVD op deze schaal plaatsen?

In de analyse is de schaal omgedraaid, waardoor cijfer 1 staat voor het toepassen van euthanasie, en cijfer 7 voor het verbieden van euthanasie.

Inkomensverschillen – vraagstelling 2008 en 1999

Sommige mensen [1999: en partijen] vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Andere vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen?

In de analyse is de schaal omgedraaid, waardoor cijfer 1 staat voor kleinere inkomensverschillen en cijfers 7 voor grotere inkomensverschillen.

Inkomensverschillen – vraagstelling 1986

Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land niet groot genoeg zijn. Anderen vinden dat deze verschillen veel kleiner moeten worden. Natuurlijk zijn er ook mensen die een mening hebben die daartussen ligt. Als u denkt aan uw eigen opvattingen, waar zou u uzelf dan plaatsen op onderstaande schaal? En waar zou u de PvdA, het CDA en de VVD op deze schaal plaatsen?

In de analyse is de schaal omgedraaid, waardoor cijfer 1 staat voor kleinere inkomensverschillen en cijfers 7 voor grotere inkomensverschillen.

Sociale uitkeringen – vraagstelling 2008 en 1999

Sommige mensen en partijen vinden de sociale uitkeringen te hoog (bij cijfer 7). Andere vinden deze uitkeringen juist te laag (bij cijfer 1). En natuurlijk kan de mening hier tussen in liggen. Waar zou u uzelf plaatsen?

Integratie van allochtonen – vraagstelling 2008 en 1999

[In Nederland wordt verschillend gedacht over allochtonen en etnische minderheden, 1999] In Nederland vinden sommigen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur (bij cijfer 1). Anderen vinden dat zij zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (bij cijfer 7). De mening van weer andere ligt daar tussenin. Waar zou u uzelf plaatsen?

Europese eenwording – vraagstelling 2008 en 1999

[De Europese eenwording is in volle gang. De landen van de Europese Unie hebben besloten om steeds nauwer met elkaar te gaan samenwerken. Niet iedereen denkt hierover hetzelfde, 1999] Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan (bij cijfer 1). Andere vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

Kerncentrales – vraagstelling 2008

Sommige mensen vinden dat kerncentrales de oplossing zijn voor een tekort aan energie in de toekomst (bij cijfer 1). Andere vinden dat er geen kerncentrales moeten worden gebouwd omdat de gevaren te groot zijn (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

In de analyse is de schaal omgedraaid, waardoor cijfer 1 staat voor geen nieuwe kerncentrales en cijfer 7 voor het bouwen van nieuwe kerncentrales.

Criminaliteit – vraagstelling 2008

Ook over de manier waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit wordt verschillend gedacht. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij aan het begin van de lijn degenen staan die vinden dat de overheid te hard optreedt en aan het ander einde van de lijn degenen die vinden dat de overheid harder moet optreden?

Militaire missies – vraagstelling 2008

Ten slotte is het zo dat sommige mensen vinden dat Nederland nooit militairen moet leveren aan internationale missies. Andere vinden dat Nederland dat altijd moet doen als daarom wordt gevraagd. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat Nederland nooit militairen moet leveren en de 7 dat Nederland altijd militairen moet leveren als daarom wordt gevraagd?

Links-rechts zelfplaatsing – vraagstelling 2008, 1999 en 1986

Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen opvattingen en die van andere groepen mensen en partijen, waar zou u die dan op de onderstaande schaal plaatsen? [Antwoordmogelijkheden 1 = links tot 10 = rechts]

Bijlage 3.2 Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken in 2008**Tabel B3.1** Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken, 2008 (in procenten)

		1	2	3	4	5	6	7	totaal	
euthanasie	1 toestaan							7 verbieden	%	N
GL	56	30	10	2	1	1	0	100	662	
PvdA	68	24	6	1	1		0	100	543	
D66	67	25	5	2	1	0	0	100	909	
CU	2	3	6	9	11	26	42	99	506	
CDA	21	29	20	10	7	7	5	99	451	
VVD	61	27	8	2	1	1	0	100	537	
SGP	1	1	0	1	1	6	90	100	537	
inkomens- verschillen	1 kleiner	2	3	4	5	6	7 groter	totaal	%	N
GL	39	35	19	4	1	1	0	99	662	
PvdA	36	28	22	10	3	1	1	101	545	
D66	10	21	28	29	8	2	0	98	904	
CU	12	23	27	27	8	2	2	101	504	
CDA	12	18	25	31	9	2	2	99	447	
VVD	3	6	12	27	22	20	10	100	540	
SGP	10	14	23	36	10	4	3	100	524	

sociale uitkeringen	1 te laag	2	3	4	5	6	7 te hoog	totaal %	N
GL	14	21	31	27	5	2	1	101	659
PvdA	10	15	22	39	9	4	1	100	538
D66	1	6	15	57	15	5	1	100	897
CU	4	6	17	50	16	5	1	99	498
CDA	1	6	15	48	17	9	4	100	448
VVD	1	3	5	30	24	26	12	101	537
SGP	3	2	13	42	20	13	7	100	525
integratie	1 behoud eigen cultuur	2	3	4	5	6	7 aanpassen	totaal %	N
GL	8	23	24	20	18	6	2	101	662
PvdA	7	10	15	23	28	12	6	101	541
D66	3	13	20	25	26	11	3	101	905
CU	3	6	13	22	28	19	8	99	503
CDA	1	5	7	17	29	29	12	100	450
VVD	4	4	7	14	29	28	14	100	540
SGP	3	2	3	8	19	29	35	99	531
Europese eenwording	1 moet verder	2	3	4	5	6	7 is al te ver	totaal %	N
GL	17	25	22	18	10	4	4	100	655
PvdA	14	21	21	18	12	9	5	100	541
D66	20	26	23	16	8	5	2	100	901
CU	3	4	12	24	20	21	17	101	504
CDA	11	16	22	19	15	12	6	101	447
VVD	12	14	22	16	15	12	9	100	538
SGP	2	1	2	6	10	24	54	99	531

Bron: LPO 2008

kern-centrales	1 bouwen	2	3	4	5	6	7 niet bouwen	totaal %	N
GL	59	17	8	6	5	2	2	99	662
PvdA	31	15	8	15	12	11	8	100	533
D66	16	14	10	13	21	16	10	100	894
CU	15	15	9	16	22	13	11	101	499
CDA	9	5	8	12	25	22	21	102	447
VVD	4	5	4	6	13	25	42	99	540
SGP	9	9	9	18	18	20	18	101	520

optreden criminaliteit	1 is te hard	2	3	4	5	6	7 moet harder	totaal %	N
GL	5	11	19	32	19	12	4	102	655
PvdA	1	2	8	26	27	23	14	101	531
D66	0	1	8	36	28	20	6	99	893
CU	0	1	2	9	23	39	25	99	499
CDA	0	0	1	13	20	42	23	99	451
VVD	1	1	1	7	16	42	33	101	540
SGP	1	0	0	1	9	34	56	101	532
militaire missies	1 nooit meedoen	2	3	4	5	6	7 altijd meedoen	totaal %	N
GL	10	14	16	31	21	6	1	99	657
PvdA	6	5	11	28	29	16	5	100	542
D66	3	5	11	34	32	13	2	100	903
CU	1	1	7	18	36	29	7	99	503
CDA	1	1	5	20	31	31	12	101	450
VVD	1	2	8	21	34	26	8	100	540
SGP	2	2	4	17	34	28	14	101	530

Tabel B3.2 links-rechts zelfplaatsing van partijen, 2008 (in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
1 links	10	13	1	1	1		
2	28	18	3	1	2	1	
3	43	34	23	10	5	2	0
4	13	23	37	16	11	4	1
5	3	8	17	13	17	7	3
6	1	3	9	14	17	12	7
7	0	1	8	19	21	27	15
8	0	0	2	19	18	35	36
9		0	1	4	6	11	18
10 rechts	0	0	0	3	2	2	20
totaal	98	100	101	100	100	101	100
N	647	527	891	474	432	537	496

Bron: LPO 2008

Bijlage 3.3 Bijlage bij paragraaf 3.2.2

Bijlagetabel B3.3 Operationalisering van partijgrootte en type partij, 2008

	partijgrootte aantal leden ^a	getuigenis of regeringspartij		hiërarchische versus open partijen
		afstand tot het midden van de links-rechtsschaal ^b	aantal dagen in de regering in de periode 1981-2010 ^c	mate van centralisatie van de kandidaatstelling ^d
GL	21901	2,70	0	16
PvdA	59327	2,37	6230	9
D66	10370	1,14	4447	18
CU	27683	0,49	1330	9
CDA	69200	0,71	7734	15
VVD	36832	1,64	7127	16
SGP	26906	2,65	0	6

a. Aantal leden op 1 januari 2008 (bron: www.dnpp.nl).

b. Per partij is de gemiddelde links-rechtszelfplaatsing van de leden berekend. Van die gemiddelde partijplaatsing is de afstand tot het midden van de links-rechtsschaal (positie 5,5 op een tien-puntschaal) berekend.

c. Gekeken is naar het aantal dagen dat een partij in de regering zat in de periode 1981-2010. Het gaat hier om het totaal aantal 'regeringsdagen' in de periode dat de partij of één van haar voorlopers zitting had in het parlement sinds WO II.

d. Zie bijlage 2.3 voor meer informatie over de kandidaatstelling binnen partijen, zie hieronder voor verdere uitleg.

Operationalisatie mate van centralisatie van de kandidaatstelling

Hazan en Rahat (2010: 49) maken gebruik van een schaal met 25 posities om het selectoraat van een partij, dat wil zeggen diegenen die de kandidaten selecteren, te classificeren (zie figuur B3.1). Bij positie 0 is de partij het meest hiërarchisch, of exclusief. Dan beslist een enkele partijleider over de selectie van kandidaten. Bij positie 24 is de partij zeer open en kunnen alle kiezers meebeslissen over de volgorde van de kandidatenlijst. Daar tussenin bevindt zich de mogelijkheid dat alle leden beslissen (positie 18), dat afgevaardigden beslissen (positie 12) en dat de partijelite over de kandidaten beslist (positie 6). Omdat kandidaatstellingsprocedures complex zijn en er meestal meerdere 'selectoraten' binnen een partij bij betrokken zijn, is er een afstand van zes punten tussen elk van deze posities. Als er meer partijorganen beslissen over de kandidaatstelling, bijvoorbeeld als afgevaardigden beslissen over een lijst die is vastgesteld door de partijelite, dan wordt de partij geplaatst tussen positie 12 en 6 in, namelijk op positie 9 (zie voor meer uitleg Hazan en Rahat 2010: 48-50). Dit maakt het mogelijk om partijen subtieler te scoren dan mogelijk is bij kortere schalen zoals die van Janda (1980), Bille (2001) of Lundell (2004). Bovendien is het mogelijk om partijen met elkaar te vergelijken en ontwikkelingen door de tijd te bekijken. Rahat en Hazan (2010: 50) doen dat voor de Israëliëse partijen.

Een nadeel van de schaal van Rahat en Hazan is dat er geen ‘objectieve’ beschrijving is van elk van de posities op de 25-puntschaal. Het is dus mogelijk dat verschillende onderzoekers tot uiteenlopende classificaties komen. Om de classificatie voldoende transparant te maken, is het daarom noodzakelijk om goed te beargumenteren waarom een bepaalde partij op een bepaalde positie wordt geplaatst en dit voor alle partijen in het onderzoek consequent toe te passen. In tabel B3.4 staat per partij hoe de kandidaatstelling is geregeld (deze gegevens zijn afkomstig uit bijlage 2.3 en de daar vermelde bronnen) en tot welke score op de 25-puntschaal dit leidt.

Figuur B3.1 Mate van centralisatie van de kandidaatstelling

Bron: Hazan en Rahat 2010: 49

Tabel B3.4 Codering van mate van centralisatie van de kandidaatstelling, 2008

partij	beschrijving van de selectie van kandidaten in 2008	positie op de schaal uit figuur B3.1
GL	Het ledencongres stelt volgorde van de lijst vast. Het de partijraad stelt het profiel van kandidaten vast, na advies van het partijbestuur. De kandidatencommissie bereidt de conceptkandidatenlijst voor. Lucardie en Voerman (2004: 82-83) schrijven dat deze methode "veel invloed toekent aan de partijleden", terwijl het partijbestuur een "opvallend bescheiden rol speelt."	16 (leden hebben invloed, centrale partij houdt sturing)
PvdA	Het partijbestuur stelt de criteria vast en benoemt een adviescommissie die een conceptlijst opstelt. Het afgevaardigdencongres kan veranderingen in deze lijst aanbrengen. Ook na 2009 mogen individuele leden niet meestemmen over kandidaten. Het partijbestuur en de adviescommissie spelen een centrale rol in de kandidaatstelling, partijleden komen er "tamelijk bekaaid van af" (Lucardie en Voerman 2004: 77).	9 (afgevaardigden praten op congres mee, maar partijelite heeft sterke centrale sturing)
D66	Individuele leden hebben al sinds de oprichting invloed op de kandidatenlijst. Sinds 2007 wordt over de samenstelling van de kandidatenlijst gestemd middels een poststemming. Voorheen konden leden via het ledencongres of de post stemmen op kandidatenlijsten. Een door het congres gekozen stemadviescommissie geeft een stemadvies af. In 2004 is deze stemadviescommissie eenmalig vervangen door open primaries waarbij leden en kiezers de kandidaten mochten ordenen. D66 heeft al sinds haar oprichting het "meest democratische en open kandidaatstellingssysteem" (Lucardie en Voerman 2004: 83).	18 (leden kiezen, met slechts beperkte centrale sturing)
CU	Over de kandidatenlijst wordt gestemd op een afgevaardigdencongres. Een selectiecommissie stelt een advieslijst op, waarna het partijbestuur een conceptlijst vaststelt.	9 (afgevaardigden praten op congres mee, maar partijelite heeft sterke centrale sturing)
CDA	Kandidaten worden door gemeentelijke afdelingen gekozen, op basis van advieslijst opgesteld door partijbestuur en afgevaardigden van provinciale afdelingen. Leden kunnen in afdelingen stemmen over de volgorde op lijsten. Het congres bekrachtigt de kandidatenlijsten. Leden hebben dus invloed op de volgorde en vaststelling van de kandidatenlijst, maar het partijbestuur heeft grote invloed via de ontwerp-kandidatenlijst (Lucardie en Voerman 2004: 75).	15 (leden hebben invloed, maar centrale partij houdt sturing)
VVD	Sinds 2004 stemmen individuele leden over de volgorde van de lijst (via post, telefoon of internet). Het congres moet de uitkomst bekrachtigen. Het partijbestuur stelt de conceptlijst op. Leden kunnen de volgorde van de lijst veranderen, maar in de praktijk is de opkomst bij het ledenreferendum over de kandidatenlijst laag en het aantal veranderingen beperkt (Huibrechts en Van Dijk 2009: 11).	16 (leden hebben invloed, partij houdt sturing via de conceptlijst)
SGP	Afdelingen brengen na ledenvergadering advies uit over conceptkandidatenlijst, het hoofdbestuur stelt (na consultatie van de Raad van Advies) de lijst vast. Leden hebben hierop nauwelijks invloed (Lucardie en Voerman 2004: 87).	6 (de partijelite, het hoofdbestuur, stelt de lijst vast, zonder veel invloed van leden)

Bijlage 3.4 Bijlage bij paragraaf 3.2.3

Operationalisatie van eigen issues

Om vast te stellen wat de ‘eigen’ issues van een partij zijn, kijken we aan welke onderwerpen partijen veel aandacht besteden in hun partijprogramma. Het idee is dat partijen meer aandacht besteden aan vraagstukken die ze belangrijk vinden. Hoe vaker een bepaald onderwerp wordt genoemd in een programma, des te centraler is de rol die deze kwestie speelt in het gedachtegoed van de partij (zie Narud en Skare 1999: 54; Budge en Bara 2001: 6-7).

Om vast te stellen hoe vaak bepaalde onderwerpen worden genoemd in partijprogramma's van Nederlandse politieke partijen, is gebruik gemaakt van gegevens van het Manifestoproject (zie <https://manifesto-project.wzb.eu/> voor uitleg over dit project en de gebruikte data). In het Manifestoproject worden een inhoudsanalyse uitgevoerd van partijprogramma's van partijen die in de Tweede Kamer worden gekozen. Getrainde codeurs coderen elk ‘statement’ in een programma in één van 56 standaardcategorieën, die zeven beleidsdomeinen beslaan. De code geeft aan over welk onderwerp het betreffende statement gaat. Het resultaat van de inhoudsanalyse is dat het per partijprogramma bekend is hoeveel statements in het programma betrekking hebben op een bepaald onderwerp of beleidsdomein.

Omdat het ons hier gaat om ‘eigen issues’ en minder om ‘urgente’ issues hebben we partijprogramma's over een langere periode bekeken. We kijken dus niet naar partijprogramma's van één verkiezing, omdat dat gevoelig kan zijn voor de actualiteit, maar gebruiken – voor zover er data beschikbaar zijn – gegevens sinds de Tweede Wereldoorlog of het ontstaan van de partij, om zo te zien aan welke onderwerpen een partij gedurende een langere periode de meeste aandacht besteedt. Voor PvdA, VVD en CDA (inclusief voorlopers) gebruiken we de partijprogramma's vanaf 1946, voor D66 nemen we de programma's vanaf 1967 (eerste verkiezingsdeelname). Voor GroenLinks en ChristenUnie bekijken we de programma's vanaf de eerste gezamenlijke verkiezingsdeelname (in 1989 en respectievelijk 2002); van de periode daarvoor zijn er geen gegevens beschikbaar. Voor de SGP waren alleen gegevens beschikbaar uit 2006 en 2010.

In tabel B3.5 staan, ter informatie, de drie meest genoemde onderwerpen in de onderzochte periode. De reden dat natuurbehoud relatief zo vaak genoemd wordt is omdat het onderwerp in de verkiezingsprogramma's van 1989 enorm veel aandacht kreeg. Daarna wordt het onderwerp nauwelijks genoemd.

Om te kijken hoe vaak de acht vraagstukken uit het LPO in de betreffende verkiezingsprogramma's voorkomen, is eerst gekeken welke codes passen bij welk onderwerp (zie tabel B3.6). Voor die onderwerpen is gekeken hoe vaak zij zijn genoemd in de onderzochte periode. Alleen het vraagstuk van kerncentrales bleek niet te plaatsen in de codes van het Manifesto-project. Kerncentrales zouden vallen onder de code natuurbehoud, maar die is veel breder dan het vraagstuk van kerncentrales. Bovendien kan het vraagstuk van kerncentrales niet worden gezien als een symbool of manifestatie van het beleidsdomein van natuurbehoud. Daarom laten we het vraagstuk van kerncentrales verder buiten beschouwing.

Tabel B3.5 Drie meest genoemde vraagstukken in verkiezingsprogramma's, per partij

partij (onderzochte periode)	drie meest genoemde vraagstukken
GL (1989-2010)	natuurbehoud, sterke overheid, sociale rechtvaardigheid
PvdA (1946-2010)	uitbreiding verzorgingsstaat, sociale rechtvaardigheid, internationalisme (positief)
D66 (1967-2010)	natuurbehoud, uitbreiding verzorgingsstaat, democratie
CU (2002-2010)	traditionele moraal (positief), natuurbehoud, <i>law and order</i>
CDA (1946-2010)	uitbreiding verzorgingsstaat, traditionele moraal (positief), technologie en infrastructuur
VVD (1946-2010)	vrije ondernemingen/kapitalisme, efficiëntie van overheid en bureaucratie, gezonde overheidsfinanciën
SGP (2006-2010)	traditionele moraal (positief), <i>law and order</i> , uitbreiding verzorgingsstaat

Bron: Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Tabel B3.6 Vraagstukken in het LPO en corresponderende codes in het manifesto project

vraagstuk LPO	onderwerpen in Manifestoproject (codes)	uitleg van de code
euthanasie	traditionele moraal, positief (603) en negatief (604)	bevat uitspraken over morele waarden, gezin, religie, steun voor abortus en euthanasie
inkomensverschillen	sociale rechtvaardigheid (503)	bevat uitspraken over gelijkheid en een eerlijke distributie van hulpbronnen
sociale uitkeringen	uitbreiding (504) of inkrimping (505) van de verzorgingsstaat	bevat uitspraken over de sociale zekerheid
integratie van minderheden	multiculturalisme, positief (607) of negatief (608)	bevat uitspraken over culturele diversiteit
Europese eenwording	positief (108) of negatief (110) over de EU	bevat uitspraken over de EU, uitbreiding van de EU en Europees beleid
criminaliteit	<i>law and order</i> (605)	bevat uitspraken over handhaven van de wet, optreden tegen criminaliteit, strengere straffen in de rechtbank
kerncentrales	[eventueel code natuurbehoud (501)]	gaat over natuur en milieu in brede zin
militaire missies	positief (104) of negatief (105) over defensie	bevat uitspraken over het leger, defensie en buitenlandse missies

Bron: Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

In tabel B3.7 staat vervolgens de relatieve aandacht die er in de onderzochte periode is voor de vraagstukken uit het LPO in de verkiezingsprogramma's van de partijen. Het aandeel 'overig' is groot, wat aangeeft dat er in de programma's veel aandacht uitging naar andere dan de hier opgenomen thema's.

Tabel B3.7 Aandacht voor vraagstukken in verkiezingsprogramma's – exclusief vraagstuk van kerncentrales, per partij (gemiddelde aandacht in de betreffende periode)

	GL ^a	PvdA	D66	CU ^a	CDA ^b	VVD	SGP ^c
periode	1989-2010	1946-2010	1967-2010	2002-2010	1946-2010	1946-2010	2006-2010
euthanasie	1,09	0,87	1,17	10,88	5,09	1,30	22,40
inkomensverschillen	7,42	7,35	5,00	3,18	4,04	4,35	5,09
sociale uitkeringen	6,42	8,05	6,08	5,37	7,35	4,11	6,40
integratie van minderheden	1,59	1,24	0,87	2,99	2,99	2,16	4,52
Europese eenwording	2,78	1,74	2,37	2,12	2,89	2,28	1,90
criminaliteit	2,98	2,67	3,52	5,77	3,77	4,71	7,78
kerncentrales							
militaire missies	1,48	2,12	2,01	0,07	1,66	1,85	1,95
overig	76,24	75,96	78,98	68,99	72,21	79,24	49,96
totaal	100	100	100	100	100	100	100

a. De verkiezingsprogramma's van de voorlopers van GroenLinks en ChristenUnie zijn niet gecodeerd in het kader van het Manifestoproject en daarom niet meegenomen.

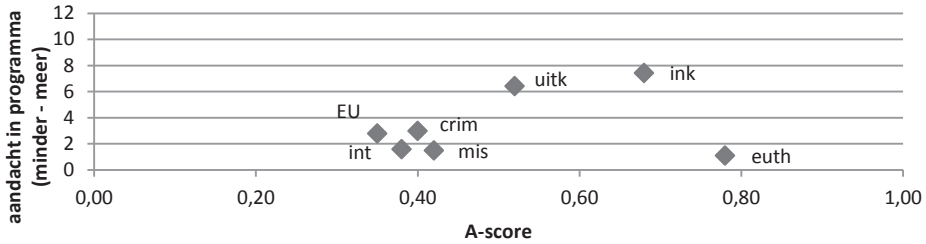
b. Voor 1946-1972 is gekeken naar de partijprogramma's van de voorlopers van het CDA (ARP, CHU en KVP), vanaf 1977 is gekeken naar de programma's van het CDA.

c. Voor de SGP zijn alleen de verkiezingen van 2006 en 2010 gecodeerd in het kader van het Manifestoproject.

Bron: Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

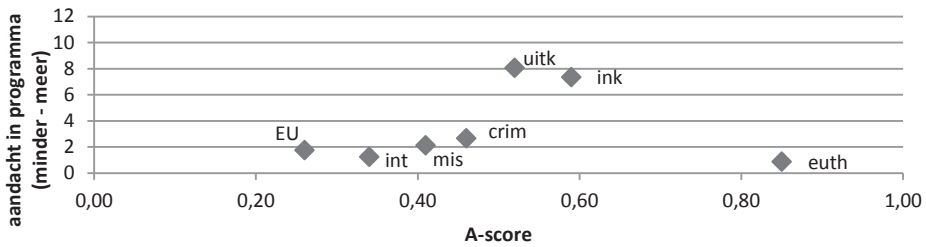
Samenhang tussen aandacht voor een vraagstuk in een verkiezingsprogramma en A-score

Figuur B3.2 Aandacht voor een issue in verkiezingsprogramma en A-score per issue, GroenLinks, 2008

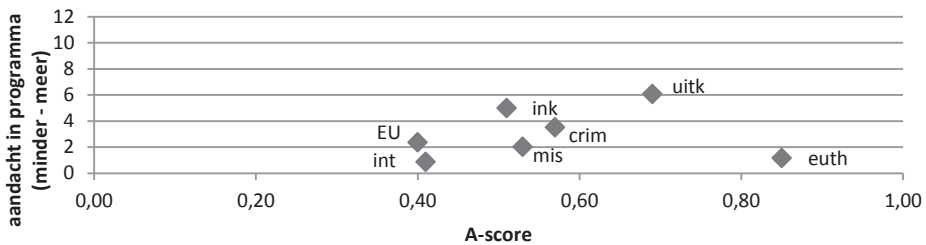
Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Figuur B3.3 Aandacht voor een issue in verkiezingsprogramma en A-score per issue, PvdA, 2008

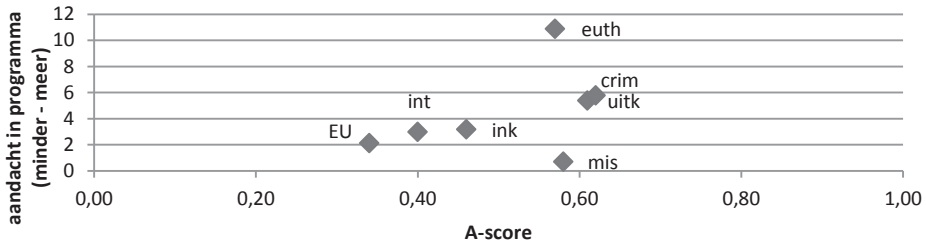
Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Figuur B3.4 Aandacht voor een issue in verkiezingsprogramma en A-score per issue, D66, 2008

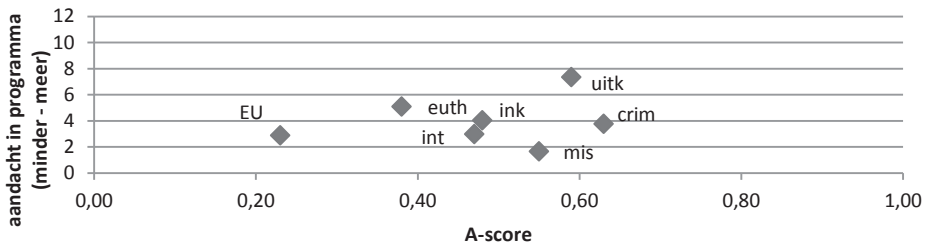
Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Figuur B3.5 Aandacht voor een issue in verkiezingsprogramma en A-score per issue, ChristenUnie, 2008

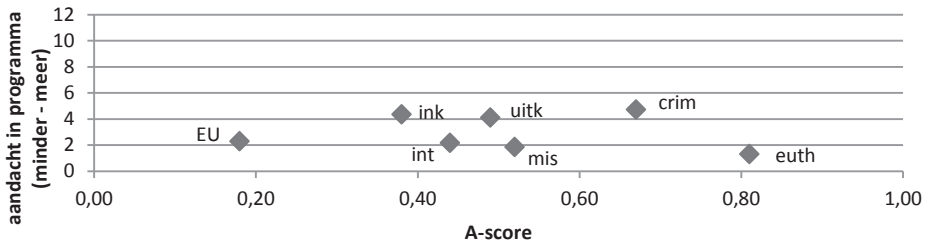
Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Figuur B3.6 Aandacht voor een issue in verkiezingsprogramma en A-score per issue, CDA, 2008

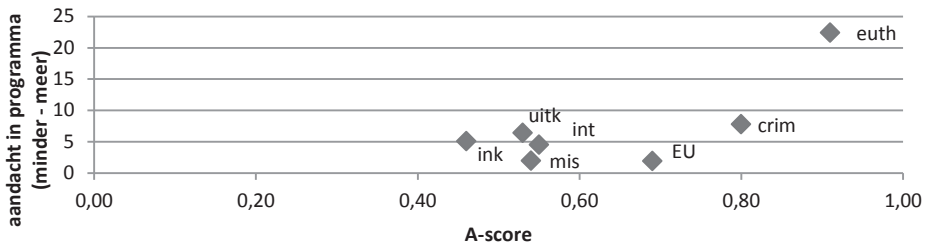
Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Figuur B3.7 Aandacht voor een issue in verkiezingsprogramma en A-score per issue, VVD, 2008

Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Figuur B3.8 Aandacht voor een issue^a in verkiezingsprogramma en A-score per issue, SGP, 2008

a. De verticale as in deze figuur heeft andere waarden dan in de bovenstaande figuren.

Bron: LPO 2008 en Manifesto (<https://manifesto-project.wzb.eu/>)

Bijlage 3.5 Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken in 1999 en 1986

Tabel B3.8 Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken, 1999 (in procenten)

	1	2	3	4	5	6	7	totaal	N
euthanasie	toestaan						7 verbieden	%	
PvdA	43	34	17	5	0	0	1	100	699
D66	33	43	17	5	0	0	1	99	891
CDA	7	13	20	19	13	15	12	99	545
VVD	39	36	14	6	2	1	1	99	607
inkomens- verschillen	kleiner	2	3	4	5	6	7 groter	%	N
PvdA	32	26	22	16	2	1	0	99	694
D66	7	13	28	37	11	3	1	100	885
CDA	11	15	22	37	10	3	3	101	546
VVD	2	3	10	33	23	18	11	100	604
sociale uit- keringen	te laag	2	3	4	5	6	7 te hoog	%	N
PvdA	15	21	29	28	5	2	1	101	692
D66	4	10	25	45	11	3	1	99	871
CDA	5	8	22	44	13	6	2	100	551
VVD	1	2	8	38	27	16	9	101	600

integratie	1 behoud eigen cultuur	2	3	4	5	6	7 aanpassen	totaal %	N
PvdA	2	9	14	24	27	14	10	100	696
D66	1	8	13	26	32	17	4	101	885
CDA	1	3	7	23	30	22	14	100	554
VVD	0	2	3	11	26	35	22	99	612
Europese eenwording	1 moet verder	2	3	4	5	6	7 is al te ver	totaal %	N
PvdA	15	26	23	20	9	4	3	100	675
D66	14	29	28	17	6	3	2	99	865
CDA	12	19	25	26	9	5	4	100	546
VVD	12	20	24	21	10	8	5	100	603

Bron: LPO 1999

Tabel B3.9 Meningen van partijleden over diverse politieke vraagstukken, 1986 (in procenten)

euthanasie	1 toestaan	2	3	4	5	6	7 verbieden	totaal %	N
PvdA	45	22	20	8	1	2	1	99	282
D66	28	34	22	8	3	3	1	99	356
CDA	7	5	12	17	12	20	27	100	258
VVD	22	26	19	15	8	5	5	100	285
inkomens- verschillen	1 kleiner	2	3	4	5	6	7 groter	totaal %	N
PvdA	39	22	20	12	5	1		99	279
D66	4	10	24	29	25	6	1	99	353
CDA	9	3	10	39	29	6	4	100	251
VVD	2	0	4	27	30	23	15	101	287

Bron: LPO 1986

Bijlage 3.6 Verschillen in achtergronden, activisme en lidmaatschapsmotieven*Operationalisatie van variabelen*

Voor de socialisatiehypothese bekijken we een aantal achtergrondkenmerken: geslacht, leeftijd, opleiding, sociale klasse en religie.¹ Voor leeftijd, opleiding en sociale klasse geldt dat de verdeling onder leden scheef is (zie hoofdstuk 2). Zo bevindt zich onder de partijleden maar een klein percentage leden jonger dan 35, zijn er – in vergelijking met de Nederlandse bevolking – weinig lageropgeleiden

¹ In het LPO is respondenten niet gevraagd naar hun inkomen.

en nauwelijks arbeiders. Daarom zijn deze variabelen gedichotomiseerd (zie bijlagetabel B3.10). De variabele 'religie' is niet voor alle partijen op dezelfde manier geoperationaliseerd. Voor de seculiere partijen GroenLinks, PvdA, D66 en VVD kijken we naar het verschil tussen mensen die aangeven religieus te zijn en mensen die zichzelf niet religieus achten. Bij het CDA kijken we naar de frequentie van het kerkbezoek en vergelijken we opvattingen van katholieken en protestanten. Leden van de ChristenUnie zijn allen frequente kerkbezoekers; daarom kijken we hier alleen naar de geloofsovertuiging en onderscheiden we leden van de PKN, orthodox gereformeerden en de evangelische/Pinkstergemeente (zie ook hoofdstuk 2).²

De socialisatie binnen partijen is geoperationaliseerd aan de hand van de lidmaatschapsduur. Omdat de verwachting is dat de nieuwste generatie leden (nog) niet is gesocialiseerd binnen de partij, wordt een onderscheid gemaakt tussen oude en relatief nieuwe leden. Mensen die lid zijn geworden in 2002 of later worden in 2008 als nieuwe leden bestempeld.

Onder de onderzochte partijen bevinden zich drie partijen die in de meer of minder recente geschiedenis zijn ontstaan uit een fusie (ChristenUnie, CDA en GroenLinks). Voor die partijen gaan we na of en in hoeverre de herkomst van de leden samenhangt met hun opvattingen. Voor GroenLinks is een indeling gemaakt in leden die alleen lid van GroenLinks waren, zij die voorheen lid waren van PPR en zij die voorheen lid waren van PSP. Het aantal mensen dat lid was van CPN of EVP is te klein om zinvolle uitspraken over te doen. Voor de ChristenUnie is een onderscheid gemaakt tussen mensen die alleen lid zijn geweest van ChristenUnie, mensen die lid waren van RPF en mensen die lid waren van GPV. CDA-leden zijn onderverdeeld in leden die alleen lid waren van het CDA en mensen die lid waren van ARP, CHU of KVP.

Activisme binnen partijen is op twee manieren geoperationaliseerd. In de eerste plaats is gekeken naar subjectief activisme. Leden die zichzelf als tamelijk of zeer actief zien, zijn vergeleken met leden die zichzelf vrijwel niet of helemaal niet actief vinden. In de tweede plaats is gekeken naar de tijd die leden zeiden aan hun partij te besteden. Leden die geen tijd aan de partij besteden zijn vergeleken met leden die maandelijks wel tijd kwijt zijn aan hun partij.

Om het verschil tussen ideologen en niet-ideologen en pragmatisten en niet-pragmatisten in kaart te brengen, maar we gebruik van de lidmaatschapsmotieven. Om ideologen te onderscheiden gebruiken we de indicatoren voor ideologische prikkels. Aangezien ideologie voor de meeste leden een rol speelt, vergelijken we per partij het kwart leden dat het meest door ideologie gemotiveerd zegt te worden met de overige leden (zie bijlagetabel B3.10 voor de precieze berekening). Om pragmatici te onderscheiden maken we gebruik van de indicatoren voor selectieve doel prikkels. Deze prikkels worden, mogelijk mede vanwege sociale wenselijkheid, weinig genoemd als reden om lid te worden. Ook hier hebben we het kwart leden voor wie pragmatische overweging het belangrijkste waren, vergeleken met de overige leden (zie bijlagetabel B3.10 voor de berekening). Om de mate van ideologische motivatie voor het betreffende vraagstuk in beeld te krijgen, zijn leden die een vraagstuk urgent noemen vergeleken met leden die een vraagstuk niet urgent vinden.

2 De SGP blijft hier buiten beschouwing omdat deze partij geen vraagstukken met een hoog conflictpotentieel heeft (zie tabel 3.6).

Tabel B3.10 Operationalisatie van variabelen voor paragraaf 3.3.2

variabelen	onderscheiden (en codes)
achtergrondkenmerken	
geslacht	vrouw (0); man (1)
leeftijd	18-50 jaar (0); 51 jaar en ouder (1)
opleiding	niet hogeschool/universiteit (0); hogeschool/universiteit (1)
sociale klasse	niet hoger (0, arbeidersklasse, hogere arbeidersklasse, gewone middenklasse); hoger (1, hogere klasse, hogere middenklasse)
religie	noemt zichzelf niet religieus (0); noemt zichzelf wel religieus (1)
religie CDA	Rooms-katholiek (1) ; Protestant (2), anders (3)
religie CU	PKN (1); Orthodox gereformeerd (2); Evangelisch/pinkster (3), anders (4)
frequentie kerkbezoek	vrijwel nooit/ 1 keer per jaar (0); vaker dan 1 keer per week/vaker dan 1 keer per maand (1)
socialisatie en politieke herkomst	
lidmaatschapsduur	lid geworden voor 2002 (0); lid geworden in of na 2002 (1)
GL verleden	alleen GL (1); voorheen PPR (2); voorheen PSP (3); voorheen anders (4)
CU verleden	alleen CU (1); voorheen GPV (2); voorheen RPF (3); voorheen anders/weet niet (4)
CDA verleden	alleen CDA (1); voorheen ARP (2); voorheen CHU (3), voorheen KVP (4); voorheen anders/weet niet (5)
activisme	
subjectief activisme	vrijwel / niet actief (1); tamelijk / zeer actief (2)
tijdsbesteding	besteed geen tijd aan de partij (0); besteed wel tijd aan de partij (1)
lidmaatschapsmotieven	
ideologie	ideologie minder belangrijk (0); kwartiel meest ideologisch gemotiveerde leden (1) De mate van ideologische motivatie is berekend door voor de niet-confessionele partijen een schaal te maken van de lidmaatschapsmotieven 'sympathie' en 'steun geven aan beginselen' (zie tabel 2.23). Voor de confessionele partijen is in die schaal ook het item 'levensovertuiging' verwerkt. In SPSS zijn de leden per partij vervolgens gerangschikt van weinig naar zeer ideologisch gemotiveerd en opgedeeld in vier zo gelijk mogelijk delen. Het hoogst scorende kwartaal is hier genomen als de meest ideologisch gemotiveerde leden.
pragmatisme	carrière niet belangrijk (0); kwartiel meest pragmatisch gemotiveerde leden (1) De mate van pragmatisme is berekend door een schaal te maken van de selectieve uitkomst prikkels uit tabel 2.23 (zie tabel 2.22). In SPSS zijn de leden per partij vervolgens gerangschikt van weinig naar zeer pragmatisch gemotiveerd en opgedeeld in vier zo gelijk mogelijk delen. Het hoogst scorende kwartaal is hier genomen als de meest pragmatisme gemotiveerde leden.
ideologisch gemotiveerd ten aanzien van het betreffende vraagstuk	lid vindt vraagstuk niet urgent (0); lid vindt vraagstuk urgent (1)

Tabel B3.11 Opvattingen van GroenLinks-leden naar achtergrondkenmerken, activisme en lidmaatschapsmotieven, 2008 (in procenten)^a

		integratie van minderheden			Europese eenwording		
		behoud eigen cultuur 1-3	4	geheel aanpassen 5-7	moet verder 1-3	4	al te ver 5-7
allen		55	20	25	63	19	18
geslacht	vrouw	53	23	25	54	24	21
	man	57	18	25	70	14	16
leeftijd	17-50	63	17	19	70	17	13
	51+	49	22	29	58	20	22
opleiding	niet hoger opgeleid	42	20	38	54	14	31
	hogeropgeleid	58	20	22	65	19	15
sociale klasse	niet hoger	56	19	25	63	16	21
	hoger + hogere middenklasse	55	20	25	64	21	15
religie	niet	57	21	22	66	18	16
	wel	52	18	30	57	19	23
lidmaatschapsduur	voor 2002	53	19	28	62	18	20
	2002 en later	58	21	22	68	18	14
partij-verleden	alleen GroenLinks	56	20	24	64	18	17
	voorheen PPR	43	28	29	59	19	22
	voorheen PSP	57	17	26	63	20	17
subjectief activisme	minder actief	53	21	26	63	18	19
	actief	60	17	23	63	19	17
tijds-besteding	geen tijd	53	20	26	64	19	17
	wel tijd aan partij	60	19	21	64	18	18
ideologie	minder ideologisch gemotiveerd	54	21	26	61	19	20
	meer ideologisch gemotiveerd	59	18	23	70	16	14
pragmatisme	minder of niet pragmatisch gemotiveerd	55	20	26	64	19	17
	meest pragmatisch gemotiveerd	57	18	24	65	16	19
urgent	niet urgent	52	21	27	60	20	20
	vindt issue urgent ^b	61	18	21	91	3	6

a. N = 662.

b. Het vraagstuk van integratie wordt door 29% van de GroenLinks-leden urgent gevonden (N = 196), het vraagstuk van Europese eenwording door 10% (N = 69).

Bron: LPO 2008

Tabel B3.12 Opvattingen van PvdA-leden naar achtergrondkenmerken, activisme en lidmaatschapsmotieven, 2008 (in procenten)^a

		integratie van minderheden			Europese eenwording		
		behoud eigen cultuur 1-3	4	geheel aanpassen 5-7	moet verder 1-3	4	al te ver 5-7
allen		32	23	45	56	18	25
geslacht	vrouw	36	23	41	53	23	24
	man	31	22	47	58	15	27
leeftijd	17-50	43	22	35	70	17	13
	51+	30	23	47	53	19	29
opleiding	niet hoger opgeleid	25	21	54	40	23	37
	hogeropgeleid	36	24	40	65	16	20
sociale klasse	niet hoger	28	20	52	47	21	32
	hoger + hogere middenklasse	38	26	37	66	15	19
religie	niet	33	22	46	58	17	26
	wel	31	25	44	51	22	27
lidmaatschapsduur	voor 2002	31	24	45	54	19	27
	2002 en later	37	17	46	64	18	17
subjectief activisme	minder actief	33	24	43	56	20	24
	actief	32	18	50	56	14	30
tijdsbesteding	geen tijd	32	24	44	55	20	25
	wel tijd aan partij	34	19	47	59	14	28
ideologie	minder ideologisch gemotiveerd	31	24	46	55	19	25
	meer ideologisch gemotiveerd	37	21	42	58	15	27
pragmatisme	minder of niet pragmatisch gemotiveerd	30	25	44	53	20	26
	meest pragmatisch gemotiveerd	34	20	45	66	12	22
urgent	niet urgent	32	21	47	55	18	26
	vindt issue urgent ^b	33	27	40	68	16	16

a. N = 555.

b. Het vraagstuk van integratie wordt door 29% van de PvdA-leden urgent gevonden (N = 159), het vraagstuk van Europese eenwording door 6% (N = 33).

Bron: LPO 2008

Tabel B3.13 Opvattingen van D66-leden naar achtergrondkenmerken, activisme en lidmaatschapsmotieven, 2008 (in procenten)^a

		Europese eenwording ^b		
		moet verder 1-3	4	al te ver 5-7
allen		69	16	15
geslacht	vrouw	63	20	17
	man	72	14	14
leeftijd	17-50	74	10	15
	51+	69	17	15
opleiding	niet hoger opgeleid	58	26	16
	hogeropgeleid	72	14	15
sociale klasse	niet hoger	65	20	15
	hoger + hogere middenklasse	71	14	15
religie	niet	72	13	15
	wel	65	20	15
lidmaatschapduur	voor 2002	69	15	15
	2002 en later	69	18	13
subjectief activisme	minder actief	67	17	17
	actief	74	14	12
tijdsbesteding	geen tijd	67	16	17
	wel tijd aan partij	72	16	12
ideologie	minder ideologisch gemotiveerd	68	17	16
	meer ideologisch gemotiveerd	73	13	15
pragmatisme	minder of niet pragmatisch gemotiveerd	69	16	15
	meest pragmatisch gemotiveerd	72	13	15
urgent	niet urgent	63	19	18
	vindt issue urgent ^b	91	4	5

a. N = 901.

b. Het vraagstuk van Europese eenwording wordt door 21% van de leden van D66 urgent gevonden (N = 194).

Bron: LPO 2008

Tabel B3.14 Opvattingen van ChristenUnie-leden naar achtergrondkenmerken, activisme en lidmaatschapsmotieven, 2008 (in procenten)^a

		integratie van minderheden			Europese eenwording		
		behoud eigen cultuur 1-3	4	geheel aanpassen 5-7	moet verder 1-3	4	al te ver 5-7
allen		22	23	56	18	24	58
geslacht	vrouw	20	29	51	13	30	57
	man	22	20	58	21	21	58
leeftijd	17-50	21	22	57	21	23	57
	51+	21	23	56	17	24	59
opleiding	niet hoger opgeleid	18	21	61	15	23	62
	hogeropgeleid	25	23	51	22	25	54
sociale klasse	niet hoger	21	22	57	13	25	62
	hoger + hogere middenklasse	23	24	53	28	21	51
religie	PKN	22	25	53	19	26	56
	Orthodox gereformeerd	28	21	51	15	17	68
	Evangelisch of Pinkster	18	19	62	16	23	61
lidmaatschapsduur	voor 2002	23	22	55	18	23	59
	2002 en later	19	24	57	20	23	57
partij-verleden ^b	alleen CU	20	25	55	21	25	55
	voorheen GPV	27	20	53	19	27	54
	voorheen RPF	24	19	58	9	21	70
subjectief activisme	minder actief	22	22	56	19	24	57
	actief	23	24	53	16	23	60
tijds-besteding	geen tijd	23	23	54	19	25	56
	wel tijd aan partij	19	25	57	15	21	64
ideologie	minder ideologisch gemotiveerd	22	19	58	19	23	58
	meer ideologisch gemotiveerd	19	31	50	14	25	61
pragmatisme	minder of niet pragmatisch gemotiveerd	22	23	55	17	26	57
	meest pragmatisch gemotiveerd	20	20	59	20	21	58
urgent	niet urgent	20	21	59	18	24	58
	vindt issue urgent ^c	25	28	47	25	6	69

a. N = 503/504.

b. 54% van de leden zegt alleen lid te zijn (geweest) van de ChristenUnie, 20% zegt voorheen lid te zijn geweest van de GPV, 17% zegt voorheen lid te zijn geweest van de GPV. Van de overige 10% hebben we geen gegevens; zij zijn in dit overzicht weggelaten.

c. Het minderhedenvraagstuk wordt door 24% van de ChristenUnie-leden urgent gevonden (N = 127), het vraagstuk van Europese eenwording door 3% (N = 16).

Bron: LPO 2008

Tabel B3.15 Opvattingen van CDA-leden naar achtergrondkenmerken, activisme en lidmaatschapsmotieven, 2008 (in procenten)^a

		euthanasie			Europese eenwording		
		toestaan		verbie- den 5-7	moet verder		al te ver 5-7
		1-3	4		1-3	4	
allen		71	10	20	49	19	32
geslacht	vrouw	76	11	13	37	25	38
	man	69	10	21	52	17	30
leeftijd	17-50	59	9	32	50	18	32
	51+	72	10	18	48	19	32
opleiding	niet hoger opgeleid	67	11	22	41	22	37
	hogeropgeleid	75	9	16	59	15	26
sociale klasse	niet hoger	67	11	22	41	21	38
	hoger + hogere middenklasse	76	8	16	60	15	24
religie	Protestant	71	8	21	50	21	29
	Rooms-katholiek	69	14	18	46	16	38
kerkbezoek	nooit of één keer per jaar	83	9	9	47	16	37
	vaker dan één keer per maand	66	10	23	49	20	31
lidmaat- schapsduur	voor 2002	71	10	19	52	19	29
	2002 en later	78	4	18	39	20	41
partij- verleden ^b	alleen CDA	73	8	19	46	19	35
	voorheen ARP	66	11	22	56	19	25
	voorheen CHU	77	10	13	36	23	41
	voorheen KVP	55	21	23	56	15	29
subjectief activisme	minder actief	68	11	21	49	19	32
	actief	78	8	13	49	17	34
tijds- besteding	geen tijd	67	12	22	48	20	31
	wel tijd aan partij	79	7	14	52	14	34
ideologie	minder ideologisch gemotiveerd	74	9	17	47	19	34
	meer ideologisch gemotiveerd	60	9	32	57	18	25
pragma- tisme	minder of niet pragmatisch gemotiveerd	70	7	23	52	17	31
	meest pragmatisch gemotiveerd	74	13	13	44	19	37
urgent	niet urgent	72	10	18	47	20	33
	vindt issue urgent ^c	36		64	68	11	22

a. N = 451/457.

b. 55% van de CDA-leden zegt alleen lid te zijn geweest van het CDA, 22% was voorheen lid van de ARP, 8% van de CHU en 11% van de KVP. Van de overige 4% hebben we geen informatie en die groep is hier niet opgenomen.

c. Het vraagstuk van euthanasie wordt door 3% van de CDA-leden urgent gevonden (N = 14), het vraagstuk van Europese eenwording door 8% (N = 37).

Bron: LPO 2008

Tabel B3.16 Opvattingen van VVD-leden naar achtergrondkenmerken, activisme en lidmaatschapsmotieven, 2008 (in procenten)^a

		Europese eenwording			inkomensverschillen		
		moet verder 1-3	4	al te ver 5-7	kleiner 1-3	4	groter 5-7
allen		49	16	35	21	27	52
geslacht	vrouw	43	19	39	29	27	43
	man	50	15	34	18	27	55
leeftijd	17-50	52	17	31	13	27	61
	51+	46	16	39	27	28	45
opleiding	niet hoger opgeleid	37	14	48	29	30	41
	hogeropgeleid	52	17	31	18	26	56
sociale klasse	niet hoger	36	17	47	30	28	43
	hoger + hogere middenklasse	53	16	31	17	27	55
religie	niet	50	17	33	18	28	54
	wel	47	15	38	24	26	50
lidmaatschapduur	voor 2002	46	17	37	19	27	54
	2002 en later	57	16	27	24	27	49
subjectief activisme	minder actief	48	17	35	20	28	51
	actief	49	16	35	22	25	53
tijdsbesteding	geen tijd	48	15	37	20	30	50
	wel tijd aan partij	49	18	33	23	23	54
ideologie	minder ideologisch gemotiveerd	50	17	33	23	27	49
	meer ideologisch gemotiveerd	46	14	40	12	28	61
pragmatisme	minder of niet pragmatisch gemotiveerd	50	16	34	21	27	52
	meest pragmatisch gemotiveerd	46	17	38	19	28	53
urgent	niet urgent	47	17	36	20	29	51
	vindt issue urgent ^b	63	4	33	29	14	57

a. N = 540/538.

b. Het vraagstuk van Europese eenwording wordt door 9% van de VVD-leden urgent gevonden (N = 48), het vraagstuk van inkomensverschillen door eveneens 9% (N = 50).

Bron: LPO 2008

Bijlage 4.1 Uitkomsten post-hoc test 2008

Hieronder staan als (bijlage bij paragraaf 4.2.1) de uitkomsten van Games-Howell post-hoc test. Hiermee wordt gekeken of de gemiddelde zelfplaatsing van leden van diverse partijen significant van elkaar afwijkt. Kruisjes geven aan dat de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van die partijen *niet* significant van elkaar verschilt. Twee kruisjes betekenen dat er geen significant verschil is tussen de gemiddelde zelfplaatsing van leden. De p-waarde van de significantie-test ligt in die gevallen boven 0,05. Eén kruisje betekent dat p-waarde van de post-hoc test tussen de 0,00 en 0,05 ligt. Is een vakje wit, dan betekent dat dus dat de gemiddelden wel van elkaar afwijken bij $p < 0,00$.

Tabel B4.1 Euthanasie: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	x						
D66	x	xx					
CU							
CDA							
VVD	xx	xx	xx				
SGP							

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.2 Inkomensverschillen: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	x						
D66							
CU			xx				
CDA			xx	xx			
VVD							
SGP					xx		

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.3 Sociale uitkeringen: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA							
D66							
CU			xx				
CDA			x	x			
VVD							
SGP					x		

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.4 Integratie: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA							
D66		xx					
CU							
CDA							
VVD					xx		
SGP							

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.5 Europese eenwording: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA	x						
D66	xx						
CU							
CDA		xx					
VVD		x			xx		
SGP							

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.6 Criminaliteit: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA							
D66		x					
CU							
CDA				xx			
VVD				xx	x		
SGP							

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.7 Kerncentrales: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA							
D66							
CU			xx				
CDA							
VVD							
SGP					xx		

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.8 Militaire missies: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA							
D66		xx					
CU							
CDA				xx			
VVD				xx	x		
SGP				xx	xx	x	

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.9 Links-rechts: partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, 2008

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
GL							
PvdA							
D66							
CU							
CDA				xx			
VVD							
SGP							

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Bijlage 4.2 Uitkomsten post-hoc test 1999 en 1986

Tabel B4.10 Partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, vraagstuk van euthanasie (links), vraagstuk van inkomensverschillen (rechts), 1999

	euthanasie				inkomensverschillen			
	PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
PvdA								
D66	xx							
CDA						xx		
VVD	xx	xx						

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.11 Partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, vraagstuk van sociale uitkeringen (links), vraagstuk van integratie van allochtonen (rechts), 1999

	sociale uitkeringen				integratie van allochtonen			
	PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
PvdA								
D66					xx			
CDA		xx						
VVD								

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.12 Partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, vraagstuk van Europese eenwording (links), links-rechtszelfplaatsing (rechts), 1999

	Europese eenwording				links-rechtszelfplaatsing			
	PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
PvdA								
D66	xx							
CDA	xx							
VVD	x		xx					

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.13 Partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, vraagstuk van euthanasie (links), vraagstuk van inkomensverschillen (rechts), 1986

	euthanasie				inkomensverschillen			
	PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
PvdA								
D66	xx							
CDA						xx		
VVD								

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Tabel B4.14 Partijen waarvan de gemiddelde positie van leden niet van elkaar te onderscheiden is, links-rechtszelfplaatsing, 1986

	links-rechtszelfplaatsing			
	PvdA	D66	CDA	VVD
PvdA				
D66				
CDA				
VVD				x

a. xx geeft aan dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van de leden van de ene partij niet significant afwijken van die van de andere partij en de p-waarde van de significantie test groter is dan 0,05. x geeft aan de p-waarden van de significantie test tussen de 0,00 en 0,05 liggen.

Bijlage 4.3 Gestandaardiseerde canonische discriminantfunctie coëfficiënten**Tabel B4.15** Discriminantanalyse, gestandaardiseerde canonische discriminantfunctie coëfficiënten^a

		analyse 1		analyse 2	
		functie 1	functie 2	functie 1	functie 2
verklearde variantie		80%	18%	72%	20%
opvattingen	euthanasie	0,897	-0,307	,656	-,213
	inkomensverschillen	0,054	0,457	,054	,204
	allochtonen	0,082	0,171	,027	,039
	Europese eenwording	0,222	0,015	,124	-,002
	sociale uitkeringen	0,015	0,305	,000	,145
	kerncentrales	0,113	0,453	,078	,251
	criminaliteit	0,224	0,308	,121	,132
	militairen	0,167	0,175	,128	,143
saliency	bevorderen individuele vrijheid			-,092	,193
	in stand houden verzorgingsstaat			-,021	-,085
	bevorderen sociale rechtvaardigheid			,024	-,142
	bieden gelijke kansen alle burgers			-,096	,023
	in stand houden Nederlandse identiteit			,016	,102
	terugdringen rol overheid			-,045	,198
	handhaven christelijk karakter land			,438	-,055
	streven schoon en duurzaam milieu			,007	-,183
	streven meer inspraak en democratie			-,150	,035
	in stand houden rechtsstaat			-,015	,087
	bevorderen internationale solidariteit			-,122	-,152
	bevorderen economische groei			,012	,218
	handhaven normen en waarden			,123	,136
	emancipatie zwakkeren samenleving			,027	-,116
	bevorderen wereldvrede			-,021	-,049
	handhaven sociale voorzieningen			-,018	-,132
	bevorderen samenwerking burgers			,042	-,085
	bevorderen ondernemersklimaat			,024	,259

a. Twee van de twintig partijdoelen zijn niet in de analyse opgenomen omdat ze te weinig toevoegen aan de voorspelling. Het gaat om de doelen 'waarborgen vrijheid individu' en 'waarborgen onderling respect'.

Bron: LPO 2008

Bijlage 4.4 Gepercipieerde afstand en coalitievoorkeur

Tabel B4.16 Partijen die volgens leden moeten worden opgenomen in de volgende coalitie^a, per partij, 2008 (in procenten)

	GL	PvdA	D66	CU	CDA	VVD	SGP
aandeel dat vindt dat betreffende partij opgenomen moet worden in de volgende coalitie							
CDA	13	25	26	92	98	67	89
CU	11	7	5	92	56	4	83
D66	60	72	89	2	20	54	0
GL	94	74	63	7	6	5	1
PvdA	86	92	78	52	58	19	22
PvdD	17	5	4	2	0	1	2
PVV	0	1	2	1	1	15	8
SGP	0	0	0	20	4	1	60
SP	62	52	21	10	6	2	4
TON	0	2	3		6	33	8
VVD	4	14	45	17	48	96	28
totaal	347	344	336	295	303	297	305
N	648	528	792	446	436	523	458

a. Vraagstelling: 'Welke partijen zouden naar uw mening na de volgende Tweede Kamerverkiezingen het best een coalitie kunnen vormen? Kruis de gewenste partijen aan.'

Bron: LPO 2008

Tabel B4.17 Correlatie tussen gepercipieerde afstand^a tot een partij en wens om die partij op te nemen in volgende regering^{bc}, 2008

	Pearson's r	p	N
CDA	-0,376	0,000	3082
CU	-0,275	0,000	3098
D66	-0,342	0,000	3056
GL	-0,511	0,000	3014
PvdA	-0,311	0,000	3024
PvdD	-0,156	0,000	3303
PVV	-0,206	0,000	3531
SGP	-0,199	0,000	3097
SP	-0,446	0,000	3550
TON	-0,321	0,000	3563
VVD	-0,377	0,000	3017

- a. De gepercipieerde afstand tussen de eigen partij en de andere partij is berekend door de afstand die een lid ziet tussen zijn eigen partij en de betreffende andere partij op een links-rechtsschaal. De minimale afstand is 0, de maximale afstand is 9 (zie figuur 4.19).
- b. Het gaat om een dichotome variabele waarbij een 1 weergeeft dat een lid een partij wil opnemen in de volgende coalitie en een 0 dat dit niet het geval is (zie tabel B4.16).
- c. Voor alle leden (behalve de leden van de betreffende partij) is de correlatie tussen de gepercipieerde afstand en de wens om een partij op te nemen in de coalitie. Een negatieve score geeft aan dat hoe groter de afstand is, des te vaker een lid de partij niet noemt om op te nemen in de coalitie.

Bron: LPO 2008

Bijlage 5.1 Respondentaantallen in PDC en PO**Tabel B5.1** Respondentaantallen PDC

onderzoek	partij	N	zetels in Tweede Kamer	respons (%)
PDC 2006	GL	8	8	100
	PvdA	42	42	100
	D66	6	6	100
	CU	3	3	100
	CDA	44	44	100
	VVD	27	28	96
	SGP	2	2	100
PDC 2001	PvdA	45	45	100
	D66	14	14	100
	CDA	29	29	100
	VVD	37	38	97
PDC 1990	PvdA	49	49	100
	D66	12	12	100
	CDA	54	54	100
	VVD	22	22	100

Bron: PDC

Tabel B5.2 Respondentaantallen Parlementsonderzoek

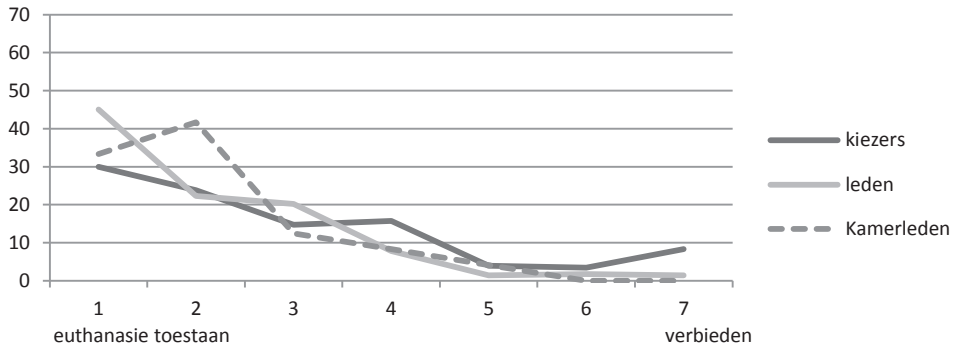
onderzoek	partij	N	zetels in Tweede Kamer	respons (%)
PO 2006	PvdA	33	42	79
	D66	5	8	63
	CDA	37	44	84
	VVD	18	28	64
PO 2001	PvdA	45	45	100
	D66	14	14	100
	CDA	29	29	100
	VVD	38	38	100
PO 1990	PvdA	48	49	98
	D66	12	12	100
	CDA	47	54	87
	VVD	19	22	86

Bron: PO 1990; 2001; 2006

Bijlage 5.2 Opiniedistributies van kiezers, leden en Kamerleden

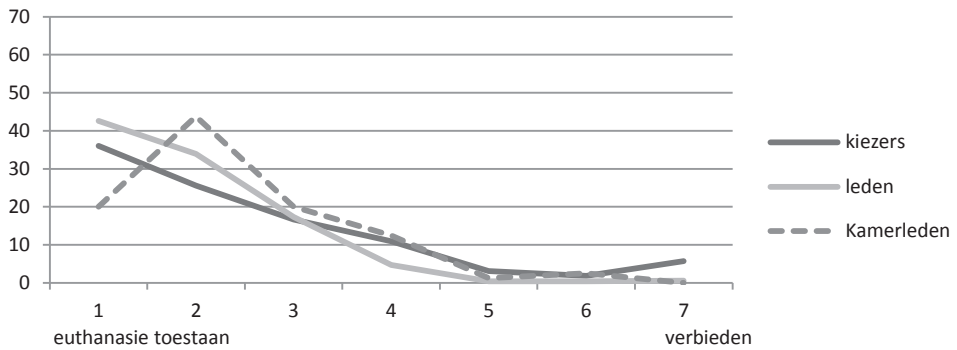
B5.2.1 Opiniedistributie euthanasie voor PvdA in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.1 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over euthanasie, 1986-1990

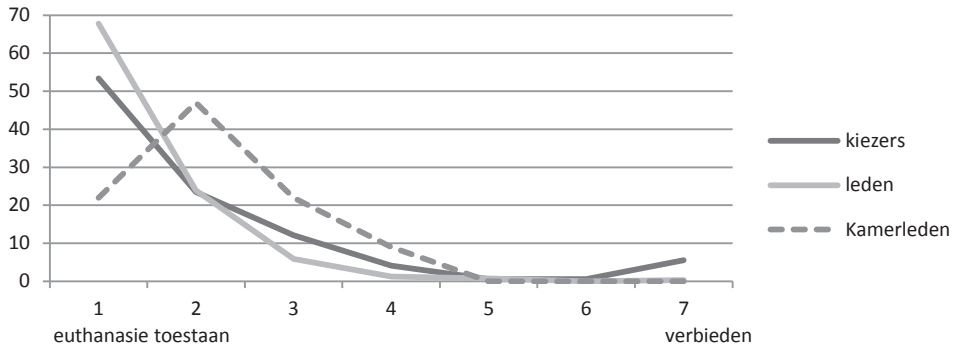
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.2 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over euthanasie, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

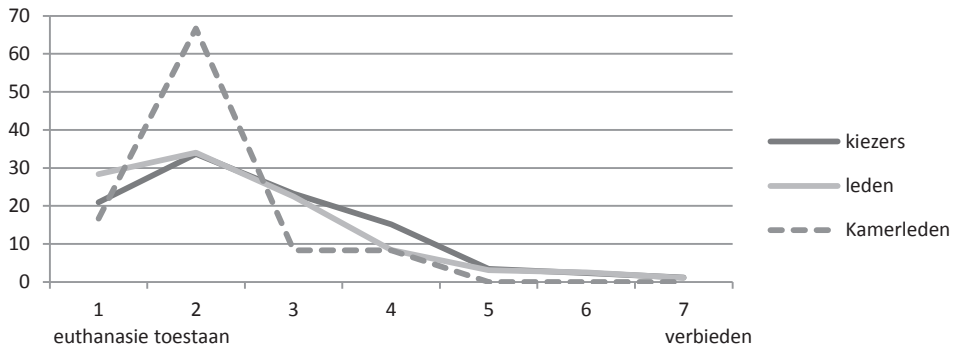
Figuur B5.3 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over euthanasie, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

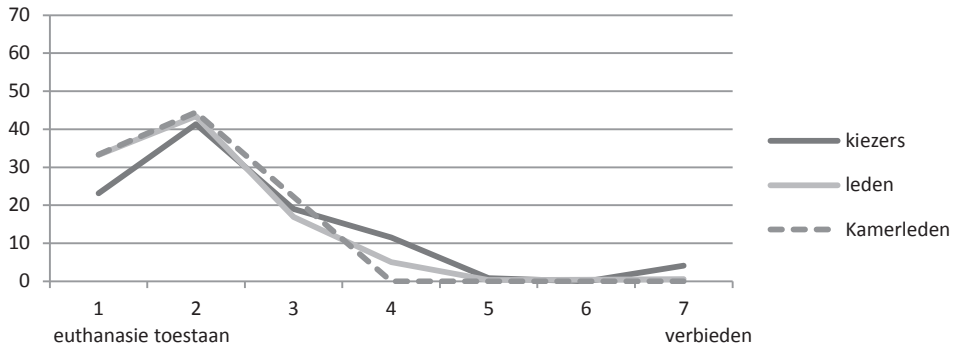
B5.2.2 *Opiniedistributie euthanasie voor D66 in jaren tachtig, negentig en nul*

Figuur B5.4 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over euthanasie, 1986-1990

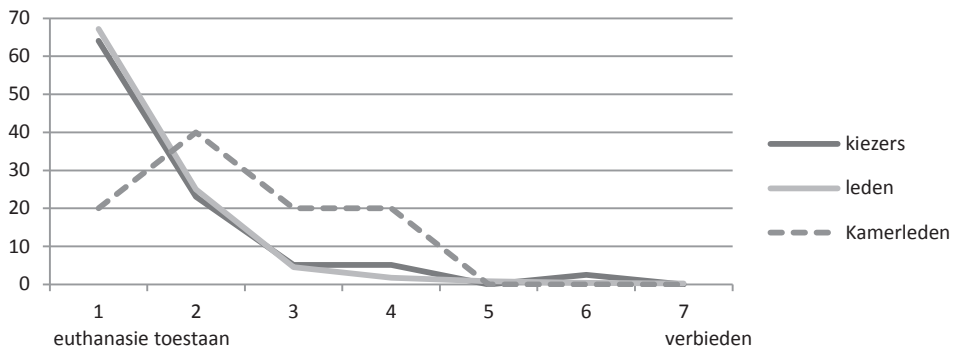
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.5 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over euthanasie, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

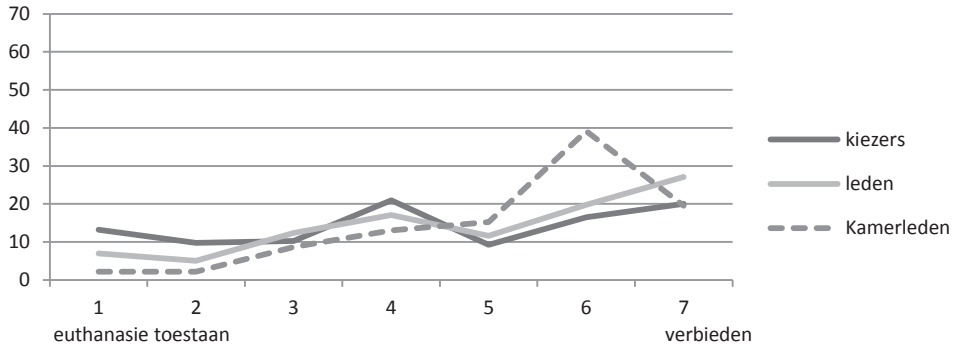
Figuur B5.6 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over euthanasie, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

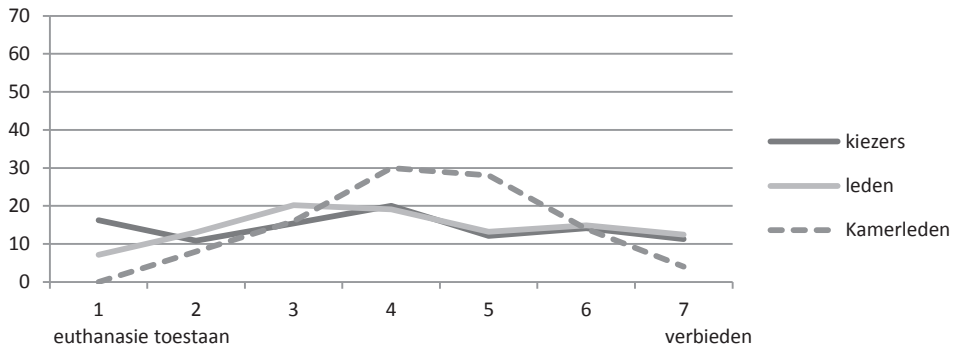
B5.2.3 Opiniedistributie euthanasie voor CDA in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.7 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de CDA over euthanasie, 1986-1990

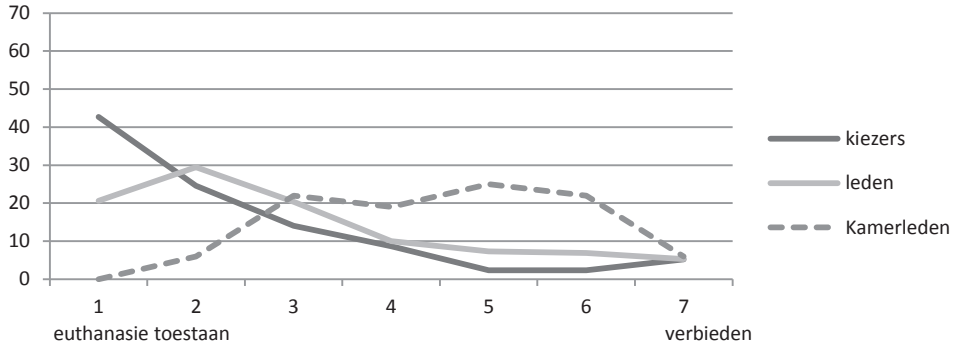
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.8 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de CDA over euthanasie, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

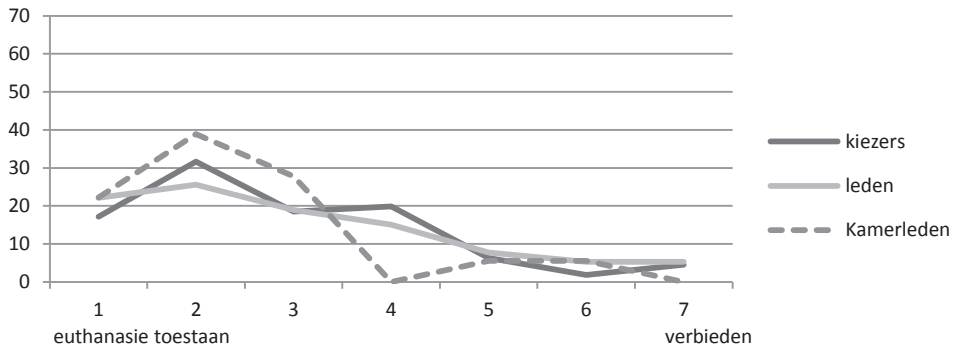
Figuur B5.9 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de CDA over euthanasie, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

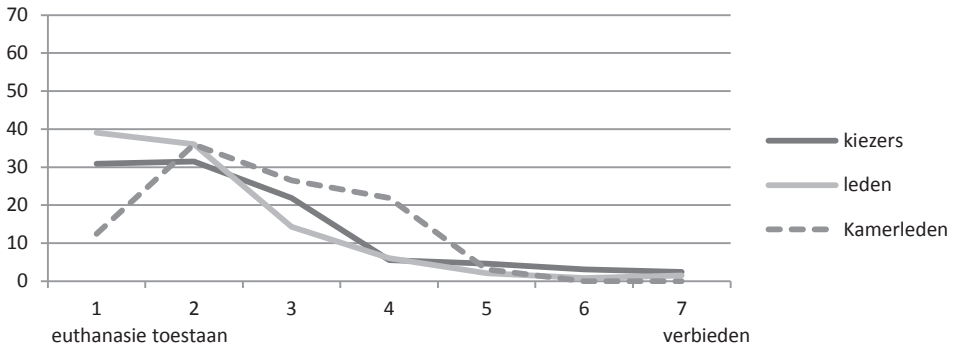
B5.2.4 Opiniedistributie euthanasie voor VVD in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.10 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over euthanasie, 1986-1990

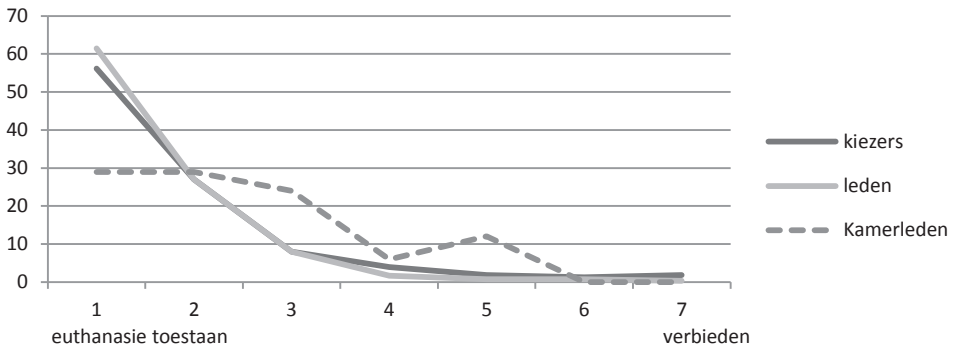
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.11 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over euthanasie, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

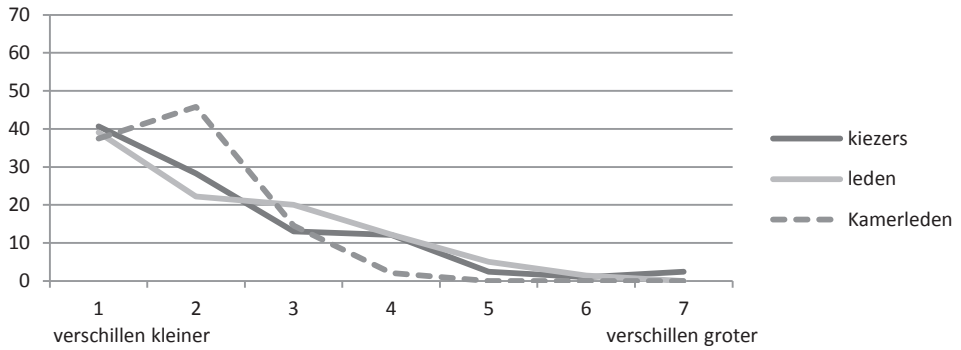
Figuur B5.12 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over euthanasie, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

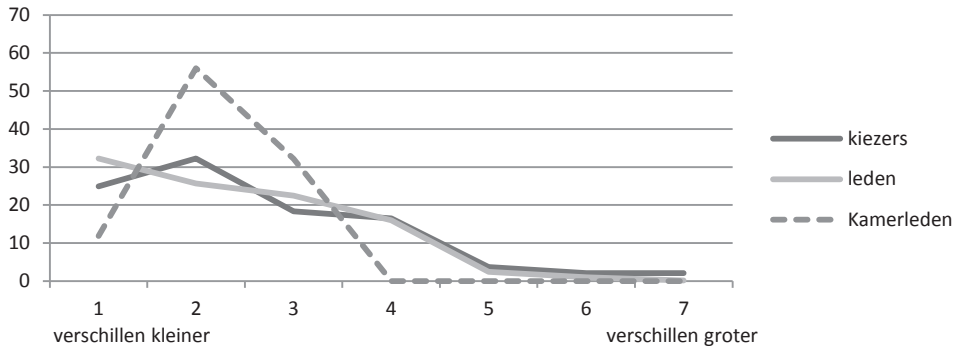
B5.2.5 *Opiniedistributie inkomensverschillen voor PvdA in jaren tachtig, negentig en nul*

Figuur B5.13 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over inkomensverschillen, 1986-1990

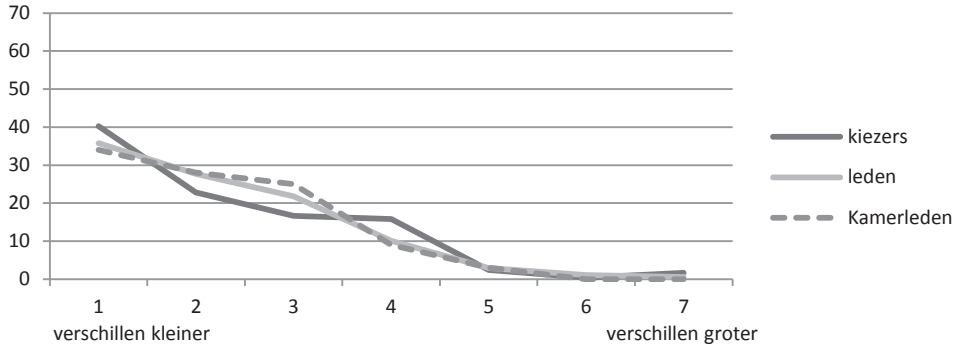
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.14 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over inkomensverschillen, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

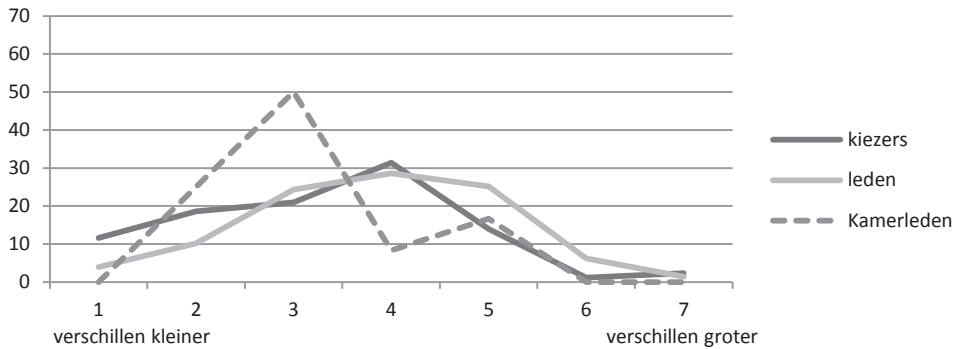
Figuur B5.15 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over inkomensverschillen, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

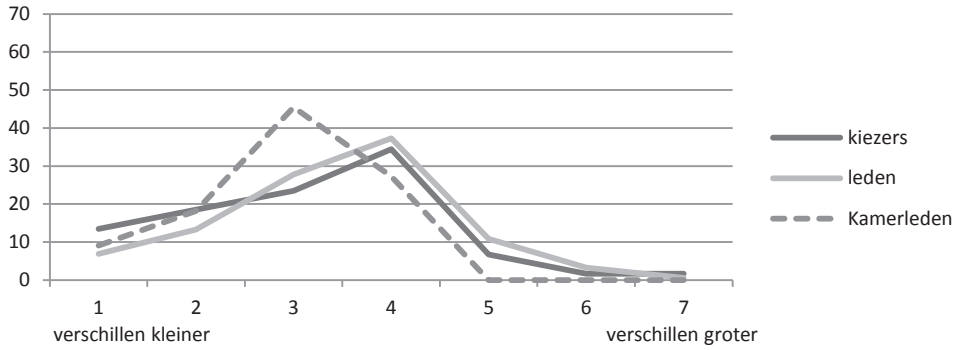
B5.2.6 Opiniedistributie inkomensverschillen voor D66 in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.16 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over inkomensverschillen, 1986-1990

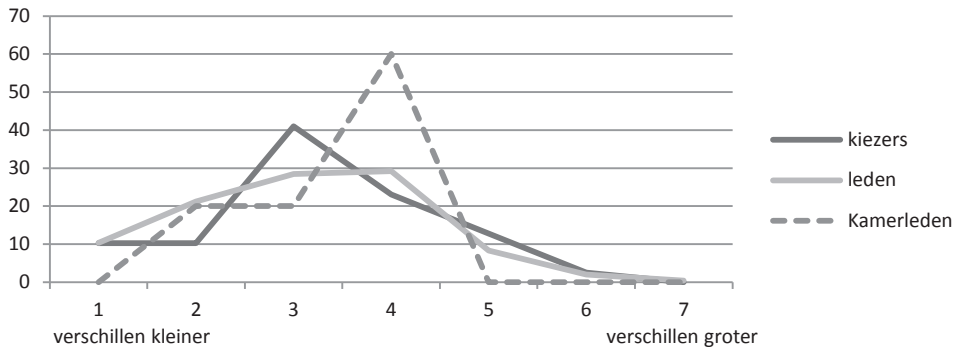
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.17 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over inkomensverschillen, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

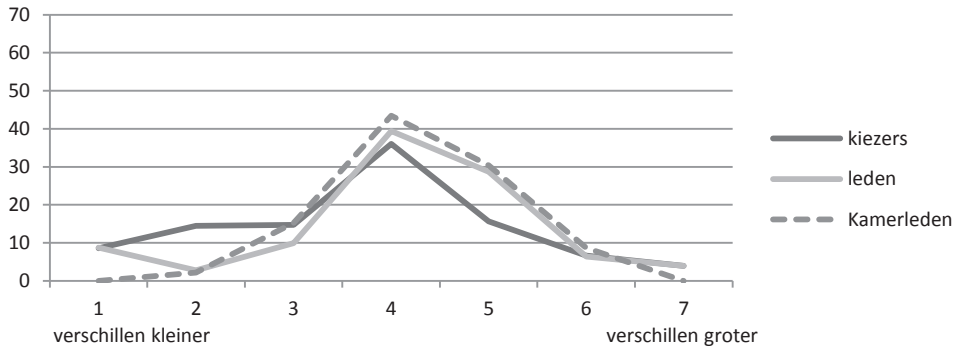
Figuur B5.18 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over inkomensverschillen, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

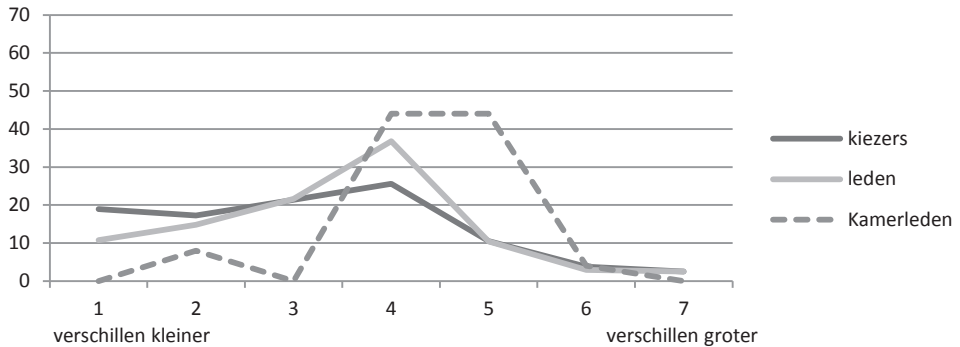
B5.2.7 *Opiniedistributie inkomensverschillen voor CDA in jaren tachtig, negentig en nul*

Figuur B5.19 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de CDA over inkomensverschillen, 1986-1990

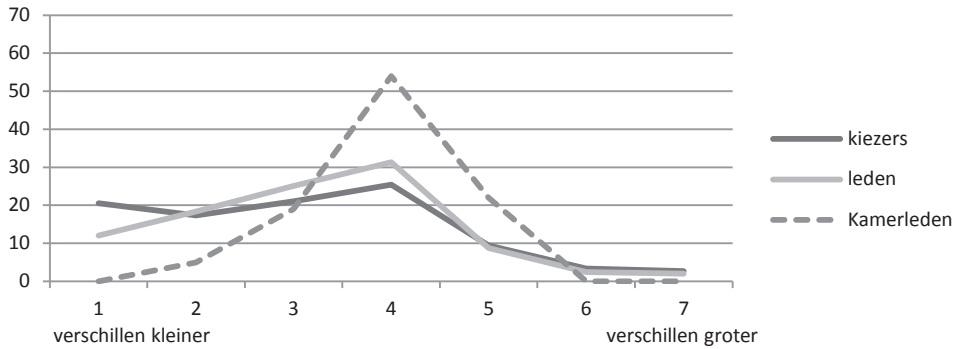
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.20 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de CDA over inkomensverschillen, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

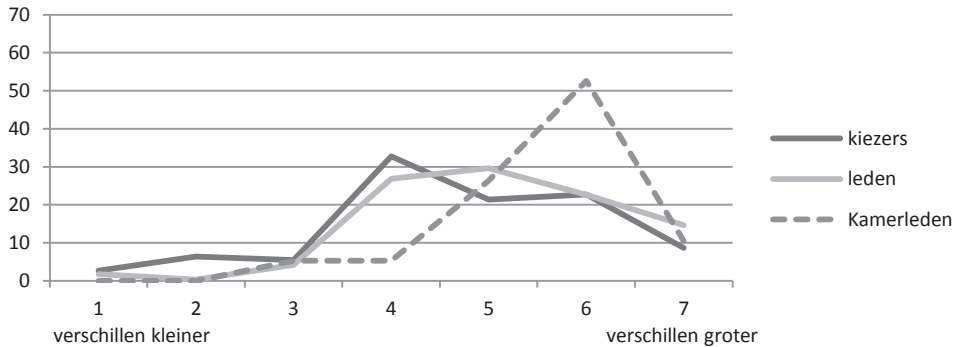
Figuur B5.21 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de CDA over inkomensverschillen, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

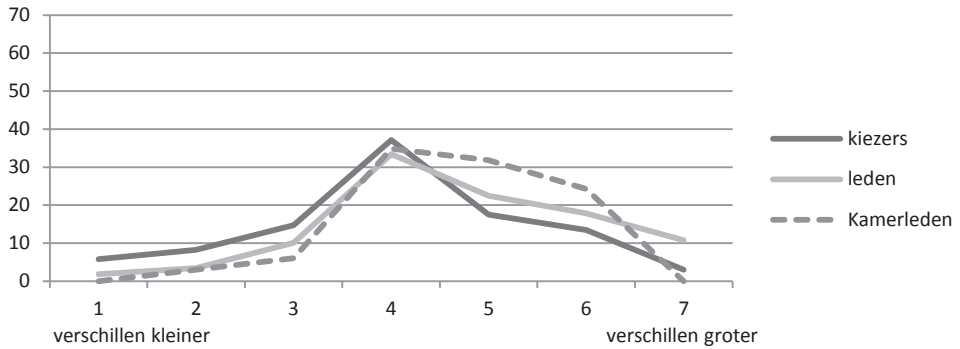
B5.2.8 Opiniedistributie inkomensverschillen voor VVD in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.22 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over inkomensverschillen, 1986-1990

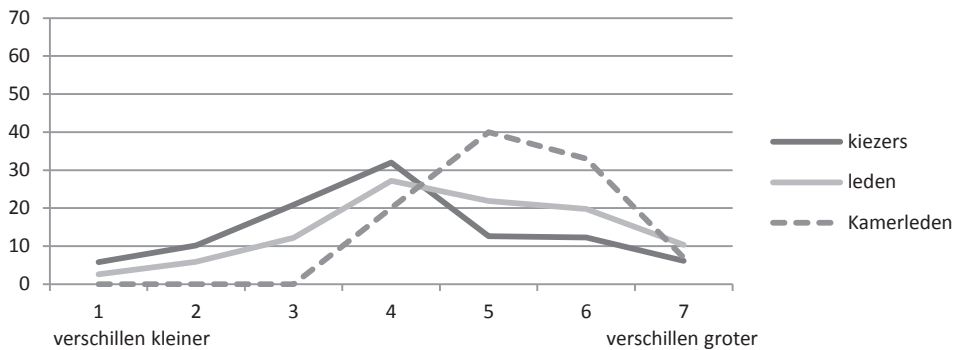
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.23 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over inkomensverschillen, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

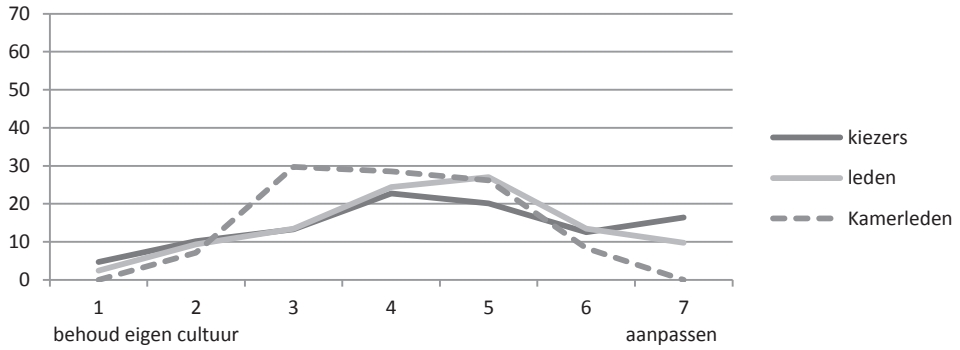
Figuur B5.24 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over inkomensverschillen, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

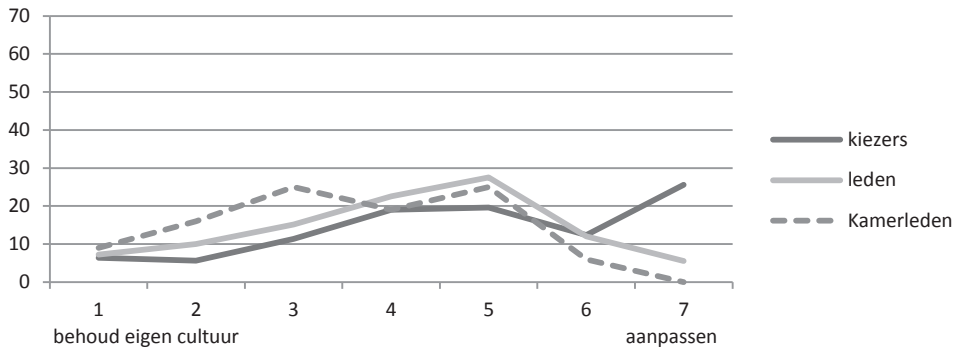
B5.2.9 Opiniedistributie integratie minderheden voor PvdA in jaren negentig en nul

Figuur B5.25 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over minderheden, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

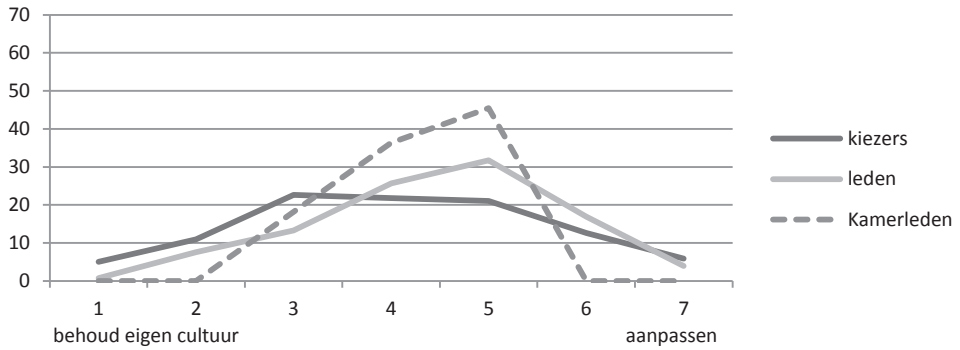
Figuur B5.26 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over minderheden, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

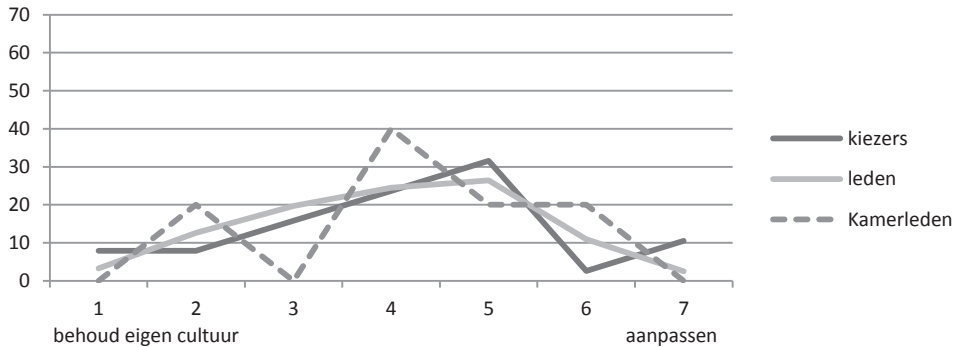
B5.2.10 *Opiniedistributie de integratie van minderheden voor D66 in jaren negentig en nul*

Figuur B5.27 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de D66 over minderheden, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

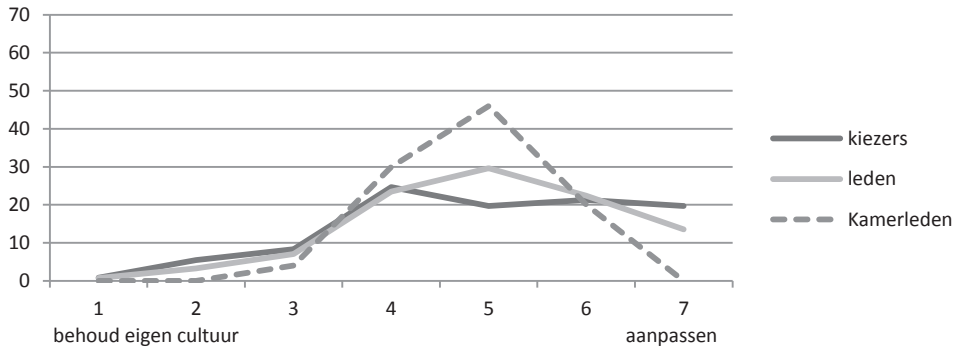
Figuur B5.28 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van D66 over minderheden, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

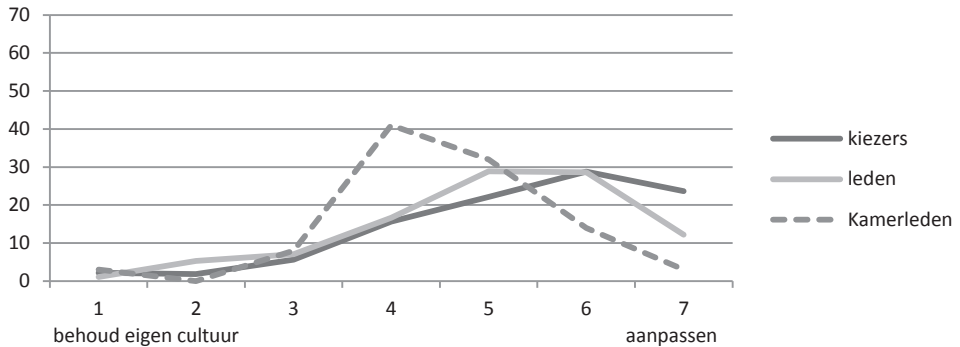
B5.2.11 *Opiniedistributie de integratie van minderheden voor CDA in jaren negentig en nul*

Figuur B5.29 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA over minderheden, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

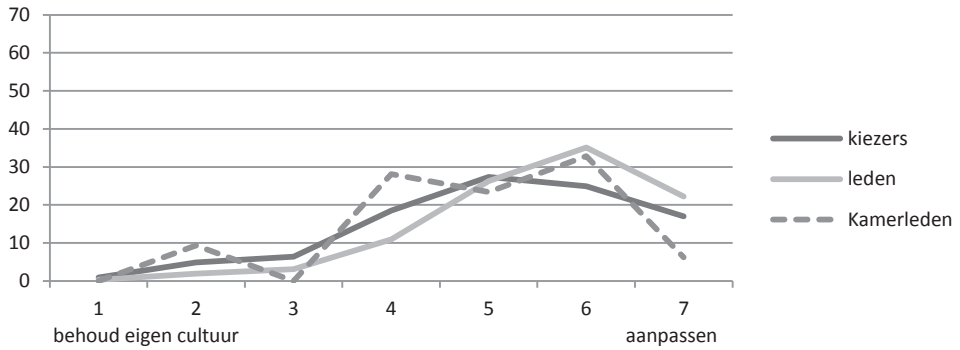
Figuur B5.30 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA over minderheden, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

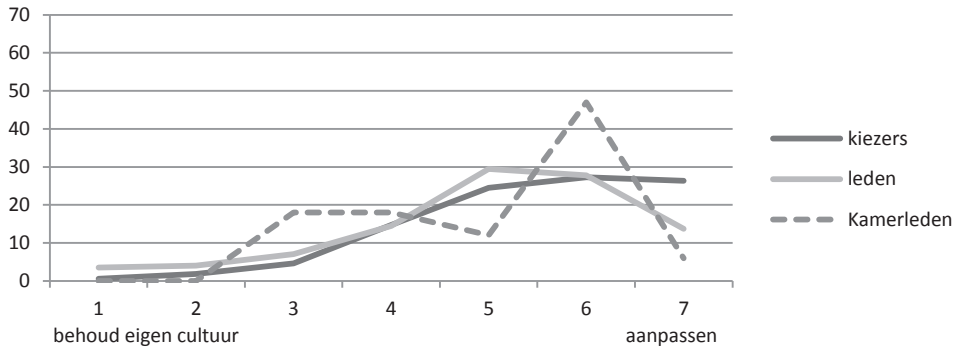
B5.2.12 *Opiniedistributie de integratie van minderheden voor VVD in jaren negentig en nul*

Figuur B5.31 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over minderheden, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

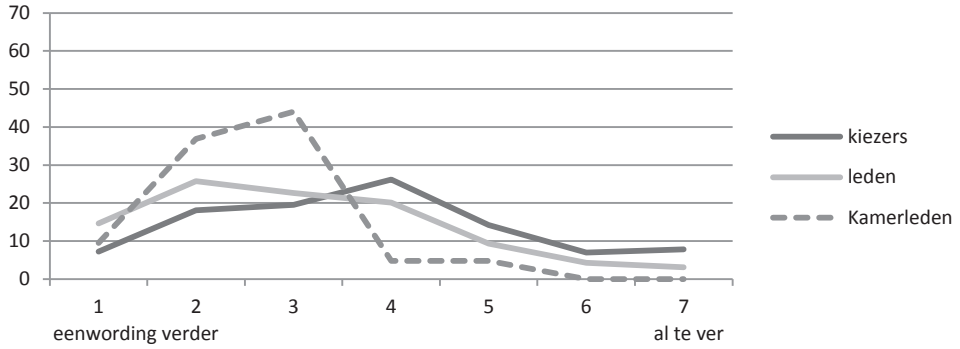
Figuur B5.32 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over minderheden, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

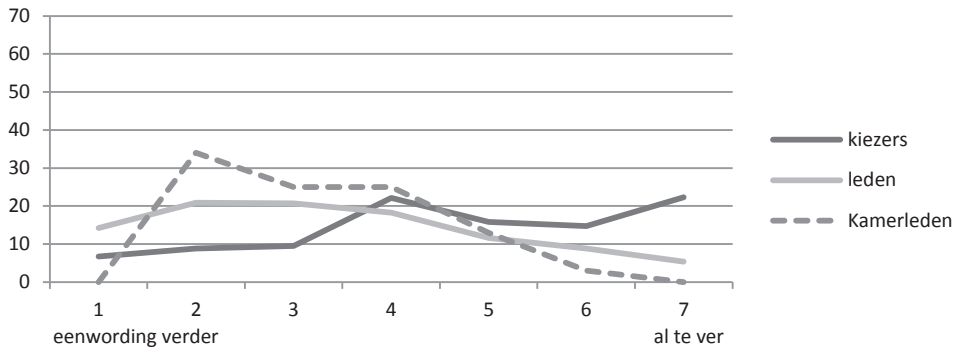
B5.2.13 Opiniedistributie Europese eenwording voor PvdA in jaren negentig en nul

Figuur B5.33 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA over Europese eenwording, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

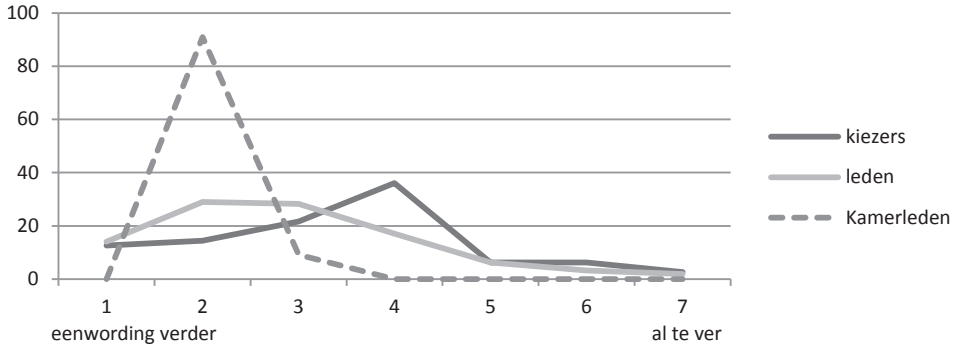
Figuur B5.34 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de van de PvdA over Europese eenwording, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

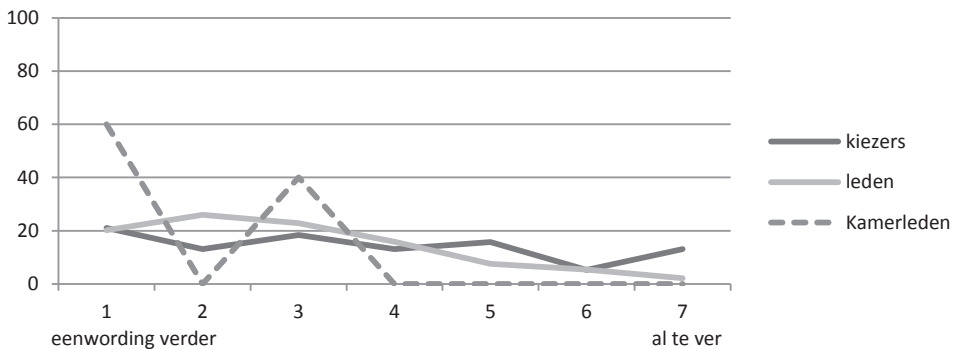
B5.2.14 Opiniedistributie Europese eenwording voor D66 in jaren negentig en nul

Figuur B5.35 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van D66 over Europese eenwording, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

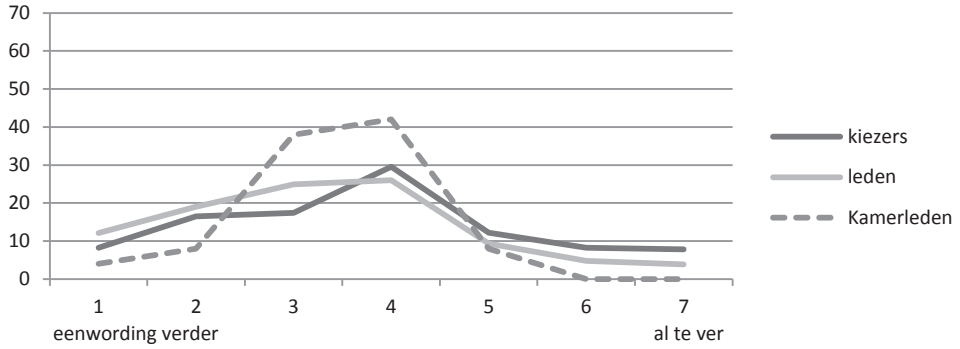
Figuur B5.36 Opvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van D66 over Europese eenwording, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

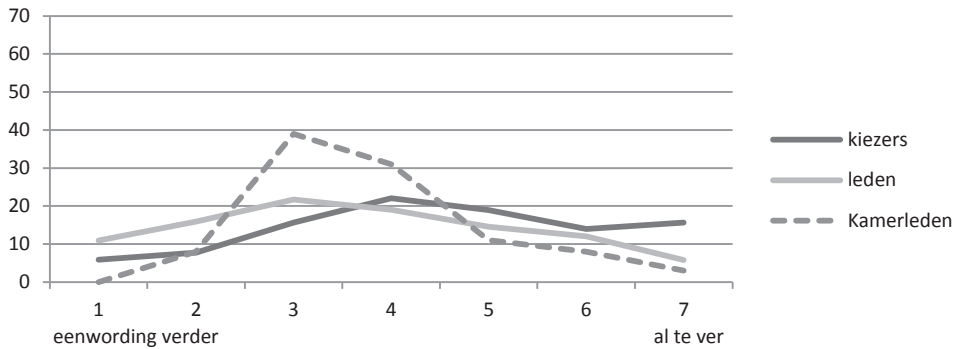
B5.2.15 Opiniedistributie Europese eenwording voor CDA in jaren negentig en nul

Figuur B5.37 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van het CDA over Europese eenwording, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

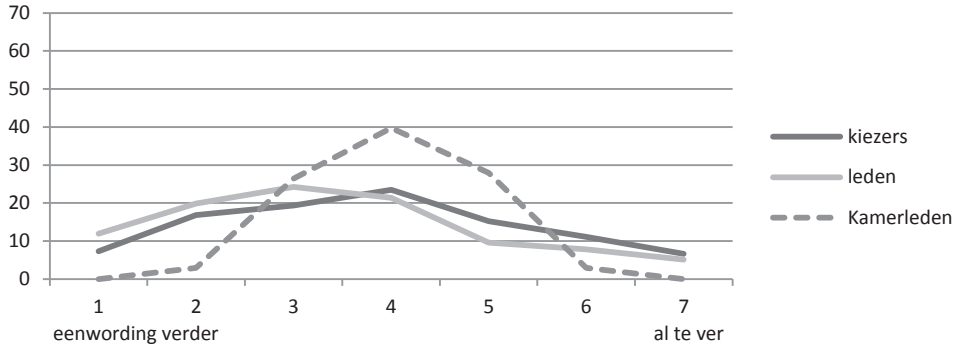
Figuur B5.38 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de van het CDA over Europese eenwording, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

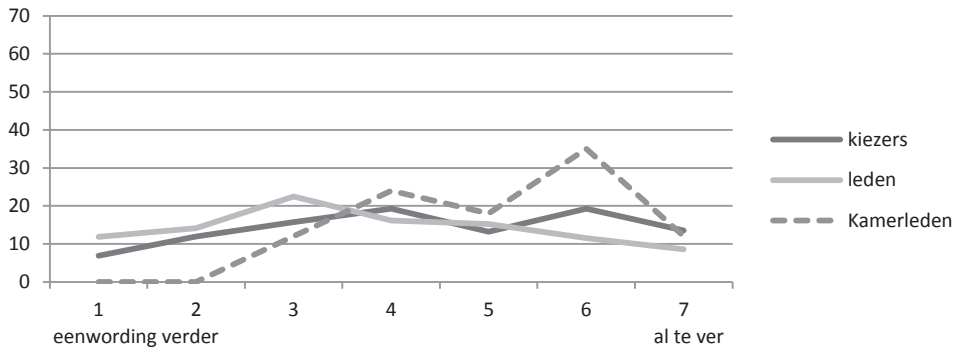
B5.2.16 *Opiniedistributie Europese eenwording voor VVD in jaren negentig en nul*

Figuur B5.39 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over Europese eenwording, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

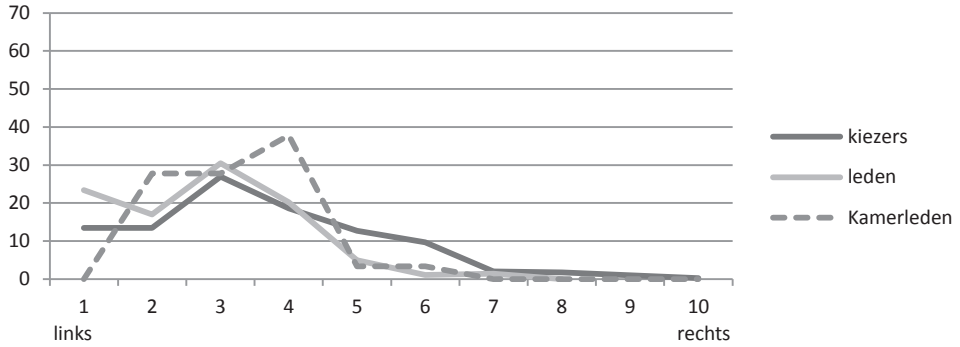
Figuur B5.40 Opmvattingen van kiezers, leden en Kamerleden van de VVD over Europese eenwording, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

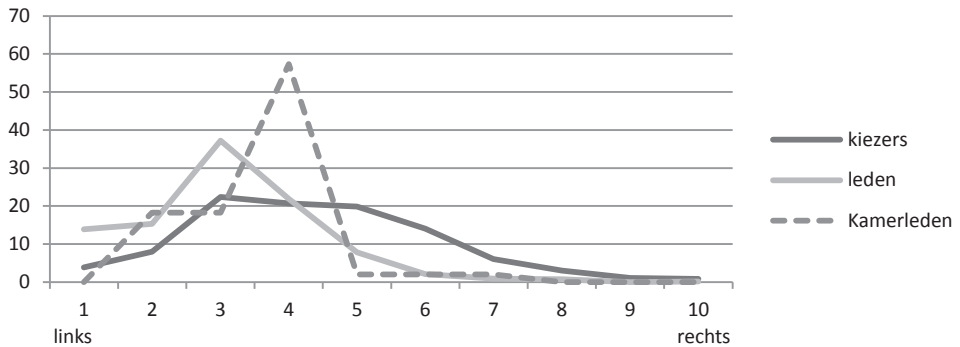
B5.2.17 Links-rechts zelfplaatsing voor PvdA in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.41 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA op de links-rechts schaal, 1986-1990

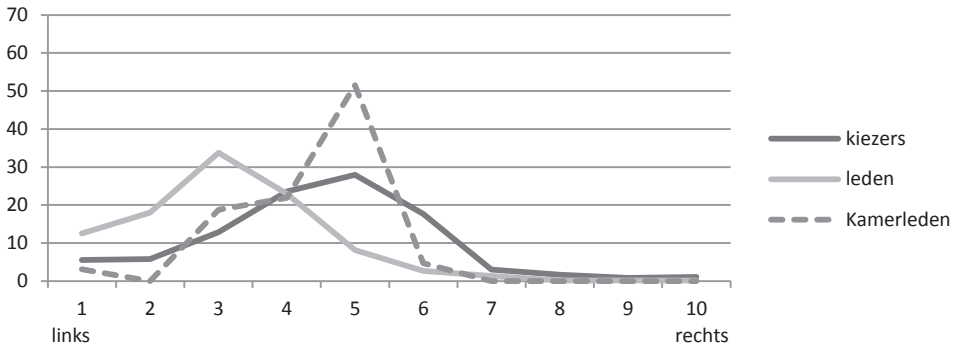
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.42 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA op de links-rechts schaal, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

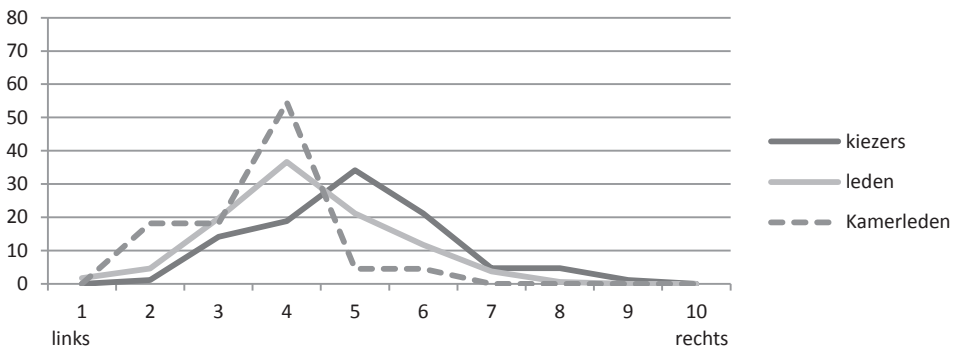
Figuur B5.43 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van de PvdA op de links-rechts schaal, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

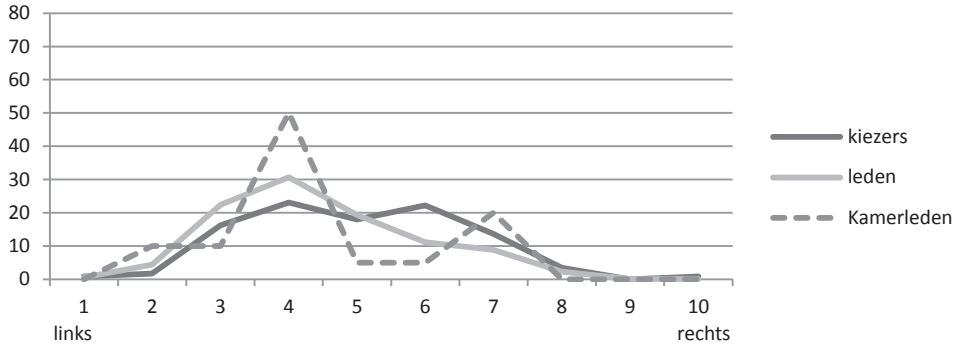
B5.2.18 Links-rechts zelfplaatsing voor D66 in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.44 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van D66 op de links-rechts schaal, 1986-1990

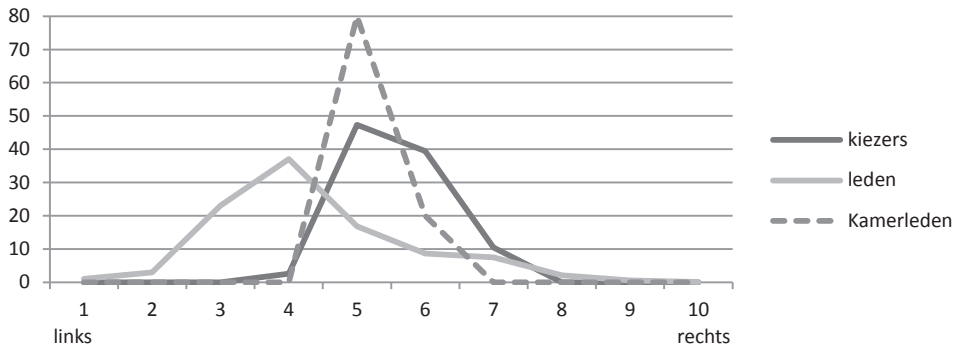
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.45 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van D66 op de links-rechts schaal, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

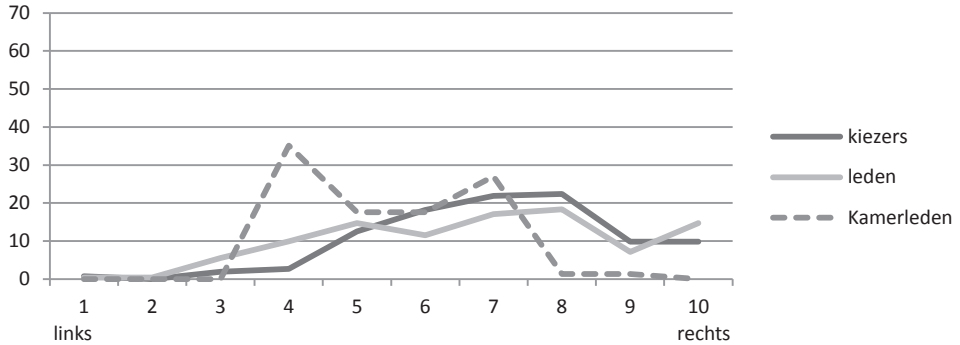
Figuur B5.46 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van D66 op de links-rechts schaal, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

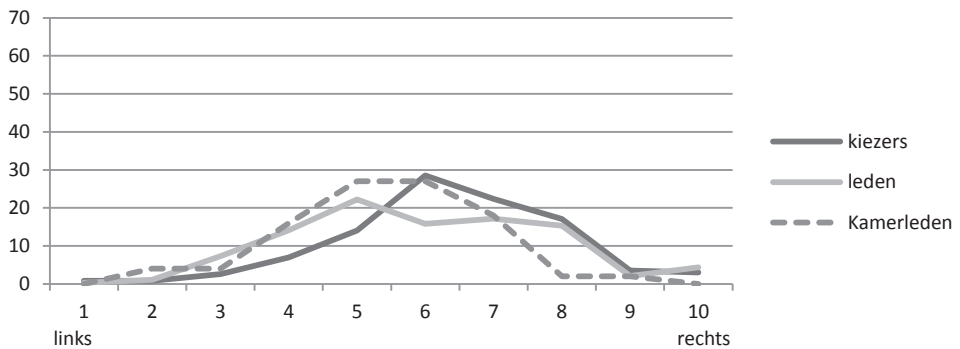
B5.2.19 Links-rechts zelfplaatsing voor CDA in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.47 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van CDA op de links-rechts schaal, 1986-1990

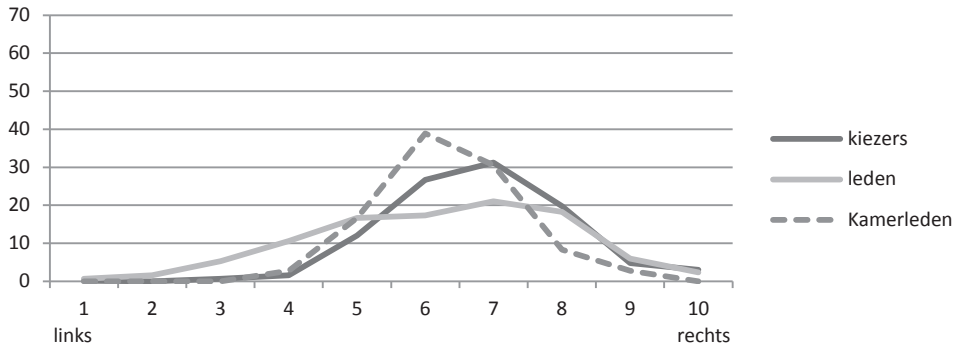
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.48 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van CDA op de links-rechts schaal, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

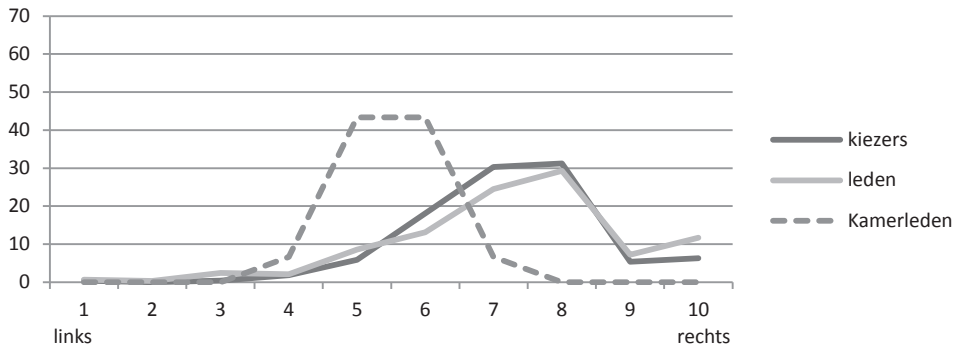
Figuur B5.49 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van CDA op de links-rechts schaal, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

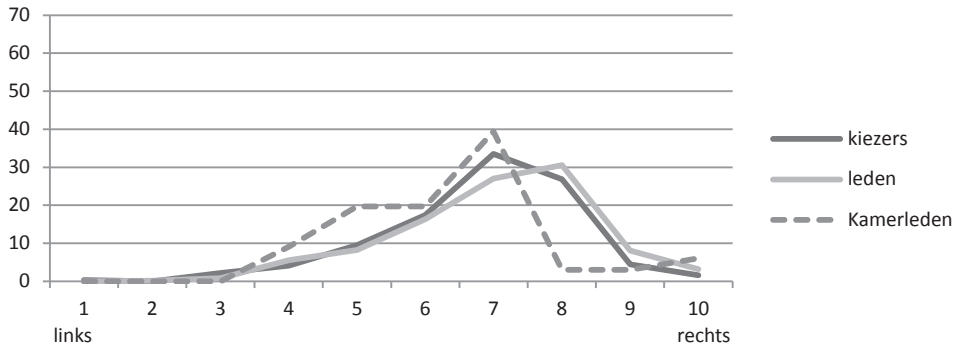
B5.2.20 Links-rechts zelfplaatsing voor VVD in jaren tachtig, negentig en nul

Figuur B5.50 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van VVD op de links-rechts schaal, 1986-1990

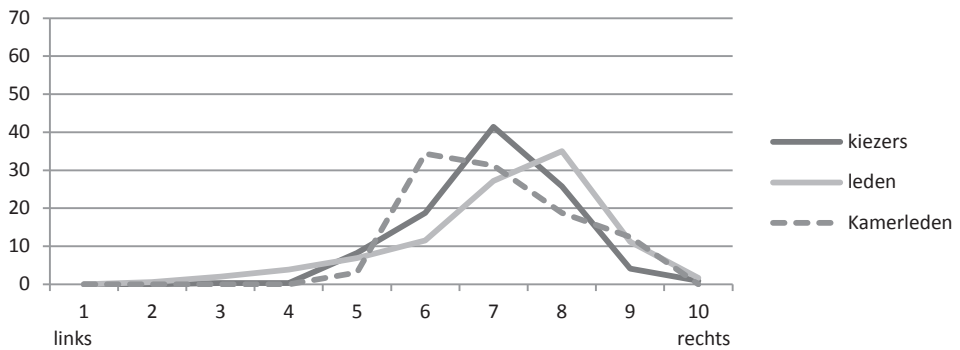
Bron: NKO 1986, LPO 1986, Parlementsonderzoek 1990

Figuur B5.51 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van VVD op de links-rechts schaal, 1998-2001

Bron: NKO 1998, LPO 1999, Parlementsonderzoek 2001

Figuur B5.52 Zelf-plaatsing van kiezers, leden en Kamerleden van VVD op de links-rechts schaal, 2006-2008

Bron: NKO 2006, LPO 2008, Parlementsonderzoek 2006

Bijlage 5.3 Overzicht opiniestructuur per partij, jaar en vraagstuk

In onderstaande tabel staan per vraagstuk, partij en jaar uitkomsten over de opiniestructuur. In de derde kolom staat een 1 als de congruentie tussen kiezers en Kamerleden groter is dan de congruentie tussen kiezers en leden, berekend op basis van de verschillen tussen de gemiddelden van de geledingen. Als de congruentie tussen kiezers en Kamerleden niet groter is (maar kleiner of gelijk) dan de congruentie tussen kiezers en leden staat er een 0. In de vierde kolom staat een 1 als de gemeenschappelijke ruimte onder de curve van kiezers/Kamerleden groter is dan de ruimte van kiezers/leden. Een 0 betekent dat dit niet het geval is en de congruentie van opiniedistributies tussen kiezers en Kamerleden niet groter is dan die tussen kiezers en leden. In de vijfde kolom is op basis van de gemeenschappelijke ruimte onder de curve weergegeven of de congruentie tussen kiezers/leden groter is dan onder kiezers/Kamerleden. In kolom zes staat welke structuur is aangetroffen in de opinies van kiezers, leden en Kamerleden. De nummers verwijzen naar de nummers in figuur 5.1. Er zijn twee wijzigingen ten opzichte van die figuur, omdat situatie 2 (waarin Kamerleden het meest afwijkend zijn) zich nog op twee andere manieren kan voordoen. In situatie 2c en 2d zijn Kamerleden het meest afwijkend en bevinden kiezers zich tussen leden en Kamerleden in (maar dichterbij leden, anders is er sprake van situatie 1a of b). In sommige gevallen is het verschil tussen de model-situaties heel klein. Dan staat de situatie die bijna-maar-net-niet wordt bereikt tussen haakjes aangegeven.

Tabel B5.3 Verwachtingen over congruentie per partij, jaar en vraagstuk

partij	jaar	Is de congruentie tussen kiezers/Kamerleden groter dan kiezers/leden? (0 = nee; 1 = ja)	Op basis van de gemeenschappelijke ruimte onder de curve	Is de congruentie tussen kiezers/leden groter dan kiezers/Kamerleden? (0 = nee; 1 = ja)	Op basis van de gemeenschappelijke ruimte onder de curve	Wat is de structuur van de opinies van leden, kiezers en Kamerleden?
		Op basis van de gemiddelden	Op basis van de gemiddelden	Op basis van de gemiddelden	Op basis van de gemiddelden	
euthanasie						
PvdA	'86/'90	0	0	0		3b
PvdA	'98/'99/'01	1	0	1		1a
PvdA	'06/'08	1	0	1		1a
D66	'86/'90	0	0	1		4b
D66	'98/'99/'01	0	0	1		3b
D66	'06/'08	0	0	1		2d
CDA	'86/'90	0	0	1		4a
CDA	'98/'99/'01	0	0	1		4a
CDA	'06/'08	0	0	1		4a
VVD	'86/'90	0	0	1		2a
VVD	'98/'99/'01	1	0	1		1a
VVD	'06/'08	0	0	1		2d (1a)
inkomensverschillen						
PvdA	'86/'90	0	0	1		2a
PvdA	'98/'99/'01	0	0	1		4b
PvdA	'06/'08	0	0	1		5
D66	'86/'90	1	0	1		1b
D66	'98/'99/'01	1	0	1		1b
D66	'06/'08	0	0	1		2d (1a)
CDA	'86/'90	0	0	1		4a
CDA	'98/'99/'01	0	0	1		4a
CDA	'06/'08	0	0	1		4a
VVD	'86/'90	0	0	1		4a
VVD	'98/'99/'01	0	0	1		3a
VVD	'06/'08	0	0	1		4a
integratie						
PvdA	'98/'99/'01	0	0	1		2a
PvdA	'06/'08	0	0	1		4b
D66	'98/'99/'01	1	0	1		1b
D66	'06/'08	1	0	1		1a
CDA	'98/'99/'01	0	0	1		2a

partij	jaar	Is de congruentie tussen kiezers/Kamerleden groter dan kiezers/leden? (0 = nee; 1 = ja)	Op basis van de gemeenschappelijke ruimte onder de curve	Is de congruentie tussen kiezers/leden groter dan kiezers/Kamerleden? (0 = nee; 1 = ja)	Op basis van de gemeenschappelijke ruimte onder de curve	Wat is de structuur van de opinies van leden, kiezers en Kamerleden?
		Op basis van de gemiddelden	Op basis van de gemiddelden	Op basis van de gemiddelden	Op basis van de gemiddelden	
CDA	'06/'08	0	0	1		4b
VVD	'98/'99/'01	1	0	1		1b
VVD	'06/'08	1	0	1		1b (3b)
EU						
PvdA	'98/'99/'01	0	0	1		4b
PvdA	'06/'08	0	0	1		4b
D66	'98/'99/'01	0	0	1		4b
D66	'06/'08	0	0	1		4b
CDA	'98/'99/'01	1	0	1		1a (3b)
CDA	'06/'08	1	0	1		1a (3b)
VVD	'98/'99/'01	1	0	1		1a
VVD	'06/'08	0	0	1		2d (1a)
LR						
PvdA	'86/'90	1	-	-		1a
PvdA	'98/'99/'01	1	-	-		1a
PvdA	'06/'08	1	-	-		1a
D66	'86/'90	0	-	-		4b
D66	'98/'99/'01	0	-	-		3b
D66	'06/'08	1	-	-		1a
CDA	'86/'90	0	-	-		4b
CDA	'98/'99/'01	0	-	-		4b
CDA	'06/'08	1	-	-		1a
VVD	'86/'90	0	-	-		2a
VVD	'98/'99/'01	0	-	-		2c
VVD	'06/'08	0	-	-		2d (5)

Tabel B5.4 Congruentie tussen leden en kiezers van vier partijen op vier vraagstukken en de links-rechtszelfplaatsing, 1986-2008 (verschilpercentages en de gemeenschappelijke ruimte)

vraagstuk	tijd	verschil in gemiddelde ^a				gemeenschappelijke ruimte			
		PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
euthanasie	'86/'90	12	4	10	1	79	92	85	89
	'98/'99/'01	10	7	4	6	84	87	90	87
	'06/'08	9	3	11	4	85	94	78	95
inkomensverschillen	'86/'90	1	10	7	7	90	80	83	86
	'98/'99/'01	4	5	5	11	89	87	89	83
	'06/'08	1	2	3	11	89	81	88	79
integratie	'98/'99/'01	1	7	0	8	90	81	89	85
	'06/'08	11	3	6	8	80	83	88	88
EU	'98/'99/'01	11	8	8	7	82	77	86	87
	'06/'08	21	12	13	9	69	79	82	85
links-rechts	'86/'90	8	8	3	0				
	'98/'99/'01	14	6	5	2				
	'06/'08	14	13	9	1				

a. Om de vraagstukken (gemeten op een zeven-puntschaal) en de links-rechtszelfplaatsing (gemeten op een tien-puntsschaal) te kunnen vergelijken is het verschil in de gemiddelde score uitgedrukt als percentage van het maximale verschil. Als de gemiddelden niet (of nauwelijks) verschillen is het verschil percentage 0%, als de gemiddelden maximaal verschillen is het verschilpercentage 100% $((7-1)/6*100$ of $(10-1)/9*100)$.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006, LPO 1986, 1999, 2008, Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Tabel B5.5 Congruentie tussen leden en Kamerleden van vier partijen op vijf vraagstukken, 1986-2008 (verschilpercentages en gemeenschappelijke ruimte)

vraagstuk	tijd	verschil in gemiddelde ^a				gemeenschappelijke ruimte			
		PvdA	D66	CDA	VVD	PvdA	D66	CDA	VVD
euthanasie	'86/'90	0	5	7	9	77	67	77	77
	'98/'99/'01	8	2	4	10	77	94	74	71
	'06/'08	12	16	26	14	53	52	55	67
inkomensverschillen	'86/'90	8	11	3	8	76	60	87	69
	'98/'99/'01	2	9	16	0	60	75	58	83
	'06/'08	1	5	12	11	96	69	64	69
integratie	'98/'99/'01	8	3	3	11	80	71	77	75
	'06/'08	10	3	9	1	82	69	71	67
EU	'98/'99/'01	9	14	2	10	67	38	71	61
	'06/'08	3	25	2	22	75	43	71	64
links-rechts	'86/'90	5	7	15	20				
	'98/'99/'01	5	0	6	7				
	'06/'08	10	7	4	2				

a. Om de vraagstukken (gemeten op een zeven-puntschaal) en de links-rechtszelfplaatsing (gemeten op een tien-puntsschaal) te kunnen vergelijken is het verschil in de gemiddelde score uitgedrukt als percentage van het maximale verschil. Als de gemiddelden niet (of nauwelijks) verschillen is het verschil percentage 0%, als de gemiddelden maximaal verschillen is het verschilpercentage 100% $((7-1)/6*100$ of $(10-1)/9*100)$.

Bron: NKO 1986, 1998, 2006, LPO 1986, 1999, 2008, Parlementsonderzoek 1990, 2001, 2006

Literatuurlijst

Literatuur

- Aarts, K. en H. van der Kolk (2005). *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Bakker.
- Aarts, K. en J. Thomassen (2008). Dutch voters and the changing party space 1989–2006. In: *Acta Politica*, jg. 43, nr. 2, p. 203-234.
- Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (red.) (2007). *Een verdeeld electoraat: De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Het Spectrum.
- Achen, C. (1978). Measuring Representation. In: *American Journal of Political Science* jg. 22, nr. 3, p. 475-510.
- Adams, J. en L. Ezrow (2009). Who do European parties represent? How Western European parties represent the policy preferences of opinion leaders. In: *The Journal of Politics*, jg. 71, nr. 1, p. 206-223.
- Adams, J., M. Clark, L. Ezrow en G. Glasgow (2006). Are Niche Parties Fundamentally Different from Mainstream Parties? The Causes and the Electoral Consequences of Western European Parties' Policy Shifts, 1976-1998. In: *American Journal of Political Science*, jg. 50, nr. 3, p. 513-529.
- Aelst P. van, J. van Holsteyn en R. Koole (2012). Party members as part-time marketers: using relationship marketing to demonstrate the importance of rank-and-file party members in election campaigns. In: J. Lees-Marshment (red.), *Routledge Handbook of Political Marketing* (p. 151-163). Abingdon: Routledge.
- Algemene Rekenkamer (2011). *Rapport financiering politieke partijen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 32 634, nr. 2.
- Allern, E. en K. Pedersen (2007). The impact of party organisational changes on democracy. In: *West European Politics*, jg. 30, nr. 1, p. 68-92.
- Allern, E., K. Heidar en R. Karlsen (nog te verschijnen). After the Mass Party. A Longitudinal Study of Political Parties and Representation in Norway.
- Almond, G. en S. Verba (1989). *The civic culture revisited*. Newbury Park: Sage Publications.
- Anderson, L. (1968) Organizational Theory and the Study of State and Local Parties. In: W. Crotty (red.), *Approaches to the Study of Party Organization* (p. 375-403). Boston: Allyn and Bacon.
- Andeweg, R. (2003). Beyond representativeness? Trends in political representation. In: *European Review*, jg. 11, nr. 2, p. 117-161.
- Andeweg, R. (2011). Approaching Perfect Policy Congruence. Measurement, Development and Relevance for Political Representation. In: M. Rosema, B. Denters en K. Aarts (red.), *How democracy works: Political representation and policy congruence in modern societies: essays in honour of Jacques Thomassen* (p 39-52). Amsterdam: Pallas Publications.

- Andeweg, R. en G. Irwin (2009). *Governance and Politics of the Netherlands*. New York: Palgrave Macmillan.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2007). *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2011a). Pathways to party unity: Sanctions, loyalty, homogeneity and division of labour in the Dutch parliament. In: *Party Politics*, jg. 17, nr. 5, p. 655-672.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2011b). *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Ankersmit, F. (2001). De hedendaagse politieke partij. Van representatie van de kiezer naar zelf-representatie. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 8-18). Groningen: DNPP.
- ANP (2010). Bleker: congres heeft het verschil gemaakt. In: *Algemeen Nederlands Persbureau*, 5 oktober 2010.
- ANP (2012). VVD meldt 600 opzeggingen. In: *Algemeen Nederlands Persbureau*, 10 november 2012.
- APSA (1950). Part I. The Need for Greater Party Responsibility. In: *The American Political Science Review*, jg. 44, nr. 3, p. 15-36.
- Archer, K. en F. Ellis (1994). Opinion Structure of Party Activists: The Reform Party of Canada. In: *Canadian Journal of Political Science*, jg. 27, nr. 2, p. 277-308.
- Arnold, C. en M. Franklin (2012). Introduction: Issue Congruence and Political Responsiveness. In: *West European Politics*, jg. 35, nr. 6, p. 1217-1225.
- Arter, D (1994). 'The war of the roses': conflict and cohesion in the Swedish Social Democratic Party. In: D. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in the West European social democratic parties* (p. 70-95). London: Pinter Publishers Ltd.
- Aylott, N. (2002). Let's discuss this later. Party Responses to Euro-Division in Scandinavia. In: *Party Politics*, jg. 8, nr. 4, p. 441-461.
- Baakman, N. (2004). De nomenklatoera in Nederland. Over het verschijnsel van partijpolitieke benoemingen. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 173-197). Groningen: DNPP.
- Bäck, H. (2008). Intra-party politics and Coalition Formation: Evidence from Swedish local government. In: *Party Politics*, jg. 14, nr. 1, p. 71-89.
- Bartolini, S. (2002). Electoral and Party Competition: Analytical Dimensions and Empirical Problems. In: R. Gunther, J. Montero en J. Linz (red.), *Political parties: Old concepts and new challenges* (p. 84-110). Oxford: Oxford University Press.
- Bartolini, S. en P. Mair (2001). Challenges to Contemporary Political Parties. In: L. Diamond en R. Gunther (red.), *Political Parties and Democracy* (p. 327-345). Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Baudet, T. (2013). *Oikofobie*. Amsterdam: Prometheus.
- Becker, F. en R. Cuperus (2003). De partijpolitieke paradox. Partijen tussen onmacht en almacht. In: F. Becker, M. Sie Dhian Ho, W. van Henneker en B. Tromp (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (p. 23-62). Amsterdam: Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting.

- Becker, F. en R. Cuperus (2007). De sociaal-democratische spagaat. Over de electorale en sociologische instabiliteit van de PvdA. In: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren Slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (p. 19-66). Amsterdam: Metz & Schilt uitgevers/Wiardi Beckman Stichting.
- Becker, F. en G. Voerman (te verschijnen in 2015). De toekomst van de Partij van de Arbeid. Amsterdam: Boom.
- Beem, M. van en H. van Soest (2012). GroenLinks verdeeld over leiderschap Sap. In: *Algemeen Dagblad*, 9 mei 2012.
- Bell, D. (1960). *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the fifties*. Illinois: The Free Press of Glencoe.
- Bell, D. en E. Shaw (1994a). Introduction. In: D. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in the West European social democratic parties* (p.1-9). London: Pinter Publishers Ltd.
- Bell, D. en E. Shaw (1994b). Conclusion. In: D. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in the West European social democratic parties* (p.168-183). London: Pinter Publishers Ltd.
- Berg, E. van de en J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, E. van de, J. de Hart en P. van Houwelingen (2011). Achtergronden, typering, vragen. In: E. van de Berg, P. van Houwelingen en J. de Hart (red.), *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie* (p. 22-32). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof: de maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J. van den (2007). Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (p. 139-164). Utrecht: Spectrum.
- Bernts, T. de Jong en H. Yar (2006). Een religieuze atlas van Nederland. In: W. van de Donk, A. Jonker, G. Kronjee en R. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie* (p. 89-138). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Biezen, I. van (2004). *How political parties shape democracy*. Center for Study of Democracy, geraadpleegd op 19 oktober 2013 via <http://escholarship.org/uc/item/17p1modx>.
- Biezen, I. van (2010). *De maakbare partijdemocratie? Over de (grond)wettelijke regulering van politieke partijen* (oratie). Leiden: Universiteit Leiden.
- Biezen I. van en G. Borz (2012). Models of party democracy: patterns of party regulation in post-war European Constitutions. In: *European Political Science Review*, jg. 4, nr.3, p. 327-359.
- Biezen, I. van, P. Mair en T. Poguntke (2012). Going, going...gone? The decline of party membership in contemporary Europe. In: *European Journal of Political Research*, jg. 51, nr. 1, p. 24-56.
- Bille, L. (2001). Democratizing a Democratic Procedure: Myth or Reality? Candidate Selection in West European Parties, 1960-95. In: *Party Politics*, jg. 7, nr. 3, p. 363-380.

- Binnema, H. A. (2009). *How parties change: EU integration and the flexible response of political parties* (proefschrift). Amsterdam/Enschede: Ipskamp drukkers.
- Blondel, J. en F. Müller-Rommel (2007). Political Elites. In: R. Dalton en H.-D. Klingemann (red.), *Oxford handbook of political behavior* (p. 818-832). Oxford: Oxford University Press.
- Bosma, M. (2010a). *De schijn-élite van de valse munters. Drees, extreem rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Bosma, M. (2010b). *Inzake het plan te komen tot een ledenstructuur en een jongerenorganisatie*. E-mail aan de fractie over de ledenstructuur van de PVV, november 2010, geraadpleegd op 17 oktober 2013 via http://www.eenvandaag.nl/uploads/doc/stukken_pvv_eenvandaag.pdf.
- Bosma, M. (2011). De nieuwe consensus is dat barbarij plotsklaps een Arabische Lente is. In: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2011.
- Boucek, F. (2009). Rethinking Factionalism. Typologies, Intra-Party Dynamics and Three Faces of Factionalism. In: *Party Politics*, jg. 15, nr. 4, p. 445-485.
- Bovens, M. en F. Hendriks (2008). Bleef alles anders? Kentering of continuïteit in de Nederlandse politiek-bestuurlijke verhoudingen. In: *Bestuurskunde*, jg. 17, nr. 3, p. 2-5.
- Bovens, M. en A. Michels (2002). Politiek zonder partij: een gedachte-oefening. In: G.M.A. van der Heijden en J.F. Schrijver (red), *Representatief en Participatief. Dubbele democratie* (p. 55-69). Delft: Eburon.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bovens, M. en A. Wille (2012). The education gap in participation: A rejoinder. In: *Acta Politica*, jg. 47, nr. 3, p. 259-271.
- Bowler, S., D. Farrell en R. Katz (1999). *Party discipline and parliamentary government*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Brants, K., en P. van Praag (2005). *Politiek en media in verwarring: De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Brug, W. van der (1997). *Where's the party? Voters' perceptions of party positions* (proefschrift). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Brug, W. van der en C. van der Eijk (2003). Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder. In: R. Coops, C. van der Eijk, K. Cramer en B. Pauw (red.), *Een politieke aardverschuiving* (pp. 74-88). Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Brug, W. van der en J. van Spanje (2009). Immigrants, Europe and the "new" cultural dimension. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 3, p. 309-334.
- Bruter, M. en S. Harrison (2009). *The future of our democracies. Young party members in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Budge, I. en J. Bara (2001). Introduction. Content Analysis and Political Texts. In: I. Budge, H.D. Klingemann, A. Volkens, J. Bara en E. Tanenbaum (red.), *Mapping policy preferences: Estimates for parties, electors, and governments, 1945-1998* (p. 1-16). Oxford: Oxford University Press.
- Budge, I. en D. Farlie (1983). *Explaining and predicting elections: Issue effects and party strategies in twenty-three democracies*. London: Allen & Unwin.

- Burns, N., K. Schlozman en S. Verba (2001). *The private roots of public action: Gender, equality, and political participation*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- BZK (2011). *Kabinetsreactie Rob-advies politieke partijen*. Brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 23 augustus 2011.
- Campbell, A. en P. Converse (1972). *The human meaning of social change*. New York: Russell Sage Foundation.
- Carmines, E. en J. Stimson (1989). *Issue evolution: Race and the transformation of American politics*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Carsey, Th. en G. Layman (1999). A dynamic model of political change among party activists. In: *Political Behavior*, jg. 21, nr. 1, p. 17-41.
- Carty, R. (2004). Parties as Franchise Systems. The Stratarchical Organizational Imperative. In: *Party Politics*, jg. 10, nr. 1, p. 5-24.
- Carty, R. (2013). Are Political Parties Meant to Be Internally Democratic? In: W.P Cross en R.S Katz (red.), *The Challenges of Intra-Party Democracy* (p. 11-26). Oxford: Oxford University Press.
- Chavannes, M. (2012). Mijn wereld is niet ingestort Ik was zelf ook ontevreden over mijn optredens. In: *NRC Handelsblad*, 14 juli 2012.
- Clark, M. (2009). Valence and electoral outcomes in Western Europe, 1976-1998. In: *Electoral Studies*, jg. 28, nr. 1, p. 111-122.
- Clark, P. en J. Wilson (1961). Incentive systems: A theory of organizations. In: *Administrative Science Quarterly*, jg. 6, nr. 2, p. 129-166.
- Converse, P. en R. Pierce (1986). *Political Representation in France*. Cambridge, MA: Belknap.
- Cross, W. (2004). *Political parties*. The Canadian democratic audit. Vancouver: UBC Press.
- Cross, W. en A. Blais (2012). Who selects the party leader? In: *Party Politics*, jg.18, nr.2, p. 127-150.
- Cross, W. en L. Young (2002). Policy attitudes of party members in Canada: Evidence of ideological politics. In: *Canadian Journal of Political Science*, jg. 35, nr. 4, p. 859-880.
- Cross, W. en L. Young (2008). Factors Influencing the Decision of the Young Politically Engaged to Join a Political Party. An investigation of the Canadian Case. In: *Party Politics*, jg. 14, nr. 3, p. 345-369.
- Crotty, W. (2006). Party transformations: The United States and Western Europe. In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 499-514). London: Sage Publications.
- Daalder, H. (1992). De kamerleden in 1990: herkomst, ervaring en toekomstperspectief. In: J. Thomassen, M. van Schendelen en M. Zielonka-Goei (red.), *De geachte afgevaardigde: Hoe Kamerleden denken over het Nederlandse parlement* (p. 18-52). Muiderberg: Coutinho.
- Daalder, H. (2002). Parties: Denied, Dismissed, or Redundant? A critique. In: R. Gunther, J. Montero en J. Linz (red.), *Political parties: Old concepts and new challenges* (p. 39-57). Oxford: Oxford University Press.
- Dahl, R. (1961). *Who governs? Democracy and power in an American city*. New Haven: Yale University Press.

- Dahl, R. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. (1982). *Dilemmas of pluralist democracy: Autonomy vs. control*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R. (1985). Political Parties and Political Representation. Party Supporters and Party Elites in Nine Nations. In: *Comparative Political Studies*, jg. 18, nr. 3, p. 267-299.
- Dalton, R. (1996). Political Cleavages, Issues, and Electoral Change. In: L. LeDuc, R. Niemi en P. Norris (red.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective* (p. 319-342). Thousand Oaks: Sage.
- Dalton, R. en M. Wattenberg (red.) (2000a). *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R. en M. Wattenberg (2000b). Unthinkable Democracy. Political Change in Advanced Industrial Democracies. In: R. Dalton en M. Wattenberg (red.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (p. 3-16). Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R., D. Farrell en I. McAllister (2011). *Political Parties and Democratic Linkage. How parties organize democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Denters, B. (2001). Wat is er eigenlijk mis met een campagnepartij? Het perspectief van de gemeentelijke democratie. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 57/58, nr. 12/1, p. 579-587.
- Dekker, P. (1989). Case-wise sociaal beleidsonderzoek. Mogelijkheden van clusteranalyse met surveymateriaal. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. de Hart (2009). Vrijwilligerswerk vanuit de civil society. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (p. 17- 39). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2009). Opleidingsverschillen verder onderzocht. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht? Eerste verdiepingsstudie van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 135-152). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 55-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. de Hart en E. van den Berg (2004). Democratie en civil society. In: SCP, *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 179-221). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Depla, P. (1997). De stem des volks. Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 183-214). Groningen: DNPP.
- Deth, J. van, M. Leijenaar en K. Wittebrood (1992). Op weg naar één grote volkspartij? In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 103-122). Groningen: DNPP.
- Detterbeck, K. (2005). Cartel Parties in Western Europe? In: *Party Politics*, jg. 11, nr. 2, p. 173-191.
- De Volkskrant (2008). De lange mars van Jan Marijnissen. In: *de Volkskrant*, 18 juni 2008.

- Devos, C. (2006). *De kleermakers en de keizer: Inleiding tot politiek en politieke wetenschappen*. Gent: Academia Press.
- Dohmen, J. (2007). Alleen Wilders lid PVV. 'Geert Wilders wil alles zelf in de hand houden'. In: *NRC Handelsblad*, 21 april 2007.
- Dolezal, M., L. Ennser-Jedenastik, W. Müller, en A. Winkler (2014). How parties compete for votes: A test of saliency theory. In: *European Journal of Political Research*, jg. 53. nr. 1, p. 57-76.
- Downs, A. (1957). An Economic Theory of Political Action in a Democracy. In: *The Journal of Political Economy*, jg. 65, nr. 2, p.135-150.
- Dragstra, L. (2008). *Enige opmerkingen over partijfinanciering. De regelgeving voor publieke en private financiering van politieke partijen in Nederland en Duitsland vergeleken*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Duverger, M. (1965 [1954]) *Political parties, their organization and activity in the modern state*. London: Methuen.
- Edwards, E. (2007). *United we stand? Examining Dissent within Political Parties on Issues of European Integration* (paper gepresenteerd op de EUSA Tenth Biennial International conferentie, 17-19 mei 2007). Montreal: EUSA.
- Eijk, C. van der (2001). Measuring Agreement in Ordered Rating Scales. In: *Quality & Quantity*, jg. 35, nr. 3, p. 325-341.
- Eisinga, R., P. Franses en M. Ooms (1997). *Convergence and Persistence of Left-Right Political Orientations in the Netherlands 1978-1995*, Economic Institute Report 9709/a: www.eur.nl/few/ei/papers.
- Eldersveld, S. (1964). *Political parties: A behavioral analysis*. Chicago: Rand McNally.
- Elzinga, D.-J. (2004). De toekomst van de vertegenwoordigende partijdemocratie. In: M. Nap (red.), *De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie: Staatsrechtconferentie 2003* (p. 1-38). Rijksuniversiteit Groningen. Kluwer.
- Epstein, L. (1980 [1967]). *Political parties in Western democracies*. New Brunswick: Transaction Books.
- Esaiasson, P. en S. Holmberg (1996). *Representation from above: members of parliament and representative democracy in Sweden*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company Limited.
- Esteban, J. en D. Ray (1994). On the measurement of polarization. In: *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, jg. 62, nr. 4, p. 819-851.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. London: Sage.
- Fisher, J., D. Denver en G. Hands (2006). The relative electoral impact of central party coordination and size of party membership at constituency level. In: *Electoral Studies*, jg. 25, nr. 3, p. 664-676.
- Fortuyn, P. (1999). De monarchie is dood. In: *Elsevier*, 11 december 1999.
- Fortuyn, P. (2000a). Bizar optreden. In: *Elsevier*, 16 september 2000.
- Fortuyn, P. (2000b). Collectieve waanzin. In: *Elsevier*, 18 november 2000.
- Fortuyn, P. (2002). *De puinhopen van acht jaar Paars*. Rotterdam: Karakter; Uithoorn: Speakers Academy.
- Gallagher, M., M. Laver en P. Mair (2001). *Representative government in modern Europe: institutions, parties and governments*. New York: McGraw-Hill.

- Gallagher, M. en M. Marsh (2002). *Days of blue loyalty: the politics of membership of the Fine Gael party*. Dublin: PSAI Press.
- Gay, C. (2002). Spirals of trust? The effect of descriptive representation on the relationship between citizens and their government. In: *American Journal of Political Science*, jg. 46, nr. 4, p. 717-732.
- Goede, I. de (2011). Opvattingen over immigratie en integratie. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 136-155). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Golder, M. en J. Stramski (2010). Ideological congruence and electoral institutions. In: *American Journal of Political Science*, jg. 54, nr. 1, p. 90-106.
- Granik, S. (2005). A Reconceptualisation of the Antecedents of Party Activism: A Multidisciplinary Approach. In: *Political Studies*, jg. 53, nr. 3, p. 598-620.
- Gunther, R en L. Diamond (2001). Types and functions of parties. In: L. Diamond en R. Gunther (red.), *Political Parties and Democracy* (p. 3-39). Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Gunther, R. en L. Diamond (2003). Species of Political Parties. A New Typology. In: *Party Politics*, jg. 9, nr. 2, p. 167-199.
- Gunther, R., J. Montero en J. Linz (red.) (2002). *Political parties: Old concepts and new challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakhverdian, A. (2009). *Political Representation and its mechanisms: a dynamic left-right approach for the United Kingdom* (proefschrift). Oxford: Oxford University.
- Hakhverdian, A., W. van der Brug en C. de Vries (2012). The emergence of a 'diploma democracy'? The political education gap in the Netherlands, 1971-2010. In: *Acta Politica*, jg. 47, nr. 3, p. 229-247.
- Hankel, A. (2009). Geert Wilders wil PVV niet openstellen voor leden. In: Elsevier, 22 april 2009, via <http://www.elsevier.nl/POLITIEK/NIEUWS/2009/4/GEERT-WILDERS-WIL-PVV-NIET-OPENSTELLEN-VOOR-LEDEN-ELSEVIER231446W/> (geraadpleegd op 27 november 2013).
- Haute, E. van (2011a). Party membership: An under-studied mode of political participation. In: E. van Haute (red.), *Party Membership in Europe: Exploration into the anthills of party politics* (p. 7-22). Brussels: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Haute, E. van (2011b). Who voices? Socialisation process and ideological profile of discontented party members. In: E. van Haute (red.), *Party Membership in Europe: Exploration into the anthills of party politics* (p. 169-185). Brussels: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Haute, E. van en R. Carty (2012). Ideological misfits: A distinctive class of party members. In: *Party Politics*, jg. 18, nr. 6, p. 885-895.
- Hazan, R. en G. Rahat (2006). Candidate selection: methods and consequences. In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 109-121). London: Sage Publications.
- Hazan, R. en G. Rahat (2010). *Democracy within Parties: Candidate Selection Methods and Their Political Consequences*. Oxford: Oxford University Press.
- Heerma van Voss, S. (2008). De "anti-politici" pakken de ruimte op de rechterflank. In: *NRC Handelsblad*, 5 april 2008.

- Heidar, K. (1994a). The polymorphic nature of party membership. In: *European Journal of Political Research*, jg. 25, nr. 1, p. 61-86.
- Heidar, K. (1994b). Towards party irrelevance? The decline of both conflict and cohesion in the Norwegian Labour Party. In: D. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in the Western European Social Democratic Parties* (p. 96-111). London: Pinter Publishers Ltd.
- Heidar, K. (2006). Party Membership and Participation. In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 301-315). London: Sage Publications.
- Heidar, K. en J. Saglie (2003). A decline of linkage? Intra-party participation in Norway 1991-2000. In: *European Journal of Political Research*, jg. 42, nr. 6, p. 761-186.
- Hendrickx, F. en A. Veldhuijzen (2012). Rechts in CDA zint op een afsplitsing. In: *Algemeen Dagblad*, 12 januari 2012.
- Hendriks, F. en M. Bovens (2008). Pacificatie en polarisatie: Kentering en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002. In: *Bestuurskunde*, jg. 17, nr. 3, p. 56-63.
- Herrera, R. en M. Taylor (1994). The structure of Opinion in American Political Parties. In: *Political Studies*, jg. 42, nr. 4, p. 676-689.
- Hillebrand, R. (1992). *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*. Leiden: DWSO press.
- Hillebrand, R. en M.-L. Zielonka-Goei (1990). In het belang van de partij, lidmaatschap en participatie. In: R. Koole (red.), *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 92-117) Groningen: DNPP.
- Hippe, J. (2010). Aanvallen en verdedigen. Het GPV en de RPF op weg naar de ChristenUnie (1994-2000). In: J. Hippe en G. Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (p. 71-89). Amsterdam: Boom.
- Hippe, J. en G. Voerman (red.) (2010). *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010*. Amsterdam: Boom.
- Hix, S., A. Noury en G. Roland (2005). Power to the Parties: Cohesion and Competition in the European Parliament, 1979-2001. In: *British Journal of Political Science*, jg. 35, nr. 2, p. 209-234.
- Hoedeman, J. en R. Meijer (2012). 'Laat mij maar de PvdA-magneet zijn'. In: *de Volkskrant*, 24 maart 2012.
- Holmberg, S. (2011). Dynamic Representation from Above. In: M. Rosema, B. Denters en K. Aarts (red.), *How democracy works: Political representation and policy congruence in modern societies: essays in honour of Jacques Thomassen* (p. 53-76). Amsterdam: Pallas Publications.
- Holsteyn, J. van en G. Irwin (2011). Slechts de wereld van gisteren? Over de achtergrond en opvattingen van de kiezersaanhang van het CDA, 1977-2010. In: G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl 1980-2010* (p. 155-178). Amsterdam: Boom.
- Holsteyn, J. van en R. Koole (2009). *Is It True What They Say? Dutch Party Members and Their Opinion on Internal Party Democracy* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, 14-19 april 2009). Lissabon: ECPR.
- Holsteyn, J. van en J. den Ridder (2005). *Alles blijft anders: Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Aksant.

- Holsteyn, J. van. R. Koole en J. Elkink (2002). Marginaal of midden in de maatschappij? Leden van CDA, D66, PvdA en VVD en hun activiteiten in de samenleving. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 29, nr. 2, p. 67-80.
- Holsteyn, J. van, R. Koole en J. den Ridder (2014). *Party membership 2.0 and the changing model of party organization. Impressions from the Dutch case* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, 10-15 april 2014). Salamanca: ECPR.
- Hopkin, J., en C. Paolucci (1999). The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy. In: *European Journal of Political Research*, jg. 35, nr. 3, p. 307-339.
- Hooven, M. ten (2011). Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010. In: G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl 1980-2010* (p. 59-108). Amsterdam: Boom.
- Huibrechts, E. en N. van Dijk (2009). Op de kandidatenlijst. Een onderzoek naar de selectie van kandidaten bij Nederlandse partijen voor de Europese verkiezingen. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Ignazi, P. (1996). The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties. In: *Party Politics* jg.2, nr. 4, p. 549-566.
- Ignazi, P., D. Farrell en A. Römmele (2005). The Prevalence of Linkage by Reward in Contemporary Parties. In: A. Römmele, D. Farrell en P. Ignazi (red.), *Political Parties and Party Systems. The Concept of Linkage Revisited* (p. 17-35). Westport: Praeger publishers.
- Irwin, G. en J. van Holsteyn, J. (1997). Where to go from here? Revamping electoral politics in the Netherlands. In: *West European Politics*, jg. 20, nr. 2, p. 93-118.
- Irwin, G. en J. van Holsteyn (2001). How Parties View Parties (paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, 14-15 juni 2001). Veldhoven: NKWP/VPW.
- Jager-Vreugdenhil, M. en R. Kuiper (2006). *Anders, nl. Een onderzoek naar vrouwenparticipatie in de ChristenUnie*. Zwolle: Gereformeerde Hogeschool Zwolle.
- Jager-Vreugdenhil, M. en M. Leyenaar (2008). Feminisering van de ChristenUnie? In: G. Voerman (red.), *jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 195-222). Groningen: DNPP.
- Janda, K. (1980). *Political Parties. A cross national survey*. New York: Free Press.
- Kalmijn, M. en J. Vermunt (2007). Homogeneity of social networks by age and marital status: A multilevel analysis of ego-centered networks. In: *Social networks*, jg. 29, nr. 1, p. 25-43.
- Kas, A. en H. Modderkolk (2014). Einde aan het amateurisme. In: *NRC Handelsblad*, 10 mei 2014.
- Katz, R. (1980). *A theory of parties and electoral systems*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Katz, R. (1990). Party as linkage: A vestigial function? In: *European Journal of Political Research*, jg. 18, nr.1, p. 143-161.
- Katz, R. (2006). Party in democratic theory. In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 34-46). London: Sage Publications.
- Katz, R. en P. Mair (1995). Changing models of party organization and party democracy. In: *Party Politics*, jg. 1, nr.1. p. 5-28.

- Katz, R. en P. Mair (2002). The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational change in Twentieth-Century Democracies. In: R. Gunther, J. Montero en J. Linz (red), *Political parties: Old concepts and new challenges* (p. 113-135). Oxford: Oxford University Press.
- Katz, R. en P. Mair (2009). The Cartel Party Thesis: A Restatement. In: *Perspectives on Politics*, jg. 7, nr. 4, p. 753-766.
- Keman, H. (2006). Parties and government: Features of governing in representative democracies. In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 160-174). London: Sage Publications.
- Keman, H. en P. Pennings (2011). Oude en nieuwe conflictdimensies in de Nederlandse politiek na 1989: een vergelijkende analyse. In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *De democratie doorgelicht* (p. 247-266). Leiden: Leiden University Press.
- Kennedy, F., P. Lyons en P. Fitzgerald (2006). Pragmatists, Ideologues and the General Law of Curvilinear Disparity: The Case of the Irish Labour Party. In: *Political Studies*, jg. 54, nr. 4, p. 786-805.
- Kennedy, J. en H.-M. ten Napel (2011). 'Geen buigingen naar rechts?' Enkele opmerkingen over de programmatische ontwikkeling van het CDA tussen 1980 en 2010. In: G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl 1980-2010* (p. 109-130). Amsterdam: Boom.
- Key, V. (1964). *Politics, parties, and pressure groups*. New York: Crowell.
- Kiesraad (2006). *Proces-verbaal Tweede-Kamerverkiezing 2006*. Geraadpleegd op 25 november 2013, via https://www.kiesraad.nl/sites/default/files/Proces-verbaal_Tweede_Kamer_2006.pdf.
- Kiesraad (2009). *Proces-verbaal Europese parlementsverkiezing 2009*. Geraadpleegd op 25 november 2013, via https://www.kiesraad.nl/sites/default/files/Proces-verbaal_EP_verkiezingen_2009.pdf.
- Kiesraad (2010). *Proces-verbaal Tweede-Kamerverkiezing 2010*. Geraadpleegd op 25 november 2013, via https://www.kiesraad.nl/sites/default/files/Proces-verbaal_uitslag_TK_verkiezing_2010.pdf.
- Kiesraad (2012). *Proces-verbaal Tweede-Kamerverkiezing 2012*. Geraadpleegd op 25 november 2013, via <https://www.kiesraad.nl/sites/default/files/Proces-verbaal%20-%20Centraal%20stembureau%20-%20vaststelling%20uitslag%20TK2012.pdf>.
- Kiesraad (2014). *Kandidatenlijsten verkiezing van de leden van het Europees Parlement*. Geraadpleegd op 26 april 2014, via https://www.kiesraad.nl/sites/default/files/Publicatie%20kandidatenlijsten_EP2014.pdf.
- King, A. (1969). Political Parties in Western Democracies, Some Sceptical Reflections. In: *Polity*, jg. 2, nr. 2, p. 111-141.
- Kirchheimer, O. (1966). The transformation of the Western European Party System. In: J. LaPalombara en M. Weiner (red), *Political Parties and Political Development* (p. 177-200). Princeton: Princeton University Press.
- Kitschelt, H. (1989a). *The logics of party formation: Ecological politics in Belgium and West Germany*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kitschelt, H. (1989b). The Internal Politics of Parties: The Law of Curvilinear Disparity Revisited. In: *Political Studies*, jg. 37, nr. 3, p. 400-421.

- Kitschelt, H. (1994). *The transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, H. (2000a). Citizens, politicians, and party cartelization: Political representation and state failure in post-industrial democracies. In: *European Journal of Political Research*, jg. 37, nr. 2, p. 149-179.
- Kitschelt, H. (2000b). Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Polities. In: *Comparative Political Studies*, jg. 33, nr. 6-7, p. 845-879.
- Kitschelt, H. (2006). Movement parties. In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 278-290). London: Sage Publications.
- Kitschelt, H. en R. Smyth (2002). Programmatic Party Cohesion in Emerging Postcommunist Democracies: Russia in Comparative Context. In: *Comparative Political Studies*, jg. 35, nr. 10, p. 1228-1256.
- Klein, M. (2006). Partizipation in politischen Parteien. Eine empirische Analyse des Mobilisierungspotentials politischer Parteien sowie der Struktur innerparteilicher Partizipation in Deutschland. In: *Politische Vierteljahresschrift*, jg. 47, nr. 1, p. 35-61.
- Klein, M. en U. von Alemann (2011). Warum braucht die Demokratie Parteien? In: T. Spier, U. von Alemann, H. Hoffmann, M. Klein, A. Laux, A. Nonnenmacher en K. Rohrbach (red.), *Parteimitglieder in Deutschland* (p. 9-17). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften/Springer Fachmedien Wiesbaden Gm.
- Kolk H. van der en K. Aarts (2011). Verschillen Nederlandse politieke partijen in de ogen van de kiezers? In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie* (p. 267-281). Leiden: Leiden University Press.
- Kölln, A-K. (2014). *Party decline and response. The effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010* (proefschrift). Enschede: Universiteit Twente.
- Koning, P. de (2005). 'Concessie was nodig voor behoud SGP'; Partijleider B. van der Vlies komt boze partijleden tegemoet. In: *NRC Handelsblad*, 14 december 2005.
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij*. Utrecht: Het Spectrum.
- Koole, R. (1995a). *Politieke partijen in Nederland: Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*. Utrecht: Het Spectrum.
- Koole, R. (1995b). Politieke partijen. In: J. van den Berg, Th. Bellekom, H.-M. ten Napel en E. Peeters (red.), *Inleiding Staatskunde* (p.157-180). Deventer: Kluwer.
- Koole, R. (1996). Cadre, catch-all or cartel? A comment on the notion of the cartel party. In: *Party Politics*, jg. 2, nr. 4, p. 507-523.
- Koole, R. (1998). De tweede 'grote wending'. Een Europese scheidslijn in Nederland? In: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.), *Nieuwe scheidslijnen in de Nederlandse politiek* (p. 58-81). Amsterdam: Boom.
- Koole, R. (2001a). De toekomst van democratische ledenpartijen. In: *Socialisme en democratie*, jg. 57/58, nr. 12/1, p. 588-599.
- Koole, R. (2001b). Interne Partijdemocratie en Representatie. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 41-59). Groningen: DNPP.

- Koole, R. (2006). *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme* (oratie). Leiden: Universiteit Leiden.
- Koole, R. (2011). Partijfinanciering in Nederland. Ontwikkeling en regelgeving. In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *De democratie doorgelicht* (p. 221-237). Leiden: Leiden University Press.
- Koole, R. en J. van Holsteyn (2000). Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 93-124). Groningen: DNPP.
- Koole, R. en J. van Holsteyn (2011). Religie of regio? Over de bloedgroepen van het CDA. In: G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl 1980-2010* (p. 131-154). Amsterdam: Boom.
- Koole, R. en G. Voerman (1986). Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945. In: R. Koole (red.), *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 115-176). Groningen: DNPP.
- Koole, R., J. van Holsteyn en J. Elkink (2000a). *Rekrutering en representatie in een representatiefbestel, bevindingen van een empirisch onderzoek onder leden en kiezers van CDA, D66, PvdA en VVD*. Leiden.
- Koole, R., J. van Holsteyn and J. Elkink (2000b), *The legitimacy of political parties: the Dutch case* (paper gepresenteerd op de NOB conferentie, november 2000). Enschede: NOB.
- Koole, R., P. Lucardie en G. Voerman (1988). *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988*. Houten: De Haan.
- Koole, R., J. den Ridder en J. van Holsteyn (te verschijnen in 2015). 'Gedruisch en gekijf'. Over verdeeldheid en eensgezindheid onder leden van de PvdA. In: F. Becker en G. Voerman (red.), *De toekomst van de Partij van de Arbeid*. Amsterdam: Boom.
- Kopecký, P. en P. Mair (2011). Conclusion: Party Patronage in Contemporary Europe. In: P. Kopecký, P. Mair en M. Spirova (red.), *Party patronage and party government in European democracies* (p. 357-374). Oxford: Oxford University Press.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschier en T. Frey (2006). Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 6, p. 921-956.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschier en T. Frey (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krouwel, A. (1999). *The catch-all party in Western Europe 1945-1990: A study in arrested development* (proefschrift). Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Krouwel, A. (2003). Otto Kirchheimer and the Cath-All Party. In: *West European Politics*, jg. 26, nr. 2, p. 23-40.
- Krouwel, A. (2006). Party Models. In: R.S. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 249-269). London: Sage Publications.
- Laan, C. van der (2011). Het volk moet weer in het parlement zitten. In: *Trouw*, 16 november 2011.

- Land, M. van der (2003). *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Land, M. van der (2012). *Langs de afgrond: Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66*. Delft: Eburon.
- Lange, S. de, M. Leyenaar en P. de Jong (red.) (2014). *Politieke partijen: overbodig of nodig?* Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Lawson, K. (red.) (1980a). *Political Parties and Linkage: a comparative perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Lawson, K. (1980b). Political Parties and Linkage. In: K. Lawson (red.), *Political Parties and Linkage: a comparative perspective* (p. 3-26). New Haven: Yale University Press.
- Lawson, K. (1988). When Linkage Fails. In: K. Lawson en P. Merkel (red.), *When parties fail: Emerging alternative organizations* (p. 13-38). Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Lawson, K. (2005). Linkage and democracy. In: A. Römmele, D. Farrell en P. Ignazi (red.), *Political Parties and Party Systems. The Concept of Linkage Revisited* (p. 161-170). Westport: Praeger publishers.
- Lawson, K. en P. Merkl (1988). *When parties fail: Emerging alternative organizations*. Princeton: Princeton University Press.
- Laver, M. en N. Schofield (1998). *Multiparty government: The politics of coalition in Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Laver, M., K. Shepsle (1999). How parties emerged from the primeval slime: Party cohesion, party discipline, and the formation of governments. In: S. Bowler, D. Farrell en R. Katz (red.), *Party Discipline and Parliamentary Government* (pp. 23-48). Columbus: Ohio State University Press.
- Layman, G., T. Carsey en J. Horowitz (2006). Party Polarization in American Politics: Characteristics, Causes and Consequences. In: *Annual Review Political Science*, jg. 2006, nr. 9, p. 83-110.
- Lehrer, R (2012). Intra-Party Democracy and Party Responsiveness. In: *West European Politics*, jg. 35, nr. 6, p. 1295-1319.
- Leyenaar, M. (1989). *De geschiede heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (proefschrift). Leiden: Universiteit Leiden.
- Lijphart, A. (1986 [1968]). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: J.H. De Bussy.
- Linz, J. (2002). Parties in Contemporary Democracy: Problems and Paradoxes. In: R. Gunther, J. Montero en J. Linz (red.), *Political parties: Old concepts and new challenges* (p. 291-317). Oxford: Oxford University Press.
- Lipset, S. (1960). *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday & Company.
- Lipset, S., M. Trow, J. Coleman (1956). *Union Democracy*. Garden City, NY: Anchor.
- Lucardie, P. (2001). Representatie zonder partijen. De vergeten alternatieven. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 75-100). Groningen: DNPP.
- Lucardie, P. (2008a). Twee in, dertien uit: electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 154-174). Groningen: DNPP.

- Lucardie, P. (2008b). De positie van de VVD in het Nederlandse partijstelsel: Invloedrijk maar excentrisch? In: P. van Schie, G. Voerman en F. Beaufort (red.), *Zestig jaar VVD* (p. 13-26). Amsterdam: Boom.
- Lucardie, P. en P. Pennings (2010). Van groen en rood naar groen en paars? De programmatische ontwikkeling van GroenLinks. In: P. Lucardie en G. Voerman (red.), *Van de straat naar de staat?: GroenLinks 1990-2010* (p. 149-162). Amsterdam: Boom.
- Lucardie, P. en W. van Schuur (1996). De ontgroening van GroenLinks. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 247-264) Groningen: DNPP.
- Lucardie, P. en W. van Schuur (2006). Vergrijst GroenLinks? Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van GroenLinks in 1992 en 2002. In: G. Voerman, *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 144-153) Groningen: DNPP.
- Lucardie, P. en W. van Schuur (2010). Samen op weg naar het politieke midden? Het middenkader van de ChristenUnie in 2000 en 2009. In: J. Hippe en G. Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (p. 157-173). Amsterdam: Boom.
- Lucardie, P. en G. Voerman, m.m.v. A. Marchand (2004). *Portaal tot het parlement. Kandidaatstelling binnen politieke partijen in acht Westerse landen*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Lucardie, P. en G. Voerman (red.) (2010). *Van de straat naar de staat?: GroenLinks 1990-2010*. Amsterdam: Boom.
- Lucardie, P. en G. Voerman (2011). Democratie binnen partijen. In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (p. 185-201). Leiden: Leiden University Press.
- Lucardie, P., M. Bredewold, G. Voerman en N. van de Walle (2008). Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 15-104). Groningen: DNPP.
- Lucardie, P., J. Hippe, W. van Schuur en G. Voerman (2003). Het kader van de ChristenUnie. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan de congressen van het Gereformeerd Politiek Verbond en de Reformatorische Politieke Federatie op 27 mei 2000. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 161-183) Groningen: DNPP.
- Lucardie, P., W. van Schuur en G. Voerman (1999). *Verloren illusie, geslaagde fusie?: GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*. Leiden: DSWO Press.
- Lucardie, P., G. Voerman en W. van Schuur (1993). Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en de Groenen. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 186-210). Groningen: DNPP.
- Lundell, K. (2004). Determinants of Candidate Selection. The degree of centralization in comparative perspective. In: *Party Politics*, jg. 10, nr. 1, p. 25-47.

- Mair, P. (1994). Party organizations: from civil society to the state. In: R. Katz en P. Mair (red.), *How parties organize: Change and adaptation in party organizations in Western democracies* (p. 1-22). London: Sage Publications.
- Mair, P. (1997). *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford: Clarendon Press.
- Mair, P. (2001). De toekomstmogelijkheden van politieke partijen, links en de democratie. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 57/58, nr. 12/1, p. 554-564.
- Mair, P. (2008). Electoral volatility and the Dutch party system: A comparative perspective. In: *Acta Politica*, jg. 43, nr. 2, p. 235-253.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. London: Verso.
- Mair, P. and I. van Biezen (2001). Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000. In: *Party Politics*, jg. 7, nr.1, p. 5-21.
- Manin, B. (1997). *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansbridge, J. (1999). Should blacks represent blacks and women represent women? A contingent "yes". In: *The Journal of Politics*, jg. 61, nr. 3, p. 628-657.
- Maor, M. (1997). *Political parties and party systems: Comparative approaches and the British experience*. London: Routledge.
- May, J. (1973). Opinion structure of political parties: the special law of curvilinear disparity. In: *Political Studies*, jg. 21, nr. 2, p. 135-151.
- Meijs, L. (1997). *Management van vrijwilligersorganisaties*. Utrecht: NOV Publikaties.
- Merrill, S., Grofman, B. en J. Adams (2001). Assimilation and contrast effects in voter projections of party locations: Evidence from Norway, France, and the USA. In: *European Journal of Political Research*, jg. 40, nr. 2, p. 199-221.
- Michels, R. (1962 [1915]). *Political parties: A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*. New York: The Free Press.
- Middel, B (2005). Het verzinsel van de partijdemocratie. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 124-145). Groningen: DNPP.
- Middel, B. en W. van Schuur (1981). Dutch Party Delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD. In: I. Lipschits (red.), *Jaarboek 1980 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 61-105) Groningen: DNPP.
- Middendorp, C. (1978). *Progressiveness and conservatism: The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. Den Haag: Mouton.
- Middendorp, C. (1991). *Ideology in Dutch Politics. The Democratic System Reconsidered 1970-1985*. Assen: Van Gorkum.
- Montero, J. en R. Gunther (2002). Introduction: reviewing and reassessing parties. In: R. Gunther, J. Montero en J. Linz (red.), *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* (p. 1-35). Oxford: Oxford University Press.
- Mooi, E., en M. Sarstedt (2011). *A concise guide to market research: The process, data, and methods using IBM SPSS statistics*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- Mouffe, C. (2005). *Over het politieke*. Kampen: Uitgeverij Klement.

- Müller, W. (2000). Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work. In: *European Journal of Political Research*, jg. 37, nr. 3, p. 309-333.
- Mulligen, R. van (2010). Tussen evangelisch en reformatorisch. Het politiek getuigenis van de RPF (1975-2003). In: J. Hippe en G. Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (p. 31-50). Amsterdam: Boom.
- Napel, H.-M. ten (1992). *'Een eigen weg': De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*. Kampen: J.H. Kok.
- Narud, H. en A. Skare (1999). Are Party Activists the Party Extremists? The structure of opinion in Political Parties. In: *Scandinavian Political Studies*, jg. 22, nr. 1, p. 45-65.
- Narud, H. en H. Valen (2000). Does Social Background Matter? In: P. Esaiasson en K. Heidar (red.), *Beyond Westminster and Congress: The Nordic Experience* (p. 83-106). Columbus: Ohio State University Press.
- Niedermayer, O. (1982). Möglichkeiten des Koalitionswechsels. Zur parteiinternen Verankerung der bestehendend Koalitionsstruktur im Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland. In: *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, jg. 13, nr. 1, p. 85-110.
- Niedermayer, O. (1984). Konsens und Konflikt in westeuropäischen Parteien. In: J.W. Falter, C. Fenner en M.T. Greven (red.), *Politische Willensbildung und Interessenvermittlung: Verhandlungen der Fachtagung der DVPW vom 11.-13. Oktober 1983 in Mannheim* (p. 216-225). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Norris, P. (1995). May's Law of Curvilinear Disparity Revisited Leaders, Officers, Members and Voters in British Political Parties. In: *Party Politics*, jg. 1, nr. 1, p. 29-47.
- Norušis, M. (1990). *SPSS advanced statistics user's guide*. Chicago, Ill: SPSS.
- Norušis, M. (2012). *IBM SPSS statistics 19 advanced statistical procedures companion*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Nourhussen, S. (2007). 'We hebben goeie kerels, een vrouw is niet per se nodig'. In: *Trouw*, 6 december 2007.
- NRC (2011). Scherpe ideeën en milde poëzie; J.W. Oerlemans (1926-2011), historicus, schrijver, dichter. In: *NRC Handelsblad*, 2 april 2011.
- NRC (2012). Over de hypotheek praat niemand meer; Liberalen trachten beroering in eigen gelederen te dempen. In: *NRC Handelsblad*, 7 november 2012.
- Oerlemans, J. (1990). Eén-partijstaat Nederland. In: *NRC Handelsblad*, 14 februari 1990.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Oomkes, L. (2013). Is Rutte II ook het tweede gedoogkabinet? In: *Trouw*, 17 oktober 2013.
- Oosterwaal, A. (2009). Polarisatie in de Nederlandse samenleving en politiek: het integratiebeleid. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 84, nr. 4, p.369- 392.
- Oosterwaal, A. en R. Torenvlied (2010). Politics divided from society? Three explanations for Trends in Societal and Political Polarisation in the Netherlands. In: *West European Politics*, jg. 33, nr. 2, p. 258-279.

- Oranje, J. (2008). 'Ik ben eigenlijk tien jaar te oud'; SP-voorzitter over politieke mores en de toekomst van links'. In: *NRC Handelsblad*, 20 december 2008.
- Os, P. van (2008). GroenLinks wil geen getuigenispartij meer zijn. In: *NRC Handelsblad*, 23 november 2008.
- Os, P. van (2009). Slikken 'bittere pil' zorgt voor opluchting; Leden van regeringspartij stemmen na stevige discussie in met plan verhoging AOW-leeftijd. In: *NRC Handelsblad*, 27 oktober 2009.
- Os, P. van (2011). De nieuwe Eerste Kamer. De broederliefde voorbij: SGP helpt de regering, de ChristenUnie voert oppositie. In: *NRC Handelsblad*, 21 mei 2011.
- Osterloh, H. (1980). *Participeren en functioneren van PvdA-leden*. Doctoraal scriptie, Amsterdam.
- Ostrogorski, M. (1970 [1902]). *Democracy and the organization of political parties. In two volumes, vol I & II*. New York: Haskell House Publishers.
- Otjes, S. (2012). *Imitating the newcomer. How, when and why established political parties imitate the policy positions and issue attention of new political parties in the electoral and parliamentary arena: the case of the Netherlands* (proefschrift). Leiden: Universiteit Leiden.
- Padgett, S. (1994). The German Social Democratic Party: between old en new left. In: D. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in the West European social democratic parties* (p. 10-30). London: Pinter Publishers Ltd.
- Panbianco, A. (1988). *Political parties: Organization and power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pattie, C., P. Seyd en P. Whiteley (2004). *Citizenship in Britain. Values, Participation and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, K., L. Bille, R. Buch, J. Elklit, B. Hansen en H.J. Nielsen (2004). Sleeping or active partners? Danish party members at the turn of the millennium. In: *Party Politics*, jg. 10, nr. 4, p. 367-383.
- Pellikaan, H., S. de Lange en T. van der Meer (2007). Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands. In: *Comperative European Politics*, jg. 5, nr. 3, p. 282-302.
- Pellikaan, H., T. van der Meer en S. de Lange (2003). The road from a depoliticized to a centrifugal democracy. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 23-49.
- Pennings, P. en H. Keman (2008). The changing landscape of Dutch politics since the 1970s: A comparative exploration. In: *Acta Politica*, jg. 43 nr. 2, p. 154-179.
- Pettitt, R. (2011). Democratic ideals vs. oligarchic reality: Membership influence on policy in the British Labour Party. In: E. van Haute (red.), *Party Membership in Europe: Exploration into the anthills of party politics* (p. 187-203). Brussels: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Pierce, R. (1999). Mass-elite linkages and the Responsible Party Model of representation. In: W.E. Miller, R. Pierce, J. Thomassen, R. Herrera, S. Holmberg, P. Esaiasson, en B. Wessels (red.), *Policy Representation in Western Democracies* (pp. 9-21). Oxford: Oxford University Press.
- Platvoet, L. (2012). Missie GroenLinks mislukt. In: *NRC Handelsblad*, 9 oktober 2012.

- Poguntke, T. (1996). Anti-party sentiment. Conceptual thoughts and empirical evidence: Explorations into a minefield. In: *European Journal of Political Research*, jg. 29, nr. 3, p. 319-344.
- Poguntke, T. (2005). Party Organizational Linkage: Parties Without Firm Social Roots? In: K. Lüther en F. Müller-Rommel (red.), *Political Parties in the new Europe. Political and Analytical Challenges* (p. 43-62). Oxford: Oxford University Press.
- Poorthuis, F en H. Wansink (2002). 'De islam is een achterlijke cultuur' ; 'Herstel van de grenscontroles en apparatuur in de havens, de luchthavens en aan de grenzen van België en Duitsland'. In: *de Volkskrant*, 9 februari 2002.
- Powell, G. (2000). *Elections as instruments of democracy: Majoritarian and proportional visions*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Praag, P. Van (2008). Rutte versus Verdonk. Was dit echt het probleem van de VVD? In: (G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (p. 135-153). Groningen: DNPP.
- Putnam, R. (1976). *The comparative study of political elites*. Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall.
- Rahat, G., R. Hazan en R. Katz (2008). Democracy and political parties, On the Uneasy Relationship between Participation, Competition and Representation. In: *Party Politics*, jg. 14, nr. 6, p. 663-683.
- Ray, L. (1999). Measuring party orientations towards European integration: Results from an expert survey. In: *European Journal of Political Research*, jg. 36, nr. 2, p. 283-306.
- RD (2013). SGP-vrouw. In: *Reformatorisch Dagblad*, 22 augustus 2013.
- Reiter, H. (2006). The Study of Political Parties, 1906-2006: The View from the Journals. In: *American Political Science Review*, jg. 100, nr. 4, p. 613-618.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2011). *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen. Opinieonderzoek bij het RMO-advies 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief'*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2011). *COB-kwartaalbericht 2011/2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, J. van Holsteyn en R. Koole (2010a). Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen. In: *Res Publica*, jg. 52, nr.2, p. 199-227.
- Ridder, J. den, J. van Holsteyn en R. Koole (2010b). *All tarred with the same brush? Convergence and divergence of members of Dutch Political Parties* (paper gepresenteerd op het ISA world congress, 11-17 juli 2010). Gothenburg: ISA.
- Ridder, J. den, R. Koole en J. van Holsteyn (2011a). *Join the party! Party members of Dutch political parties* (paper gepresenteerd op de MAPP conferentie over de state of the art in partijledenonderzoek, 3-4 februari 2011). Kopenhagen: MAPP.
- Ridder, J. den, J. van Holsteyn en R. Koole (2011b). De representativiteit van partijleden in Nederland. In: R.B. Andeweg en J. Thomassen (red.), *De democratie doorgelicht* (p. 165-184). Leiden: Leiden University Press.
- RMO (2009). *Polariseren binnen onze grenzen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

- ROB (1998). *Tussen staat en electoraat. Politieke partijen op het snijvlak van overheid en samenleving*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- ROB (2009). *Democratie vereist partijdigheid. Politieke partijen en formaties in beweging*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Rohrschneider, R. en S. Whitefield (2009). Understanding cleavages in party systems issue position and issue salience in 13 post-communist democracies. In: *Comparative Political Studies*, jg. 42, nr. 2, p. 280-313.
- Rohrschneider, R. en S. Whitefield (2012). *The Strain of Representation. How Parties Represent Diverse Voters in Western and Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Römmele, A., D. Farrell en P. Ignazi (2005). *Political parties and political systems: The concept of linkage revisited*. Westport: Praeger.
- Rooy, P. de (2005). *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Rooy, P. de en H. te Velde (2005). *Met Kok. Over veranderend Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Wereldbibliotheek.
- Rosema, M., K. Aarts en H. van der Kolk (2007). De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (p. 165-188). Utrecht: Spectrum.
- Rosenblum, N. (2008). *On the Side of Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton: Princeton University Press
- Sabatier, P. (1992). Interest Group Membership and Organization: Multiple Theories. In: M.P. Petracca (red.), *The Politics of Interest. Interest Groups Transformed* (pp. 99-129). Oxford: Westview Press.
- Safran, W. (2009). The Catch-All Party Revisited. Reflections of a Kirchheimer Student. In: *Party Politics*, jg. 15, nr. 5, p. 543-554.
- Sartori, G. (2002 [1976]). *Parties and party systems. A framework for analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scarrow, S. (1994). The 'paradox of enrollment': Assessing the cost and benefits of party memberships. In: *European Journal of Political Research*, jg. 25, nr. 1, p. 41-60.
- Scarrow, S. (1996). *Parties and their Members. Organizing for Victory in Britain and Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S. (2000). Parties without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment. In: R. Dalton en M. Wattenberg (red.), *Parties without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (p. 79-101). Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S. (2007). Political Activism and Party Members. In: R. Dalton en H.-D. Klingemann (red.), *Oxford handbook of political behavior* (p. 636-654). Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, S. (2014). *Multi-Speed Membership Parties: Evidence and Implications* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workshops, 10-15 april 2014). Salamanca: ECPR.

- Scarrow, S. en B. Gezgor (2010). Declining memberships, changing members? European political party members in a new era. In: *Party Politics*, jg. 16, nr. 6, p. 823-843.
- Scarrow, S., P. Webb en D. Farrell (2000). From social integration to electoral contestation. In: R. Dalton en M. Wattenberg (red.), *Parties without partisans: Political change in advanced industrial democracies* (p. p.129-153). Oxford: Oxford University Press.
- Schattschneider, E. (2004 [1942]). *Party Government. American Government in Action. With a new introduction by Sidney A. Pearson, jr.* New Brunswick: Transaction Publishers.
- Schendelen, M. van (1992). Politiek stelsel. In: *NRC Handelsblad*, 5 oktober 1992.
- Schie, P., G. Voerman en F. Beaufort (red.) (2008). *Zestig jaar VVD*. Amsterdam: Boom.
- Schmidt, M. (2002). The Impact of Political Parties, Constitutional Structures and Veto Players on Public Policy. In: H. Keman (red.), *Comparative Democratic Politics* (p. 166-184). London: Sage.
- Schmitter, P. (2001). Parties are not what they once were. In: L. Diamond en R. Gunther (red.), *Political Parties and Democracy* (p. 61-89). Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Schmitter, P. (2009). *What if...Political Parties were to disappear or be abolished? What would happen to 'Real-Existing' Democracies?* (lezing bij Festival Bestuurskunde, 12 februari 2009).
- Schuur, W. van, G. Voerman en M. Goeree (2009). Wie zijn nog niet van de partij, maar overwegen om te komen? (paper gepresenteerd op het Politicolgenetmaal, 28-29 mei 2009). Berg en Dal: NKWP/VPW.
- Seyd, P. en P. Whiteley (1992). *Labour's Grass Roots, The Politics of Party Membership*. Oxford: Clarendon Press.
- Seyd, P. en P. Whiteley (2004). British Party Members: An Overview. In: *Party Politics*, jg. 10, nr. 4, p. 355-366.
- Slager, K. (2001). *Het geheim van Oss: Een geschiedenis van de SP*. Amsterdam: Atlas.
- Snels, B. en N. Thijssen (2008). Inleiding: Verhitte politiek in tijden van verwarring. In: B. Snels en N. Thijssen (red.), *De grote kloof. Verhitte politiek in tijden van verwarring* (p. 7-29). Amsterdam: Boom.
- Spier, T. (2011). Wie aktiv sind die Mitglieder der Parteien? In: T. Spier, U. von Alemann, H. Hoffmann, M. Klein, A. Laux, A. Nonnenmacher en K. Rohrbach (red.), *Parteimitglieder in Deutschland* (p.97-119). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften/Springer Fachmedien Wiesbaden Gm.
- Staal, H. en B. Rijlaarsdam (2010). In Rijnhal botsen hart en hoofd; Substantieel deel binnen partij ziet samenwerking met PVV niet zitten; ook prominenten blijven verdeeld. In: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2010.
- Staps, F. en D. Stokmans (2010). En het CDA heeft nog één probleem: zichzelf. In: *NRC Handelsblad*, 27 november 2010.
- Staps, F. en D. Stokmans (2011). Congres in teken van Mauro; Na resultaatloos Kamerdebat praat het CDA morgen verder. In: *NRC Handelsblad*, 28 oktober 2011.

- Stark, L. (1996). *Choosing a leader: Party leadership contests in Britain from Macmillan to Blair*. London: Macmillan.
- Stokes, D. (1963). Spatial models of party competition. In: *The American Political Science Review*, jg. 57, nr. 2, p. 368-377.
- Stokes, S. (1999). Political Parties and Democracy. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 2, nr. 1, p. 243-67.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 204-233.
- Tabachnick, B. en L. Fidell (2001). *Using multivariate statistics*. Boston: Allyn and Bacon.
- Teorell, J. (1999). A deliberative defence of intra-party democracy, In: *Party Politics*, jg. 5, nr. 3, p. 363-382.
- Thiel, S. van (2011). Party Patronage in the Netherlands. In: P. Kopecký, P. Mair en M. Spirova (red.), *Party patronage and party government in European democracies* (p. 250-271). Oxford: Oxford University Press.
- Thijn, E. van (1967). Van partijen naar stembusaccorden. In: E.C.M. Jurgens, D. Th. Kuiper en B. van der Lek (red.), *Partijvernieuwing* (p. 54-73). Amsterdam: De arbeiderspers.
- Thomassen, J. (1976). *Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Thomassen, J. (1994). Empirical Research into Political Representation: Failing Democracy or Failing Models? In: M. Jennings en T. Mann (red.), *Elections at Home and Abroad: Essays in Honor of Warren E. Miller* (p. 237-264). Michigan: University of Michigan.
- Thomassen, J. (1999). Political Communication between Political Elites and Mass Publics: The Role of Belief System. In: W. Miller, R. Pierce, J. Thomassen, R. Herrera, S. Holmberg, P. Esaiasson, en B. Wessels (red.), *Policy Representation in Western Democracies* (pp. 33-58). Oxford: Oxford University Press.
- Thomassen, J. (2012). The blind corner of political representation. In: *Representation*, jg. 48, nr. 1, p. 13-27.
- Thomassen, J. en M.-L. Zielonka-Goei (1992). Het parlement als volksvertegenwoordiging. In: J. Thomassen, M. van Schendelen en M.-L. Zielonka-Goei (red.), *De geachte afgevaardigde: Hoe Kamerleden denken over het Nederlandse parlement* (p. 195-224). Muiderberg: Coutinho.
- Thomassen, J. C. van Ham en R. Andeweg (2014). *De wankelende democratie. Heeft de democratie zijn beste tijd gehad?* Amsterdam: Prometheus Bert Bakker.
- Thomassen, J., M. van Schendelen, M.-L. Zielonka-Goei en H. den Haan (1992). *Dutch Members of Parliament 1990. Codebook*. Leiden: FSW.
- Tromp, B. (2001). Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij? In: *Socialisme en Democratie*, jg. 57/58, nr. 12/1, p. 544-553.
- Tromp, B. (2004). Problemen van representatieve democratie. In: E. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie, democratie voorbij de Staat* (p. 339-360). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Trouw (1996). De een-partijstaat. In: *Trouw*, 19 september 1996.

- Trouw (2006). Subsidieloze SGP ontvangt drie ton van particulieren. In: *Trouw*, 7 november 2006.
- Trouw (2012). In theorie zijn vrouwen welkom op kieslijst SGP. In: *Trouw*, 30 november 2012.
- Urbinati, N. en M. Warren (2008). The Concept of Representation in Contemporary Democratic Theory. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 2008, nr. 11, p. 387-412.
- Uyl, J. den (1970). De smalle marge van de democratische politiek. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 27, nr. 7, p.299-320.
- Valen, H. en H. Narud (2007). The conditional party mandate: A model for the study of mass and elite opinion patterns. In: *European Journal of Political Research*, jg. 46, nr. 3, p. 293-318.
- Valk, G. (2006). Geliefd, gehaat en heel ambitieus. In: *NRC Handelsblad*, 29 november 2006.
- Vander Weyden, P. en K. Abts (2010). *De basis spreekt. Onderzoek naar leden, mandatarissen en kiezers van sp.a*. Leuven: Acco.
- Velde, H. van de (1994). *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990*. Leiden: DSWO Press.
- Velde, M. van de, J. van den Akker, C. van den Berg, P. van Schie en H. Zilvertant (2013). *De plicht der politieke partijen. Kiezers, partijleden en politici in een open partijendemocratie*. Den Haag: Teldersstichting.
- Verkuil, D. (1992). *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Visser, M. (1994). Policy voting, projection, and persuasion: An application of balance theory to electoral behavior. In: *Political Psychology*, jg. 15, nr. 4, p. 699-711.
- Voerman, G. (2004). De politieke partij tussen staat en maatschappij. In: J.W.M. Engels en M. Nap. *Staatsrechtconferentie: De ontwikkeling en toekomst van de vertegenwoordigende democratie* (p. 37-60). Deventer: Kluwer.
- Voerman, G. (2005). Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 217-244). Groningen: DNPP.
- Voerman, G. (2006). Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij. In: G. Voerman en D. Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (p. 43-49). Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen.
- Voerman, G. (2008). Waarheen gaat de VVD. In: *Liberaal Reveil*, jg. 2008, nr.3, p. 146-150.
- Voerman, G. (2010a). Van de marge naar de macht. De ChristenUnie (2000-2010). In: J. Hippe en G. Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (p. 91-131). Amsterdam: Boom.
- Voerman, G. (2010b). Een fusie in drie bedrijven. De moeizame totstandkoming van GroenLinks (1986-1990). In: P. Lucardie en G. Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (p. 37-61). Amsterdam: Boom.
- Voerman, G. (red.) (2011a). *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl 1980-2010*. Amsterdam: Boom.

- Voerman, G. (2011b). Inleiding. In: G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl 1980-2010* (p. 9-31). Amsterdam: Boom.
- Voerman, G. (2014). Kandidaatstelling op landelijk niveau. In: S. de Lange, M. Leyenaar en P. de Jong (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (p. 45-62). Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Voerman, G. en M. Boogers (2008). Het rekruteringsvermogen van de politieke partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006. Een onderzoeksverslag. In: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 175-194). Groningen: DNPP.
- Voerman, G. en M. Boogers (2011). *Rekrutering revisited: de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2010 vergeleken met 2006*. Groningen/Tilburg.
- Voerman, G. en E. van Dijk (2008). 'Van kiesvereniging tot moderne politieke partij'. De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de VVD. In: P. van Schie, G. Voerman en F. Beaufort (red.), *Zestig jaar VVD* (p. 93-135). Amsterdam: Boom.
- Voerman, G. en P. Lucardie (2007). De sociaal-democratisering van de SP. In: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (p. 319-164). Amsterdam: Mets en Schilt.
- Voerman, G. en W. van Schuur (2011). De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010). In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (p. 203-220). Leiden: Leiden University Press.
- Vossen, K. (2003). *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Vossen, K. (2013). *Rondom Wilders. Portret van de PVV*. Amsterdam: Boom.
- Vries, M.S. de (1982). Verdeeldheid binnen partijen. Een vergelijkend onderzoek naar de mate van homogeniteit binnen politieke partijen van vier Europese landen. In: R. Koole (red.), *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 129-160). Groningen: DNPP.
- Wansink, H. (2004). *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.
- Wardt, M. van de (2014). Putting the damper on: Do parties de-emphasize issues in response to internal divisions among their supporters? In: *Party Politics*, jg. 20, nr. 3, p. 330-340.
- Waterborg, J. (2011). *Biting the hand that votes? Intra-party democratization, populism and legislator responsiveness in twenty-first century Dutch politics* (master thesis). Leiden: Universiteit Leiden.
- Waterborg, J., K. Lucas en G.-J. Lindeboom (2012). Tensions between meritocracy and democracy? A reply to the diploma democracy thesis. In: *Acta Politica*, jg. 47, nr. 3, p. 248-258.
- Webb, P. (2002). Introduction: Political parties in advanced industrial democracies. In: P. Webb, D. Farrell en I. Holliday (red.), *Political parties in advanced industrial democracies* (pp. 1-15). Oxford: Oxford University Press.
- Webb, P., D. Farrell en I. Holliday (2002). *Political parties in advanced industrial democracies*. Oxford: Oxford University Press.

- Weldon, S. (2007). *Intraparty Opinion Structure, Dominant Factions and Party Behavior: Moving beyond May's Law* (paper gepresenteerd op de ECPR Joint Sessions of Workgroups, 7-12 mei 2007). Helsinki: ECPR.
- White, J. (2006). What is a political party? In: R. Katz en W. Crotty (red.), *Handbook of Party Politics* (p. 5-15). London: Sage Publications.
- Whitley, P. (2009). Where Have All the Members Gone? The Dynamics of Party Membership in Britain. In: *Parliamentary Affairs*, jg. 62, nr. 2, p. 242-257.
- Whiteley, P. (2011). Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world. In: *Party Politics*, jg. 17, nr.1, p. 21-44.
- Whiteley, P. en P. Seyd (2002). *High-Intensity Participation: The Dynamics of Party Activism in Britain*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Whiteley, P., P. Seyd en A. Billingham (2006). *Third Force Politics. Liberal Democrats at the Grassroots*. Oxford: Oxford University Press.
- Whiteley, P., P. Seyd en J. Richardson (1994). *True Blues, The Politics of Conservative Party Membership*. Oxford: Clarendon Press.
- Widfeldt, A. (1995). Party Membership and Party Representativeness. In: H. Klingemann en D. Fuchs (red.), *Citizens and the State* (p. 134-182). Oxford: Oxford University Press.
- Wiegman, M. en F. Hendricks (2013). Wilders: met PvdA tegen illegalen. In: *Het Parool*, 27 april 2013.
- Wilders, G. (2005). *Onafhankelijkheidsverklaring Groep Wilders*.
- Williams, M. (2009). Catch-all in the Twenty-First Century? Revisiting Kirchheimer's Thesis 40 Years Later. An Introduction. In: *Party Politics*, jg. 15, nr. 5, p. 539-541.
- Wolinetz, S. (2002). Beyond the Catch-All Party: Approaches to the study of Parties and Party Organization in Contemporary Democracies. In: J. Linz, J. Montero en R. Gunther (red.), *The Future of Political Parties* (p. 136-165). Oxford: Oxford University Press.
- Wright, W. (1971). *A Comparative study of party organization*. Columbus: C. E. Merrill Pub. Co.
- Wynia, S. (2012). De kracht van het CDA werd een zwakte; Buma moet boven zichzelf uitstijgen, anders nadert het einde voor het CDA. In: *Elsevier*, 1 september 2012.
- Young, L en W. Cross (2002). Incentives to Membership in Canadian Political Parties. In: *Political Research Quarterly*, jg. 55, nr. 3, p. 547-569.
- Zariski, R. (1960). Party Factions and Comparative Politics: Some Preliminary Observations. In: *Midwest Journal of Political Science*, jg. 4, nr. 1, p. 27-51.
- Zielonka-Goei, M.-L. (1989). *Uitzicht op de toekomst*. Delft: Eburon Uitgeverij.
- Zielonka-Goei, M.-L. en R. Hillebrand (1988). De achterban van parlementariërs. In: R. Koole (red.), *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (p. 116-137). Groningen: DNPP.

Statuten, reglementen en stukken van politieke partijen

- CDA (1993). *Program van Uitgangspunten*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3ed38d8e491>.
- CDA (2003). *Statuten en huishoudelijk reglement* (versie 1 november 2003).
- CDA (2008). *Statuten en huishoudelijk reglement* (versie 31 mei 2008). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/503242dcac297>.
- CDA (2012a). *Nieuwe woorden, nieuwe beelden*. Commissie hertaling uitgangspunten. (januari 2012).
- CDA (2012b). *Om eenheid en inhoud*. Evaluatie Tweede Kamerverkiezingen van 2012, 27 oktober 2012. https://www.cda.nl/fileadmin/CDA/Documenten/2012/Rapport_Rombouts_Om_eenheid_en_inhoud__2_.pdf.
- ChristenUnie (2000). *Uniefundering en verklaring*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/500d1004cc4b4>.
- ChristenUnie (2001). *Kernprogramma*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/500do347a97ea>.
- ChristenUnie (2004). *Statuten kiesvereniging* (ingaaand in januari 2004). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c48049ee8fod>.
- ChristenUnie (2007a). *Reglement Uniecongres* (ingaaand op 17 november 2007).
- ChristenUnie (2007b). *Reglement Kandidaatstelling en verkiezingen* (ingaan op 17 november 2007). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c48054e2d362>.
- ChristenUnie (2008). *Statuten* (ingaaand in maart 2008). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c48059245c19>.
- D66 (2001). *Statuten en Huishoudelijk reglement*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c493e7b3d016>.
- D66 (2006). *Statuten en Huishoudelijk reglement*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c493ef1c872f>.
- D66 (2008a). *Statuten en huishoudelijk reglement*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c4940a934719>.
- D66 (2008b). *LB set aanvullende reglementen en procedures*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c494027abcb7>.
- D66 (2012). *Statuten en huishoudelijk reglement*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/503232a297631>.
- GroenLinks (2007). *Statuten en huishoudelijk reglement* (versie januari 2007). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c4d350f50d3a>.
- GroenLinks (2008). *Partij van de toekomst* (beginselprogramma). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fe02ce6b2e33>.
- GroenLinks (2010). *Statuten en huishoudelijk reglement* (versie januari 2010).
- GroenLinks (2012). *Statuten en huishoudelijk reglement* (versie maart 2012). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/50322fdb50b50>.
- PvdA (2005). *Beginselmanifest* Partij van de Arbeid (vastgesteld in januari 2005). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3ef661ab9e5>.
- PvdA (2008). *Statuten en huishoudelijk reglement* (vastgesteld in juni 2008). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c4d3e8f6212c>.
- PvdA (2009). *Statuten en huishoudelijk reglement* (vastgesteld in maart 2009). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c4d3ef10a642>.
- PvdA (2012). *Statuten en huishoudelijk reglement* (vastgesteld in januari 2012). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4f4a0711c0768>.

- PvdA (2013) *Erecode*, november 2013. <http://www.pvda.nl/data/sitemanagement/media/2013/12/Erecode%20PvdA.pdf>
- PvdD (2005). *Beginselverklaring* (ondertekend in juli 2005). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fe2ec954859d>.
- PvdD (2010). *Statutenwijziging Partij voor de Dieren* (bij de notaris vastgelegd in april 2010, vastgesteld in december 2009).
- PvdD (2012). *Statuten* (versie juni 2012).
- SGP (1997). *Statuten. Algemeen reglement van de Staatkundig Gereformeerde Partij* (vastgesteld in september 1997).
- SGP (2000). *Program van Beginselen* (vastgesteld in februari 2000). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c35a21602cb4>.
- SGP (2003). *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij*. Den Haag: SGP. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fe3323odbcee>.
- SGP (2007). *Statuten* (vastgesteld in maart 2007). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c35832f128dd>.
- SGP (2008). *Algemeen Reglement* (vastgesteld in maart 2008). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c4d58bf52914>.
- SGP (2008). *SGP jaarverslag 2008*.
- SP (1999). *Heel de mens*. Kernvisie van de SP zoals vastgesteld door het 9^e congres op 18 december 1999. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f007bcbcee>.
- SP (2003). *Statuten van de SP*. <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c4d5f4a7fecf>.
- SP (2009). *Statuten van de SP* (versie mei 2009).
- VVD (2007). *Statuten* (vastgesteld in september 2007). <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4fe0218e999e1>.
- VVD (2008). *Beginselverklaring*. Vastgesteld door de 125^e algemene vergadering op 15 november 2008 te Rotterdam.
- VVD (2009). *Huishoudelijk reglement* (vastgesteld in november 2009).

Websites

- Website 'Parlement & Politiek', www.parlement.com
- Website van het Documentatiecentrum van Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), www.dnpp.nl

Wetten en Kamerstukken

- Burgerlijk Wetboek 2 (BW). Burgerlijk Wetboek 2 rechtspersonen.
- Kieswet (KW). Wet van 28 september 1989, houdende nieuwe bepalingen inzake het kiesrecht en de verkiezingen
- Mediawet. Wet van 29 december 2008 tot vaststelling van een nieuwe Mediawet.
- TK (1987/1988). *Nieuwe bepalingen inzake het kiesrecht en de verkiezingen (Kieswet)*. *Memorie van Toelichting*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1987/1988, 20 264, nr. 3.
- TK (2008/2009). *Herziening Grondwet. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31 570, nr. 6.

- TK (2008/2009). *Herziening Grondwet. Verslag van een algemeen overleg*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31 570, nr. 8.
- TK (2010/2011). *Regels inzake de subsidiëring en het toezicht op de financiën van politieke partijen (Wet financiering politieke partijen)*. Memorie van Toelichting. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 32 752, nr. 3.
- Wet subsidiëring politieke partijen (Wssp). Wet van 17 mei 1999, houdende regeling van de subsidiëring van politieke partijen (ingetrokken per 1 mei 2013).
- Wet financiering politieke partijen (Wffp). Wet van 7 maart 2013, houdende regels inzake de subsidiëring en het toezicht op de financiën van politieke partijen.

Summary

Links or Obstacles? Dutch political parties and the cohesion, division and representativeness of party members

Approximately 2.5% of the electorate in the Netherlands is member of a political party. As of 1 January 2014, this amounted to just over 300 000 people. In a quantitative sense, thus, party members comprise a modestly sized group, but this group nevertheless plays an important role in representative democracies such as that which exists in the Netherlands. In this study, the members of Dutch parties are central. The study focuses on members in a formal sense: those individuals that are registered members of political parties and have rights and responsibilities associated with membership.

Research question: do party members make a contribution to representative democracy?

Western European democracies are *de facto* party democracies. Political parties make representative democracy possible by functioning as a link in various ways between voters and the government and government policy. They do this by competing with other parties during elections for representative bodies and representing the views and wishes of voters and translating these into policy among other things. Based on these functions of competition and representation, at least three conditions must be met in order to allow representative democracy to function. In order to generate meaningful competition it must, first of all, be clear to voters what parties stand for, which requires a certain degree of cohesion or unity *within* parties. Secondly, parties must *differ sufficiently from one another*, such that voters have something to choose between. Thirdly, the substance of competition should reflect or coincide with the wishes and desires of voters: there must be a certain degree of congruence between the views of the voters and the standpoints of the parties.

The structuring of competition and the representation of voters require parties to have a certain degree of organization. For by far most parties in Western European democracies this organization includes a membership structure. Most political parties are membership parties in which members, by talking to people in their day-to-day lives about politics and being active within and on behalf of their party, function as intermediaries between voters and elected officials. In this way, they contribute to representation by and competition between political parties. This is, at least, the positive perspective.

There is, on the other hand, scholarly and societal debate as to the role of party members within their party and in representative democracy at large. Some critics are negative about this role because they are of the opinion that, in principle, a 'true' democracy is a direct democracy in which there is no room for intermediary organizations like political parties and their members. Others express a more

practical, empirically grounded critique of the claim that members make a positive contribution. For example, they refer to the fact that there are simply increasingly fewer and possibly too few members to make a contribution, or claim that due to societal and technological changes, members are no longer necessary to the fulfillment of the functions attributed to parties. Another objection relates to the backgrounds and positions of members. The impression exists that members of the same party are internally divided over important political issues, and/or that members of different parties form a political caste and that it is largely impossible to distinguish between them substantively, and/or that members differ (strongly) in terms of views and backgrounds, and thereby drive a wedge between voters and elected officials. This has led some, like Geert Wilders, to argue that party members largely interfere with the communication between party elites and voters.

Party members are the focus of this study. The key question is **the extent to which members of Dutch parties contribute to the functioning of political parties in representative democracy in terms of cohesion, division and congruence**. A membership that on the one hand enjoys internal coherence and on the other hand differs from the membership of other parties and in which the members' views and backgrounds are similar to those of their party's voters and MPs, contributes to the ability of parties to shape competition and represent voters. An internally divided and externally insufficiently differentiated membership that differs in terms of demographic composition and substantive viewpoints from the voters and MPs puts that ability under pressure.

In order to investigate how internally cohesive, externally different and congruent in terms of membership Dutch parties are, this study makes use of the 2008 *Leidse Partijledenonderzoek (LPO)*, a mail survey of members of *GroenLinks*, the PvdA, D66, *ChristenUnie*, the CDA, the VVD and the SGP. For the PvdA, D66, the CDA and the VVD, party membership surveys from 1986 and 1999 are also used in addition to information from Dutch Parliamentary Election Studies (*Nationale Kiezersonderzoeken*) and Dutch Parliamentary Studies.

Parties and party members in the Netherlands – the context of the study

Before focusing on the central research question, it is worthwhile to acknowledge the context in which this study takes place and address the Dutch party system, the rights and responsibilities of party members, the reason(s) why they became members and the extent to which they are active within or on behalf of their party.

Since the rise of modern political parties at the end of the 19th century, the Netherlands has been a fragmented party system. In the last decades, this fragmentation has been paired with a high degree of electoral volatility. Since the inception of national political parties, there have been two cleavages that have divided both society and politics: one religious and the other socio-economic. As of the beginning of the 21st century, academics have begun to refer to a 'new' cultural conflict dimension that divides people with a more international orientation from those with a more protectionist, nationalistic one.

Of the ten parties that were elected to the lower house of parliament (Second Chamber or *Tweede Kamer*) in 2012, nine are membership parties. The PVV is the exception and has only a single individual party member (the party leader). As

regards the other parties, in order to become a member one must be of a certain age, in most cases must be a Dutch resident and must subscribe to the goals of the party. The obligations of members consist first and foremost of the payment of membership dues.

Differences exist between parties in terms of the distribution of power between the national executive committee, congress, local branches and individual members. One of these differences relates to the question of whether or not rank-and-file members have a direct say at the highest level of the party (via membership congresses and closed party primaries) or if this influence is indirect (via local branches or regions). In many Dutch parties, there is a trend toward more direct influence of individual party members.

Increasingly fewer people are members of a political party. Since the Second World War, both the absolute and relative share of party members has decreased: in 1948, 13.9% of the voting public was a member, in 2012 it was 2.5%. Whereas the decline in membership in the Netherlands between 1960 and 2000 was more pronounced than elsewhere, after 2003 the Netherlands distinguished itself from most other European countries in terms of seeing a stabilization of the absolute and relative number of members – albeit at a relatively low level.

Party members are more often male, on average older than 50, and are more often highly educated. There are, however, differences between parties on this point. *GroenLinks*, the PvdA and D66 have more female members than the other parties, members of the CDA are the oldest and the Christian parties, in particular the SGP, have relatively less-highly-educated members than the secular parties.

People have diverse motives for becoming party members. Ideological and collective motivations (contributing to a collective goal) are for Dutch party members, not unlike members in most other Western European countries, the most important. Many people become members to support the principles or ideology of their party and to work toward achieving the party's political goals. Personal gain is identified less often as a motive for becoming a member. And when it is identified, it most often reflects motives related to the process of participation and less so to results, like a job or function.

More than three quarters of Dutch party members say that they are not (very) active as members. About three quarters say that they spend no time at all on the party. That someone is a less active party member does not necessarily mean that he does not contribute in any way to the linkage function members are supposed to have. In the case of most members, people around them know that they are party members, most members talk about their party at work and many members are active elsewhere in civil society. Comparisons to the reported activism in 1986 and 1999 indicate that in 2008 there is no clear evidence of an increase or decline in the degree of activism.

Cohesion within parties: a high level of agreement amongst members

In order for representative (party) democracy to function well, it is important that parties adopt recognizable and clear positions. A certain degree of internal cohesion is, thus, an important prerequisite and contributes to a party being recognizable to voters, being able to translate standpoints into policy and, in multiparty systems

like the Dutch, being able to engage in stable cooperation with other parties. The literature, however, fueled by examples of internal disunity in the day-to-day practice of politics, offers reason to question the internal cohesion of parties. The literature on party models suggests that today's membership parties lack substantive coherence and it is even expected that established parties will become more strongly divided internally due to the emergence of a new conflict dimension in Dutch politics.

In order to gain insight into the degree and nature of cohesion amongst members of Dutch parties, we look at their views on eight specific political issues and the overarching left-right orientation. On not a single issue members of the same party were divided into substantively opposing camps. Party members, thus, prove to be relatively cohesive in their positions on several salient questions in Dutch politics. On some issues the degree of cohesion is even very large, e.g., with regard to euthanasia in the secular parties and the SGP. On other issues there are nuanced differences between the positions of members within parties, but ultimately the members are generally in favor of pursuing the same approach. This is true of most parties in terms of issues related to income distribution, social benefits, crime, military missions and the overarching left-right orientation. With respect to the integration of ethnic minorities the degree of cohesion is lower, however. With respect to European integration and the building of new nuclear power plants, one can even observe a certain degree of disunity. Members of the PvdA, *GroenLinks* and the *ChristenUnie* and to a lesser degree those of D66, CDA and VVD are not particularly cohesive with regard to the integration of ethnic minorities and are divided over the ongoing European integration. This disunity has grown in the period between 1999 and 2008.

The disunity within parties with respect to specific issues cannot be simply or unambiguously linked to differences in background, activism or membership motivation of individual members. It is not the case that young people are structurally opposed to older people, that more active members have strong differences of opinion with less active members or that ideologues and pragmatists are at odds with each other. There are also no structural, substantive demarcations to be found within parties, which would be the case if disunity on one theme were related to disunity on other themes and the same groups remain pitted against one another.

Considering the relatively high level of internal cohesion amongst party members, they should be expected to be able to contribute to the unified appearance of their party. Members of the same party seem to be quite cohesive in terms of most questions and, in broad terms, are in favor of the same possible solutions or policy positions. There are only a few issues within parties that have the potential to diminish the appearance of unanimity: this applies to the latent question of nuclear energy and to the nowadays much discussed questions of integration of (ethnic) minorities and the ongoing European integration.

Differences between parties: members of different parties are distinguishable in terms of substantive positions

A second prerequisite for a well-functioning (party) democracy is the existence of difference between parties. Parties that are distinguishable from one another are recognizable to voters and make meaningful competition and choices possible. In both the academic and societal discourse, in the Netherlands and elsewhere, there is debate over the question of how distinguishable parties and their members actually (still) are.

On the basis of the views and priorities of the members of the parties researched in 2008, it can be argued that party members *are* distinguishable from one another and that their substantive preferences are diverse. Each party has a 'unique' position such that either the views of members differ from those of members of other parties or that the members of different parties deem other topics to be salient. This unique profile does not only apply to the parties that occupy the flanks of the political spectrum, such as *GroenLinks* and the SGP. Also, even members of the larger, governing parties such as the PvdA, the CDA and VVD manage to maintain distinguishable viewpoints. Furthermore, a comparison of the average positions of members in 1986, 1999 and 2008 indicates that, unlike what is often suggested, there is no evidence of a clear, substantive convergence of member parties.

Despite this general evidence of substantive differences between membership parties, there are a number of issues upon which the differences between the positions of members of the researched parties in 2008 were relatively small. For example, it is difficult to distinguish between the positions of the secular parties with respect to euthanasia; the positions of the CDA and D66 on economic matters do not differ substantially; and the range of viewpoints on European integration expressed by *GroenLinks*, the PvdA, D66, the CDA and the VVD is quite narrow. And, with the exception of members of the SGP, in 2008 the majority of members of *all* parties identified the integration of ethnic minorities as being the most pressing. For all of the questions researched, there is considerable substantive similarity between the *ChristenUnie* and the CDA; the PvdA and *GroenLinks* and the PvdA and D66. If a lack of differentiation in terms of view"points of members is a problem, it must then be with respect to these parties, even though the parties in these 'couples' still do differ from each other. Members of the *ChristenUnie* and the CDA differ in terms of their opinions on the question of euthanasia; members of *GroenLinks* find the environment to be much more important than members of the PvdA do; members of D66 value the EU and individual freedom most, while members of the PvdA put socio-economic issues at the fore.

If and insofar party members are able to exert influence on the course and the candidates of the party, they should be expected to be able to contribute to substantially differentiable and profiled parties, each with its own unique profile.

Representativeness: members more often not the most divergent segment

A third prerequisite for a well-functioning representative (party) democracy is substantive agreement between voters and elected officials (i.e. MPs) such that the viewpoints of voters are represented and translated into their preferred policy. In other words, there needs to be a certain degree of congruence between the views of voters and parties. Members play a role in this. With their influence over the course and candidates, they are able to ensure that parties remain in touch with the desires of voters. If, however, their backgrounds and views differ too substantially from those of voters, they can serve to alienate the voters from the party. An assumption made in the literature and in the societal debate is that this last scenario is what is actually happening. The distribution of opinions of voters, members and elected representatives is expected to follow a *curvilinear* structure in which the viewpoints of voters and elected representatives are relatively close together, while members are 'radical' and have relatively divergent viewpoints. At the same time, (demographic) similarity and (substantive) congruence are considered to be important to the fulfillment of the members' linkage functions: members that resemble voters are likely better at functioning as sensors in society on the one hand, and as party ambassadors on the other.

The demographic composition of the parties' membership appears to differ greatly from that of the voters of the same party: members are older, on average; more often male and across all parties, with the exception of the SGP, more highly educated. Also, in comparison to MPs, members are older and more often male (with the exception of the SGP members), however the share of highly educated members is lower than that of MPs. In broad terms, voters appear to resemble MPs more closely than members in terms of gender and average age, but resemble party members more closely in terms of level of education and the entire age distribution. Overall, if we look at the (demographic) similarity between members, voters and MPs, there is no indication that members always constitute the most divergent segment.

The (substantive) congruence between members, voters and MPs is relatively high. Admittedly, voters, members and MPs of the same party rarely share exactly the same (average) opinion or distribution of opinions, but there are no issues (of those included in this study) for which they support a substantially different position or policy direction. There are also no indications that congruence has diminished over time. With only a few exceptions, the congruence between members and voters is high and members reflect the diversity of opinions voters of their own party maintain. They do this considerably better than MPs. Furthermore, although members do have (slightly) different views than voters, the congruence between members and voters is still higher than that between voters and MPs. If the views of members differ from those of voters, this does not necessarily mean that members are the weakest link in the chain of representation.

View of party members as obstacles is exaggerated; potential problems on the cultural dimension

To which insights do these analyses and findings lead in terms of the role party members play within (Dutch) representative (party) democracy? Should members be required to function as useful *links*, or should we see them as annoying *obstacles*?

This study's findings suggest, at least for the Netherlands, that the view that party members are obstacles is factually incorrect or at least strongly exaggerated. In general, party members are internally quite cohesive and adopt a shared, substantive position that differentiates from the position of members of other parties. Although their demographic profile deviates, members' substantive views are congruent with those of the voters and MPs of their party. In the cases in which members have slightly different viewpoints than the voters of their party, members still appear to resemble the diversity of the opinions of voters better than MPs of their party do. This means that even if members have different views than voters, it does not automatically mean that they are obstacles: even then their influence on the course and selection of candidates can bring party candidates closer to their voters. Members *can* make a positive contribution to the performance of their party in a representative democracy.

However, a caveat must be placed with respect to the claim that members contribute to internally cohesive, externally diverse, representative parties. This caveat relates to the so-called cultural dimension in Dutch politics. The internal cohesion related to the issue of the integration of ethnic minorities appears to be relatively low, particularly within *GroenLinks*, the PvdA and the *ChristenUnie*; with respect to European integration, there is evidence of a lack of cohesion in all of the parties included in this study, with the exception of the SGP. The opinions on these issues are, admittedly, not strongly polarized, but there is considerable diversity. Although the different memberships are not interchangeable when it comes to views on integration of minorities and European integration, the degree of disunity between members of different parties particularly in terms of the ongoing European integration is relatively low. European integration is also an issue for which the congruence between voters, members and MPs is relatively low. However, it appears to be the case that the *average* viewpoints of members and voters are often more divergent than the underlying opinion distributions: members appear to be able to reflect the diversity of opinions of voters. Furthermore with respect to these issues they do this better than MPs. Internal disunity may be problematic from the perspective of cohesion within parties; from the perspective of members as links between voters and elected officials, it is perhaps less problematic.

The new conflict dimension in Western European politics is, at least potentially, problematic for established (governing) parties. The issues that relate to this dimension do not fully coalesce with the fundamentals of the old parties and their underlying dimensions. In so far as there are problems with the linkage function of members or if these problems arise, they will likely be related to this so-called cultural dimension, first and foremost with respect to European matters.

Reevaluation of the role of party members

While the literature on party members sketches an image of members that, at least in theory, contribute to the functioning of parties and, as such, representative democracy, the dominant vision of members in the literature is clearly less positive. It is often suggested that party members play no meaningful role whatsoever in representative democracy. Their number is very limited, they do not really do anything and those that are active do not matter because their power is marginalized by the party elite. There is another stream in the scholarly debate that argues that members are indeed influential, but their influence on representative democracy is largely negative. In this perspective, members do matter, but embody what is wrong with politics. Members are self-interested; party membership is only an access point for jobs and members form an out-of-touch caste or political sect. The tragedy of party members is that they either do not matter or do no good.

This study shows that this negative judgment is not correct. If members are to be expected to actually make a contribution to competition and representation by parties, it is necessary to reevaluate their role in party democracy more generally. Independent of the question of how *desirable* a change like this would be, it is important to note that a representative (party) democracy with parties *without* democratic member organizations would function differently. Parties with member organizations promote the existence of a party system in which parties are accountable for their actions and are responsive to citizens (during elections and the time in between) and thereby contribute to the continuity and stability in politics and democracy. The conclusion that members make a positive contribution to the performance of their party, in any case, opens the door to a more nuanced discussion about the question what the importance and the contribution of membership parties are in terms of representative democracy and what the plausible or likely consequences would be of alternative organizational forms, of which it remains to be seen whether they would perform better than membership parties.

Contribution and future research

This study has attempted to open the 'black box' of parties as membership organizations by shedding light on the composition and the substantive character of members of Dutch political parties. The purpose of the study was to make an empirically grounded contribution to the ongoing debate on the functioning of membership parties, more specifically on the question of the extent to which members, in light of their demographic characteristics and substantive views, (can) make a contribution to representative democracy. The largely positive main conclusion with respect to party members may promote a more balanced debate and a more nuanced treatment of the role of party members by academics, politicians and political commentators, as well as by parties and by citizens.

In addition, this study sought to contribute to our understanding of party members by exploring relatively new or, at least, as yet insufficiently empirically studied subjects (internal cohesion and external difference) and studying an 'old' subject (members as ideologically divergent) again. This study sought to chart developments amongst party members in the period between 1986 and 2008.

Developments over time are often neglected in member research, primarily because there is only a relatively short history of systematic, empirical membership research. In terms of Dutch research on party members, this study is novel in the sense that it also includes members of *GroenLinks*, *ChristenUnie* and the SGP in a comparative study, at least for 2008.

A limitation of this study is that it does not include all of the (membership) parties that were in parliament; the SP and the *Partij voor de Dieren* did not participate in the 2008 study and neither did the 'member-less' PVV. A second limitation is that the survey upon which much of this study is based was carried out in 2008, at the time of writing five years ago. A third limitation is that the study is based on secondary research: information was not gathered with the specific intent to answer the central research question.

To chart the role of members of various parties and changes in membership, it is very important to continue to survey party members, preferably from all parties or at least as many as possible. In order to make comparisons over time, questions from previous member surveys must be used again. In addition, member surveys and member research in general should include new questions and subjects. A subject for future research is the question of how cohesion, division and representativeness work in two-party systems. This study was carried out in the context of a multiparty or even an extreme multiparty system and it is theoretically very possible that the findings might be different in a two-party system. In addition, attention could be paid to the question of how members fulfill their linkage role and how they themselves see their role in the context of representative democracy; to the relationship between the (in)formal influence of members and their actual influence; and to the public image of parties and party membership. For party member research, it is of the utmost importance that (more) international comparative research is conducted.

Dankwoord

Een proefschrift schrijven is een hele opgave gebleken. Het was niet gelukt zonder de steun en hulp van anderen. Ik wil mijn familie, vrienden, en (oud)-collega's dan ook bedanken voor hun aanhoudende interesse in de voortgang van het project. Speciale dank gaat uit naar mijn ouders en Marjon Schols voor hun luisterend oor en advies, naar Marja ter Horst en Nikkie Klopper voor hun bereidheid om op te treden als paranimf en naar Margriet van der Wel voor haar vakkundige hulp bij de eindredactie van enkele hoofdstukken.

De organisatoren en leden van de Comparative Politics Phd Club wil ik ervoor bedanken dat ik als Leidse buitenpromovendus mocht aanschuiven bij deze Amsterdamse activiteit. Het bestuur van het Instituut Politieke Wetenschap ben ik dankbaar voor het beschikbaar stellen van een werkplek toen ik die nodig had en het Sociaal en Cultureel Planbureau, in het bijzonder Paul Dekker, voor de tijd om het proefschrift af te ronden.

De meeste dank ben ik verschuldigd aan mijn promotoren Joop van Holsteyn en Ruud Koole. Zij waren de afgelopen jaren steeds bereid om tijd te maken, stukken te lezen en van gedachten te wisselen. Ik hoop dat we ook de komende jaren als het 'Leidse team' ledenonderzoek kunnen blijven doen. Joop en Ruud hebben me niet alleen de kans gegeven een proefschrift te schrijven, maar hebben ook aan de wieg gestaan van mijn loopbaan. Ruud deed dat onbewust: door te vertrekken naar de PvdA, waardoor er ruimte kwam om een student-assistent aan te nemen. Joop liet me meewerken aan een boek over de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en 2003. Dankzij deze ervaring kon ik na mijn studie aan de slag als onderzoeker. Het is overigens ook aan Ruud te danken dat ik Mathijs heb ontmoet: zijn enthousiaste colleges nationale politiek aan de rechtenfaculteit deden Mathijs besluiten politicologie te gaan studeren.

Mathijs: bedankt voor al je geduld, hulp en je stabiele humeur. Nu 'proefschrift' geen excuus meer is, moet ik zoek naar een nieuwe smoes om niet naar de VS te hoeven vliegen.

Curriculum Vitae

Josje den Ridder (Leidschendam, 11 juni 1982) doorliep het gymnasium op het Sint Maartenscollege in Voorburg. Van 2000 tot 2005 studeerde zij politicologie aan de Universiteit Leiden. Tijdens haar studie werkte zij als student-assistent bij het Instituut Politieke Wetenschap.

Na haar studie was zij van 2005 tot en met 2008 werkzaam als sociaal-wetenschappelijk onderzoeker bij de Partij van de Arbeid (PvdA) en van 2008 tot 2010 als wetenschappelijk medewerker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Sinds 2010 is zij als onderzoeker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Ten behoeve van haar promotieonderzoek was zij van 2009 tot en met 2014 als buitenpromovendus verbonden aan de Universiteit Leiden.

